

टीका-टिप्पण्युपयुक्तावतरणस्था पष्ठम्

२

विप
कल० अनेका०
पोह० अनेका० टी०
पोह० अनेकान्तज० अम०
नेपो० अनेकान्तज० टी० लि०
दि० अचंम० मिता०
उह० अपोहसि० }
हय० अपोहसिद्धि० }
वि० अमरकोशः ।
रा० अष्ट० टी० लि० भा०
अष्टशती (अष्टसहस्र्यन्तर्गता)
अष्टस० }
अष्टसह० }
आचारा० शीतोष्णीयअ०
आच० हारि०
ऋग्वे० मं० ऋ०
ऋक्सं० मण्ड०
रुद्रो०
कात० व्या०
काशि० }
काशिका० }
गणर०
गीता ।
गौडपा० अलात० प्र०
गौडपा० चैतध्याप्यप्र०
गौडपा० का०
चान्द्रव्या०
जेने० व्या०
तत्त्वसं० का०
तत्त्वसं० पञ्जि०
तत्त्वसंग्रहशब्दार्थपरीक्षा ।
तत्त्वसंग्रहसामान्यपरीक्षा ।
स्वार्थभाष्यम् (कल०)
स्वार्थभाष्यव्याख्या सिद्धसेनसूत्रिकता (अम०)
स्वार्थराजवार्तिकम् ।
स्वार्थश्लो० धा०
स्वार्थसूत्रम् (मिसा०)
का० गा०
प्रवार्तिकम् ।
गीता० ध०

अनेकान्तज
अनेकान्तजयपता०
अनेकान्तजयपताका अ०
अनेकान्तजयपताकाटीका लि०
अचंमटमिताक्षरा ।
अपोहसिद्धिप्रकरणम् ।

अष्टसहस्रीटीका (यशोविजयोपाध्यायकृता)
लिखिता भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-
मंदिरसत्का ।

अष्टसहस्री ।
आचाराङ्गसूत्रम् शीतोष्णीयाध्ययनम् ।
आचदयकसूत्रं हारिमद्रवृत्तियुतम् ।
ऋग्वेदः मन्त्रः ऋक् ।
ऋक्संहिता मण्डलम् ।
कठोपनिषत् ।
कातञ्जव्याकरणम् ।

काशिकावृत्तिः ।
गणरत्नमहोदधिः ।
गौडपादकारिका अलातशान्त्याट्यं प्रकरणम् ।
गौडपादकारिका चैतध्याप्यं प्रकरणम् ।
गौडपादकारिका ।
चान्द्रव्याकरणम् ।
जेनेन्द्रव्याकरणम् ।
तत्त्वसंग्रहकारिका ।
तत्त्वसंग्रहपञ्जिका ।

कलकत्ता-आवृत्तिः ।
अमदानाद-आवृत्तिः ।

तत्त्वार्थश्लोकावार्तिकम् ।
मेसाणा-आवृत्तिः ।
संमतिवृत्तीयकाण्डयाथा ।
देशीनाममाला-वर्गः ।

न्यायद० घात्स्या०
 न्यायवा०
 न्यायाव० टिप्प०
 पाद० भा०
 पाणि०
 पाणि० व्या० }
 पाणि० सिद्धान्तकौ० }
 सिद्धान्तकौ० }
 पाणि० वार्तिक० }
 पाणि० महामा० }
 महाभा० }
 पातञ्ज० यो० वाच० टी०
 पुण्यरा० टी०
 प्रमेयक०
 प्रमेयक० टि०
 प्रमेयर० को०
 प्राक्त० पि०
 प्राक्तम० पृष्ठप०
 प्राक्तम०
 प्राक्तरूप०
 बृहदा० उ०
 बृहदा० उ० भा०
 बृहदा० उ० भाष्यवार्तिक०
 ब्रह्मविधि०
 ब्रह्मसू० शाङ्ख० भा०
 " " " भा०
 भामहलं० परि०
 मध्यमकवृत्तिः ।
 माठरवृ० }
 माठर० }
 योगद० समा० पा०
 रत्नाकरा०

ललितवि० वृ०
 लङ्कावतारम्

द्वादशारनयचक्रम्-श्रीआत्मारामर्ज
 संग्रहसत्कं लिखितम् ।
 धर्मसंग्रहणीवृत्तिः ।
 नयोपदेशः श्रीयशोविजयोपाध्य
 भावनगर-आवृत्तिः ।
 न्यायकुमुदचन्द्रोदयः लिखितः ।
 न्यायदर्शनसूत्रम् ।
 न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यम् ।
 न्यायवार्तिकम् ।
 न्यायाद्यतारटिप्पणम् ।
 पादबलच्छेनाममाला ।
 पाणिनीयव्याकरणम् ।

पाणिनीयसिद्धान्तकौमुदी ।
 पाणिनीयव्याकरणवार्तिकम् ।
 पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।
 पातञ्जलयोगदर्शनवाचस्पतिमिश्रटी०
 पुण्यराजकृता वाक्यपदीयटीका ।
 प्रमेयकमलमार्तण्डः ।
 प्रमेयकमलमार्तण्डटिप्पणम् ।
 प्रमेयरत्नकोषः ।
 प्राक्तपिङ्गलम् ।
 प्राक्तप्रकाशपृष्ठपरिच्छेदः ।
 प्राक्तमञ्जरी ।
 प्राक्तरूपवत्तरः ।
 बृहदारण्यकोपनिषत् ।
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् ।
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।
 ब्रह्मविधिविधयोपः ।
 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।
 " " " भा०
 भामहलंकारपरिच्छेदः ।

साङ्ख्यकारिकामाठरवृत्तिः ।
 योगदर्शनसमाधिपादः ।
 रत्नाकरावतारिका प्रमाणनयतत्त्वालं
 कारवृत्तिः ।
 ललितविस्तार चैत्यचन्दनवृत्तिः ।
 लङ्कावतारसूत्रम् ।
 वाक्यपदीयम्-काण्डम् ।
 वाक्यपदीयटीका ।

राक्षस्य० वृ० का०
राक्षस्य० भा०
विपरीति०

राक्ष० व्या०
विकट०

अपो०

राक्षवा० स्त०

अपो०

राक्षवार्ता०

नि०

राक्षस्य० स्थादक०

वि०

यताश्च० उ०

उद्ग०

वेताश्च० उ०

संलिप्तो० वा० अपो०

सं० वा० अभाव०

सं० वा० आकृ०

प्रा० वा० वन०

सं० वा० पार्थ० व्या०

इमा० च०

सर्वदर्शनसं० द०

प्रार्थसिद्धिः (तत्त्वार्थसूत्रव्याख्या)

गार० व्या०

संक्षेपशा०

युचति० निदानसं० गहपतिप० अं० भा०

राक्षका०

राक्ष० कौ०

राक्षद०

राक्षस० भा०

राक्षस० तत्त्वयाथा०

राक्षा०

राक्षादर०

हेतु०

हेतु० टी० ता० लि०

हेलाराजटी०

हे० अनेका०

हेमच्छन्दो०

हेमतत्त्व०

हेमधातुपा०

हे० धातुपारा०

हेमप्रा० व्या०

हेम० वृ० वृ०

हेमसूत्र०

हे०

हेम०

हेमव्या०

हेमरा०

याक्ष

याक्षायनम्

महाभाष्यवा.

शाकटायनव्या०

शाश्वतकोशः ।

शाखवार्तासमुच्चये स्तवकः ।

शाखवार्तासमुच्चयः ।

शाखवार्तासमुच्चयस्याद्वादकस्पलता टी

श्रेताश्चतरोपनिषत् ।

श्लोकवार्तिकम्-अपोहवादः ।

” अभावपरिच्छेदः ।

” आकृतिवादः ।

” वनवादः ।

” पार्थसारविनिश्चयाख्या

पहमापाचन्द्रिका ।

सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शनम् ।

सारस्वतव्याकरणम् ।

संक्षेपशारीरकम् ।

संयुक्तनिकायो निदानसंग्रहो गहपतिवग्गो

अंको मागो ।

साहच्यकारिका ।

साहच्यतत्त्वकौमुदी ।

साहच्यदर्शनम् ।

साहच्यप्रवचनभाष्यम् ।

साहच्यसंग्रहे तत्त्वयाथार्थ्यप्रकरणम् ।

स्याद्वादमञ्जरी ।

स्याद्वादरत्नाकरः ।

हेतुमुखम् ।

हेतुविन्दुतर्कटीका ताडपत्रलिखिता ।

हेलाराजकृता याक्षपदीमटीका ।

हेम-अनेकार्थकोशः ।

हेमच्छन्दोऽनुशासनम् ।

हेमतत्त्वप्रकाशिका बृहज्जायसः ।

हेमधातुपारायणम् ।

हेमप्राकृतव्याकरणम् ।

हेमव्याकरणबृहत्सिः ।

हेमराष्ट्राणुशासनवृषम् ।

सिद्धहेमनामकं हेमव्याकरणम् ।

विषयानुक्रमः ।

न्यायद० यात्या०	
न्यायवा०	
न्यायाव० दिव्य०	४४५
पाद० न्यायाव्याख्या ।	१६९-२७०
आदिवाक्योपन्याससमीक्षा ।	१६९-१७३
आदिवाक्योपन्यासस्य वैयर्थ्यप्रदर्शनम् ।	१६९
आदिवाक्योपन्यासस्य सार्थकत्वसमर्थनम् ।	१७२
शब्दार्थ-तत्संबन्धयोर्मीमांसा ।	१७३-२७०
‘अपोह एव शब्दस्यार्थः’ इति चोद्धृतस्य	
संक्षिप्य स्वरूपनम् ।	१७३
‘विधिरेव शब्दस्यार्थः’ इति विधिवादिमतस्य	
संक्षिप्य प्रतिस्थापनम् ।	१७३
विधिवादिमतं सविस्तरे दूषयताम् अपोहवादिनां	
मतस्य निवेदनः ।	१७४
तत्र—	
संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणापर्यमेवेन	
विकल्पपञ्चकविधानम् ।	१७४
स्वलक्षणी संकेतासंभवसाधनम् ।	१७५
(पदवाच्यविषयकस्य न्यायसूत्रारमतस्य भाष्यकार-भारतिकृतादिप्रामाण्येण	
विशिष्य निरूपणम्)	१७७
२-४ जाति-तद्योग-तद्वस्तु संकेतासंभवप्रदर्शनम् ।	१७८
(पदवाच्यविषयस्य वात्स्यायन-न्यायि-यामिनीनां मतानि)	१७९
५ बुद्ध्याकारे समयासंग्रहसाधनम् ।	१७९
ध्वन्यर्थपदार्थवादिमतम् ।	१७९
समुदायपदार्थवादिमतम् ।	१८०
असत्यसंबन्धपदार्थवादिमतम् ।	१८०
असत्योपाधिसत्यपदार्थवादिमतम् ।	१८०
अभिज्ञत्वपदार्थवादिमतम् ।	१८०
बुद्ध्याख्याकारपदार्थवादिमतम् ।	१८१
प्रतिभापदार्थवादिमतम् ।	१८२
अस्त्यर्थपदार्थवादिमतनिरसनम् ।	१८३
समुदायपदार्थवादिमतनिरसनम् ।	१८३
असत्यसंबन्ध-असत्योपाधिसत्यपदार्थवादि-	
मतद्वयनिरसनम् ।	१८३
अभिज्ञत्व-बुद्ध्याख्याकारपदार्थवादिमतद्वयनिरसनम् ।	१८४
प्रतिभापदार्थवादिमतनिरसनम् ।	१८४
विवक्षापदार्थवादिमतमुद्धिष्य तन्निरसनम् ।	१८५
वैभाषिकमते निर्दिश्य तन्निरसनम् ।	१८५
‘निषेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा कुमारिकादि-	
कृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः ।	१८५

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विकल्पप्रतिविम्बपदार्थवादिमतमुल्लिख्य तच्चिरसनम् ।	१९९	१२
अपोहपक्षे उद्घोतकरकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः ।	२००	१
अपोहपदार्थवादिकृतं स्वमतरूपधीकरणम् ।	२०२	१
'निषेधमात्रमेव अन्यापोहः' इति मत्वा अपोहपक्षमा-		
क्षिप्तघतः कुमारिलादेर्निराकरणम् ।	२०३	१०
(उद्घोतकरद्वयितस्य दिमागकयनस्य अभिप्रायमुदाहृत्य कष्टकोट्यारः)	२०४	१
उद्घोतकरोकानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम् ।	२२९	१३
संविहपुरन्यापोहपदार्थवादिप्राज्ञाकरमतस्य उपन्यासः ।	२३३	१
'सामान्य-विशेषात्मक एव शब्दार्थः' इति प्रतिपादनपरः		
स्वविस्तरं स्याद्वादिसिद्धान्तोपन्यासः ।	२३७	९
प्राज्ञाकरमतस्य निरसनम् ।	२६५	२४

नयमीमांसा

तृतीयगाथाव्याख्या ।

२७१-३१४

द्रव्यास्तिकनयनिरूपणम् ।

२७१-२८५

१ सद्रवैतप्रतिपादकः शुद्धद्रव्यास्तिकनयः ।

२७१

३

२ सांख्यमतप्रतिपादकः अशुद्धद्रव्यास्तिकनयः ।

२८०

२१

पर्यायास्तिकनयनिरूपणम् ।

२८५-३१०

१ सद्रवैतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः ।

२८५

६

२ सांख्यमतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः ।

२९६

८

नयलक्षणानि ।

३१०-३१४

संग्रह-नेगमनयस्वरूपम् ।

३१०

८

व्यवहारनयस्वरूपम् ।

३१०

२९

क्राजुसूत्रनयस्वरूपम् ।

३११

१५

शब्दनयस्वरूपम् ।

३१२

२३

सममिरुटनयस्वरूपम् ।

३१३

१४

पर्यभूतनयस्वरूपम् ।

३१४

१

चतुर्थगाथाव्याख्या ।

३१५-३१६

द्रव्यास्तिकैकप्रकृतिकयोः संग्रह-व्यवहारयोः

शुद्धाशुद्धतया भेदनिरूपणम् ।

३१५

संग्रहस्य सत्तामात्रविषयकत्वसाधनम् ।

३१५

१२

व्यवहारस्य विशेषमिधितसत्ताविषयकत्वसाधनम् ।

३१६

९

સંપાદકીય નિવેદન ।

સંમતિતર્કનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયાને બે વર્ષ વીતી ગયાં. ઇટલા વચ્ચતમાં તૈયાર થઈ શકેલા ધીજો ભાગ આજે વિદ્વાનો સમક્ષ ઉપસ્થિત ધાય છે.

આ ભાગમાં ધીજી, ત્રીજી અને ચોથી ૫ ત્રણ મૂલ્ય ગાથાઓ ટીકાસહિત આવી જાય છે.

આ ભાગની તૈયારીની વિશેષતા: અશુદ્ધિનું માહુલ્ય, નવીન સાધનનો ઉપયોગ અને ધીજો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન.

ધીજી અને ત્રીજી ગાથાની ટીકા ઘટ્ટ મોટી છે. ત્રીજીની કરતાં ધીજીની ટીકા લગભગ ધમણી હશે. જેમ ટીકા મોટી તેમ અશુદ્ધિ ઘણી. હજુસુધી સંમતિની પૃષ્ઠી એક પણ પ્રતિ અમને ઉપલબ્ધ નથી થઈ કે, જેને વિશ્વસ્ત રીતે શુદ્ધ માની ગુરૂણમાં મૂલ્ય આધાર તરીકે રાખી શકાય. તેમાં ૫ વ્યાં ધૌદ્વાદિ વર્ણનોની ચર્ચા આવે છે ત્યાં તો અશુદ્ધિઓ પુષ્કળ જ છે. દરેક પ્રતિમાં અશુદ્ધિની આ સમાનતા જોઈ એમ માનવાને કારણ મઝે છે કે, આ ગ્રંથનું અધ્યયન, અધ્યાપન તથા સૈકાજોડી વિચ્છિન્નપ્રાય થઈ ગયેલું હોયું જોઈએ; સાંગોપાંગ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પણ પૂરું નહિ થયેલો; અને થયો હોય તો તેનું પરિણામ આજે ઉપલબ્ધ નથી. અશિક્ષિત વાચકો અને શિક્ષકો તથા અનુભવજ્ઞ અભ્યાસીઓની વાચનલેખનવિષયક તથા અર્થકલ્પનાવિષયક ભ્રાન્તિઓ દરેક પ્રતિમાં મિશ્રમિશ્ર રૂપે નજરે પડે છે. આ કારણથી ધીજી ગાથાની ટીકા શુદ્ધીકરણમાં વધારે વચ્ચત લીધો. છતાં યથાવત્ સંતોષ તો થયો જ ન હતો. સંશોધનના વિવિધ સાધનોની શોધ પાલટી હતી, તે દરમિયાન સદ્ગાથે એક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ તરફ અમારું ધ્યાન ગયું.

આ મહાન્ ગ્રંથ તે ધીજો ફોઈ નહિ પણ ધૌદ્વાચાર્ય આર્ય શાન્તિરક્ષિતનો તત્ત્વસંમદ. ૫ ગ્રંથનું અવલોકન કરતાં જણાયું કે, ટીકાકાર અમરદેવે ધીજી ગાથાની ટીકાનો ધૌદ્વાચાર્યવિષયક પૂર્વપક્ષ ૫ તત્ત્વસંમદની કમલશીલકૃત પત્રિકાને સામે રાખીને જ લખ્યો છે. ઇટલા ધીજી ગાથાની ટીકાનો અપોહવિષયક સમગ્ર અંશ ઉક્ત પત્રિકાની લગભગ અક્ષરશઃ નકલ છે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવવાથી તત્ત્વસંમદનું ૫ પ્રકરણ ધીજી ગાથાની ટીકા સાથે મેલવી લીધું. અને તે પછી અશુદ્ધ ભાગને શુદ્ધ કરવા તથા ધીજી અનેક વિશેષતાઓ દાખલ કરવા માટે ફરી નવેસર વિશિષ્ટ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો, જેનું ફલ વિદ્વાનો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જોઈ શકશે.

પહેલા ભાગ કરતાં ધીજા ગાથાના સંશોધનમાં વિશિષ્ટ પ્રયત્ન થવાનું કારણ તત્ત્વસંમદની ઉપલબ્ધિ અને તેનો ઉપયોગ ૫ છે. ક્યારે અનુભવે જણાયું કે, ત્રીજી ગાથાની ટીકાનું સાંલ્યમત (અશુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકાનય) નિરૂપણ પ્રકરણ તથા તેના સંલનનું ધૌદ્વાચાર્ય (પર્યાયાસ્તિકાનય) પ્રતિપાદક પ્રકરણ પ્રાયઃ અક્ષરશઃ કમલશીલની પત્રિકાની નકલ છે, ક્યારે સંશોધનમાં તત્ત્વસંમદનો અનેક દષ્ટિપ્ત ઉપયોગ કરવાની કલ્પના આવી અને વદનુસાર પ્રયત્ન પણ થયો. આ પ્રયત્નને લીધે જ વિલમ્બ બેવડાયો. પણ અમને આશા છે કે આ પ્રયત્નનું પરિણામ સમજનારને ૫ વિલમ્બ નહિ લાગે. પ્રસ્તુત કાર્યમાં તત્ત્વસંમદનો ઉપયોગ કેવી રીતે કર્યો છે ૫ અહીં જણાવી દેવું આવશ્યક છે.

શબ્દના અર્થની મીમાંસા તેમ જ શબ્દ અને અર્થ એ બંનેના સંબંધની મીમાંસાના અતિદીર્ઘ વિનમાં પૂર્વપક્ષરૂપે બૌદ્ધસંમત અપોહચર્ચા ટીકાકારે મૂકેલી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનો પૃ૦ ૧૭૩ થી ૧૭૪ સુધીનો એ ચર્ચાનો ભાગ તત્ત્વસંગ્રહની ૮૬૭ થી ૧૨૧૨ સુધીની ૧૬૯૬ કારિકાઓની ગદ્ય પંક્તિઓ જ છે. તેવી જ રીતે ત્રીજી ગાથાની ટીકાના સાંખ્યમતનિરૂપણ અને તેના સંકલનનો પ્રસ્તુત પુસ્તકનો પૃ૦ ૨૮૦-૨૮૪ તથા પૃ૦ ૨૯૬-૩૦૭ સુધીનો ભાગ તત્ત્વસંગ્રહની ૭ થી ૪૫ સુધીની ૧૬૯૬ કારિકાઓ ઉપરની પંક્તિઓ જ છે. પંક્તિકાના પ્રાયઃ અક્ષરશઃ એ ઉતારાને લીધે તત્ત્વસંગ્રહનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મુખ્યપણે ત્રણ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યો છે: (૧) શુદ્ધિની દૃષ્ટિ (૨) તે તે ગદ્યભાગની મૂળભૂત કારિકા વતાવવાની દૃષ્ટિ અને (૩) શાન્તિરક્ષિતે પ્રોત્તાના મૂળ મંથમાં કયા કયા પૂર્વવર્તી આચાર્યોની કારિકાઓ લીધેલી છે તે વતાવવાની દૃષ્ટિ.

(૧) જ્યાં સંમતિની ટીકા અશુદ્ધ કે શુદ્ધિ જણાઈ ત્યાં તેને કોષ્ટકમાં શુદ્ધ અને પૂર્ણ કરી તેના સંવાદસ્વાતર પંક્તિકાનો જરૂરી ભાગ અક્ષરશઃ નીચે ટિપ્પણમાં આપેલો છે. ઉદાહરણો જૂઓ: પૃ૦ ૧૭૪ ટિપ્પણ ૨. પૃ૦ ૧૮૧ ટિપ્પણ ૧૬ વગેરે.

(૨) સંમતિની ટીકાનો અમુક ગદ્યભાગ તત્ત્વસંગ્રહની કઈ કારિકાની વ્યાખ્યારૂપે છે એ જણાવવા સ્વાતર તે ગદ્યભાગની નીચે ટિપ્પણમાં તત્ત્વસંગ્રહની તે તે કારિકા અંક સાથે આપવામાં આવી છે, જેથી અભ્યાસીઓ તત્ત્વસંગ્રહની મૂળ કારિકા અને તેની પંક્તિકા સાથે અર્થશઃ તથા શબ્દશઃ સંમતિની ટીકાના તે તે ગદ્યભાગને સરસાવી શકે. અને તત્ત્વસંગ્રહના અભ્યાસીઓ પોતાને જોઈતું સ્થલ સંમતિની ટીકામાંથી અનાયાસે મેળવી શકે. ઉદાહરણ તરીકે જૂઓ: પૃ૦ ૧૭૩ ટિપ્પણ ૯ વગેરે.

(૩) મૂળ તત્ત્વસંગ્રહમાં જ્યાં જ્યાં અન્ય પૂર્વાચાર્યોની કારિકાઓ દાખલ થયેલી જણાઈ છે ત્યાં ત્યાં યથાસંભવ તે તે પૂર્વાચાર્યની કૃતિમાંથી જ તે કારિકાનો અંક આપી સાથે જ તત્ત્વસંગ્રહનો ચાલુ કારિકા અંક પણ આપેલો છે. જેથી તત્ત્વજ્ઞ અભ્યાસીઓ જાણી શકે કે, એ મૂળ કારિકા વસ્તુતઃ કયા આચાર્યની કઈ કૃતિના કયા પ્રસંગની છે. તેમ જ પેતિહાસિકો એ ક્રમનો ઉપયોગ કાલનિર્ણયમાં પણ કરી શકે. જૂઓ પૃ૦ ૧૭૯ ટિપ્પણ ૮. પૃ૦ ૧૮૬ ટિપ્પણ ૨. પૃ૦ ૧૮૭ ટિપ્પણ ૬ વગેરે.

આ સિવાય થીજી પણ એક સામાન્ય રીતે તત્ત્વસંગ્રહનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તે એ કે, સંમતિની ટીકામાં કેટલાંક પદો કર્તાના નામનિર્દેશ વિના આવે છે તે જ પદો જ્યાં જ્યાં પંક્તિકામાંથી મળી આવ્યાં ત્યાં ત્યાં તે જ રીતે ટિપ્પણમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. અને આ સમગ્ર ઉપયોગ કરવામાં આવશ્યક જણાયું ત્યાં સંમતિની ટીકા ઉપર મામહાલંકાર, વાક્યપદીય, શ્લોકવાર્તિક, તત્ત્વસંગ્રહ, પ્રમેયકમલમાર્તંડ, સ્યાદ્રાદરજ્ઞાકર, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયટીકા इत्यादिમાંથી પાઠાન્તરો આપ્યાં છે અને થીજી રીતે પણ સવિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉદાહરણ: પૃ૦ ૧૭૪ ટિપ્પણ ૫. પૃ૦ ૧૮૧ ટિપ્પણ ૧૬. પૃ૦ ૧૮૬ ટિપ્પણ ૨, ૪, ૫. પૃ૦ ૧૮૨ ટિપ્પણ ૪. પૃ૦ ૧૮૬ ટિપ્પણ ૧૨, ૩. પૃ૦ ૧૭૩ ટિપ્પણ ૧૦. પૃ૦ ૧૭૬ ટિપ્પણ ૨. પૃ૦ ૨૪૮ ટિપ્પણ ૧૯. પૃ૦ ૧૮૨ ટિપ્પણ ૬ વગેરે.

ઉતારો ચાલુ હોવા છતાં ક્યાંય ક્યાંય પંક્તિકાની વાક્યરચનાથી સંમતિટીકાની વાક્યરચના જુદી પડે છે, તેવા સ્થલોએ એ મિશ્રતા જણાવવા સ્વાતર નીચે ટિપ્પણમાં પંક્તિકાનો ગદ્યભાગ પણ

આપેલો છે. જ્યાં પશ્ચિમ કે પશ્ચિમી દિશામાં જુદા જુદા જગ્યાએ જ્યાં તેને પૂર્ણ કે શુદ્ધ કરી તે જુદા મોટા અક્ષરોમાં મૂકેલો છે. જુદો પૃષ્ઠ ૧૭૭ ટિપ્પણ ૮, ૧૦. પૃષ્ઠ ૧૮૪ ટિપ્પણ ૧. પૃષ્ઠ ૨૧૭ ટિપ્પણ ૧૫. પૃષ્ઠ ૨૨૧ ટિપ્પણ ૧૨. પૃષ્ઠ ૨૨૮ ટિપ્પણ ૧૫ વગેરે.

સરેરાશ આ સંમતિદીવાનું સંશોધન તત્ત્વસંપ્રદ મંથનું જાણી છે પણ તત્ત્વસંપ્રદના સંશોધનો ધારે તો એ જાણને વ્યાજસહિત સંમતિદીવાના આ સંસ્કરણમાંથી વસૂલ કરી શકે.

તત્ત્વસંપ્રદની ઉપલબ્ધિ અનેક અદ્વાતપૂર્ણ આચાર્યોનાં તથા તેઓની છુતિઓનાં નામો અને અનેક અનુપલબ્ધ મંથોનાં અવતરણો જાણવામાં આવ્યાં છે તેનો ઉપયોગ યથાસ્થાને આગળ ભાગોમાં થશે.

પાઠોને શુદ્ધ કરવામાં, સરસાવવામાં, અર્થનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરવામાં અને પૂર્વાપર પ્રસંગ સમજવામાં પરિશિષ્ટમાં આપેલા મંથોથી ઘડી જ કીમતી મદદ મળી છે. લગભગ એ ઘણા મંથોનાં ઉપયુક્ત સ્થાનો અને તે તે સ્થાને ઘડાવ્યાં છે.

તત્ત્વસંપ્રદની પ્રાપ્તિ અને તેના ઉપયોગના લાભથી અને ધીજા પણ નવીન મંથોની મહેવળના લોભમાં પડ્યા; જેને લીધે અમને કેટલાક અપ્રાપ્તપૂર્ણ મંથો પ્રાપ્ત થયા અને કેટલાક પ્રાપ્ત છતાં અદ્યપૂર્ણ મંથોનું અવલોકન કરવાની તક મળી:

બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિકૃત હૈતુર્બિંદુનું વિવરણ, જયરાશિમટ્ટકૃત તત્ત્વોપપ્ત્ય અને દિગ્મન્નાચાર્ય અકલંકકૃત સિદ્ધિવિનિશ્ચય એ ત્રણ મંથો તો અત્યાર સુધી સર્વથા અનુપલબ્ધ જ હતા. તેમાં તત્ત્વોપપ્ત્યનું તો નામ પણ ભાગ્યે જ જ્ઞાત હતું. પહેલાં બે મંથો તાલપત્ર ઉપર છે. દિગ્મન્નાચાર્ય પ્રભા-ચંદ્રકૃત ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય અને વાદિરાજકૃત ન્યાયવિનિશ્ચયાલંકાર એ બે મહાન જૈન મંથો મેઢવી તેનું અવલોકન કરવાની પ્રાપ્ત થયેલી તક આ સંમતિના સંશોધનને જ આપ્યો છે.

આ સંશોધન કરતાં મળી આવેલી નવીન સામગ્રી અને તેના ઉપયોગને લીધે થતો વિલક્ષ્ય તથા મંથના કદનું વધી જતું મહત્ત્વ એ ત્રણ વાવતો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતી વખતે ધ્યાનમાં ન હતી તેથી તે પ્રકાશિત કરતી વેળાએ તેના નિવેદનમાં જણાવેલું કે, સદીક મૂલ્ય મંથનું ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશન કરવું. પણ એ વિચાર બદલી મૂલ્ય મંથને પાંચ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા રાખીએ છીએ, જેથી આદ્યકોને આગળા ભાગો શીઘ્રતાથી મળે અને દરેક ભાગનું કદ પણ પરિમિત રહે.

પ્રસ્તુત ભાગમાં પણ પ્રવર્તેલ કાન્તિવિજયજીના પ્રશિષ્ય વિદ્યાપ્રિય સુશીલ મુનિ પુણ્યવિજયજીએ પાઠાન્તરાદિકાર્યોમાં વચ્ચે વચ્ચે સહર્ષ સહાયતા આપી તે વડલ અમે તેમના કૃતજ્ઞ છીએ.

સુસ્વલાલ

અને

વેચરદાસ.

संपादकीयं निवेदनम्

संमतिर्तर्कस्य प्रथमं भागं प्रकाश्य वर्षद्वयेनाथ द्वितीयं भागं प्रकाशयितुं वयं पुनर्लब्धावसरा भवामः । सटीकया द्वितीयया तृतीयया चतुर्थ्या च गद्ययाऽयं भागो भूषितः ।

अशुद्धिबाहुल्यम् नव्यसाधनोपयोगः अपरञ्च विशिष्टः प्रयत्न इत्येतद् विशेषतानयं प्रस्तुतसंपादनगतं सविशेषमत्र समुल्लेखनीयं प्रतिभाति ।

यद्यपि द्वितीय-तृतीययोर्द्वयोरपि गद्ययोऽष्टीका विस्तारवती तथापि द्वितीयस्याष्टीका तृतीयामपेक्ष्य द्विगुणप्राया विद्यते । अशुद्धिवृद्धिटीकाविस्तारवृद्धिमनुगच्छन्ती लक्ष्यते । तत्रापि बौद्धादिदर्शनवत्सु चर्चास्थलेषु भूयस्योऽशुद्धयो दृश्यन्ते । सर्वथा विश्वस्ततया मुद्रणकर्मणि मूलाधारत्वेन स्थापयितुं योग्यः संमतेरेकोऽप्यादर्शोऽस्माभिरिदानीं यावत् नावापि । सर्वेषामादर्शानामशुद्ध्या समानतामवलोक्य ग्रन्थस्यास्याध्ययनाऽध्यापनयोश्चिरादेव विच्छिन्नप्रायत्वं यथावत् संशोधनप्रयासाभावं च कल्पयामः । जातस्यापि तादृशस्य पूर्वप्रयासस्य फलं नेदानीमुपलब्धिगोचरीभवति । असंस्कृतवाचक-लेखक-पाठकानां वाचन-लेखनार्थकल्पनागोचरा भ्रान्तयः सर्वेष्वप्यादर्शेषु नानाविधतया दृष्टिपथमायान्ति । अत एव बहुतरसमयव्ययेन कृतस्यापि द्वितीयगाथाटीकासंशोधनस्य पूर्वं यथावत् संतोपाजनकतया विशिष्य संशोधनयोग्यानि साधनानि गवेषयितुं प्रवृत्तवतामस्माकं दृष्टिपथमेको महान् ग्रन्थः समापतितः ।

स च ग्रन्थो बौद्धाचार्य-आर्यशान्तिरक्षितकर्तृकस्त्वसंग्रह एव नापरः कश्चित् । तत्त्वसंग्रहावलोकनेन द्वितीयगाथाटीकागतबौद्धमतान्त्रितपूर्वपक्षांशस्य बौद्धाचार्यकमलशीलकृतया तत्त्वसंग्रहपञ्जिकया प्रायेणाक्षरशो बिम्बप्रतिबिम्बभावं परिहाय संमति-तत्त्वसंग्रहवृत्त्योस्तावतोऽंशयोस्सर्वात्मना तुलना व्यवायि । अशुद्धं भागं शोधयितुम् अपराननेकान् विशेषान् अन्तःसंस्कृतं च विशिष्टः प्रयत्नोऽपि प्रारम्भः ।

तत्त्वसंग्रहस्योपलब्ध्युपयोगावेव अस्मिन् संशोधनगोचरे विशिष्टप्रयत्ने निमित्ततामुपगतौ । तृतीयगाथाटीकागतस्य सांख्यमतनिरूपण-तत्त्वण्डनात्मकस्य कियन्मात्रस्य अंशस्य कमलशीलीयपञ्जिकाप्रतिबिम्बप्रायत्वेन परिज्ञानादपि संशोधनकर्मण्यनेकधा तत्त्वसंग्रहोपयोगकरूपना तदनुसारी च प्रयत्नोऽजनिष्टः । तदेव च विलम्बद्वैगुण्यनिमित्तम् । तथापि वयमाशास्महे नैव विलम्बः परिणामदर्शिनो हास्याप्यन्ते । तत्त्वसंग्रहोपयोगप्रकारोऽप्यत्रैव प्रदर्शयितुं समुचित आवश्यकश्च भाति ।

शुद्धिविधानेन, संमतिटीकागततत्त्वद्वयांशसम्बन्धिमूलकारिकाप्रदर्शनेन, तत्त्वसंग्रहान्तःप्रविष्ट-पूर्वाचार्यकर्तृकफारिकासत्कग्रन्थ तद्गतस्यलसंसूचनेन च प्रधानतया त्रेधा तत्त्वसंग्रहोऽनोपयोजितः ।

अशुद्धं शुद्धितं वा संमतिटीकांशं कोष्ठके ग्राहयित्वा पूरयित्वा वा तत्संवादायावश्यकः पञ्जिकांशोऽघस्तात् टिप्पणिकायामक्षरशो निर्दिष्टः । यथा—पृ० १७४ टिप्पणं २ । पृ० १८१ टिप्पणं १६ प्रभृति ।

संमत्यभ्यासिनः शब्दशोऽर्थशश्च संमति-तत्त्वसंग्रहयोस्तुलनां कर्तुं तत्त्वसंग्रहाभ्यासिनश्च स्वापेक्षितं स्थलं संमतिटीकातोऽनायासेनावाप्तुं शक्नुवुरित्युद्दिश्य संमतिटीकागतः कस्कोऽंशः कस्याः कस्यास्तत्त्वसंग्रहकारिकाया व्याख्यात्मक इति प्रदर्शनाय तत्त्वद्वयांशस्याघस्तात् टिप्पणिकायां तत्त्वसंग्रहाया मूलकारिका क्रमाद्भूपुरःसरं निरदेशि । यथा—पृ० १७३ टिप्पणं ९ प्रभृति ।

तत्त्वज्ञा अभ्यासिनस्तत्तन्मूलकारिकायाः कर्तारम् आधारभूतां कृतिम् प्रकरणं च यथावदवगन्तुम् ऐतिहासिकाश्च तं क्रमं कालनिर्णयायोपयोक्तुं पारयेयुरित्युद्दिश्य पूर्वाचार्यान्तरकर्तृकाः फारिका मूलत-

यते तदा ते प्रेक्षापूर्वकारित्वादेव अप्रमाणके नैव प्रवृत्तिं विदधति । न च प्रयोजनप्रतिपादकमादि-
पाक्यं तत्प्रभवं वा ज्ञानं प्रमाणम् अनक्षजत्वेनाप्यक्षतत्वायोगात् ।

नाप्यनुमानं स्वभाव-कार्यलिङ्गसमुत्थम् तद्भावत्वेन तत्कारणत्वेन वा तत्प्रत्याख्यप्रयोजनस्य
प्रमाणतोऽप्रतिपत्तेश्चतुर्थापकस्य लिङ्गस्य तत्स्वभाव-तत्कार्यत्वानवगमात्, अन्यस्य च स्वसाध्या-
प्रतिबन्धात् अप्रतिबन्धस्य च स्वसाध्यव्यभिचारेणागमकत्वात्, तस्य वाऽतिप्रसङ्गात्, तत्प्रतिबन्ध-
त्वेऽप्यनिश्चितप्रतिबन्धस्यातिप्रसङ्गत एव अगमकत्वात् ।

न च चाक्यमिदं प्रवर्तमानं स्वमहिम्नैव स्वार्थं प्रत्याख्यतीति शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वाभिधेय-
प्रयोजनप्रतिपादने प्रमाणम्, शब्दस्य बाह्येऽर्थे प्रतिबन्धासम्भवेनाप्रामाण्यत्वात्, विवक्षायां प्रामाण्येऽ-
पि तस्या बाह्यार्थाविनाभावितायोगात् । नापि ये वमर्थे विपक्षन्ति ते तथैव तं प्रतिपादयन्ति,
अन्यविषयायामप्यन्यशब्दोच्चारणदर्शनात् विवक्षायाश्च बाह्यार्थप्रतिबन्धत्वानुपपत्तेरेकान्ततः । तत्र
शब्दादपि प्रमाणादादिवाक्यरूपात् प्रयोजनविशेषोपायप्रतिपत्तिः तदप्रतिपत्तौ च तेषां ततः प्रवृत्तौ
प्रेक्षापूर्वकारितान्यावृत्तिप्रसङ्गात् ।

प्रयोजनविशेषोपायसंशयोत्पादकत्वेन प्रवृत्त्यङ्गत्वादादिवाक्यस्य सार्थकत्वम् । तथाहि-अर्थसं-
शयादपि प्रवृत्तिरप्रभवति, यथा कृषीबलादीनां कृष्यादावनवगतशस्यावाप्तिकलानाम् । अथ अवीजा-
दिविषयेकैतावधुतवीजादिभाषतया निश्चितोपायाः तदुपेयसस्यावाप्त्यनिश्चयेऽपि तत्र तेषां प्रवृत्तिरुक्ता
न पुनः शास्त्रश्रवणादौ उपेयप्रयोजनविशेषानिश्चयवत् तदुपायाभिमतदादिवाक्यप्रत्याख्योपायनिश्चय-
स्याप्यसम्भवात्, अयुक्तमेतत् । यतो यथा सस्यसम्पत्त्यादौ फले कृषीबलादेः सन्दिहस्तथा तदुपाया-
भिमतवीजादावपि, अनिर्दिष्टतत्कार्यस्य कारणस्य तथाभावनिश्चयायोगात् । तत्र यथा कृष्यादिकं
संशय्यमानोपायभावं प्रवृत्तिकारणं तथा शास्त्रमप्यादिवाक्यादनिश्चितोपायभावं किं न प्रवृत्तिका-
रणमभ्युपगम्येत इति चेत्, असदेतत्, आदिवाक्योपन्यासः शास्त्रप्रयोजनविषयसंशयोत्पादनार्थम्
संशयोऽपि च निश्चयविरुद्धः—अनुत्पन्ने च निश्चये—तत्राप्रतिबन्धप्रवृत्तिहेतुतया प्रादुर्भवन् केन वीर्यते
आदिवाक्योपन्यासमन्तरेणापि ?

अथाधुतप्रयोजनवाक्यानां प्रयोजनसामान्ये तत्सत्त्वेतराभ्यां संशयो जायते—‘किमिदं चिकि-
त्साशास्त्रवत् सप्रयोजनमुत काकवन्तपरीक्षावन्निष्प्रयोजनम्’—ततश्च संशयादनुपपन्नस्ते प्रयोजन-
चाक्ये प्रयोजनसामान्यार्थिनः प्रवर्तन्ताम् प्रयोजनविशेषे तु कथमधुतप्रयोजनवाक्यानां संशयो-
त्पत्तिः ? प्रायेण च प्रयोजनविशेषविषयस्यैव संशयस्य प्रवृत्तिकारणत्वात् तदुत्पादनायादिवाक्य-
मुपादेयम् अतश्च प्रयोजनसामान्यविशेषेषु संशयानां ‘किमिदं सप्रयोजनमुत निष्प्रयोजनम्
सप्रयोजनत्वेऽपि किमभिलपितेनैव प्रयोजनेन तद्वत्’ इति पक्षपरामर्शं कुर्याणाः प्रवर्तन्ते, असदे-
तत्, कुतश्चिच्छास्त्रादनुभूतप्रयोजनविशेषं श्रोतारं प्रति प्रयोजनवाक्यस्यानुपयोगात्—स हि किञ्चि-
च्छास्त्रमुपलभ्य प्रागनुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्रेणास्य चाक्यात्मकत्वेन साधर्म्यमवधार्य ‘इदमपि
निष्प्रयोजनम् उतानभिमतप्रयोजनवत् उताभीष्टप्रयोजनवत्’ इत्याशङ्कमानः प्रयोजनवाक्यमन्तरे-
णापि प्रवर्तत, एव अननुभूतप्रयोजनविशेषस्तु प्रयोजनवाक्यादपि नैव प्रवर्तते, तं प्रति तस्यापि
तदुत्पादकत्वायोगात्—न हि प्रागनुभूतशास्त्रप्रयोजनविशेषः ‘प्रयोजनप्रतिपादकं चाक्यमेतदर्थम्’
इत्यपि, प्रतिपन्नं समर्थोऽपरयत्नमन्तरेण । नाप्यनुभूतविस्मृतप्रयोजनविशेषः प्रयोजनवाक्यात्
संस्मृत्य तद्विशेषं संशयानः प्रवर्तते, तद्विहितशास्त्रादपि तद्विशेषे स्मृतिसम्भवात् । निग्रमेन तु
नोभाष्यामपि तदनुसरणं भवति, तथापि प्रयोजनवाक्यस्य ततः स्मृतिहेतुत्वं उपन्यासेऽन्यस्यापि
तदेतोः किं नोपन्यासः ? सामान्य-विशेषयोश्च दर्शनाऽदर्शनाभ्यां विशेषस्मरणसहकारिभ्यां संशयः,
न च प्रयोजनवाक्यं प्रयोजनविशेषस्य भावाऽभावयोः सामान्यम् । अथ विवक्षापरतत्त्वात्, शास्त्रमपि तर्हि शास्त्रान्तर-
साहचर्यात् प्रयोजननिर्वृत्त्युपायत्वाऽनुपायत्वयोः सामान्यम्—अन्यतरनिश्चयनिमिच्छाभावात्—ततः

१ तद्भाव-गु० डे० मा० वा० या० । २ अप्रतिबन्धस्य स्व-को० डे० शु० भा० । ३ नानुभूतवी-को०

भा० । ४-पाया-दुपे-वा० या० । अत्र “संशयितससंबन्धादिकलानां कृषीबलादीनां कृष्यादाविव प्रवर्तमानानाम्”

इति स्याद्भार० पु० ७ द्वि० पं० ११ । “ततोऽपि च उच्यते, रास्यरास्यदिकले कृष्यादौ कृषीबला इव ते तत्र प्रवर्तन्ते”

इति रत्नाकर० पु० १ पं० १४ । ५-चित्तं पुनः भा० हा० । ६ न प्रतिपत्तिका-मा० भा० । ७ एवमेव दृश्यते

० पु० ७ द्वि० पं० १४ । ८-धार्यते मा० मा० । ९-जनानिर्वृत्ति-भा० मा० ।

संशयानां प्रवर्त्तताम् किमकिञ्चित्करप्रयोजनवाक्येन । न च सामान्यस्य विशेषस्य च दर्शनाऽदर्शना-
भ्यामेव यथोक्तार्थां संशयः, किन्तु साधक-साधकप्रमाणाप्रवृत्तावधिः सा च प्रयोजनवाक्योपन्या-
साऽनुपन्यासयोरपि सम्भवत्येव ।

मा भूत् संशयोत्पादनेन वाक्यस्य शास्त्राश्रयणादिप्रवृत्तौ सामर्थ्यम्, किन्तु प्रकरणात्प्रमप्रति-
पेधाय 'नारब्धव्यमिदं प्रकरणम्, अप्रयोजनत्वात्, काकदन्तपरीक्षावत्' इति व्यापकानुपलब्धेर-
सिद्धतोद्भावनाय तदुपन्यास इति चेत्, एतदप्यसत्; यतः शास्त्रप्रयोजनं वाक्येनाप्रदर्शयता
तदसिद्धिरुद्भावयितुमशक्या, वाक्यस्याप्रमाणतया 'प्रयोजनविशेषसद्भावप्रकाशनसामर्थ्याभावात् ।
न च सप्रयोजनत्वेतयोः परस्परपरिहारस्थितयोः कुतश्चित् प्रमाणौदेकमावाप्रतिपत्तावितराभाव-
प्रतिपत्तिः—अतिप्रसङ्गात्—येन वाक्यमाप्रयोपक्षेपेण हेतोरसिद्धिः स्यात् । नापि कुतश्चित् प्रयोजन-
विशेषमुपलब्धं (अ) मानेन स्वयमुपलब्धप्रयोजनविशेषोपलम्भोपायमप्रदर्शयता कर्तुं शक्या असिद्धतो-
द्भावना, वाक्यस्याप्रमाणस्य हेतुप्रतिपक्षभूतार्थोपस्थापनोऽशकस्योपन्यासमात्रेणासिद्धेरयोगात् ।
नाप्यनिवन्धना प्रतिपत्तिः, अतिप्रसङ्गात् ।

अथ यद्यप्यप्रमाणत्वाद् विपरीतार्थोपस्थापनमुखेनासिद्धतामिदं नोद्भावयति तथापि शास्त्रस्य
निष्प्रयोजनता सन्दिग्धाऽतः, सन्दिग्धनिष्प्रयोजनत्वस्य शास्त्रस्य प्रयोजनाभावं निश्चितं प्रेक्षावद्धारम्-
प्रतिपेधहेतुं प्रयुज्जानोऽनेन वाक्येन प्रतिक्षेपमिष्टं न पुनः प्रयोजनविषयनिश्चय एवोत्पादयितु-
मिष्टं, न हि प्रतिपक्षोपक्षेपेणैव साधनधर्माणामसिद्धिः अपि तु स्वप्राहिष्ठानविकलतया सन्दिग्ध-
धर्मिसम्यग्निष्ठत्वमप्यसिद्धत्वमेव, तस्मात् सन्दिग्धासिद्धतोद्भावनाय वाक्यप्रयोग इति, तदप्यनुप-
पन्नम्; यथा हि सप्रयोजनत्वे सन्देहोत्पादने वाक्यस्यानुपयोगित्वम्—शास्त्रमात्रादपि भावात्—तथा
निष्प्रयोजनत्वेऽपि, एवं ह्यनेन वाक्येन हेतोरसिद्धतोद्भावितं भवति यदि तत्संसासन्देहनिवन्धनानि
कारणान्यपि तदैव प्रकाशितानि भवन्ति । न च विपर्यस्तपुरुषसन्देहोत्पादने तद् वाक्यं प्रभवति,
अदर्शनात् । न च प्रस्तुतशास्त्रस्य प्रयोजनवच्छास्त्रान्तरेण कश्चित् साम्यात् साधक-साधकप्रमाणा-
प्रवृत्तितत्त्वान्यानि सन्देहकारणानि सम्भवन्ति, वाक्यमप्येतावन्मात्रप्रकाशनपरं हेतोः सन्दिग्धा-
सिद्धतामुद्भावयेत्, तत्र तथाप्रकाशनमनुपन्यस्तेऽपि वाक्ये शास्त्रमात्रादपि दर्शनात् प्रमाणद्वया-
वृत्तेश्च भवतीति कस्तस्योपयोगः? अनुपन्यस्ते कथं तत् इति चेत्, उपन्यस्तेऽपि कथम् न हि
तदुपन्यासानुपन्यासावस्थयोः सन्दिग्धत्वात् प्रस्तुतात् कथञ्चन विशेषं पश्यामः? असिद्धतोद्भावना-
मनेन न्यायेन सर्वमेवासाङ्गतमिति चेत्, नेतत्; न ह्यनेन प्रकारेणासिद्धतोद्भावनमेव प्रतिक्षिप्यते,
किन्तु प्रमाणरहिताद् घाञ्जानादसिद्धता नोद्भावयितुं शक्येति प्रदर्श्यते । तत्र प्रयोजनवाक्यं हेत्व-
सिद्धतोद्भावनार्थमपि युक्तम् ।

न च परोपन्यस्ते साधने प्रयोजनवाक्येनासिद्धतामुद्भाव्य 'कथमसिद्धिः साधनस्य' इति प्रत्यव-
स्थानयन्तं शास्त्रपरिसमाप्तिः प्रयोजनमवगमयन् शास्त्रं श्रावयति ततः समधिगते प्रयोजने तदुपन्यस्तस्य ।

१ अत्र अर्थानुसंधानवलात् 'प्रतिपेधाय प्रयुज्यमानाया' इत्येव पाठो बोध्यः । "यत् प्रयोजनरहितं वाक्यम् तदर्थो
न तत् प्रेक्षावता आरभ्यते कर्तुम् प्रतिपादयितुं वा । तद्यथा 'दशदादिमा'दिवाक्यं काकदन्त- $\times \times \times$ प्रकरणम् तदर्थो
वेति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य तदसिद्धतोद्भावनार्थमादौ प्रयोजनवाक्योपन्यासस्तत्र"—हेतु-० टी-० ता-० डि-० पृ-० ९
प्र-० पं-० १-२१ "किन्तु यत् प्रयोजनरहितम् अनर्थकं वा तद् नारब्धव्यम्, यथा काकदन्तपरीक्षोन्मत्तादिवाक्यम्; प्रयोजन-
रहितं चेदं शास्त्रम् अतो न श्रोतुं कर्तुं वा प्रारब्धव्यम्" इत्येवं व्यापकानुपलब्ध्या च प्रत्यवतिष्ठते तस्य हेतोरसिद्धतोद्भाव-
नार्थमादौ प्रयोजनादिवाक्योपन्यास इति" तत्त्व-० पञ्चि-० पृ-० ६ पं-० ९ । "व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानान् प्रति
व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थं प्रयोजनवाक्यम्"—तत्त्वार्थश्लोका-० पृ-० ४ पं-० १९-२० । "शास्त्रप्रारम्भप्रतिपेधाय
प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थम्" इति स्याद्वाद-० पृ-० ८ डि-० पं-० ६ । २-णादेकमावाम-वा-
मा-० विना । "यत्तद्विद्म प्रमाणदेकमावाप्रतीतावितरभावप्रतिपत्तिः" इति स्याद्वाद-० पृ-० ८ डि-० पं-० ९ । ३ अत्र "नापि
कुतश्चित् प्रयोजनविशेषं स्वयं प्रतिपन्नता परस्य तत्प्रकाशनोपायमनुपदर्शयता" इति स्याद्वाद-० पृ-० ८ डि-० पं-० १० ।
४-मानोन डे-० गु-० भा-० । ५-नाऽशक्य-मां-० । ६-पनामुखे-वा-० भा-० । ७-एः तर्हि वा-० मा-० । ८-ता-
द्भवति आ-० का-० गु-० डे-० मा-० । ९-त्सत्त्वासन्देह-मां-० । १०-जनाच्छा-मां-० मा-० । ११-नि भवन्ति
मां-० । १२-यत् शा-मां-० सां-० । "प्रत्यवतिष्ठानं परं शास्त्रपरिसमाप्तिः प्रयोजनमनुमयिष्यन् शास्त्रं श्रावयति" इति
स्याद्वाद-० पृ-० ९ पं-० ७ ।

साधनस्यासिद्धिरिति घट्टं शक्यम्, शास्त्रश्रवणतः प्रयोजनावगमे शास्त्रस्यादौ तद्वाक्योपन्यासस्य धैर्यप्रसक्तेः । अत एव "शास्त्रार्थप्रतिज्ञाप्रतिपादनपरः आदिवाक्योपन्यासः" [इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तम्, अप्रमाणादादिवाक्यात् तदसिद्धेः । तथा, सम्बन्धाऽभिधेयप्रत्यापनपराण्यपि वाक्यानि शास्त्रादौ चाद्यायेण निश्चयायोगान्निष्पद्योजनानि प्रतिक्षिप्तान्येव, उक्तन्यायस्य समान-
५त्वात् । तदयुक्तम् 'समय'-इत्यादि-अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकम्-गाथासूत्रम् ।

[उत्तरपक्षः—आदिवाक्योपन्यासस्य सार्थकत्वसमर्थनम्]

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम् 'न प्रत्यक्षमनुमानं वा शब्दः' तत्र सिद्धसाध्यता, प्रत्यक्षानुमान-
लक्षणायोगात् तत्र । यच्च 'नापि शब्दः प्रमाणम्' घट्टिर्ये तस्य प्रतिबन्धवैकल्येन, विवक्षायां तु प्रति-
१०यवेऽपि यैषाविवक्षमर्थोत्तमत्वात् तदप्यसारम्, चाद्यायेन शब्दप्रतिबन्धस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात्
तत्रैव च प्रतिपत्ति-प्रवृत्त्यादित्यवहारस्योपलभ्यमानत्वाद् चाद्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं
प्रत्यक्षवत् ।

न चार्थाव्यभिचारित्वप्रामाण्यनिश्चयतां ततः प्रवर्त्तमानानां प्रेक्षापूर्वकारिताक्षतिः । न चानाप्त-
प्रणीत 'सरित्तटपर्यस्तगुडशकट' चाक्यविशिष्टतानवगमाद् नातः प्रवृत्तिः, प्रत्यक्षाभावात् प्रत्यक्षस्येवा-
नाप्तप्रणीतवाक्यादस्य विशिष्टतावसायात्, यस्य तु न तद्विशिष्टावसायो नासाधतः प्रवर्त्तते अनवधृत-
१५हेत्याभासविवेकाद्वेतोरियानुमेयार्थक्रियायी । न चाप्तानां परहितप्रतिबन्धप्रयासानां प्रमाणभूतत्वात्
स्ववाक्यात्रेण प्रवर्त्तयितुं प्रभवतां प्रयोजनवाक्योपन्यासवैधैर्यम्, सुनिश्चिततत्प्रणीतवाक्यादपि
प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनां तदुपायानिश्चये तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । न च प्रयोजनविशेषप्रतिपादकवाक्य-
मन्तरैणाप्तप्रणीतशास्त्रस्यापि तद्विशेषप्रतिपादकत्वनिश्चयः येन तत एव तदर्थिनां तत्र प्रवृत्तिः स्यात्,
तदनभिमतप्रयोजनप्रतिपादकानामपि तेषां संभवात् ।

२० अतः "यत्र खल्वस्मैः 'इदं कर्तव्यम्' इति पुरुषाः प्रतीततदाप्तभाषा नियुज्यन्ते तत्रावैधीरितं-
तत्प्रेरणाऽतथाभाषविषयविचारास्तदसिद्धितं चाक्यमेव यद् मन्थमाना अनारुतप्रयोजनपरिमक्षा
एव प्रवर्त्तन्ते, विनिश्चिततदाप्तभाषानां प्रत्यवस्थानासंभवात्" [इति निरस्तम्, आप्त-
प्रवर्त्तितप्रतिनियतप्रयोजनार्थिजनप्रेरणावाक्यस्यैव प्रयोजनवाक्यत्वनिश्चयात् अन्यथाऽभिमतफला-
र्थिजनप्रेरकवाक्यस्याप्तप्रयुक्तत्वमेवानिश्चितं स्यात् अनभिमतार्थप्रेरकस्वावगताप्तवाक्यत्वे चाति-
२५प्रसङ्गः । न चाप्तवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनस्तदवगमे तत्र प्रवर्त्तितुमुत्सहन्ते, अतिप्रसङ्गा-
देवेति सुप्रसिद्धम् ।

अर्थसंशयोत्पादकत्वेन चादिवाक्यस्य प्रवर्तकत्वप्रतिक्षेपे सिद्धतासाधनम्, व्यापकानुपलब्धे-
०. त्वसिद्धतोद्वाधनमादिवाक्यानिश्चितवाक्यार्थप्रामाण्याद् युक्तमेव, यथा च तत्र तैस्या (तस्य)
प्रामाण्यं तथा प्रतिपादयिष्यामः । अत एव "आप्तमिहितत्वासिद्धेरविस्मयादकत्वायोगादप्रमाणत्वा-
३०भावनिश्चयनिमित्ताभावादप्रवर्त्तकत्वं प्रयोजनवाक्यस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रैति" [इति यदुच्यते
तदपि प्रतिव्यूढं द्रष्टव्यम् । पतेनैव सम्बन्धाभिधेयामिधानस्यापि सार्थकत्वं प्रतिपादितम् । तद्
स्थितमभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकत्वं समुदायार्थः 'समय'-इत्यादिगाथासूत्रस्य ।

अत्र च 'आगममलारहृदय' इत्यनुवादेन 'समयपरमार्थविस्तरविहाटजनपर्युपा-
सनसकणौ यथा भवति तमर्थमुत्तेज्ये' इति विधिपरा पद्यव्यञ्जना कर्त्तव्या ।

१ "एतेन शास्त्रप्रतिज्ञाव्यापनफलः संक्षेपतः शास्त्रशरीरव्यापनफलश्च तदादौ वाक्योपन्यास इत्येवमादयोऽस्तत्कल्पनाः
× × × निर्यणितोत्तराः" इति स्याद्वादे- ५० १ दि० पं० १ १ २ ५० १६९ पं० ८ १ ३ ५० १७० पं० १-३ १ ४ ५०
१७० पं० ८ १ ५ यदा-आ० का० १ ६ न चार्थव्य-आ० आ० विना ७-यधारिततत्प्रेरणातथाभाव-आ०
वा० मा० १ ८-र्थिना ज-आ० गु० हा० आ० दे० १-र्थिनो ज-वि० का० १ ९-त्वे घा-आ० दे० गु० हा० १
१० अथ-आ० का० दे० गु० मा० १ ११ वि० प्रतो 'तस्य प्रामाण्यम्' इत्येव संशोषितम् । अथवा 'तस्याऽ-
प्रामाण्यम्' इत्यस्यैव पाठस्य ग्राह्यतायां 'न' पदं परित्याज्य 'यथा च न तत्र तस्याऽप्रामाण्यम्' इति पाठो बोद्धव्यः ।
२० वा० विना १३-नवाक्यस्य प्रति-मा० मा० १

पदार्थस्तु, मलमिव आरा प्राजनकविभागो यस्यासौ मलारो गौर्मली, आगमे तद्वत् कण्ठं
हृदयं यस्य—तदर्थप्रतिपत्त्यसामर्थ्यात्—असौ तथा मन्दधीः, सम्यगीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनेनार्थो इति
समय आगमः तस्य परमोऽकल्पितश्चासावर्थः समयपरमार्थः तस्य विस्तरो रचनाविशेषः—
‘शब्दार्थयोश्च मेदेऽपि पारमार्थिकसम्बन्धप्रतिपादनायाऽमेदविवक्षया “प्रथमे वाचशब्दे” [पाणि० ३,
३, ३३] इति घञ् न कृतः—तस्य विहाट्टे इति दीप्यमानान् श्रोतुबुद्धौ प्रकाशमानानर्थान् दीपयति ५
प्रकाशयतीति विहाट्टश्चासौ जनश्च चतुर्दशपूर्वविदादिलोकः तस्य पर्युपासनम्—कारणे कार्याप-
चारात्—सेवाजनिततट्याख्यानं तत्र सह कर्णाभ्यां वर्त्तत इति सुकर्णः तद्व्याख्यातार्थावधारण-
समर्थः यथा इति येन प्रकारेण भवति तं तथाभूतमर्थमुन्नेप्ये लेशतः प्रतिपादयिष्ये ।

यथाभूतेनार्थेन प्रतिपादितेनातिकुण्ठधीरपि श्रोतुजनो विशिष्टागमव्याख्यातृप्रतिपादितार्थाव-
धारणपटुः सम्पद्यते तमर्थमनेन प्रकरणेन प्रतिपादयिष्यामीति यावत् । १०

[शब्दार्थ—तत्संबन्धयोर्मीमांसा—पूर्वपक्षः]

[‘अपोह एव शब्दस्यार्थः’ इति बौद्धमतस्य संक्षिप्य स्थापनम्]

ननु च ‘समयपरमार्थविस्तर’—इत्यनेनागमस्याकल्पितो वाह्यार्थः प्रतिपाद्यत्वेन शब्दार्थयोश्च
यास्तवः सम्बन्धो निर्दिष्टः, द्वितयमप्येतदयुक्तम्; प्रमाणवाधितत्वात् इति बौद्धाः । तथाहि—‘शब्दानां
न परमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं यस्तुस्वरूपमस्ति; सर्व एव हि शब्दप्रत्ययो भ्रान्तः, मिश्रेष्वर्थेष्वमेदा-१५
काराध्यवसायेन प्रवृत्तेः । यत्र तु पारम्पर्येण यस्तुप्रतियन्धस्तत्रार्थसंवादो भ्रान्तत्वेऽपि, तत्र यत्
तदारोपितं विकल्पबुद्ध्याऽर्थेष्वभिन्नं रूपं तद् अन्यव्यावृत्तपदार्थानुभवयलायातत्वात् स्वयं’ चान्यव्या-
वृत्ततया प्रतिभासनात् भ्रान्तेः शब्दव्यावृत्तार्थेन सहस्येनाध्यवसितत्वात् अन्यापोहपदार्थाधिगति-
फलत्वाच्च अन्यापोह इत्युच्यते, अतः अपोहः शब्दार्थः इति प्रसिद्धम् ।

[‘विधिरेव शब्दस्यार्थः’ इति विधिवादिमतस्य संक्षिप्य प्रतिस्थापनम्] २०

अत्र विधिवादिनः प्रेरयन्ति—येदि भवतां द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यादिलक्षणानि विशेषणानि
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि परमार्थतो न सन्ति कथं लोके ‘दण्डी’ इत्याद्यभिधानप्रत्ययाः प्रयच्छन्ते द्रव्या-
द्युपाधिनिमित्ताः ? तथाहि—‘दण्डी’ ‘विपाणी’ इत्यादिपी-ध्वनी लोके द्रव्योपाधिकौ प्रसिद्धौ, ‘गुह्यः’
‘कृष्णः’ इति गुणोपाधिकौ, ‘चलति’ ‘भ्रमति’ इति कर्मनिमित्तौ, ‘अस्ति’ ‘विद्यते’ इति सत्तानि-
मित्तौ, ‘गौः’ ‘जम्बू’ इति सामान्यविशेषोपाधी, ‘इह तन्तुषु पटः’ इति समवायनिमित्तः (सौ) । तत्रै-२५
षां द्रव्यादीनामभावे ‘दण्डी’ इत्यादिप्रत्यय-शब्दौ निर्विपर्ययौ स्याताम् । न चानिमित्तावेतौ युक्ती,
सर्वत्र सर्वदा तयोर्विशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाविभागेन तयोः प्रवृत्तिरस्ति, तस्मात् सन्ति
द्रव्यादयः पारमार्थिकाः प्रस्तुतप्रत्यय-शब्दविपर्ययाः ।

प्रमाणयन्ति चात्र—ये परस्परसङ्कीर्णप्रवृत्तयस्ते सन्निमित्ताः, यथा श्रोत्रादिप्रत्ययाः, असङ्कीर्ण-
प्रवृत्तयश्च ‘दण्डी’ इत्यादिशब्द-प्रत्ययाः इति स्वभावहेतुः । अनिमित्तत्वे सर्वत्राविशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गो ३०
याधकं प्रमाणम् ।

१ “मह-मराला य अलसमि”—देशीना० व० ६ खो० ११२ पृ० २२२ । “मंदं अलसं जडं मरालं च”—यद्व०
ना० खो० १५ पृ० ३ । २ “वेरशब्दे प्रथमे” इति हेमं सूत्रम्-५, ३, ९९ । ३ “हट् वीतौ” हे० धातुपाठो १,
१८८ पृ० २७ । ४ कार्ये कारणोपचारात् मां० मां० । ५ शब्दस्य एवेदं संपूर्णमपोहप्रकरणमविकलतया तत्त्व-
संग्रहप्रवृत्तयः इत्यते पृ० २७४ अ० ८६७-पृ० ३६६ का० १२१२ । ६ यदारो-मि० । ७-यं धा-ना० वा० ।
८-नाभ्रान्तेश्चा-मां० ।

९ “यदि नोपाधयः केचिद् विद्यन्ते (परमार्थतः) । (दण्डी गुह्यचलसि यौ) तिह्लादिपी (ध्वनी) ॥
(स्यातां) किंविषयवेतौ नाऽनिमित्तौ च तौ मतौ । सर्वस्मिन्नविभागेन तयोर्द्वितिरसंभवी” (?) ॥

तत्त्वसं० का० ८६७, ८६८ पृ० २७४ ।

१० “‘इहामनि ज्ञानम्’ इत्यादिकौ संबन्धोपाधिकौ” प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ८-९ । ११-ण वृत्ति-
खो० धां० । १२ प्रयोगोऽयं विद्यते प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ७ ।

[विधिवादमतं सविस्तरं दूषयताम् अपोहवादिनां भवस्य निर्देशः]

अत्र यदि पारमार्थिकग्राह्यविषयभूतेन निमित्तेन सन्नि(सनि)मित्तत्वमेवां साधयितुमिष्टं तदा अनैकान्तिकता हेतोः साध्यविषये वाधकप्रमाणाभावात् । अथ येन केनचिन्निमित्तेन सन्निमित्तत्व-
सिध्यते तदा सिद्धसाध्यता । तथाहि-अस्माभिरपीक्यते एवैषामन्तर्जलवासनाप्रयोधो निमित्तं न
५ तु विषयभूतम्, भ्रान्तत्वेन सर्वस्य ज्ञ(ज्ञा)ञ्च प्रत्ययस्य निर्विषयत्वात् । तदुक्तम्—

“येन येन हि नास्मा वै यो यो धर्म्मोऽस्मिन्लप्यते ।

न स संविद्यते तत्र धर्म्माणां सा हि धर्म्मता” ॥ [

] इति ।

न च शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वाऽविषयत्वयोः किं प्रमाणमिति पतन्त्यम्, भिन्नेष्वमेदाध्यवसायेन
प्रवर्त्तमानस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । तथाहि-यः ‘अतस्मिस्तत्’ इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचि-
१० कायां जलप्रत्ययः, तथा चायं भिन्नेष्वमेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । न च
सामान्यं घस्तुभूतं ग्राह्यमस्ति येनासिद्धताऽस्य हेतोः स्यात्, तस्य निषिद्धत्वात् । नयतु वा सामा-
न्यम् तथापि तस्य मेदेष्वोऽर्थान्तरत्वे भिन्नेष्वमेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न हान्येनान्ये समाना युक्ता-
स्तद्वन्तो नाम स्युः । अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विषयमेकं घस्तु परमार्थत इति तत्र
सामान्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव, न चैक्यस्तुविषयः संमानप्रत्ययः, मेदप्रवृत्तपुरस्सरत्वात् तस्य । भ्रान्त-
१५ त्वे-च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धम्, स्वाकारार्पणेन जनकस्य क्रस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य
प्राप्त्याभावात् ।

अन्यथा वा निर्विषयत्वम् । तथाहि-यत्रैव कृतसमया धनयः स एव तेषामर्थो युक्तो नान्यः,
अतिप्रसङ्गात्, न च क्वचिद् घस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति निर्विषया धनयः । प्रयोगा-
ये यत्र भायतः कृतसमया न भवन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सौज्यादिमिति पिण्डेऽव-
२० शाब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति-च भायतः कृतसमयाः सर्वेतिन् घस्तुनि सर्वे धनयः इति व्यापकानु-
पलम्भिः कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तिवात् तस्य चेद्भावायः ।

[संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणाद्यर्थमेदेन विकल्पपञ्चकविज्ञानम्]

न चायमसिद्धो हेतुः । तथाहि-गृहीतसमयं घस्तु शब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा
व्यवस्थाप्येत, जातिर्वा, तद्योगो वा, जातिमान् वा पैदार्थः, गुदेर्वा आकार इति विकल्पाः । सर्वेष्वपि
२५ समयासंभवाच्च युक्तं शब्दार्थत्वं तत्पतः, सांभृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्वचचनविरोधः
प्रतिज्ञायाः । एवं ह्यसौ स्यात्—स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेवां प्रतिपाद-
यितुम्, तत्प्रतिपादयिषया च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेयं स्यात् पुनश्च
तदेव प्रतिज्ञया प्रतिपिद्धमिति स्वचचनव्यावातः, न चासाध्यभ्युपगम्यत इति । एतेन यदुक्तमुद्योत-

१ “उच्यते विषयोऽनीपां ची-ध्वनीना न कथन । अन्तर्मात्रानिविष्टं ह्यीत्रमेवा निबन्धनम्” ॥

तत्त्वसं-का० ८६९ पृ० २७५ ।

२ “तत्र यदि मुख्यतो वागेन विषयभूतेन सन्निमित्तत्वमेवां साधयितुमिष्टं तदाऽनैकान्तिकता हेतोः” तत्त्वसं-पञ्चि०
पृ० २७५ पं० १९ । ३-न संनि-का० । ४-भूतत्वम् आ-मां० गां० विना । ५ “तत्रेदमुक्तं तापिना” इति
निर्दिश्य-छेद्योऽयं समुद्रतत्त्वपदप्रवृत्तिप्रकारम् पृ० १२ पं० १२ । ६-मिलप्यते आ० मां० मां० वा० । ७ स
स वि-शा० वि० वा० ।

८ “यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते । स च (संविद्य) ते नैव यस्तूनां सा हि धर्मता” ॥

तत्त्वसं-का० ८७० पृ० २७५ ।

९-प्रत्ययभ्रान्त-मां० मां० वा० वा० विना । १० पृ० ११० पं० ९ । ११ “नहि अनेन अन्ये समाना भ-
वन्ति तद्वन्तो हि तथा स्युः” इति सामान्यपदार्थविचारप्रस्तावे न्यायकः लि० पृ० १६१ प्र० पं० १० । १२ “सामा-
न्यप्रत्यय”-तत्त्वसं-पञ्चि० पृ० २७६ पं० १० । १३ साक्षात्प्रति आ० कां० गु० दे० मां० वा० वा० ।

१४ “यतः स्वलक्षणं जातिस्वयोपो जातिमात्राय । दुस्साकारो न शब्दार्थं घटामपति तत्त्वतः” ॥

तत्त्वसं-का० ८७१ पृ० २७६ ।

१५ “पदार्थगुदेर्वा आकार”-तत्त्वसं-पञ्चि० पृ० २७६ पं० २३ । १६-शब्दार्थस्य दे० गु० । १७
“शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेतं स्यात्”-तत्त्वसं-पञ्चि० पृ० २७६ पं० २७ ।

करेण—“अत्राचकान्ने शब्दार्थां प्रतिष्ठा—हेतुचोर्न्याघातः” [अ० २, आ० २, सू० १७ न्यायवा० पृ० ३२७ पं० ६-७] इति, तदपि प्रत्युक्तं भवति। न हि सर्वथा शब्दार्थापवादोऽस्माभिः कियते—आ गोपाले-
भ्योऽपि प्रतीतत्वात् तस्य—किन्तु तात्त्विकत्वं धर्म्मः परैर्यस्तत्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्म्मिणः॥

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]

तत्रै स्वलक्षणे न तावत् समयः संभवति शब्दस्य, समयो हि व्यवहारार्थं क्रियते, न व्यसनितया, तेन यस्यैव सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवहर्तृणां युक्तो नान्यथा न च स्वलक्षणस्य सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तस्माच्च तत्र समयः । सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वं च शब्दले-
यादिव्यक्तीनां देशादिभेदेन परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततयाऽनन्यथात् तत्रैकं कृतसमयस्य पुसोऽन्यै-
र्व्यवहारो न स्यादिति तत्र समयभावाभासिद्धता हेतुः ।

न चान्यनैकान्तिकत्वम्, व्याप्तिसिद्धेः । तथाहि—यद्यगृहीतसङ्केतमर्थं शब्दः, प्रतिपाद्येत तदा १०
शोशब्दोऽप्यर्थं प्रतिपाद्येत सङ्केतकरणानर्थक्यं च स्यात्, तस्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्वाचकं प्रमाणमिति
कथं न व्याप्तिसिद्धिः ?

अयमेव या 'अकृतसमयत्वात्' इति हेतुराचार्यदिग्भागेन “न आतिशब्दो भेदानां वाचकः, आन-
न्यात्” [] इत्यनेन निर्दिष्टः । तथाहि—“आनन्यात्” इत्यनेनै समयासंभव एव दर्शितः ।

तेन यदुक्तमुद्घोतकरेण—“यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्यात्' इत्यस्य घस्तुधर्म्मत्वाद् १५
व्यधिकरणो हेतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्यथी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुर्वा
नन्यम्” [अ० २, आ० २, सू० १७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० १६] इति, तत् प्रत्युक्तम् । यत् पुनः स
एवाह—“यस्य निर्विशेषणा भेदाः शब्दैरभिधीयन्ते तस्याऽय वापः, अस्माकं तु सत्ताविशेषणानि
द्रव्य-गुण-कर्म्मण्यभिधीयन्ते । तथाहि—यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्दं
प्रयुङ्क्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु समयत्रियासम्भवादकार २०
णमानन्यम्” [अ० २, आ० २, सू० १७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० ११] इति, असदेतत्, यतो न सत्ता
दिकं घस्तुभूतं सामान्यं तेभ्यो भिन्नमभिधं वाऽस्तीति । भवतु धा तत् तथाप्येकस्मिन् भेदेऽनेक-
सामान्यसंभवादसाङ्ग्येण सदादिशब्दयोजनं न स्यात् । न च शब्देनानुपदृश्य सत्तादिक सामान्यं
सत्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्यतात्, न चारतसमयेषु सत्तादिषु शब्दप्रयुक्तिरस्तीति
इतरेतराशयदोषप्रसक्तिः ।

२५

अथापि स्यात् स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दैः समयं
प्रतिपद्यते, असदेतत्, अनन्तभेदविषयनि-शेषव्यवहारोपलम्भस्य कस्यचिदसंभवात् । एकदा सत्तादि
भेदेषु भेदेष्वसकृद् व्यवहारमुपलभ्याऽहरेष्वपि तज्जातीयेषु ताव शब्दान् प्रतिपद्यत इति चेत्, न।

१-हा-हेतुर्व्या-भा० मा० वा० विना । २-र्यत्रारो-वि० ।

३ “तत्र स्वलक्षणं तावत्र शब्दे प्रतिपाद्यते । संकेतव्यवहारकालव्याप्तियोगोक्तः” ॥

तत्त्वसं० वा० ८७२ पृ० २७७ ।

४ “व्यवहारात्मनोऽप्युपलक्षेते न परस्परकृतः । देश-काल-क्रिया-शक्ति-प्रतिभासादिभेदतः ॥

तस्मात् संकेतशब्दोऽर्थो व्यवहारे च दृश्यते । न चाऽगृहीतसंकेतो (बोधेता) न ह्यव्यने ॥

तत्त्वसं० वा० ८७३-८७४ पृ० २७७ ।

५-यं चार-वि० । ६ “यत् पुनरेतत्-आनन्याज जातिशब्दो भेदानां वाचकः” इति न्यायवा० पृ० ३२३ पं० २ ।

एतादृश एवाऽयं पाठः तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २७७ पं० २८ । “यत्तु भिक्षुणा” इति निर्दिश्य श्लोकवार्तिकव्याख्यायां
पार्ष्णसारयिभिर्ध पतलगमानेन श्लोकमुद्धरति—

“न आतिशब्दो भेदानामानन्त्य-व्यभिचारतः । वाचको योग-जालोर्वा भेदपरिपुत्रकयुते” ॥

श्लो० वा० पृ० ५९६ पं० २० ।

“अयमेवाभिप्रायः ‘न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, आनन्यात्’ इति वदत आचार्यदिग्भाषस्य”-शास्त्रवा० स्याद्वादक०
पृ० ३९९ द्वि० पं० ६ । ७-न संभव ए-वा० वा० पु० भा० डे० । ८ शब्दा ए-भा० मा० । ९-रानन्त-
मिति मा० । १-रात्यन्तमिति वा० वा० । १-रानन्त्यंतमिति वि० । १०-मत्स्यभेदेषु-भा० मा० विना ।

अदृष्टत्वात्, न दृष्टेष्ट्यतीतादिभेदभिन्नेष्वनन्तेषु भेदेषु समयः संभवति अतिप्रसङ्गात् । विकल्पबुद्ध्या व्याख्यातस्य तेषु तत्प्रतिपत्त्याभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसङ्केतः प्राप्तः । तथाहि-अतीतानागतयोस्त्वत्वेनासन्निहितत्वात् तत्र विकल्पबुद्धिर्मवेन्ती निर्विषयैव, तत्र भवन् समयः कथं परमार्थवस्तुविषयो भवेदिति? सपक्षे भावाद् नापि हेतोर्विरुद्धतेति सिद्धं स्वलक्षणाविषयत्वं च शब्दानाम् ।

अथ स्थिरैकरूपत्वादिमात्रलादिभावानां देशादिभेदाभावात् सङ्केतव्यवहार-कालव्यापकत्वेन समयसंभवात् पक्षैकदेशासिद्धता प्रकृतहेतोः, नैतत्; हिमाचलादीनामप्यनेकाणुप्रचयस्वभावात्तया उदयानन्तरापवर्गितया च नाशोपावययपरिग्रहेण समयकालपरिदृष्टस्वभावस्य व्यवहारकालानुयायित्वेन च समयः संभवतीति नासिद्धता हेतोः । अत उक्तम्यायेन समयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च स्वलक्षणे समयः संभवति ।

अशक्यक्रियत्वाच्च न तत्र समयः । तथाहि-उदयाऽनन्तरापवर्गिषु भावेषु समयः क्रियमाणः अनुत्पन्नेषु वा क्रियेत, उत्पन्नेषु वा? न तावदनुत्पन्नेषु परमार्थतः समयो युक्तः, असत्तः सर्वोपाख्या-रहितस्याधारत्वानुपपत्तेः, अपारमार्थिकयस्त्वज्जातेऽपि पुत्रादौ समय उपलभ्यत इति न दृष्टयिरोधः, विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेन तस्यापारमार्थिकत्वात् । नार्थ्युत्पन्ने समयो युक्तः, तस्मिन्ननुभवोत्पत्तौ च तत्पूर्वके च शब्दभेदस्वरणे सति समयः संभवति नान्यथा-अतिप्रसङ्गात्-शब्दभेदस्वरणकाले च चिरनिर्मुक्तं स्वलक्षणमिति अजातवज्जातेऽपि कथं समयः समयक्रियाकाले द्वयोरप्यसन्निहितत्वात्? तथाहि-अनुभवावस्थायामपि तावत् तत्कारणतया स्वलक्षणं क्षणिकं न सन्निहितसत्ताकं भवति किं पुनरनुभवोत्तरकालभाविनामभेदाभोगस्वरणोत्पादकाले भविष्यति?

नापि तज्जातीयै तत्सामर्थ्यबलोपजाते समयक्रियाकालभाविनि क्षणे समयः सम्भवति, तस्याऽन्यत्वात् । यद्यपि समयक्रियाकाले सन्निहितं क्षणान्तरमस्ति तथापि तत्र समयामोगासम्भवाच्च समयो युक्तः, न ह्यभ्युपलभ्य तद्व्यामसरणोपक्रमपूर्वकं समर्थं कुर्वाणस्तत्कालसन्निहिते गद्याद्या-भोगाविषयीकृते 'अब्धः' इति समयं समयकृत् करोति । अथापि स्यात् सर्वेषां स्वलक्षणानां सादृश्यमस्ति तेनैक्यमप्यवस्य समयः करिष्यते, असदेतत्, यतो विकल्पबुद्ध्याऽध्यारोपितं सादृश्यम्, तस्य च ध्वनिभिः प्रतिपादने स्वलक्षणमवाच्यमेवेति न स्वलक्षणे समयः ।

१-पु सम-भा० मा० विना । २ "विकल्पबुद्ध्या व्याख्यातस्य तेषु संकेताभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसङ्केतः"-प्रमेयक० पृ० २७८ पं० १८ ।
"विकल्पबुद्ध्या व्याख्यातस्य तेषु संकेताभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसङ्केतः"-प्रमेयक० पृ० १२८ दि० पं० १२ ।
३ अत्र 'तत्प्रतिपत्त्याभ्युपगमे' इति पाठः कुचार्धः, वि० प्रतापवि तथैव संशोधितो दृष्टः । ४-धतीति नि-वि० शु० मा० डे० ।

५ "हिमाचलादयो वेऽपि देश-कालाद्यभेदिनः । (दृष्टालोचनो मित्राः) क्षणिकाश्च प्रस्तापिताः" ॥

तत्त्वसं० का० ८७५ पृ० २७८ ।

६ "अशक्यं समयं स्यात् जातेऽजाते च कल्पनम् ।) नाऽजाते समयो युक्तो भाविकोऽभविषाणवत्" ॥

तत्त्वसं० का० ८७६ पृ० २७९ ।

७-वस्तु जा-मा० मा० ।

८ "उप(नापि?)जाते गृहीता(नां पूर्व)वाचामनुस्यूती । क्रियते समयस्तत्र चिरातीते (कथं नु तत्)" ॥

तत्त्वसं० का० ८७७ पृ० २७९ ।

९ "यथापि (तत्सजातीयत्वाद्) केन तदापरः । ॥ तत्र समवायभोग सादृश्यं च विकल्पितम्" ॥

तत्त्वसं० का० ८७८ पृ० २७९ ।

१०-मयः भा० मा० विना ।

नापि शब्दस्वलक्षणस्य । तथाहि-समयकृत् स्मृत्युपस्थापितमेव नाममेदमर्थेन योजयति, न च स्मृतिर्भावतोऽनुभूतमेवामिलापमुपस्थापयितुं शक्नोति तस्य चिरनिवृद्धत्वात्, यं चोच्चारयति तस्य पूर्वमननुभूतत्वात् तत्र स्मृतिः, न चाविषयीकृतस्तथा समुत्थापयितुं शक्यः, अतः स्मृत्युपस्थापितमनुसन्धीयमानं विकल्पनिर्मितत्वेनास्वलक्षणमेवेति न स्वलक्षणत्वेऽस्य समयः । तस्मादव्यपदेश्यं स्वलक्षणमिति सिद्धम् ।

इतश्च स्वलक्षणमव्यपदेश्यम् शब्दबुद्धौ तस्याप्रतिभासनात् । यथा हि उष्णाद्यर्थविषयेन्द्रिय-बुद्धिः स्फुटप्रतिभासाऽनुभूयते न तयोष्णादिशब्दप्रभवा, न ह्युपहतनयनादयो मातुलिङ्गादिशब्द-श्रवणात् तद्रूपाद्यनुभाविनो भवन्ति यथाऽनुपहतनयनादयोऽक्षबुद्ध्याऽनुभवन्तः । यथोक्तम्—

“अन्यथायान्निसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीर्यते” ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० ४२५] १०

नैव यो यत्र न प्रतिभाति स तद्विषयोऽन्युपगन्तुं युक्तः अतिप्रसङ्गात् । तथा च प्रयोगः—यो यत्कृतप्रत्यये न प्रतिभासते न स तस्यार्थः, यथा रूपशब्दजनिते प्रत्यये रसः, न प्रतिभासते च शाब्दप्रत्यये स्वलक्षणम् इति व्यापकानुपलब्धिः । अत्र चातिप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । तथाहि-शाब्दस्य तद्विषयज्ञानजनकत्वमेव तद्बाधकत्वमुच्यते नान्यत्, न च यद्विषयं ज्ञानं यदाकारस्थं तत् तद्विषयं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्ति—रूपमस्पर्शं च येनास्पर्शं वस्तुगत-मेव रूपं शब्दैरभिधीयते—एकस्य द्वित्वविरोधात् भिन्नसमयस्यायिनां च परस्परविरुद्धत्वमावप्रति-पादनात् शब्दगोचरः स्वलक्षणम् ।

[पदवाच्यविषयकस्य न्यायसूत्रकारमतस्य भाष्यकार-वार्तिककाराऽभिप्रायेण विशिष्य निरूपणम्]

नैयायिकास्तु “व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः” [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५] इति प्रति-पन्नाः । तत्र व्यक्तिशब्देन द्रव्य-गुणविशेष-कर्माण्यभिधीयन्ते । तथा च सूत्रम्—“व्यक्तिगुणविशे-पाधयो मूर्तिः” [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६६] इति ।

अस्यार्थो वार्तिककारमतेन—“विशिष्यत इति विशेषः गुणेश्वरो विशेषो गुणविशेषः कर्माभिधीयते, द्वितीयश्चात्र गुणविशेषशब्द एकशेषं कृत्या निर्दिष्टः तेन गुणपदार्थो गृह्यते—गुणाश्च ते विशेषाश्च गुणविशेषाः—विशेषग्रहणमाकृतिनिरासार्थम् । तथाहि—आकृतिः संयोगविशेषस्वभावाः संयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः ततश्चासति विशेषग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात्, न च तस्या व्यक्ता-वन्तर्भाव इत्यते पृथक् स्वशब्देन तस्या उपादानात् । आश्रयशब्देन द्रव्यमभिधीयते—तेषां गुणविशेषा-नामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः । सूत्रे “तत्”शब्दलोपं कृत्वा निर्देशः कृतः, एवं च विग्रहः कर्त्तव्यः—गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः, समाहारद्वन्द्वध्यायम् “लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य” [अ० २ पा० २ सू० २९ महाभाष्ये पृ० ४७१ पं० ८] इति ननुल्ल-
१ यच्चोद्या-आ० का० ।

२ “(उष्णादिप्रतिपत्तिर्या) नामादिष्वभिभाविनी । विस्पष्टा (भासते नैवा) तदर्थेन्द्रियबुद्धिवत्” ॥

तत्त्वसं० का० ८७९ पृ० २८० ।

३-नुमविनो का० । ४ अनेकान्तज० पृ० ४५ द्वि० पं० ४ अम० । शालवा० ख० ११ श्लो० २४ । प्रमे-यक० पृ० १२९ प्र० पं० ७ । साद्वादर० पृ० ३४९ प्र० पं० ९ ।

५ “न स तस्य च शब्दस्य शुक्लो योगो न तत्कृते । प्रत्यये सति माल्यर्थो रूपबोधे तथा रसः” ॥

तत्त्वसं० का० ८८० पृ० २८० ।

६-सङ्गात् अथ प्रयो-वि० डे० ।-सङ्गात् प्रयो-भा० मा० मा० मा० हा० । ७ “यो यत्कृते प्रत्यये”—प्रमेयक० पृ० १२९ प्र० पं० ६ । “यत्कृते ज्ञाने”—साद्वादर० पृ० ३४९ प्र० पं० ११ । ८ “तदाचकत्वमुच्यते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८० पं० २८ । ९ अन्तर्गतः पाठः का० प्रतावेव । गुणा विदोपाश्चेति गुणविशेषाश्च तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः भा० मा० । गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः तदाश्रयश्चेति गुणविशेषा-श्रयः हा० मा० आ० हा० वि० गु० । १० “गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः, गुणविशेषाश्च तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८१ पं० १५ । ११ “लिङ्गमधिष्यम्” इति पूर्वः ।

लिङ्गाऽनिर्देशः । तेनायमर्थो भवति-योऽयं गुणविशेषाश्रयः सा व्यक्तिश्चोच्यते मूर्तिश्चेति । तत्र यदा द्रव्ये मूर्तिशब्दस्तदाऽधिकरणसाधनो द्रव्यः-मूर्च्छन्त्यस्मिन्नवयवा इति मूर्तिः, यदा तु रूपादिषु तदा कर्तृसाधनः-मूर्च्छन्ति द्रव्ये समवयन्तीति रूपादयो मूर्तिः । व्यक्तिशब्दस्तु द्रव्ये कर्मसाधनः रूपादिषु करणसाधनैः” [अ० २ आ० २ सू० ६८ न्यायवा० पृ० ३३२ पं० ३-२४] ।

५ भाष्यकारमतेन च यथाश्रुति सूत्रार्थः-गुणविशेषाणामाश्रयो द्रव्यमेव ध्वंक्तिर्मूर्तिश्चेति तस्ये-
ष्टम् । यथोक्तम्-“गुणविशेषाणां रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानाम् गुणत्व-द्रव्यत्व-घनत्व-संस्काराणाम् अच्या-
पिनश्च परिमाणविशेषस्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यं मूर्तिं (मूर्तिः) मूर्च्छितावयवत्वात्” [न्यायद०
घात्या० भा० पृ० २२४] इति ।

आकृतिशब्देन प्राण्यवयवानां पाण्यादीनाम् तदवयवानां चाद्रुत्यादीनां संयोगोऽभिधीयते ।

१० तथा च सूत्रम्-“आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या” [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६७] इति ।

अस्य भाष्यम्-“यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् सा च सत्त्वाद्य-
वयवानाम् । तदवयवानां च नियतो व्यूहः” [न्यायद० घात्या० भा० पृ० २२५] व्यूहशब्देन संयोग-
विशेष उच्यते, नियतप्रहणेन रुग्निमसंयोगनिरासः, तत्र जातिलिङ्गानि प्राण्यवयवाः शिरः-पाण्या-
दयः तैर्हि गोत्यादिलक्षणा जातिलिङ्गयते, आकृत्या तु कदाचित् साक्षाज्जातिर्व्यज्यते यदा शिरः-पा-
१५ ण्यादिसन्निवेशादंशनाद् शोच्यं व्यज्यते, कदाचिज्जातिलिङ्गानि यदा विषाणादिभिरवयवैः पृथक् पृथक्
स्वावयवसन्निवेशाभिव्यक्तैर्गोत्यादिव्यज्यते, तेन जातेस्तलिङ्गानां च प्रत्यापिका भवत्याकृतिः ।

जातिशब्देनाभिन्नाभिधान-प्रत्ययप्रसवनिमित्तं सामान्याख्यं वस्तुच्यते । तथा च सूत्रम्-
“समानप्रत्ययप्रसवात्मिका जातिः” [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६८] इति समानप्रत्ययोत्पत्तिकारणं
जातिरित्यर्थः ।

२० तर्ह्यव्यवस्थाकृत्योः एतेनैव स्वलक्षणस्य शब्दार्थत्वनिराकरणेन शब्दार्थत्वं निराकृतम् । तथाहि-
यथा स्वलक्षणस्याकृतसमयत्वादशब्दार्थत्वं तथा तयोरपीति ‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोर्ना-
सिद्धिः, नाप्यनैकान्तिकता । अपि च, ध्वंक्तिर्द्रव्य-गुणविशेष-कर्मलक्षणा, आकृतिश्च संयोगा-
त्मिका, एते च द्रव्यादयः प्रतिपिद्धत्वाद् असन्तः कथं शब्दार्थतामुपयाति ?

[२-४ जाति-तद्योग-तद्वत्सु संकेतासंभवप्रदर्शनम्]

२५ एवं स्वलक्षणयजाति-तद्योग-जातिमत्स्यापि-जात्यादेरसम्भवात्-समयासम्भवा । यथा च
जातेस्तद्योगस्य च समवायस्यासम्भवस्तथा प्रागेव प्रतिपादितम्, जाति-तद्योगयोश्चाभावे
तद्वतोऽप्यसम्भवा एव तत्कृतत्वात् तद्यप्यदेशस्य, तद्वतश्च स्वलक्षणात्मकत्वात् तत्पक्षभावी दोषः
समान एव ।

१-धत्ता आ० वि० फा० गु० । २ नेर्दं वार्तिकं शब्दयो न्यायवार्तिके । ३ “यथा श्रोत्रेऽक्षराणि पतन्ति तथा
सूत्राणि” वि० टि० । ४ ध्वंक्तिर्मूर्ति-आ० वि० वा० । ५-वैः पृथक् पृथक् न स्वाव-भा० मा० । -वै।
पृथक् न स्वाव-आ० हा० गु० । ६ प्रत्ययिका वा० वा० । प्रत्याख्यात्मिका आ० हा० वि० गु० । ७ सूत्रं
॥ “समानप्रसवात्मिका जातिः” इति दृश्यते न्यायदर्शने, न्यायवार्तिके, तत्त्वसंग्रहप्रक्रियायां च ।

८ “एतेनैव प्रकारेण व्यवस्थाकृत्योर्निराकृतिः । स्वलक्षणात्मतैवेष्टा तयोरपि यतः परेः” ॥

तत्त्वसं० फा० ८८१ पृ० २८२ ।

९ “द्रव्यादियोग्योः ग्राह्यं तु प्रतिषेधाभिधानतः । न तात्त्विकी तयोर्दुष्का शब्दार्थत्वव्यवस्थितिः” ॥

तत्त्वसं० फा० ८८१ पृ० २८२ ।

१० “जाति-संबन्धयो पूर्व व्यासतः प्रतिषेधनात् । नानन्तराः प्रत्यन्ये शब्दार्थस्त्रिविधाः परे” ॥

“तद् व्यवस्थाकृतिजातीनां पदार्थत्वं यदुच्यते । तदसंगतिं सर्वोपामपि नीरूपता यतः” ॥

तत्त्वसं० फा० ८८३-८८४ पृ० २८२-२८३ ।

११ पृ० ११० पं० १ तथा पृ० १०६ पं० १० ।

[पदवाच्यविषयाणि वाजप्यायन-व्याडि-पाणिनीनां मतानि]

“जातिः पदार्थः” इति वाजप्यायनः । “द्रव्यम्” इति व्याडिः । “उभयम्” पाणिनिः । तदप्य-
नेनैव निरस्तम् जातेरयोगाद् द्रव्यस्य च स्वलक्षणात्मकत्वात् तत्पक्षमाविदोपानतिवृत्तेः ।

[बुद्ध्याकारे समयासंभवसाधनम्]

बुद्ध्याकारेऽपि न समयः सम्भवति, तस्य बुद्धितादात्त्येन व्यवस्थितत्वाद् नासौ तद्वद्विस्- ५
रूपवत् प्रतिपाद्यमर्थं बुद्ध्यन्तरं वाऽनुगच्छति; ततश्च सङ्केत-व्यवहारकालाव्यापकत्वात् स्वलक्षणवत्
कथं तत्रापि समयः? भवतु चा तस्य व्यवहारकालान्वयस्तथापि न तत्र समयो व्यवहर्तृणां युक्तः ।
तथाहि—‘अपि नामेतः शब्दादर्थक्रियार्थी पुमानर्थक्रियाक्षमनार्थान् विज्ञाय प्रवर्त्तिष्यते’ इति
मन्यमानैर्व्यवहर्तृभिरभिधायका ध्वनयो नियोज्यन्ते न व्यसन्नितया; न चासौ विकल्पो बुद्ध्याकारोऽ-
भिप्रेतशीताऽपनोदादिकार्यं तदर्थिनः सम्पादयितुमलम् तदनुभवोत्पत्तावपि तदभावात्, तेन तत्रापि १०
समयाभावान्नासिद्धः ‘अकृतसमयत्वात्’ इति हेतुः ।

[‘अस्त्यर्थदयः शब्दार्थाः’ इति वादिनां पक्षसप्तके निरूपयितव्ये प्रथमम् अस्त्यर्थवादितम्]

अथ अस्त्यर्थादयोऽपरे शब्दार्थाः सन्ति, ततश्च तत्र समयसम्भवादसिद्धतैव हेतोः । तथाहि—
‘अस्त्यर्थः’ इति यदेतत् प्रतीयते तदेव सर्वशब्दानामभिधेयं न विशेषः, यथैव ह्यपूर्व-देवतादिशब्दा
नार्थाकारं विशेषं बुद्धिषु सन्निवेशयन्ति केवलं तत्रैतावत् प्रतीयते—‘सन्ति केऽप्यर्थाः येऽप्यर्थादयः १५

१ “आकृत्वमिधानाद्वा एकं विभक्तौ वाजप्यायनः” । “आकृत्वमिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो
न्याय्यं मन्यते । एषा आकृतिः, सा नाभिधीयते” इति अ० १ पा० २ सू० ६४ महाभा० पृ० ९० पं० ५ । “जातिशब्दा-
र्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिधायि—‘सर्वदर्शनसं० ६० १३ पं० २३७ । “तदित्यं
वाजप्यायनाचार्यमतेन सार्वत्रिकी जातिपदार्थव्यवस्थोपपद्यते”—वाक्यप० तृ० का० श्लो० २ हेलाराजटी० पृ० ६ पं० २८
जातिसं० । २—ति व्याजप्यायनः पु० डे० भा० वि० । “वाजा (कः ?) लायनः”—तत्त्वसं० पश्चि० २८२ पं० २५ ।
इदं च स्वं ‘वाज्यम्’ मूढतेरायनणि प्रलये निष्पन्नम् । किन्तु अस्य प्रकृतिः कश्चित् ‘वाज्यम्’ इति, कश्चित् ‘वाजप्य’
इति इत्यते । तथा—“वाज्यम्” चान्द्रव्या० अ० २ पा० ४ सू० ३५, गणर० म० पृ० १५० का० २३६ । “वाजप्य”
अ० ४ पा० १ सू० ९९ काशिका तथा सिद्धान्तकी० । “वाजप्यायन” ब्रह्मविश्वकोषे वकारादियगे । “व्याज (वाज) व्य-
तिकेलेके” हैमश० अ० ६ पा० १ सू० ५३ । चाग्रे ‘वाज्यम्’ ‘व्यतिक’ इति प्रकृतिद्वयम् । काशिका—कौमुद्योः ‘वाजप्य’
‘तिक’ इति प्रकृतिद्वयम् । गणरत्नमहोदधौ च का० २३५—२३६ ‘तिक’ ‘वाज्यम्’ इति प्रकृतिद्वय इत्यते । यद्यपि हैमश-
ब्दावुदासने ‘व्याज (वाज)’ इत्येव मुद्रितमस्ति तथापि तत्र चान्द्रादिपाठावुरोधेन ‘वाजव्यायन’ इति रूपावुरोधेन च
‘वाजप्य’ इत्येव प्रकृतिः साध्या ।

अन Pro. Dr. E. Windisch इत्यनेन सम्पादितस्य चान्द्रव्याकरणस्य पृ० १६१ गतं द्वितीयं टिप्पणकं द्रष्टव्यम् ।

३ “द्रव्याभिधानं व्याडिः” । “द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयते” इति अ० १ पा० २ सू० ६४
महाभा० पृ० ९४ पं० १४ । “द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनेये शब्दस्य व्यक्तित्वेवाभिधेयतया प्रतिभासते”—सर्वदर्शनसं० ६० १३
पं० २४४ । “व्याडिमते ॥ सर्वशब्दानां द्रव्यमर्थः”—वाक्यप० तृ० का० श्लो० २ हेलाराजटी० पृ० ६ पं० २९ जातिसं० ।

४ “उभयमिवाह” “कथं ज्ञायते?” “उभयथा ह्यार्येण वृत्राणि पठितानि । आकृति पदार्थ मत्वा X X X द्रव्यं
पदार्थं मत्वा X X X” अ० १ पा० १ भा० १ जातिव्यक्तिपदार्थनि० महाभा० पृ० ५२ पं० १४ । “पाणिन्याचार्यस्यो-
भयं संमतम्”—सर्वदर्शनसं० ६० १३ पं० २४६ ।

५ “बुद्ध्याकारस्य बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तररजः । नामिप्रेतार्थकारी च सोऽपि वाच्यो न तत्त्वतः” ॥

“येऽन्येऽन्यथैव शब्दार्थमस्त्यर्थादीन् प्रवक्षते । निरस्ता एव तेऽप्येतैस्तथापि पुनरुच्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ८८५—८८६ पृ० २८३ ।

तथा, शास्त्रवा० साद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० २ । ६—पि समयः मां० मां० पु० डे० भा० । ७ शब्दा-
र्थक्रिया—पु० । शब्दार्थः क्रिया—मां० मां० ।

८ “अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् । अपूर्व-देवता-सर्वैः सममाहुर्वादिषु” ॥

तत्त्वसं० का० ८८७ पृ० २८३ ।

“अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् । अपूर्व-देवता-सर्वैः सममाहुर्वादिषु” ॥

वाक्यप० का० २ श्लो० १२१ पृ० १३२ तथा, शास्त्रवा० साद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० ३ ।

९ ‘नार्थाकारविशेषम्’ वि० सं० । “नार्थाकारविशेषम्”—तत्त्वसं० पश्चि० पृ० २८३ पं० २८ ।

शब्दाः प्रयुज्यन्ते' तथा दृष्टार्थेष्वपि गवादिशब्देष्वेतत् तुल्यम्, यतस्तेभ्योऽप्येवं प्रतीतिरुपजायते-
'अस्ति कोऽप्यर्थो यो गवादिशब्दाभिधेयो गीत्वादिः' येस्तु तत्राकारविशेषपरिग्रहः केषाञ्चिदुप-
जायते स तेषां सिद्धान्तयत्नात् न तु शब्दात् ।

[२ समुदायार्थवादमतम्]

५ अपरे "ग्राहणादिशब्दैस्तपोजातिश्रुतादिसमुदायो विना विकल्प-समुच्चयाभ्यामभिधीयते,
यथा घनादिशब्दैर्धेयादयः" इत्याहुः । तथाहि-"घनम्" इत्युक्ते 'धेयो (घो घा) खदिरो वा' इति न
विकल्पेन प्रतीतिरुपजायते, नापि 'धवश्च खदिश्च' इति समुच्चयेन, अपि तु सामर्थ्येन प्रतीयन्ते
धवादयः तथा 'ग्राहणाः' इत्युक्ते 'तपो वा जातिर्या श्रुतं वा' 'तपश्च जातिश्च श्रुतं च' इति न
प्रतिपत्तिर्भवति; अपि तु साकल्येन सम्बन्धन्तरव्यवच्छिन्नास्तपःप्रभृतयः संहताः प्रतीयन्त इति ।
१० बहुध्वनियतैकसमुदायिभेदावधारणं विकल्पः, एकत्र युगपदभिसम्बन्धमानस्य नियतैस्यैकस्य
(तस्यानेकस्य) स्वरूपभेदावधारणं समुच्चयः, तत्रातिरेकेणात्र प्रतिपत्तिर्लोकप्रतीतयः ।

[३ असत्यसंबन्धपदार्थवादमतम्]

अपरे "द्रव्यत्वादिभिरनिर्धारितरूपैर्यः सम्बन्धो द्रव्यादीनां स शब्दार्थः, स च सम्बन्धिनां
शब्दार्थत्वेनासत्यत्वादसत्य इत्युच्यते । यन्ना तपः-श्रुतादीनां भेदकवर्णयदैक्येन भासनादेपामेव
१५ परस्परमतस्यः संसर्गः" । तथाहि-पते प्रत्येकं समुदिता वा न सेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्त्वलात-
चक्रवदेपां समूहः स्वरूपमुक्तकस्यावमासत इति ।

[४ असत्योपाधिसत्यपदार्थवादमतम्]

अन्ये त्वाहुः-"यद् असत्योपाधि सर्वं स शब्दार्थः" इति । तर्हं स (?) शब्दार्थत्वेनाऽसत्या
उपाधयो विदोषा ध्वन्याऽङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यस्य सर्वभेदानुयायिनः शुषर्णादि सामान्यात्मनस्तत्
२० सत्यमसत्योपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयम् ।

[५ अभिज्ञल्पपदार्थवादमतम्]

अन्ये तु भुवन्ते-"शब्द एवाभिज्ञल्पत्यमागतः शब्दार्थः" इति । स चाभिज्ञल्पः 'शब्द एवार्थः'

१ "प्रयोगदर्शनाभ्यासादकारणप्रवृत्तु यः । न स शब्दस्य विषयः स हि यत्नान्तराधयः" ॥

शाक्यप० का० १ खो० ११९ पृ० १३३ ।

२ "समुदायोऽभिधेयो वाऽप्यभिरूप-समुच्चयः" । तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४ । "समुदायोऽभिधेयः साद-
विकल्प-समुच्चयः" । शाक्यप० का० २ खो० १२८ पृ० १३५ । तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० ५ ।

३-तादिः समु-आ० का० ६० भा० । ४ "ध्वो वा खदिरो वा पलासो वेति"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८४
पं० १० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० ६ । ५-तस्यैव(क)स्य स्व-वा० या० १-तस्यैव स्व-आ० हा०
वि० ६० भा० का० शु० । "युगपदभिसंबन्धमानस्य नियतस्यानेकस्य स्वरूपभेदावधारणम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८४
पं० १५ ।

६ "अतलो वाऽपि संसर्गः शब्दार्थः कैथिहुच्यते" ॥ तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४ । "अतलो वाऽपि संसर्गः
शब्दार्थः कैथिदिष्यते" । शाक्यप० का० २ खो० १२८ पृ० १३५ । तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १० ।

७-मुक्तस्याव-ना० वा० ।

८ "असत्योपाधि यत् सर्वं तद् वा शब्दनिबन्धनम्" । तत्त्वसं० का० ८८९ पृ० २८४ । "अतलोपाधि यत् सर्वं
तद् वा शब्दनिबन्धनम्" । शाक्यप० का० २ खो० १२९ पृ० १३६ । तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १२ ।

९-स्यं शब्दा-आ० मा० विना । १० "तत्र शब्दार्थत्वेनाऽसत्या उपाधयः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८४ पं० २३ ।

११ "शब्दो वाऽप्यभिज्ञल्पत्यमागतो याति वाच्यताम्" ॥

"शब्दमभिज्ञल्पत्यमागते यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिज्ञल्पं प्रचक्षते" ॥

तत्त्वसं० का० ८८९-८९० पृ० २८४-२८५ ।

"शब्दो वाऽप्यभिज्ञल्प(रूप)त्यमागतो याति वाच्यताम्" ॥

"शब्दमभिज्ञल्पत्यमागते यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिज्ञल्पं प्रचक्षते" ॥

"तयोदृष्टवर्णयते रुद्रेष्यभिचारिणि । किञ्चिदेव कचिद् शब्दं प्राधान्येनाऽवशिष्टते" ॥

"लोकेऽप्युपपत्तां शब्दः प्रतिपद्यः प्रवर्तते । शास्त्रे नृभयरूपत्वं अभिमर्शं निवृत्तया" ॥

शाक्यप० का० २ खो० १२९-१३२ पृ० १३६-१३७ । तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १३ ।

यदेव शब्दे प्रत्ययेऽध्यवसीयमानतया प्रतिभासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शब्दप्रत्ययेनाध्यवसीयते किं तर्हि? याद्यमेवार्थक्रियाकारि वस्तु; न चापि तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसीयते, यथातत्त्वमध्यवसायाद् यथाध्यवसायमतत्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः । यत्र समारोपितं तत्र किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्दैः । यत् पुनरुक्तम्-“शब्दार्थोऽर्थः स एवेति”, तत् समारोपित-मेवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः परमार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विशेषः ।

[७ प्रतिभापदार्थवादितम्]

अन्ये त्वाहुः-“अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु वाद्यार्थप्रत्यायकः” इति । शब्दस्य कचिद् विषये पुनः पुनः प्रवृत्तिदर्शनमभ्यासः, नियतसाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा प्रतिभा सा प्रयोगदर्शनावृत्तिसहितेन शब्देन जन्यते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा मिथ्यते, यथैव १७ हाङ्गशादिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणायाम् प्रतिभाहेतवो भवन्ति तथा शब्दार्थ- (सर्वेऽर्थे) वस्तुसंगता बुद्ध्यादयः शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभामानोपसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थ-

१-इ भयतो हा० वि० शु० ।-इ भयता-आ० का० । २-इ १८१ पं० १२ । ३-मत्तिसंधाय शु० ।-म मिधाय वा० ।

४ “अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः सर्वैः शब्दः समासतः । बालानां च तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने” ॥

तत्त्वसं० का० ८११ पृ० १८६ ।

तथा, शास्त्रा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ३ ।

“अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः सर्वोऽपरिः स्मृतः । बालानां च तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने” ॥

“अनागमश्च सोऽभ्यासः समयः कैश्चिद्विष्यते । अनन्तरमिव कार्यमसादित्युपदर्शनम्” ॥

“अथ प्रतिभास्वरूपमेव पूर्वोपकान्तमनुब्रूमाह”-

“विच्छेदग्रहणेऽर्थांतां प्रतिभाऽन्येव जायते । वाक्यार्थं इति सामाहुः पदार्थरूपपादितम्” ॥

“कीदृशी ताम्? इत्याह”-

“इदं तदिति साऽन्येपामनाख्येया कथंचन । भूलात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्राऽपि न निरूप्यते” ॥

“किंलभावाऽसौ? इत्याह”-

“उपश्लेषमियाऽर्थानां सा करोलविचारिता । सार्वरूप्यमिवाऽऽपन्ना विपर्यत्वेन वर्तते” ॥

“तां च न किञ्चिद् प्राणिमानमतिवर्तते-अतिक्रम्य तिष्ठति-इत्याह”-

“साक्षाच्छब्देन जनितां भावनामुगमेन वा । इतिवर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते” ॥

“प्रमाणत्वेन सा लोकः सर्वैः समनुपश्यति । समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरधामपि तदज्ञात्” ॥

“सिद्धेयं चैयं सर्वस्य प्रतिभेत्युपपादयितुमाह”-

“यथा प्रत्यविशेषाणां परिपाकैर्यज्जगः । मन्दादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिभास्वरूपां तया” ॥

“सनिदर्शनमुपपादयितुमाह”-

“स्वरूपं विकृते मयौ पुंस्कोकिलस्य कः । जन्मादयः कुलायादिकरणे केन शिक्षिताः” ? ॥

“आहार-श्रीसमिद्धेय-लवनादिक्रियायु कः । जालम्बयप्रसिद्धासु प्रयोधा वृषपक्षिणाम्” ? ॥

“प्रतिभायाश्च शब्द एव मूलमित्याह”-

“भावनायुतादेतदागमादेव जायते । आसत्ति-विप्रकर्षाभ्यामागमस्तु विशिष्यते” ॥

“तस्याथ निमित्तमेदेन पाङ्क्तिष्वं दर्शयितुमाह”-

“स्वमाय-चरणाऽभ्यास-योगा-ऽदृष्टोपपादिता । विशिष्टोपहिता चेति प्रतिभां यद्विषां विदुः” ॥ वाक्यप० का० २

श्लो० ११९-१२०-१४५-१५४ पृ० १३१-१३२-१४१-१४३ पुण्यरा० टी० ।

५-वृत्तिसंहि-वा० वा० ।-वृत्तिसंहि-भा० भा० ।

६ “यथैव हाङ्गशादिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८६ पं० १७ । “यथा कशाभिया-समानसमनन्तरमेव याजिनोऽभियान्ति, अङ्गशाभिघातेन च गजाः”-वाक्यप० का० २ श्लो० १२० पुण्यरा० टी० पृ० १३२ । “यथैव हाङ्गशादिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ”-शास्त्रा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ३ । ७-भासाहे-भा० का० शु० । ८ शब्दार्थसंबन्धसम्भता आ० हा० वि० का० । शब्दार्थसंबन्धसंगता भा० मा० । “तथा सर्वेऽर्थवत्संगता बुद्ध्यादयः शब्दाः”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८६ पं० १८ ।

साक्षात् प्रतिपादयन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहताः प्रवचनभेदा उत्पादकथाप्रबन्धाश्च स्ववि-
कल्पोपरचितपदार्थभेदद्योतकाः स्युरिति ?

[प्रागुक्ते पक्षसप्तके प्रतिविधातव्ये प्रथमम् अस्त्यर्थवादिमतनिरसनम्]

अत्र प्रतिविदधति-यैद्यस्त्यर्थः पूर्वोदितस्वलक्षणादिस्वभाव इष्यते तदा पूर्वोदितोपप्रसङ्गः ।
किञ्च, अनिर्धारितविशेषरूपत्वादस्त्यर्थस्य तस्मिन् केवलं शब्दैः प्रतिपाद्यमाने 'गोः' 'गवयः' 'गजः' ५
इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य शब्दैरप्रतिपादितत्वात् । न च गोशब्दात् गोत्वविशिष्टस्या-
र्थस्य सत्तामात्रस्य शाश्वलेयत्वादिभेदरहितस्य प्रतीतेर्भेदेन व्यवहारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं
शक्यम्, अभ्युपगमविरोधात्-गोशब्दादस्त्यर्थमात्रपरित्यागेन गवादिविशेषस्य प्रतिपत्त्यभ्युपगमात् ।
अथ विषाणादेर्विशेषस्य गोशब्दादप्रतीतेरस्त्यर्थवाचकत्वं शब्दस्याभिप्रेतम्; नन्वेवं यदा गोत्वादिना
विशिष्टमर्थमानमुच्यते इति मतं तदा तद्वतोऽर्थस्याभिधानमङ्गीकृतं स्यात्, तत्र च जातेस्तत्स-१०
मवायस्य च निषेधात् तद्वतोऽर्थस्यासम्भव इति पूर्वोक्तो दोषः । किञ्च, तद्वतोऽर्थस्य स्वलक्षणा-
त्मकत्वादंशक्यसमयत्वमव्यवहार्यत्वमरूपतावभासप्रसङ्गश्च पूर्ववदापद्यत एव; स्वलक्षणादिव्यति-
रेकेणान्योऽस्त्यर्थो निरूप्यमाणो न युद्धो प्रतिभातीत्यस्यासत्त्वमेव ।

[२ समुदायपदार्थवादिमतनिरसनम्]

समुदायमभिधानपक्षे तु जातेर्भेदानां च तपःप्रभृतीनामभिधानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकमभिधान-१५
पक्षभाविनो दोषाः सर्वे युगपत् प्राप्नुवन्तीति न तत्पक्षाम्युपगमोऽपि श्रेयान् ।

[३-४ असत्यसंबन्ध-असत्योपाधिसत्यपदार्थवादिमतद्वयनिरसनम्]

'असत्यसंबन्ध'-असत्योपाधिसत्य' इति पक्षद्वये च संयोग-समवायलक्षणस्य सम्बन्धस्य
निषिद्धत्वात् सामान्यस्य च त्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तस्य, व्यतिरिक्तस्याप्यसम्भवात् नासत्यः
संयोगः । नाप्यसत्योपाधि सामान्यं शब्दवाच्यं सम्भवति । २०

१-कथं प्र-गु० । २-धन्वाश्च विक-भा० मा० वा० था० विना । ३-पृ० १७९ पं० १३ ।

"तत्रास्त्यर्थोऽभिधेयोऽयं किं स्वलक्षणमिष्यते । जातिर्योगोऽयं यद्वाऽन्य (त्?) युद्धेर्वा प्रतिबन्धकम्" ॥

"एते स(स)दोषाः पूर्वोक्ता अस्त्यर्थे केवलेऽपि च । प्रतिपाद्ये न भेदेन व्यवहारोऽवकल्पते" ॥

तत्त्वसं० का० ८९३-८९४ पृ० २८६ ।

४-पृ० १७४ पं० २३ । ५-पृ० १७४ पं० २५ । ६-केवलशब्दैः वि० विना० । ७-शब्दैरपि प्र-गु० ।

८ "गोत्वशब्दविशिष्टार्थसत्तामात्रगतेर्भवेत् । विषाणाकृतिनीलादिभेदाद्व्यातेस्तु तन्मतम्" ॥

तत्त्वसं० का० ८९५ पृ० २८७ ।

९-प्रतीतिर-भा० मा० विना ।

१० "तन्मेवं तद्वतोऽर्थस्य भेदानां चाभिधा भवेत् । तद्भावे तत्र दोषश्च नान्योऽस्त्यर्थश्च द्रव्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ८९६ पृ० २८७ ।

११-एवमर्थमात्रमुच्यते वा० था० ।-एवमर्थमात्रमिष्यते-का० आ० ।-एवमर्थमात्रमिष्यते' वि० सं० ।

१२-तद्वतोऽर्थस्य स्वलक्षणात्मकत्वादस्याभिधान-वि० । १३-तत्त्वं च भा० हा० वि० गु० । १४-पृ०

१७८ पं० २७ । १५-दशब्दस-भा० मा० । १६-पृ० १७६ पं० ११-पृ० १७७ पं० ६ । १७-पृ० १८० पं० ५ ।

"समुदायमभिधानेऽपि जातिभेदाभिधा स्पृष्टा । तपोजातिक्रियादीनां सामस्तेनाभिधानतः" ॥

तत्त्वसं० का० ८९७ पृ० २८७ ।

१८-पृ० १८० पं० १३ ।

"निर्धारितस्वरूपाणां द्रव्यादीनां तु योगतः । संबन्धो यद्य सामान्यं सत्यं तदा यतिरितं पुरा" ॥

तत्त्वसं० का० ८९८ पृ० २८७ ।

१९-पृ० १८० पं० १८ ।

"भेदजालादिरूपेण शब्दार्थानुपपत्तितः । अयैर्नैरीकृतं रूपं न शब्दव्योपपद्यते ॥

तत्त्वसं० का० ८९९ पृ० २८७ ।

२०-सांख्यसंमतस्य । २१-न्यायसंमतस्य ।

[५-६ अभिज्ञल्प-बुद्ध्याल्लङ्घाकारपदार्थवादमतद्वयनिरसनम्]

अभिज्ञल्पपक्षेऽपि यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत् तदा तेन सङ्गैकीकरणं भवेदपि, स्वलक्षणादिस्वरूपस्य च शब्दार्थस्यासम्भवः प्राक् प्रदर्शित इति कथं तेनैकीकरणम्? अपि चायमभिज्ञल्पो बुद्धिस्थ एव । तथाहि-वाह्यार्थयोः (बाह्ययोः) शब्दार्थयोर्मिथेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विभो भेदस्य सिद्धेस्तयोरे-
५ फ्यापादनं परमार्थतोऽयुक्तमेवेति बुद्धिस्थयोरेव शब्दार्थयोरेकबुद्धिगतत्वादेकीकरणं युक्तम् । तथाहि-उपगृहीतमिधेयाकारतिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्त्तमानः शब्दात्मा स्वरूपानुगतमर्थमविभागेनान्तः सन्निवेश्यप्रभिज्ञल्प उच्यते; स च बुद्धेरुत्तमगत एवाकारो युक्तो न बाह्यः, तस्यैकान्तेन परस्परं विविक्तस्वभावत्वात्; ततश्च बुद्धिशब्दार्थपक्षादनन्तरोक्तस्य न कश्चिद् भेदः, उभयत्रापि यौद्ध एवार्थः । एतावन्मात्रे तु मिथ्यते-‘शब्दार्थवैकीकृतौ’ इति । दोषस्तु समान एव-

१० “ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं प्रजेत्” ? [] इति ।

[७ प्रतिभापदार्थवादमतनिरसनम्]

प्रतिभापक्षे तु यदि सा परमार्थतो वाह्यार्थविषया तदेकत्र यस्तुति शब्दादौ विरुद्धसमयावस्थापिनां विचित्राः प्रतिभा न प्राप्नुवन्ति, एकस्यानेकस्वभावासम्भवात् । अथ निर्विषया तदार्थं प्रवृत्ति-प्रतिपत्तौ न प्राप्नुतः, अतद्विषयत्वाच्छब्दस्य । अथ स्वप्रतिभासो(से)ऽनर्थेऽर्थोव्यवसायेन
१५ प्राप्नोत्या त्वे प्रवृत्ति-प्रतिपत्तौ भवतस्तदा भ्रान्तः शब्दार्थः प्राप्नोति, तस्याश्च बीजं चक्षुष्यम्; अन्यथा सा सर्वत्र सर्वदा भवेत् । यदि पुनर्भीषानां परस्परतो भेद एव बीजमस्यास्तदाऽस्मत्पक्ष एव समर्थितः स्यादिति सिद्धस्याध्यता । किञ्च, सर्वमेतत् स्वलक्षणादिकं शब्दविषयत्वेनान्युपगम्यमानं क्षणिकम् अक्षणिकं वेति ? अक्षयपक्षे सङ्केतकालदृष्टस्य व्यवहारकालानन्वयात् तत्र समयः सप्रयोजनः । अक्षणिकपक्षे च

२० “नाक्रमत् क्रमिणो भार्थः” []
इति शब्दार्थविषयस्यै क्रमिज्ञानस्याभावप्रसक्तिः ।

१ पृ० १८० पं० २२ ।

“जल्पो बुद्धिस्थ एवार्थं बाह्ययोगविभेदतः । ततः को भेद एतस्य बुद्धि(बुद्धि) पक्षादनन्तरात्” ? ॥

“बुद्ध्याकारोऽपि शब्दार्थः प्रागेव विनियारितः । ज्ञानादव्यतिरिक्तस्य व्यापकत्वविद्योगतः” ॥

तत्त्वसं० पा० १००-१०१ पृ० २८८ ।

२ “सङ्गैकीकरणं भवेत् बावता स्वलक्षणादिरूपस्य शब्दार्थस्याऽसम्भवः पूर्वं प्रतिपादितः”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८८ पं० १ ।

३ भवेद्यमपि आ० हा० वि० । ४ पृ० १७५ पं० ५-पृ० १७९ पं० ११ । ५ “तथाहि-बाह्ययोः शब्दा-
मयोः”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८८ पं० ११ । ६ तथा गृहीता-आ० वि० । ७ स्वभावबुद्धौ आ० हा० वि० ।
८ पृ० १८१ पं० ४ ।

९ “व्यक्तयो नामान्यन्त्यन्दनुयायि न भासते । ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं प्रजेत्” ? ॥

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८९ पं० २२ ।

१० पृ० १८२ पं० ८ ।

“प्रतिभाऽपि च शब्दार्थो बाह्यार्थविषया यदि । एकात्मनियत्वे बाह्ये विचित्राः प्रतिभाः कथम्” ? ॥

“अथ निर्विषया मृता वारानामाश्रमावतः । प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिर्वा बाह्यार्थेण कथं भवेत्” ? ॥

“बाह्यस्वाधिनोक्षेण स्वाकारे यदि ते मते । शब्दाधोऽप्यतिरिक्तः प्राप्तावस्थाभ्रान्त्या प्रवर्तनात्” ॥

“निर्वीजा न च सा युष्मा सर्वत्रैव मसज्जवः । इतरेतरभेदोऽस्य बीजं चेत् पक्ष एव नः” ॥

तत्त्वसं० पा० १०२-१०५ पृ० २८८ ।

११ स्वविषयप्रतिभासोऽनर्थेऽर्थोव्यवसा-वि० शु० भा० । -“स्वविषयप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थोव्यवसा-
येन” वि० सं० । “स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थोव्यवसायेन”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८९ पं० ४ । “यदि च निर्विषया कथं
तर्हि तदर्थं प्रवृत्ति-प्रतिपत्तौ ? अनर्थेऽर्थोव्यवसायेन भ्रान्त्या चेत्”-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ६ ।

१२ “यदि वा सर्वमेवेदं क्षणिकं स्यात् वा तथा । क्षणिकत्वेऽन्यथायोगः क्रमिज्ञानं च नाप्यथा” ॥

तत्त्वसं० पा० १०६ पृ० २८९ ।

१३ आद्ये पक्षे मा० मा० । १४-नन्वये न त-आ० वि० शु० । १५ उक्तिरेवा तत्त्वसं० पञ्चि० पृ०
२८९ पं० १४ । १६-स्य व्यवहारक्रमि-वि० ।-स्य व्यवहारः क्रमि-शु० ।

[विवक्षापदार्थवादमतमुल्लिख्य तन्निरसनम्]

अन्ये त्वाहुः—“अर्थविवक्षां शब्दोऽनुमापयति” इति । यथोक्तम्—

“अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यत्र विद्यते” [] इति ।

अत्रापि यदि परमार्थतो विवक्षा परमार्थिकशब्दार्थविषयेष्यते तदसिद्धम्, सलक्षणादेः शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भवात्; अतो न कचिदर्थं परमार्थे विवक्षाऽस्ति, अन्यथिनोऽर्थस्याभावात् । ५ नापि तदप्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । यदाह—

“क वा श्रुतिः” [तत्त्वसं० का० ९०७] इति ।

न च विवक्षायां प्रतिपाद्यायां शब्दाद् बहिरर्थं प्रवृत्तिः प्राप्नोति, तस्याप्रेरितत्वात् अर्थान्तरघत् । न च विवक्षापरिवर्तितो बाह्यस्य च सारूप्यादप्रेरितेऽपि तत्र ततः प्रवृत्तिर्यमलकवत्, सर्वदा बाह्ये प्रवृत्तेरयोगात् कदाचिद् विवक्षापरिवर्तिन्यपि प्रेरिते प्रवृत्तिप्रसक्तैर्यमलकयोरिव । अथ परमा-१० र्थतः स्यप्रतिभासानुभवेऽपि बहुरेयमव्यवसायो भवति ‘भयाऽसौ बाह्य एवार्थः प्रतिपाद्यते’ श्रोतृ-रन्येवमव्यवसायः ‘ममायं बाह्यमेव प्रतिपादयति’ इति; अतस्तेमिरिकद्वयद्विचन्द्रांगद्वयं शब्दो व्यवहार इति । यद्येवमस्तपक्ष एव समाश्रित इति कथं न सिद्धसाध्यता? शब्दस्तु लिङ्गभूतो विषय-क्षाननुमापयतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धूमोऽग्निम् ।

[वैभाषिकमतं निर्दिश्य तन्निरसनम्]

१५

एतेन वैभाषिकोऽपि शब्दविषयं नामाख्यमर्थचिद्वरूपं विप्रयुक्तं संस्कारमिच्छन्निरस्तः । तथाहि—तन्नामादि यदि क्षणिकं तदाऽन्वयायोगः । अक्षणिकत्वे क्रमिषानानुपपत्तिः, बाह्ये च प्रवृत्त्यभावः; सारूप्यात् प्रवृत्तौ न सर्वदा बाह्य एव प्रवृत्तिः ।

“अशक्यसमयो ह्यात्मा नामादीनामनन्यभाक् । तेऽपिमतो न चान्यत्वं कथञ्चिदुपपद्यते” [] इत्यादेः सर्वस्य समानत्वात् । तदेवम् ‘अशक्यसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोर्नासिद्धता । नाप्यनैकान्ति-२० कृत्य-विकल्पे । तत् सिद्धम् अपोहकृच्छन्द इति ।

[‘निषेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा कौमारिलकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः]

अत्र परो निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽस्मिन्नेत इति मन्यमानः प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यादिविरोध-मुद्गाययन्नाह—

“नैन्यन्यापोहकृच्छन्दो युंमत्पक्षे नु वर्णितः ।

निषेधमात्रं नैवेह प्रतिर्नेसिष्य (सेऽय) गम्यते” [तत्त्वसं० का० ९१०]

२५

१ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८९ पं० १७ । शास्त्रावां स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ७ । २ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८९ पं० १७ । शास्त्रावां स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ८ । ३-द्वयत्र वि-हा० दि० विना ।

४ “एतेनैव विवक्षाऽपि शब्दव्यप्या निराकृता । शब्दार्थासंबन्धे हीर्यं क विवक्षा क वा श्रुतिः” []

तत्त्वसं० का० ९०७ पृ० २८९ ।

५ परमार्थवि-वि० विना । ६-ह-कदा श्रु-वा० ।

७ “(सारूप्याच्च) श्रुतेर्द्विष्यति कथं वा (ऽशब्द) चोदिते । सारूप्या (समलक्षण) नामाद्येतेन दूषितम्” []

तत्त्वसं० का० ९०८ पृ० २८९ ।

८ “विवक्षानु(मिति)मिष्टमाकारं बाधभावतः । व्यवसतोः प्रवृत्तिर्वेत तदेवाऽऽस्म्यतं पुनः” []

तत्त्वसं० का० ९०९ पृ० २९० ।

९-नुभावे-वा० हा० वि० । १०-नुत्पत्तिः भां० मां० विना । ११ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९० पं० ८ ।

१२-पामतो न वाक्यत्वम् भां० मां० ।-पामतो नाव्यत्वम् वा० वा० । “तथा मतो न वाक्यत्वम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९० पं० ८ । १३-कत्यावि-भां० वा० वा० । १४ प्रमेयक० पृ० १२५ द्वि० पं० ४-७ । “ननु ज्ञानकलाः शब्दाः” इत्यादि कुमारिलवचनम् इति निर्दिष्टं सन्नतिटीकाकारेणाऽस्य निरसनवसरे । “एतेन बहुक्तं कुमारिणेन” इत्युल्लिख्य श्लोकपद्यक्रमेतिरिदेति श्रीयशोमित्रजयैः शास्त्रावां स्याद्वादक० पृ० ४०२ प्र० पं० ५-१० । १५ “युष्माभिः कथमुच्यते”—तत्त्वसं० का० ९१० पृ० २९० । १६-भासे घ-भां० मां० ।-भासैव-वा० ।-“भासेऽगम्यते”—तत्त्वसं० का० ९१० । प्रमेयक० पृ० १२५ द्वि० पं० ५ ।

“किन्तु गौर्गधयो हस्ती पृथक् इत्यादिशब्दतः ।
विधिरूपावसायेन मतिः शब्दो प्रवर्तते” ॥ [तत्त्वसं० का० ९११]
“यदि गौरित्यर्थं शब्दः समर्थोऽन्यनिवर्तने ।
जनको गवि गोबुद्धेर्मृत्युतामपरो ध्वनिः” ॥ [मामहालं० परि० ६ श्लो० १७]
“ननु ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।
अपवाद—“विधिज्ञानं फलमेकस्य चः कथम्” ? ॥ [मामहालं० परि० ६ श्लो० १८]
“प्रागगौरिति विज्ञानं गोर्द्विधाविणो भवेत् ।
येनांगोः प्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः” ॥ [मामहालं० परि० ६ श्लो० १९]

यदि गोशब्दोऽन्यव्ययच्छेदप्रतिपादनपरस्तदा तस्य तत्रैव चरितार्थत्वात् साक्षादिमति पदार्थे
गोशब्दात् प्रतीतिर्न प्राप्नोति, ततश्च साक्षादिमत्पदार्थविषयया गोबुद्धेर्जनकोऽन्यो ध्वनिरन्वे-
षणीयः । अथैकेनैव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य जन्यमानत्वात्तापरो ध्वनिर्मृत्युः, नैकस्य विधिकारिणः
प्रतिषेधकारिणो वा शब्दस्य युगपद्विज्ञानद्वयलक्षणं फलमुपलभ्यते, नापि परस्परविच्छेदमपवाद-
विधिज्ञानं फलं युक्तम् । यदि च गोशब्देनागोनिवृत्तिर्मुष्यतः प्रतिपाद्यते तदा गोशब्दध्वनानन्तरं
प्रथमं ‘अगोः’ इत्येषा धोतुः प्रतिपत्तिर्भवेत् । यत्रैव ह्यव्ययधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते स एव
शब्दोऽर्थः । न चाव्ययधानेनागोव्ययच्छेदे मतिः, अतो गोबुद्ध्यनुपत्तिप्रसङ्गात् प्रथमतः समगोप्रतीति-
प्रसङ्गाच्च नापोहः शब्दार्थः ।

अपि च, अपोहलक्षणं सामान्यं चाव्ययत्वेनाभिधीयमानं कदाचित् पर्युदासलक्षणं वाऽभि-
धीयेत, प्रसज्यलक्षणं वा? तत्र प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादोषः, अस्माभिरपि गोत्याख्यं
सामान्यं गोशब्दवाच्यमित्यभ्युपगम्यमानत्वात्—यदेव हागोनिवृत्तिलक्षणं सामान्यं गोशब्देनोच्यते
भवता तदेवाऽस्मानिर्माषलक्षणं सामान्यं तद्व्याख्यमभिधीयते, अभावस्य भावान्तरात्मकत्वेन
स्थितत्वात् । तदुक्तम्—

“क्षीरे दध्यादि यत्रास्ति प्रागभावः स उच्यते” [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० २]
“नास्ति वा (स्तिता) पयसो दग्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।
गवि योऽन्धाद्यभावश्च सोऽन्योन्याभाव उच्यते” ॥
“क्षिरतोऽवयवा निम्ना बुद्धि-काठिन्यवर्जिताः ।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते” ॥ [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ३-४]
“न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनाऽस्य वस्तुनि (वस्तुता)” । [श्लो० वा० अभा०
परि० श्लो० ८]

एतेन क्षीरादय एव दध्यादिरूपेण अविद्यमानाः प्रागभावादित्यपदेशभाज इत्युक्तं भवति ।

१ “वृक्षये(त्या)दिशब्दतः”—तत्त्वसं० का० १११ । २ “यदि गौः” इत्यादिना श्लोकप्रयेण भासहस्य मतेन
प्रतीत्यादिगामुद्भावयति”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २११ पं० ८ । “यदि गौ(रिति) शब्दोऽर्थं भवेद(न्यनिवृत्तौ)”—तत्त्वसं०
का० ११२ । “यदि गौरित्यर्थं शब्दः कृतार्थोऽन्यनिवृत्तौ”—मामहालं० परि० ६ श्लो० १७ । ३ “गोबुद्धेर्मृत्युतामपरो
ध्वनिः”—तत्त्वसं० का० ११२ । ४ “न तु ज्ञानफलाः (शब्दा न चैकस्य फलद्वयम्)”—तत्त्वसं० वा० ११३ । “अर्थसा-
मस्याः शब्दाः”—मामहालं० परि० ६ श्लो० १८ । ५—विधिज्ञानं—भा० मां० । “विधिज्ञाने फले चैकस्य”—मामहालं०
परि० ६ श्लो० १८ । “विधि(ज्ञानं) फलमेकस्य वा कथम्”—तत्त्वसं० वा० ११३ । ६—शब्दध्वनौ वि० ।—शब्द-
ध्वन्यात् वा० कां० १ । “पुरा(ऽ)गौरिति विज्ञानं गोशब्दध्वन्याद् भवेत्”—मामहालं० परि० ६ श्लो० १९ । तत्त्वसं०
वा० ११४ । ७—नागोप्रति—भा० कां० । “येनागोप्रतिषेधाय”—मामहालं० परि० ६ श्लो० १९ । ८—य शब्दोर्थः
भा० मां० विना ।

९ “अगोनिवृत्तिः सामान्यं नाच्यं यैः परिकल्पितम् । शोषं वस्त्वेव वैरुक्मगोऽगोद्विरा स्फुटम्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १ । तत्त्वसं० वा० ११५ पृ० २९२ ।

१० “भावान्तरमगो हि पुरस्तात् प्रतिपादिता” । श्लो० वा० अपो० श्लो० २ । तत्त्वसं० वा० ११६ पृ० २९२ ।

११ तत्त्वसं० वा० १६५१-१६५२-१६५३-१६५५ पृ० ४७१-४७२ । तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २९२ पं० १४-१७ ।

१२ “नास्तिता”—श्लो० वा० पृ० ४७३ पं० ७ । तत्त्वसं० वा० १६५१ पृ० ४७१ ।

अगोनिवृत्तिश्चान्योन्याभावः तस्या अश्वादिब्यवच्छेदरूपत्वात्, तस्मात् सा वस्तु । तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मकत्वे कोऽयं भवद्भिरश्वादिनिवृत्तिर्भावोऽभावोऽभिप्रेत इति ।

अथ गवादिस्वलक्षणात्मैवास्तौ, न; तत्र सर्वविकल्पप्रत्ययास्वमयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्प-ज्ञानगोचरः सामान्यमेवेत्येते, असाधारणस्त्वर्थः सर्वविकल्पानामगोचरः । यथोक्तम्—

“स्वसंचेदमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः” । [] इति । ५

यथैव हि भवतामसाधारणो विशेषोऽश्वादिनिवृत्त्यात्मा गोशब्दामिधेयो नेष्टस्तथैव शावले-यादिः शब्दयाच्यतया नेष्टः, असामान्यप्रसङ्गतः । यदि हि गोशब्दः शावलेयादिवाचकः स्यात् तदा तस्यानन्ययात्र सामान्यविषयः स्यात्, यतश्चाश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावोऽसाधारणो न घटते तस्मात् सर्वेषु सजातीयेषु शावलेयादिपिण्डेषु यत् प्रत्येकं परिसमाप्तं तन्नियन्धना गोबुद्धिः, तच्च गोवाच्यमेव सामान्यम् तस्मादगोऽपोहशब्देनाभिधानात् केवलं नामान्तरमिति सिद्धसाध्यता १० प्रतिपादोपः ।

तथाऽऽह कुमारिलः—

“अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम् ।

‘गोत्यं वस्तुवै तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम्” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १]

‘भौवान्तरात्मकोऽभावो येन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्माऽभावः क इति कथ्यताम् ?” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० २]

“नेष्टोऽसाधारणत्वाद् विशेषो निर्विकल्पनात् ।

तथा च शावलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ३]

“तस्मात् सर्वेषु यद्वर्गं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।

गोबुद्धिस्तन्मिता स्याद् गोत्वादप्यत्र नास्ति तत्” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १०] २०

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोहलक्षणाभावस्वरूपा शून्यता गोशब्दार्था-प्रसक्ता प्रस्तुत्यरूपापहवात्, तत्र च शाब्दबुद्धीनां स्वांशग्रहणं प्रसक्तम् वाच्यवस्तुरूपाग्रहात् । तत-

१ स व-आ० हा० वि० । २ स्वभावोऽभि-आ० वि० ।

३ “तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावः क इति कथ्यताम्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० २ । तत्त्वसं० का० ११६ पृ० २१२ ।

४-त्ययास्तमयात् कां० १-त्ययमयात् वा० वा० । “तत्र सर्वविकल्पप्रत्यस्तमयात् विकल्पज्ञानगोचरः”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१२ पं० २८ ।

५ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१३ पं० २ ।

६ “नेष्टोऽसाधारणत्वाद् विषयो निर्विकल्पनात् । तथा च शावलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः” ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० ३ ।

“नेष्टोऽसाधारणत्वात् विशेषो निर्विकल्पनात् । तथा च शावलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः” ॥ तत्त्वसं० का० ११७ पृ० २११ ।

७-बुद्ध्यात्मा मां० मां० । ८ “शावलेयादिशब्दयाच्यतया”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१३ पं० ६ ।

९ “तस्मात् सर्वेषु यद्वर्गं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् । गोबुद्धिस्तन्मिता स्याद् गोत्वादप्यत्र नास्ति तत्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १० । तत्त्वसं० का० ११८ पृ० २१३ ।

१०-तस्य गो-आ० वि० कां० । ११ गोत्वव-मां० मां० । १२ तत्त्वसं० का० ११५ पृ० २१२ । १३

“भावान्तरमभावो हि”-श्लो० वा० अपो० श्लो० २ । १४ तत्त्वसं० का० ११६ पृ० २१२ । १५ “नेष्टोऽसाधा-

रणात्मा वो” वि”-तत्त्वसं० का० ११७ पृ० २१२ । १६-“स्वावद् विषयो निर्वि”-श्लो० वा० पृ० ५६६ पं० ७ ।

१७ “शावलेयादिर”-श्लो० वा० पृ० ५६६ पं० ८ । १८ तत्त्वसं० का० ११७ पृ० २१२ । १९ तत्त्वसं० का० ११८ पृ० २१२ । २०-च्याऽय ग्र-मां० मां० । २१-स्तुरूपा-मां० मां० वा० वा० ।

“निषेधमाग्रहणं शब्दार्थं (शब्दं) यदि कल्पते । अभावशब्द (वाच्या स्याच्छून्यताजन्यप्रकारिका)” ॥

तत्त्वसं० का० ११९ पृ० २१३ ।

“अपोहशब्दवाच्याऽय शून्यताजन्यप्रकारिका” ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० ३६ । २२ च शब्दे बु-आ० कां०

पृ० । च शब्दबु-वि० ।

“तस्यां नाभादियुद्धीनामात्मांशग्रहणं भवेत् । तत्रान्यापोहवाच्यत्वं शुधेयाऽभ्युपगम्यते” ॥

“सामान्यं वस्तुस्वरूपं हि बुद्ध्याकारेण भविष्यति । शब्दार्थोऽर्थान्तेषो हि व्याप्तोऽहः प्रकल्पितः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ३७-३८ । तत्त्वसं० का० १३०-१३१ पृ० २१३ ।

आपोहस्य वाच्यत्वं मुधैवाभ्युपगतं परेण बुद्ध्याकारस्याम(न)पेक्षितयाह्यार्थोलम्बनस्य विधिरूपस्यैव शब्दार्थवापत्तेः । इत्यभ्युपगमवाधा प्रतिष्ठायाः परस्य ।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्विजातीयऽगवा(यगवा)दिवुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते तेनापोहकल्पना युक्तैव, असत्वेतत्, यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छिन्ना तथापि सा न बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि? अश्वादिष्वर्थेषु विधिरूपाऽव्यवसायिनी; तेन वस्तुस्य विधिरूपं वाच्यं कल्पयितुं युक्तिमत् नापोहः, बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध्यन्तरानपोहकत्वात् । किञ्च, योऽयं भवद्भिरपोहः पदार्थत्वेन कल्पितः स चाफ्यादपोहस्य कल्पितस्य पदस्यार्थः इष्टः—वाफ्या-र्थस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथोक्तम्—

“अपोहारपदस्यायं चाफ्यादर्थो विवेचितः ।

१० चाफ्यार्थः प्रतिभास्योऽयं तेनादावुपजन्मते” ॥ [] इति,

—स चायुक्तः; शब्दार्थस्य विधिरूपताप्रसक्तः, तथापि चाहोऽयं शब्दवाच्यत्वेनासत्यपि चाफ्यार्थो भवद्भिः प्रतिभालक्षण एव चर्ष्यते नापोहस्तदा पदार्थोऽपि चाफ्यार्थवत् प्रतिभालक्षण एव प्रसक्त इति ह्येतेषां पद-चाफ्यार्थयोर्विधिरूपत्वम् । अथ प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विजातीयाद् व्यवच्छेदोऽस्तीत्यपोहकृता, न सम्यगेतत्; यतो यद्यपि बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद् व्यावृत्तिरस्ति तथापि न च १५ तत्र शब्दव्यापारः । तथाहि—शब्दादसावुत्पद्यमाना न स्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणान्यं बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदलक्षणं शब्दावधसीयमानमंशं विभ्राना लक्ष्यते किं तर्हि? विधिरूपावसायिन्येवोत्पत्तिमती । न च शब्दादनवधसीयमानो वस्तुवशः शब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गादिति प्रतीतियाधितत्वं प्रतिष्ठायाः ।

अपि च, “ये मिश्रसामान्यवचना गद्यादयः, ये च विशेषवचनाः शावलेयादयस्ते भवद्भिः प्रायेण पर्यायाः प्रागुच्यन्ति, अर्थभेदाभावात्, वृक्ष-पादपादिशब्दवत् । स च अवस्तुत्वात्, वस्तु- २० न्येव हि “संसृष्टव-एकत्व-नानात्वादिविकल्पाः सम्भवन्ति, नावस्तुन्येवापोहोऽयं परस्परं संसृष्टनादिविकल्पो युक्त इति कथमेषां भेदः? तदभ्युपगमे या नियमेन वस्तुत्वापत्तिः । तथाहि—ये परस्परं मिश्रन्ते ते वस्तुरूपाः, यथा स्वरूपलक्षणानि, परस्परं मिश्रन्ते चापोहाः” इति स्वभावाद्देतुः, इति विधि-रेव शब्दार्थः । एतेनानुमानयाधितत्वं प्रतिष्ठायाः प्रतिपादितम् ।

अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानां तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्येकान्त एव ।

१ “बुद्ध्याकारस्यापेक्षितयाह्यार्थोलम्बनस्य”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९३ पं० २४ । २ बुद्ध्यालम्ब-भा० मा० पा० वि० । ३ “बुद्धिर्विजातीयगवादिवुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९४ पं० ३१ ।

४ “वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थेषूपजायते । तेन वस्तुस्य कल्प्येत वाच्यं बुद्धयनपोहकम्” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ३९ । तत्त्वसं० का० ९२९ पृ० २९४ ।

५—भासल-आ० वि० का० गु० । ६ “अपोहारे”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९४ पं० १७ ।

७ “असत्यपि न चाहोऽयं चाफ्यार्थप्रतिभा यथा । पदार्थोऽपि तथैव स्मात् किमपोहः प्रकल्प्यते” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ४० । तत्त्वसं० का० ९३३ पृ० २९४ ।

८—हस्तया प-भा० मा० । “नापोहलक्षणतया पदार्थोऽपि”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९४ पं० २३ ।

९ “बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदो न च बुद्धेः प्रतीयते । स्वरूपोत्पादमात्राद्य नान्यमंशं विभर्ति सा” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ४१ । तत्त्वसं० का० ९२४ पृ० २९४ ।

१०—पि न तत्र आ० का० । “तथापि तस्यां न शब्दव्यापारोऽस्ति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९५ पं० ३ । ११ ल- १२ यते वा० ।

१२ “मिश्रसामान्यवचना विशेषवचनाद्य ये । सर्वे भवेयुः पर्याया यथोपहस्य वाच्यता” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ४२ । तत्त्वसं० का० ९२५ पृ० २९५ ।

१३ “वृक्ष-पादपादिशब्दवत् । वस्तुन्येव हि संसृष्ट”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९५ पं० १२-१६ । १४ अर्थभेदाभावात् ।

१५ “संसृष्टकल्पनानात्यविकल्परहिततामनाम् । अवस्तुत्वादपोहानां तव स्याद् मिश्रता कथम्”? ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ४५ । तत्त्वसं० का० ९२६ पृ० २९५ ।

१६ संसृष्टत्व-आ० वि० का० गु० । १७—एते परस्परसं-भा० वा० ।—एते परस्पर-आ० वि० का० गु० ।

१८ “यदि वा मिश्रमानत्वाद् न स्वरूपाधारणोऽभवत् । अवस्तुत्वे त्वनानात्वात् पर्यायत्वात् मुच्यते” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ४६ । तत्त्वसं० का० ९२७ पृ० २९५ ।

१९ प्र० पृ० पं० १९ ।

न चापोहमेदात् स्वतो मेदाभावेऽपि तस्य मेदादपर्यायत्वम्, खंतस्तस्य नानात्वाभावेऽभावैकरूपत्वात् परतोऽप्यसौ भवन् काल्पनिकः स्यात्; न हि स्वतोऽसतो मेदस्य परतः सम्भवो युक्तः । यथा हि संसर्गिणः शायलेयादयः आधारतयाऽन्तरङ्गा अपि तं स्वरूपतो भेजुमशक्ताः—यदुच्यपि शायलेयादिष्वेकस्यागोव्यवच्छेदलक्षणस्यापोहस्य तेष्वभ्युपगमात्—तथा बहिरङ्गभूतैरश्वदिभिरपोह्यरसो मिद्यत इत्यपि साहसम्; न हि यस्यान्तरङ्गोऽप्यर्थो न मेदकस्तस्य बहिरङ्गो भविष्यति । ५ बहिरङ्गत्वहानिप्रसङ्गात् ।

अथान्तरङ्गा एवाधारास्तस्य मेदकाः, असदेतत्; अवस्तुनः सम्बन्धिमेदाद् मेदानुपपत्तेः, वस्तुन्यपि हि सम्बन्धिमेदाद् मेदो नोपलभ्यते किमुतावस्तुनि निःश्वभावोत्तहा हि—देवहिकमेकपि (निःस्वभावे । तथाहि—देवदत्तादिकमेकमपि) वस्तु युगपत् क्रमेण वाऽनेके(कै)रासनादिभिर(रभि) सम्बन्ध्यमानमनासादितमेदमेवोपलभ्यते किं पुनर्यदन्यव्यावृत्तिरूपमवस्तु, तत्त्वादेव च कचिद्-१० सम्बद्धं विज्ञातीयांश्चाऽव्यावृत्तम् अत एवानधिगतविशेषांशं तादृशं सम्बन्धिमेदादपि कथमिव मेदमभ्युचीत ? किञ्च, भयतु नाम सम्बन्धिमेदाद् मेदस्तथापि वस्तुभूतसामान्याभ्युपगमे भयतां स एवापोहाधयः सम्बन्धी न सिद्धिमासादयति यस्य मेदात् तद्भेदोऽयकल्प्यते । तथाहि—यदि गवादीनां वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत् तदाऽऽश्वाद्यपोहाधयत्वमेवामविशेषेण सिद्धेत (त्) नान्यथा, अतोऽपोहविपर्ययत्वमेवामिच्छताऽवदयं सारूप्यमङ्गीकर्तव्यम्, तदेव च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दयाव्यं १५ भविष्यतीत्यपोहकल्पनो व्यर्थव ।

अपोहमेदेनापोहमेदोऽपि वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण न सिद्धिमासादयति । तथाहि—यद्यश्वादीनामेकः कश्चित् सार्वव्यक्तिसाधारणो धर्मोऽनुगामी स्यात् तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषेणापोह्यन् नान्यथा, विशेषपापरिज्ञानात् । साधारणधर्माभ्युपगमे चापोहकल्पनावैयर्थ्यम् ।

अपि च, अपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यामेव प्रतिपाद्यत इति भवन्निरूप्यते, शब्द-लिङ्गयोश्च वस्तु-२० भूतसामान्यमन्तरेण प्रवृत्तिरनुपपन्नेति नातोऽपोहप्रतिपत्तिः । तथाहि—अनुगतवस्तुव्यतिरेकेण न

१ “ननु चापोहमेदेन मेदोऽपोहस्य सेत्सति । न विशेषः स्वतस्तस्य परतश्चोपचारिकः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ४७ । तत्त्वसं० का० १२८ पृ० २९६ ।

२ स्वतस्य आ० वा० ।

३ “संसर्गिणोऽपि चाभारा यं न मिन्दन्ति रूपतः । अपोहैः स बहिर्भूतैर्भिद्येत्यतिकराणां ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ५२ । तत्त्वसं० का० १२९ पृ० २९६ ।

४ इत्यभि(ति)सा वा० वा० । “इत्यतिसाहसम्”—प्रमेयक० पृ० १२६ प्र० पं० ८ ।

५ “तेनेवाऽऽधारमेदेनाप्यस्य मेदो न युज्यते । न हि संबन्धिमेदेन मेदो वस्तुन्यपिप्यते” ॥

६ “किमुताऽवस्तवसंबन्धमन्यतथाऽनिवर्तितम् । अननाप्तविशेषांशं यत् किमप्यनिरूपितम्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ४८-४९ । तत्त्वसं० का० १३०-१३१ पृ० २९६ ।

७ नोपलभ्यते किं पुनर्यदन्य-वा० वा० विना० । ७ “किमुताऽवस्तुनि । तथाहि—देवदत्तादिकमेकमेव वस्तु युगपत् क्रमेण वाऽनेकैरामरणादिभिरभिसंबन्ध्यमानमनासादितमेदमेवोपलभ्यते”—प्रमेयक० पृ० १२६ प्र० पं० ९ । तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९६ पं० २७-२८ । ८-भवस्तुत्वा-आ० हा० वि० कां० गु० । ९-याद्वावृत्तम् वा० वा० । १०-ति तस्य वा० वा० । ११-कल्पते वा० वा० । १२ यथा ग-मां० मां० वा० वा० विना ।

“न चाप्रसिद्धसारूप्याऽनपोहविषयात्मना । शक्तः कथिदपि श्वातुं गवादीनविशेषतः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७१ । तत्त्वसं० का० १३२ पृ० २९७ ।

१३-भूतं शब्दसारू-मां० मां० । १४ “विषयशब्दोऽनाश्रयवचनः, जलविषया मत्स्या इति यथा”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९७ पं० १३ । १५-ना व्यर्थेता मां० मां० । १-ना व्यर्थिका आ० वि० कां० गु० ।

१६ “अपोहानपि चाभ्यादीनेकधर्मान्वयादते । न निरूपयितुं शकित्वाऽपोहो न सिध्यति” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७२ । तत्त्वसं० का० १३३ पृ० २९७ ।

१७-पत्तेति नानापोह-आ० कां० । १-पत्तेति नापोह-गु० मा० ।

१८ “न चान्यदविनिर्मुक्तं प्रवृत्तिर्लिङ्ग-शब्दयोः । ताभ्यां च न विनाऽपोहो न चाऽसाधारणेऽन्वयः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७३ । तत्त्वसं० का० १३४ पृ० २९७ ।

१९-ण च मां० मां० ।

‘शब्दलिङ्गाभ्यां’ (न शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः, न च शब्द-लिङ्गाभ्यां) विनाऽपोहप्रतिपत्तिः, न चासाधारणस्यान्वयः, तदेवमपोहकल्पनायां शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्नोति, प्रवृत्तौ वा प्रामाण्यमभ्युपगतं दीयेत । तथाहि—प्रतिपाद्यार्थान्वयमिचारित्वं तयोः प्रामाण्यम्, अपोहस्य प्रतिपाद्यत्वेन भवताऽभ्युपगम्यमानोऽभावरूपत्वाच्चिस्वभाव इति क्व तयोरन्यमिचारित्वम् ? न च ‘विजातीय-दर्शनमात्रेणैव शब्द-लिङ्गेऽगृहीतसाहचर्यं एव स्वमर्थं गमयिष्यतः, विजातीयादर्शनमात्रेण गमकत्वाभ्युपगमोऽस्यार्थः परार्थ इति विशेषानुपपत्तेः; तथा च स्वार्थमपि न गमयेत् तत्र अदृष्टत्वात् परार्थवत् । तदेवं शब्द-लिङ्गयोरप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गाच्चापोहः शब्दार्थो युक्तः ।

यदि वा असत्यपि सारूप्ये शावलेयादिष्वगोऽपोहकल्पना तदा गवाश्वस्यापि कस्मान्न कल्प्येतासौ अविशेषात् । तदुक्तं कुमारिलेन—

१०

“अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाश्वयोरस्य कस्मादगोपोहो न कल्प्यते” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ७६]

‘गवाश्वयोः’ इति “गवाश्वप्रभृतीनि च” [पाणि०-२-४-११ सिद्धान्तकौ० पृ० २०४] इत्येकग्रन्थावलक्षणास्तरणादुक्तम् । अविशेषप्रतिपादनार्थं स एव पुनरप्युक्तवान्—

“शावलेयाद्य भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोः समम् ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् फागोऽपोहः प्रवर्त्तताम्” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ७७]

१५

यथैव हि शावलेयाद् घैलक्षण्यादश्वे न प्रवर्त्तते तथा बाहुलेयस्यापि ततो घैलक्षण्यमस्तीति न तन्नाप्यसौ भ्रम्यते; एवं शावलेयादिष्वपि योज्यम्, सर्वत्र घैलक्षण्याविशेषात् ।

अपि च, यथा स्वलक्षणादिषु समयासम्भवात् शब्दार्थत्वम् तथाऽपोहेऽपि । तथाहि-निश्चिंतायां हि समयकृत् समयं करोति; न चापोहः केनचिदिन्द्रियैर्गम्यसीयते, व्यवहारात् पूर्वं तस्याऽस्तुत्वात् इन्द्रियाणां च अस्तुविषयत्वात् । न चान्यव्यावृत्तं स्वलक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रयोक्ष्यते, अन्यापोहादभ्यप्र शब्दवृत्तेः प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । नैष्यनुमानेनापोहाध्ययसायः,

“न चान्ययमिनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः”

इत्यादिना तत्प्रतिषेधस्य तत्रोक्तत्वात् । तस्मात् ‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वमपोहेन, अकृतसमयत्वेऽप्यपोहे शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात् ।

२५

इतर्थापोहे स्फुटतासम्भवः अतिप्रसक्तेः । तथाहि-कथमभवादीनां गोशब्दानभिधेयत्वम् ?

१ न चासा-आ० कां० ।

२ “अपोहस्यान्यनिष्पन्नः साहचर्यं क्व दृश्यताम् । तस्मिन्नदृश्यमाने च न तयोः स्यात् प्रमाणता” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७४ । तत्त्वसं० का० ९३५ पृ० २९८ ।

३ “न चाऽदर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यागमं भवेत् । सर्वत्रैव दृष्टत्वात् प्रत्यागमं नावशिष्यते” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७५ । तत्त्वसं० का० ९३६ पृ० २९८ ।

४-चर्येण ए-वा० वा० । ५ स्वार्थ इति वा० वा० । ६-स्यापि कस्यापि कस्मा-आ० कां० ।

७ कल्पेता-वा० वा० विना । ८ तत्त्वसं० का० ९३७ पृ० २९८ । ९ “गवाश्वादिः” ईम० ३-१-१४४ ।

१० तत्त्वसं० ९३८ पृ० २९९ । ११ प्रवर्त्तत ए-आ० वि० कां० यु० वा० वा० । १२ शास्त्रयां स्याद्वादक० पृ० का० ४०३ प्र० पं० १३ ।

१३ “इन्द्रियैर्नोपगोपोहः प्रथमं ध्यवसीयते । नान्यत्र शब्दवृत्तिश्च किं दृष्टा स प्रयुज्यताम्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७८ । तत्त्वसं० का० ९३९ पृ० २९९ ।

१४ “संज्ञासंज्ञिसंवन्यकाले”—तत्त्वसं० पश्चि० पृ० २९९ पं० १३ ।

१५ “पूर्वोक्तेन प्रबन्धेन नातुमाऽप्यत्र विद्यते । संवन्धानुभवोऽप्यस्य तेन नैवोपपद्यते ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ७९ । तत्त्वसं० का० ९४० पृ० २९९ ।

१६ पृ० १८९ पं० २१ तथा ४२ । १७-स्यापोहसं-वा० वा० विना ।

१८ “अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं पुनः । न दृष्टो यत्र गोशब्दः संवन्धानुभववशेन” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ८१ । तत्त्वसं० का० ९४१ पृ० २९९ ।

सम्बन्धानुभवक्षणेऽथदेस्तद्विषयत्वेनादृष्टेरिति चेत्, असदेतत्; यतो यदि यद् गोशब्दसङ्केतकाले उपलब्धं ततोऽन्यत्र गोशब्दप्रवृत्तिर्नप्यते तदैकस्मात् सङ्केतेन विषयीकृताच्छायलेयादिकाद् गोपि-
ण्डादन्यद् बाहुलेयादि गोशब्देनापोहं भवेत्, ततश्च सामान्यं वाच्यमित्येतन्न सिद्धेत् । इतरेतरा-
श्रयदोषप्रसक्तेश्चापोहे सङ्केतोऽशक्यक्रियः । तथाहि—अगोव्यवच्छेदेन गोः प्रतिपत्तिः, स चागौर्गो-
निषेधात्मा; ततश्च 'अगौः' इत्यत्रोत्तरपदार्थो वक्तव्यः यो 'न गौरगौः' इत्यत्र नञा प्रतिपिच्येत, न ५
ह्यनिर्ज्ञातस्वरूपस्य निषेधः शक्यते विधानुम् । अथापि स्यात् किमत्र वक्तव्यम्—अगोनिवृत्त्यात्मा
गौः, नन्वेवमगोनिवृत्तिस्वभावत्वाद् गौरगोप्रतिपत्तिद्वारेणैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषेधात्मकत्वाद्
गोप्रतिपत्तिद्वारिकैव प्रतीतिरिति स्फुटमितरेतराश्रयत्वम् ।

अथाप्यगोशब्देन यो गौर्निषिध्यते स विधिरूप एव अगोव्यवच्छेदमल(दल)क्षणापोहसिद्ध्यर्थम्
तेनेतरेतराश्रयत्वं न भविष्यति । यथेवं 'सर्वस्य शब्दस्यापोहार्थः' इत्येवमपोहकल्पना दृष्टा, १०
विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्य भावात् । अतः (अतो न) कश्चिद् विधिरूपः शब्दार्थः प्रसिद्धोऽङ्गीकृतव्यः।
तदनङ्गीकरणे चेतरेतराश्रयदोषो दुर्निवारः । तदुक्तम्—

“सिद्धश्चागौरपोहेत गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरैव वक्तव्यो नञा यः प्रतिपिष्यते” ॥

“स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योऽन्यसंश्रयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोहार्थं दृष्ट्याऽपोहप्रकल्पनम्” ॥

“गव्यसिद्धे त्यगौर्नास्ति” तद्भावेऽपि गौः कुर्वः ।”

[श्लो० बा० अपो० श्लो० ८३-८४-८५] इति ।

“नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः” [] इत्याचा-
र्यदिज्ञागेने “विशेष्यविशेषणभावसमर्थनार्थं यदुक्तं तदयुक्तमिति दर्शयन्नाह भट्टः— २०

“नाधाराधेयवृत्त्यादिसम्बन्धव्याप्यभावेयोः” ॥ [श्लो० बा० अपो० श्लो० ८५]

यस्य हि येन सह कश्चिद् घास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत् तत् तेन विशिष्टमिति युक्तं वक्तुम् ।
न च नीलोत्पलयोरनीलानुत्पलव्यवच्छेदरूपत्वेनाभावरूपयोरधाराधेयादिः सम्बन्धः सम्भवति,
“नीरूपत्वात् । अदिप्रहणेन संयोगसमवायैकार्थसमवायादिसम्बन्धग्रहणम् । न चास्ति घास्तवे
सम्बन्धे तद्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात् नैवास्माकमनीलादिव्यावृत्त्या २५
विशिष्टोऽनुत्पलादिव्यवच्छेदोऽभिमतः यतोऽयं दोषः स्यात्; किं तर्हि? अनीलानुत्पलाभ्यां व्यावृत्तं
धस्तवेव तथाव्यवस्थितं तैर्द्वार्थान्तरनिवृत्त्या विशिष्टं शब्देनोच्यत इत्ययमर्थोऽप्राप्तिप्रतः, असदेतत्;

१ “एकस्मात् तर्हि गोपिण्डाद् यदन्यत् सर्वमेव तत् । भवेदपोहमित्येवं न सामान्यस्य वाच्यता” ॥

श्लो० बा० अपो० श्लो० ८१ । तत्त्वसं० का० १४२ पृ० ३०० ।

२-हि अगोशब्देन छेदेन गोः बा० बा० ।

३ “सिद्धश्चागौरपोहेत गोनिषेधात्मकश्च सः । तत्र गौरैव वक्तव्यो नञा यः प्रतिपिष्यते” ॥

श्लो० बा० अपो० श्लो० ८३ । तत्त्वसं० का० १४३ पृ० ३०० ।

४ “स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः । सिद्धश्चेद् गौरपोहार्थं दृष्ट्याऽपोहप्रकल्पना” ॥

श्लो० बा० अपो० श्लो० ८४ । तत्त्वसं० का० १४४ पृ० ३०० ।

५ “गौर्निषिध्यते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०० पं० २१ । ६ “अगोव्यवच्छेदलक्षणापोह”—वि०सं० । “अ-

गोव्यवच्छेदलक्षणापोहसिद्ध्यर्थम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०० पं० २२ । ७ “यथेवं सर्वस्य शब्दस्यापोहोऽर्थं इत्येवम-

पोहकल्पनं दृष्टा”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०० पं० २३ । प्रमेयक० पृ० १२६ दि० पं० ८-९ । ८-हार्थमित्येव-

बा० बा० गु० भा० विना । ९ “भावाद् तस्मान् कश्चिद् विधिरूपः शब्दार्थः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०० पं० २४ ।

१० तत्त्वसं० का० १४३ पृ० ३०० । ११ तत्त्वसं० का० १४४ पृ० ३०० । १२ तद्भावेऽप्यगौः कुर्वः—प्रमेयक०

पृ० १२६ दि० पं० ११ । शास्त्रा० साक्षादक० पृ० ४०३ दि० पं० १० । १३ तत्त्वसं० का० १४५ पृ० ३०० ।

१४ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०१ पं० २ । प्रमेयक० पृ० १२६ दि० पं० ११ । शास्त्रा० साक्षादक० पृ० ४०३ दि०

पं० ११ । १५ विशिष्यवि-भा० मा० । १६ तत्त्वसं० का० १४५ पृ० ३०० । १७ नीलरूपत्वात् बा०

मा० विना । १८ प्र० पृ० पं० २१ । १९ तदार्था-बा० बा० । “तत्त्वार्थान्तरव्यावृत्त्या”—प्रमेयक० पृ० १२७

प्र० पं० ३ । शास्त्रा० साक्षादक० पृ० ४०३ दि० पं० १३ ।

स्वलक्षणस्यावाच्यत्वात् तत्पक्षभाविदोषप्रसङ्गाच्च । न च स्वलक्षणस्यान्यनिवृत्त्या विशिष्टत्वं सा(ति)
ध्यति यतो न वस्त्वपोहः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्त्ववस्तुनोः सम्यन्धो युक्तः, वस्तुद्वया-
धारणात् तस्य ।

भवतु वा सम्यन्धस्तथापि विशेषणत्वमपोहस्यायुक्तम् ; न हि सत्तामधेणोत्पलादीनां नीलादि
विशेषणं भवति, किं तर्हि ? ज्ञातं सद् यत् स्वाकारानुरक्त्या बुद्ध्या विशेष्यं रक्षयति तद् विशेषणम्,
न चापोहेऽयं प्रकारः सम्भवति, नैवाभ्यादिवुद्ध्याऽपोहोऽध्यवसीयते, किं तर्हि ? वस्त्वेव, अतोऽपो-
हस्य बोधासम्भवाद् न तेन स्वबुद्ध्या रज्यतेऽभ्यादि । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति, न
हागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायमाना दृष्टा, भवतु चाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तदाका-
रबुद्धयभावात् तस्य तद्विशेषणत्वमयुक्तम्, सर्वमेव हि विशेषणं स्वाकारानुरूपं विशेष्ये बुद्धि जनयद्
१० दृष्टम्, न त्वन्यादृशं विशेषणमन्यादृशीं बुद्धिं विशेष्ये जनयति; न हि नीलमुत्पले 'रक्तम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दण्डो वा 'कुण्डली' इति; न चात्राभ्यादिष्वभावात्तुक्ता शब्दो बुद्धिरुपजायते,
किं तर्हि ? भावाकाराध्यवसायिनी । यदि पुनर्विशेषणोऽनुरूपतयाऽन्यथा व्यवस्थितेऽपि विशेष्ये
साध्या विशेषणकल्पना तथासति सर्वमेव नीलादि सर्वस्य विशेषणमित्यव्यवस्था स्यात् । नाप्यपो-
हेनापि स्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्त्वनुरज्यते इति वक्तव्यम्, तथाऽभ्युपगमे अभावरूपेण वस्तुनः प्रतीते-
१५ यैस्तुत्यमेव न स्यात् भावाभावयोर्विशेषात् । एतदेवाह—

“न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तयो ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्यन्धो वस्त्ववस्तुनोः ॥”

“स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥”

“न चाप्यभ्यादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहबोधनम् ।

विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा ॥”

“न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज् ज्ञानं विशेषणम् ।

कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥”

१ “न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया । कथं वा परिकल्प्येत संयन्धो वस्त्ववस्तुनोः” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ८६ । तत्त्वसं० का० १४६ पृ० ३०१ ।

२ “विप्यति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०१ पं० १६ ।

३ “स्वरूपसत्त्वमात्रेण न च किञ्चिद् विशेषणम् । स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम्” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ८७ । तत्त्वसं० का० १४७ पृ० ३०१ ।

४ रक्तबु-वि० शु० ।

५ “न चाप्यभ्यादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहबोधनम् । विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ८८ । तत्त्वसं० का० १४८ पृ० ३०१ ।

६-हो व्यव-वा० वा० ।

७ “न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज् ज्ञानं विशेषणम् । कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम्” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ८९ । तत्त्वसं० का० १४९ पृ० ३०२ ।

८ “स्वाकारानुरूपं विशेष्ये”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०२ पं० १ ।

९-भावात् रक्ता वि० विना ।

१० “अथाऽन्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना । तथासति हि यत् किञ्चित् प्रत्यज्येत विशेषणम्” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ९० । तत्त्वसं० का० १५० पृ० ३०२ ।

११-णानुरूप-वा० वा० ।

१२ “अभावस्वरूपमेव न विशेष्येऽस्ति वस्तुता । विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः” ॥

श्लो० वा० अ० श्लो० ९१ । तत्त्वसं० का० १५१ पृ० ३०२ ।

१३ इतः श्लोकपद्धतेस्तत् प्रमेयक० पृ० १२७ प्र० पं० १० । साक्षात् साक्षादक० पृ० ४०४ प्र० पं० ४-९ ।

१४ अनुक्रमेण तत्त्वसं० का० १४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१ पृ० ३०१-३०२ ।

१५ कथं चान्या-वा० वा० ।

“अथान्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चित् प्रसज्येत विशेषणम्” ॥
“अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।
विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः” ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति ।

अथान्यव्यावृत्ते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिर्दृश्यते नापोहरहिते अतोऽपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इत्यभिधीयते न प्रसज्यप्रतिषेधमात्रप्रतिपादनात् अत एव न प्रतीत्यादिविरोधोद्भावनं युक्तम्, असदेतत्; यतो यदि नाम तद् वस्तुच्यतो व्यावृत्तं तथापि तत्रोत्पद्यमानः शब्द-लिङ्गोद्भयो बोधोऽन्यव्यावृत्तिं सतीमपि नावलम्बते, किं तर्हि? वस्तुत्वमेवाभिधावति, तत्रैवानुत्पागात् । य एव चांशो वस्तुनः शब्देन लैङ्गिकेन वा प्रत्ययेनावसीयते स एव तस्य विषयः १० नानवसीयमानः सन्नपि; न हि भालतीशब्दस्य ग्रन्थादयो विद्यमानतया वाच्या ध्वन्यस्याप्यन्ते । न चाप्येतदु(च)कम् यद् अन्यव्यावृत्ते वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः; यतोऽन्यव्यावृत्तं वस्तु भवतां मतेन स्वरक्षणमेव भवेत् न च तत् शब्द-लिङ्गजायां बुद्धौ विपरिवर्तत इति, तस्य निर्विकल्पकबुद्धि-विषयत्वात् भवदभिप्रायेण शब्द-लिङ्गजबुद्धेश्च सामान्यविषयत्वात् । न चासाधारणं वस्तु शब्द-लिङ्गजप्रत्ययाधिगम्यम्, तत्र विकल्पानां प्रत्यस्तमयात् । तथाहि—विकल्पो जात्यादिविशेषणसं- १५ स्पर्शनैव प्रवर्तते न शुद्धवस्तुप्रग्रहेण, न च शब्देनागम्यमानमप्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्ट-मित्यभिधातुं शक्यम् । यतः—

“शब्देनागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमेष्टव्यं विषयो बुद्धि-शब्दयोः” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ९४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दविषयः यतो व्यक्तीनामसाधारणवस्तुरूपाणामवाच्यत्वात् २० पोह्यता अनुक्तस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, अपोहोत सामान्यम् तस्य वाच्यत्वात्; अपोहानां त्वभाव-रूपतयाऽपोहत्वासम्भवात् तस्यै वा वस्तुत्वमेव स्यात्—तथाहि—यैषघोहानामपोहत्वं भवेत् तदैवामभावरूपत्वं विप्रतिषिद्धं भवेत्; प्रतिषेधे च सति अभावैरभावरूपत्वं ह्यक्तं स्यात्, ततश्चाभावाणामपोहलक्षणानामभावरूपत्वात्गाद् वस्तुत्वमेव भवेत्, तच्च न शब्दविषयः—यद्वाऽभावा-नामभावाभावात् न ह्यभावस्त्वभावा अपोहा अपोहा गुज्यन्ते, वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्य; २५ तस्मादंश्वादी गवादेरपोहो भवन् सामान्यस्येति निश्चीयत इति सिद्धमपोहत्वाद् वस्तुत्व सामान्यस्य । तदुक्तम्—

१ “यद्यप्यपोहनिर्मुक्तं न वृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः । युक्ता तथापि बुद्धिस्तु शत्रुर्वस्त्वबलम्भते” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९२ । तत्त्वसं० का० ९५२ पृ० ३०१ ।

२ एवांशो वा० वा० मां० मां० विना । ३-न चाप्ये-मां० मां० । “न चाप्येतदुक्तम्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०३ पं० ११ । वि० प्रती तथैव सं० ।

४ “न चासाधारणं वस्तु बुद्धौ विपरिवर्तते । न चापि निर्विकल्पात् तस्य युक्ता विशेष्यता” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९३ । तत्त्वसं० का० ९५३ पृ० ३०१ ।

५ न शुद्धवस्तुरूप-वि० । “न च शुद्धवस्तुपरिग्रहेण”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०३ पं० २० । ६ तत्त्वसं० का० ९५४ पृ० ३०३ ।

७ “यदा चाऽशब्दवाच्यत्वाच्च व्यक्तीनामपोहता । तदाऽपोहेन सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५ । तत्त्वसं० का० ९५५ पृ० ३०३ ।

८-त्वान्नपोह्यतां अनु-मां० मां० । त्वान्नपोहोत अनु-आ० । त्वान्नपोहेता अनु-वि० यु० । “यतो व्यक्तीनामसाधारणवस्तुरूपाणामशब्दवाच्यत्वाच्च व्यक्तीनामपोहेत अनु-”प्रमेयकं पृ० १२७ द्वि० पं० ४ ।

९-भावतयाऽ-मां० मां० वा० वा० विना ।

१० “नाऽपोहत्वमभावाणामभावाभाववर्जनात् । व्यक्तीनामपोहान्तेऽपोहत्वात् सामान्यवस्तुताः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९६ । तत्त्वसं० का० ९५६ पृ० ३०४ ।

११-प्रतिषेधेन स-वा० वा० । १२-त्यागे च-मां० मां० । १३ नापोहात्वमिति शेषः । १४-भावाऽ-पोहा-वा० वा० । १५-द्वन्यादौ वा० वा० । १६ भवेत् मां० मां० वा० वा० विना । १७-न्यमैवेति आ० वां० । सं० तं० २५

“यदा वा शब्दवाच्यत्वाद्गन्धकीनामपोहता ।
तदाऽपोहेत सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता” ॥

“नापोह्यत्तमभावाभावाभावाभाववर्जनात् ।
व्यक्तोऽपोहान्तरेऽपोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः” ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५-९६] इति ।

५

अपि च, अपोहानां परस्परतो विलक्षण्यमवैलक्षण्यं वा? तत्राद्ये पक्षे अभावस्यागोशब्दस्याभिधेयस्याभावो गोशब्दाभिधेयः, स चेत् पूर्वोक्तादभावाद् विलक्षणस्तदा भाव एव भवेत् अभाव-निवृत्तिरूपत्वाद् भावस्य । न चेद् विलक्षणस्तदा गौरव्यगोः प्रसज्येत, तदवैलक्षण्येन तादात्म्य-प्रतिपत्तेः । स्यादेतत् गवाध्यादिशब्दः स्वलक्षणान्येव परस्परतो व्यावृत्तान्यपोहान्ते नोभावः;
१० तेनापोहात्वेन वस्तुत्वप्रसङ्गापादनं नानिष्टम्, असवेतत्; यद्यपि सच्छब्दादन्येषु गवादिशब्देषु वस्तुन (नः) पर्यन्तादेरपोहता सिद्ध्यति, सच्छब्दस्य त्वभावात्त्यादपोहान्नान्यदपोहमस्ति असद्य-च्छब्देन सच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात्; ततश्च पूर्ववदभावाभाववर्जनाद् असतोऽपोहे वस्तुत्वमेव स्याद् इत्यपोहयादिनोऽभ्युपगमपिरिच्छाऽस्तद्वस्तुत्वप्रसक्तिः ।

अर्थास्त्यभावास्यापि वस्तुत्वम्, न; अभावास्यापि सिं' (स्याऽसि)द्धौ कस्यचिद् भावस्यैवासिद्धेः,
१५ अभावव्यच्छेदेन तस्य भवन्मतेन स्थितलक्षणत्वात् । अभावस्यै वाऽपोहात्वे सति वस्तुत्वप्रसङ्गेन स्वरूपासिद्धेरसत्त्वमपि न सिद्ध्यति; तस्य सत्त्वव्यच्छेदरूपत्वात्, सत्त्वस्य च यथोक्तेन प्रकीर्णा-योगात् । न चात्र—

“अपोहोः स बहिःसंस्थितैर्मिथ्यते”

इत्यादौ

२० “अवस्तुत्वादपोहानां नैव भेदः”

इत्यादौ च नैव सत्त्वपोहमेदादाधारभेदाद् वाऽपोहानां भेदः, अपि त्वनादिकालप्रवृत्तविचित्रवित-

१ क्रमेण तत्त्वसं० वा० ९५५-९५६ पृ० ३०३-३०४ ।

२ “अभावस्य न योऽभावः स चेत् तस्माद् विलक्षणः । भाव एव भवेद्यो चेद् गौरव्यगोत्वे प्रसज्यते” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९७ । तत्त्वसं० वा० ९५७ पृ० ३०४ ।

३ “अभावस्य अगोशब्दाभिधेयस्याभावः”—तत्त्वसं० पञ्चि० ३०४ पं० २१ । “पक्षे भावस्यागोशब्दाभिधेयस्याभावः”—प्रमेय० पृ० १२७ द्वि० पं० ८ ।

४ “नाभावाः; तेनापोहात्वेन तेषां वस्तुत्वप्रसङ्गापादनं नानिष्टम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०४ पं० २६ ।

५ “यद्यप्यन्येषु शब्देषु वस्तुनः स्यादपोहता । सच्छब्दस्य त्वभावात्त्यादपोहोऽपि भिन्नमिष्यते” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९८ । तत्त्वसं० वा० ९५८ पृ० ३०४ ।

६ वस्तुत्वपर्यन्तादे-गा० मा० । वस्तुन शब्दादे-वा० वा० । “वस्तुनः पर्यन्तादेः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०५ पं० २ । ७-रुद्रासत् वस्तु-आ० हा० वि० । ८-थास्तु भा-वा० वा० ।

“तत्राऽप्यतोऽपि भावत्वमिति हेतुः गदान् भवेत् । तदसिद्धौ न यत्ताऽस्ति न चाऽस्ता प्रतिपत्ति” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ९९ । तत्त्वसं० वा० ९५९ पृ० ३०५ ।

९-स्तुत्वम् भा-गां० मां० विना । १० “तदसिद्धौ” तस्याऽभावस्यासिद्धौ—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०५ पं० १० । ११-स्य भावापोहात्वे आ० । १२-कारेण यो-वा० वा० आ० । १३ न चात्रापोहोस्तद्वद्वहिः संस्थितैर्मिथ्यते त्यादाव्यवस्तुत्वादपोहानाम् भा० मां० । न चात्र पोहोऽस्य यद्वि संस्थितैर्मिथ्यते त्यादाव्यवस्तुत्वादपोहानाम् भा० मां० । न चात्रापोहोऽस्य यद्वि संस्थितैर्मिथ्यते त्यादानवतः वस्तुत्वादपोहानाम् भा० मां० । न चात्रापोहोऽस्य यद्वि संस्थितैर्मिथ्यते त्यादानवतः वस्तुत्वादपोहानाम् भा० मां० । १४ थात्रपोहोऽस्य यद्वि संस्थितैर्मिथ्यते त्यादानवतः वस्तुत्वादपोहानाम् भा० मां० । १५ पृ० १८९ पं० ३ तथा २५ । १५ पृ० १८८ पं० १९ तथा ४० । १६ “यत् पूर्वमुक्तम्—‘अपोहोः स बहिः संस्थितैर्मिथ्यते’ इत्यादि, यथोक्तम्—‘अवस्तुत्वादपोहानां नैव भेदः’ इत्यादि, तत्र केचिद् बोद्धाः परिहारमाहुः—न सत्त्वपोहमेदा(दा)धार-वा अपोहाना भेदः” इत्यादि सर्वमश्वरसः तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०५ पं० १४-१९ ।

धार्थिकरूपवासनाभेदान्वयैस्तत्त्वतो 'निर्विपर्ययैर्मित्रविषयालम्बिभिर्भिन्नेरिव प्रत्ययैर्भिन्नेष्वर्थेषु बाह्येषु मित्रा इवार्थात्मान इवास्वभावौ अप्यपोहाः समारोप्यन्ते; ते' चैवं तथा तैः समारोपिता मित्राः सन्तश्च प्रतिभासन्ते येन वासनाभेदाद् भेदः सद्रूपता वाऽपोहानां भविष्यति' इत्ययं परिहासो वक्तुं युक्तः; यतो न ह्यवस्तुनि वासना सम्भवति, वासनाहेतोर्निर्विपर्ययप्रत्ययस्यायोगात्; तद्भावाद् वितथार्थानां विकल्पानामसम्भवात् आलम्ब्यनभूते वस्तुन्यसति निर्विपर्ययानायोगेन वासनाधाय- ५ कविघानाऽभावतो न वासना; ततश्च वासनाऽभावात् कुतो वासनाकृतोऽपोहानां भेदः सद्रूपता वा? अतो वाच्याभिमतपोहाभावः ।

तथा, वाचकाभिमतस्यापि तस्याभाव एव, तथापि शब्दानां मित्रसामान्यवाचिनां विशेषवाचिनां च परस्परतो भेदो वासनाभेदनिमित्तो वा स्यात् वाच्यापोहभेदनिमित्तो वा? ननु प्रत्यक्षत एव शब्दानां कारणभेदाद् विरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदः प्रसिद्ध एवेति प्रश्नानुपपत्तिः, असदेतत्; १० यतो वाचकं शब्दमङ्गीकृत्य प्रश्नः, न च श्रोत्रज्ञानावसेयः स्वलक्षणात्मा शब्दो वाचकः, सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकाले चिरविनष्टत्वात् तस्य न तेन व्यवहार इति न स्वलक्षणस्य वाचकत्वं भवदभिप्रायेण, अविवादाच्च । यथोक्तम्—

“नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते ।

तस्य पूर्वमष्टत्वात् सामान्यं तूपदेश्यते” ॥ [

] इति । १५

तस्माद् वाचकं शब्दमधिकृत्य प्रश्नं करणादपोहः ।

“तत्र शब्दान्तरापोहे सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुरूपवाच्छब्दभेदो न कल्प्यते” १६ ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १०४]

यथा पूर्वोक्तेन विधिना 'संख्यैकत्वनात्वं'-इत्यादिना वाच्यापोहानां परस्परतो भेदो न घटते तथा शब्दापोहानामपि नीरूपत्वात्सौ युक्तः, यथा च वाचकानां परस्परतो भेदो न सङ्गच्छते एवं २० वाच्यवाचकयोरपि मिथो भेदोऽनुपपन्नः, निःस्वभावत्वात् । न चापोहभेदोद् भेदो भविष्यति, 'न विशेषः स्वतस्तस्य' इत्यादिना प्रतिविहितत्वात् । तदेवं प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यनुपेतवाधा व्यवस्थिता ।

साम्प्रतं वाच्यवाचकत्वाभावाप्रसङ्गापादनादनुपेतवाधादिदोषं प्रतिपिपादयिषुः प्रमाणयति—

“ये अवस्तुनी न तयोर्गम्यगमकत्वमस्ति, यथा खण्ड-शश-शङ्खयोः, अवस्तुनी च वाच्यवाचकापोहौ

१ निर्विपर्ययैरपि भेदान्न विषयालम्बिमित्रप्रत्ययैर्भिन्नेष्वबाह्येषु मित्रा इवार्थात्मान-भा० वा० ।

२-नेष्वर्थेष्वबाह्येषु आ० हा० वि० । ३-वा अपोहाः आ० हा० वि० क० । ४ ते च तथा मा० ।

ते चैव तथा वा० वा० ।

५ “न चापि वासनाभेदाद् भेदः सद्रूपताऽपि वा । अपोहानां प्रकल्प्यते न ह्यवस्तुनि वासना' ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १०० । तत्त्वसं० का० ९६९ पृ० ३०५ ।

६-मर्संभव एषात आ-भा० मा० । ७-ज्ञानयो-भा० मा० । ८-नाभावोतो-वि० । ९ “तथाहि”-प्रमेयक० पृ० १२७ द्वि० पं० १० ।

१० “नवद्भिः शब्दभेदोऽपि तन्निमित्तो न कल्प्यते । न ह्यसाधारणः शब्दो वाचकः प्रागदृष्टितः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १०२ । तत्त्वसं० का० ९६९ पृ० ३०६ ।

११ श्रोतृ-आ० हा० वि० । १२ शब्दोऽवाच-भा० मा० । १३-न्यं रूपदेष्यते आ० हा० वा० वा० । १-न्यं रूपं नेष्यते वि० । “सामान्यं तूपदेश्यते”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०६ पं० १७ । ह्यद्वैतानय० लि० प्र० पृ० २८४ द्वि० पं० ८ आ० । “सामान्यं तूपदिश्यते”-प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ३ । १४ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०६ पं० १६ । १५-श्रव्याकरणा-आ० । १६ तत्त्वसं० का० ९६२ पृ० ३०६ । १७ पृ० १८८ पं० २० तथा ४० ।

१८ “वाचकानां यथा चैवं वाच्य-वाचकयोर्मित्रः । न चाप्यपोहभेदेन भेदोऽस्तीत्युपपादितम्” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १०५ । तत्त्वसं० का० ९६३ पृ० ३०६ ।

१९-दाद्भेदो आ० हा० वि० । २० विशेषः स्वतस्त-मा० । २१ पृ० १८९ पं० १ तथा २२ । २२-त्यनुपेतस्य वा-भा० मा० ।

२३ “न गम्यगमकत्वं स्यादवस्तुत्वादपोहयोः । भवत्यक्षे नथा लोके खण्ड-शश-शङ्खयोः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १०८ । तत्त्वसं० का० ९६४ पृ० ३०६ ।

भयतामिति व्यापकविमल्लोपलब्धिः । नेन च मेघाभावाद् घृष्ट्यभावप्रतीतेस्तोरनैकान्तिकता, अयु-
क्तमेतत् ; यस्मात् तद्विवेकाकाशाऽऽन्योक्तार्थं च यस्तु मत्पक्षेऽपि प्रयोगो(ने)ऽस्त्येव, अभावस्य
पस्तुत्वप्रतिपादनात् । भयत्पक्षे तु न केवलमपोहयोर्विवादास्पदीभूतयोरगम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि
त्वेतदपि घृष्टिमेघाभाप्रयोगगम्यगमकत्वमयुक्तमेव । किञ्च, यदेतद् मयद्भिरन्ययोपसर्जनयोर्व्यतिरेक-
प्रधानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गयोर्वर्ण्यते, यच्च—

“अदृष्टेरन्यशब्दार्थं स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् ।

श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता” ॥ []

इत्यादि वर्णितम् तदव्यपोहाद्युपगमेऽसङ्गतम्, यतः—

“विधिर्नैषध शब्दार्थो येन नाम्युपगम्यते ।

न मयेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको हासो” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०]

विधिनितृत्तिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्यति भावः ।

किञ्च, नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतल्लोकप्रतीतं
तस्यापक्षयोऽपोह्यादिनः प्रसक्तः । यद्येदं विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थनार्थमुच्यते—

“अपोहमेवाद् भिन्नार्था स्वार्थभेदगतौ जडा ।

एकत्वाभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता” ॥ []

“तन्मात्राकाङ्क्षाद् भेदः स्वसामान्येर्न नोज्झितः ।

नोपेतः संशयोत्पत्तेः सैवं कैकार्थता तयोः” ॥ [] इति,

तदव्यनुपपन्नम् ; यैताः परस्परं व्यवच्छेदा(द्य)व्यवच्छेदकभावो विशेषणविशेष्यभावः ; सं च
याः (वाक्य) एव व्यवस्थाप्यते यैथा ‘नीलो(नीलमु)त्पलम्’ इति । व्यधिकरणयोरपि यथा ‘राशः
२० पुरुषः’ इत्यादौ । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोस्तु शब्दयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ; तच्च
‘नीलोत्पलम्’ इत्यादौ वृत्ताद्येव व्यवस्थाप्यते । न च नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थमिधायिषु
तद्विज्ञः, शब्दार्थमिधायित्वं च तेषाम्—

“न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदायाभिधेयत्वात्” []

२५ इत्यादिना प्रतिपादितम् । यतः अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युदासो नास्ति, नाप्यनुत्पलप्रयुक्ता-

१ “घृष्टिमेघात्तोरंघ्रा ययनैवान्तिकं परेत् । वस्तुवेवापि मत्पक्षे भयत्पक्षेऽप्यदः युतः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १०९ । तत्त्वसं० वा० ९६५ पृ० ३०७ ।

२ “प्रयोगे”—प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ५ । “मत्पक्षेऽपि घृष्टिमेघाभावप्रयोगे”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०७ पं० १० ।

३ यथा भा० । ४ अदृष्टेरन्यशब्दार्थस्वार्थ-हा० । अदृष्टेरन्यशब्दार्थं का० । अदृष्टेरन्यशब्दार्थं
स्या-वि० । अदृष्टेऽप्यन्यशब्दार्थस्या-वा० वा० । ५ श्रुतेः संयन्धसौकार्यं आ० हा० वि० का० । श्रुतोः
संयन्धसौकर्यम् वा० वा० । ६ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०७ पं० १७ । ७-रूपस्य दा-वा० वा० । ८ तत्त्वसं०
वा० ९६६ पृ० ३०७ । ९ भिन्नार्थाः हा० वि० । भिन्नार्थाऽस्या-आ० । १० एकत्राभि-आ० हा० वि० ।

११ “अपोहमेवाद् भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः । एकत्वाभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता” ॥

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०७ पं० २५ ।

१२-न नोज्झितः वि० । १३-पातत्सं-वा० वा० । १४-शायोत्पत्तिः वि० । १५-य कैका-आ० ।

१६ “साम्ये कैकार्थता तयोः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०७ पं० २७ । श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६०८ पं० २४ ।

१७ “अपोहमात्रवाच्यत्वं यदि चाऽभ्युपगम्यते । नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थमिधायिषु” ॥

“विशेषणविशेष्यत्व-सामानाधिकरण्ययोः । न सिद्धिर्न अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युत्तिः” ॥

“नापि तत्रैतत्सामान्य विज्ञेय-विज्ञेयणे । शब्दयोर्नापि ते स्यातामभिधेयाऽनपेक्षयोः” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० ११५-११६-११७ । तत्त्वसं० का० ९६७-९६८-९६९ पृ० ३०८ ।

१८-स्परं व्यवच्छेदकमा-आ० वा० विना । १९ “स च वाच्य एव”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०८ पं० ९ ।

२० “यथा नीलपुलकमिति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०८ पं० १० । २१ तत्त्वसं० पञ्चि० ३०८ पं० १४ । शास्त्रपा०

११० पृ० ४०६ प्र० पं० ३ । २२-नीलव्यु-आ० ।

यनीलव्युदास इति नानयोः परस्परमाधाराधेयसम्बन्धोऽस्ति नीलरूप(नीरूप)त्वात्; न चासति सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावो युक्तः अतिप्रसङ्गात्; अतो युष्मन्मतेनाभाववाचित्वाच्छब्दार्थो मि-
धायित्वासम्भवान्न विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । अभिधेयद्वारेणैव हि तदभिधायिनोः शब्दयोर्वि-
शेषणविशेष्यभाव उपचर्यते, अभिधेये च तस्यासम्भवेऽभिधानेऽपि कुतस्तदारोपः ?

सामानाधिकरण्यमपि नीलोत्पलशब्दयोर्न सम्भवति, तद्वाच्ययोरीलानुत्पलव्यवच्छेदलक्षणः, ५
योरोहयोर्भिन्नत्वात् । तच्च भवद्भिरेव

‘अपोहमेवाद् भिन्नार्था’

इत्यभिधानादयसीयते । प्रयोगः—न नीलोत्पलादिशब्दाः सामानाधिकरण्यव्यवहारविषयाः, भिन्न-
विषयत्वात्, घटादिशब्दवत् । न च यत्रैव ह्येत्यनुत्पलव्युदासो वर्तते तत्रैवानीलव्युदासोऽपीति
नीलोत्पलशब्दाच्चायरोपोहयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तेः अर्थद्वारकं सामानाधिकरण्यं शब्दयोरीति वक्तुं १०
युक्तम्, अपोहयोर्निरूप्यतेन कचिदवस्थानासम्भवतो वास्तवाधेयतायोर्नाद् धन्यासुतस्येव ।

अथवा नीलोत्पलादिष्वर्थेषु तयोराधेयता तथापि सा विद्यमानापि न शब्दैः प्रतिपाद्यते,
यैस्तदेवासाधारणत्वाद्नीलोत्पलादि वस्तु न शब्दगम्यम्, स्वलक्षणस्य सर्वविकल्पातीतत्वात्
तदप्रतिपत्तौ च तदधिकरणयोरोपोहयोस्तदाधेयता कथं ग्रहीतुं शक्या धर्मिप्रहणनान्तरीयकत्वाद्
धर्मप्रहणस्य ? न चासाधारणवस्तुव्यतिरेकेण तयोरन्यदधिकरणं सम्भवति भवदभिप्रायेण । न १५
चाप्रतीयमानं सदपि सामानाधिकरण्यव्यवहाराङ्गम् अतिप्रसङ्गात् । न च व्यावृत्तिमद् वस्तु
शब्दवाच्यम्—यतो व्यावृत्तिद्वयोपाधिकयोः शब्दयोरेकस्मिन्नपोहयति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्यं
भवेत्—परतन्त्रत्वाद् नीलादिशब्दस्येतरमेदानाक्षेपकार्थत्वात्; स हि व्यावृत्त्युपसर्जनं तद्वन्तमर्थमाह न
साक्षात् ततश्च साक्षादनभिधानात् तद्वत्तमेदाक्षेपो न सम्भवति, यथा—मधुरशब्देन शुद्धिः ।
यद्यपि शुद्धादीनां मधुरादिमेदत्वमस्ति तथापि शब्दस्य साक्षादभिहितार्थगतस्यैव भेदस्याक्षेपे २०
सामर्थ्यम् न तु पास्तत्रयेणाभिहितार्थगतस्य; ततश्च नीलादिशब्देन तद्वत्तमेदानाक्षेपात् उत्पलादी-
नामतद्भेदत्वं स्यात् । अतद्भेदत्वे च न सामान्याधिकरण्यम् । तेन जातिमन्मात्रपक्षे यो दोषः प्रति-
पादितो भवता “तद्वतो न वाचकः शब्दः, अस्वतन्त्रत्वात्” [] इति स व्यावृत्ति-
मन्मात्रपक्षेऽपि तुल्यः । तथाहि—जातिमन्मात्रे शब्दार्थे सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न

साक्षादिति तद्वत्तमेदानाक्षेपात् अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावाप्रसङ्ग उक्तः; स व्यावृत्ति- २५
मन्मात्रपक्षेऽपि समानः—तत्रापि हि सच्छब्दो व्यावृत्त्युपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादिति तद्वत्तमेदाना-
क्षेपोऽत्रापि समान एव; को ह्यत्र विशेषः जातिव्यावृत्तिर्जातिमन्मात्रव्यावृत्तिर्जातिमानिति ।
न च लिङ्गसङ्ख्या-क्रिया-कालादिभिः सम्बन्धोऽपोहस्यावस्तुत्वाद् युक्तः, एषां वस्तुधर्मत्वात् ।
न च लिङ्गादिविविक्तः पदार्थः शक्यः शब्देनाभिधानुम्, अतः प्रतीतिवाधाप्रसङ्गः प्रतिज्ञायाः ।

१ “नीरूपत्वात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३०८ पं० १८ । वि० प्रतापि तथैव संशोधितं दृश्यते ।

२ “सामानाधिकरण्यं च न भिन्नत्वादपोहयोः । अर्थतथैतदित्येत कीदृशधेयता तयोः” ॥

श्री० वा० अपो० श्री० ११८ । तत्त्वसं० का० ९७० पृ० ३०८ ।

३ भिन्नार्थत्वमि-भा० मां० विना । ४ पृ० १९६ पं० १४ । ५—नीलरूप—वा० का० विना । ६—गाह-
स्तुतस्यैव—भा० मां० वा० विना ।

७ “न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽन्यथा नास्ति ते । अगम्यमानमैकार्थ्यं शब्दयोः कपोपयुज्यते” ॥

श्री० वा० अपो० श्री० ११९ । तत्त्वसं० का० ९७१ पृ० ३०९ ।

८ “अथान्यापोहवस्तु वाच्यमिलमिधीयते । तत्रापि परतन्त्रत्वाद् व्याप्तिः शब्देन दुर्लभा” ॥

श्री० वा० अपो० श्री० १२० । तत्त्वसं० का० ९७२ पृ० ३०९ ।

९—दानापेक्षक—भा० मां० । १०—त्वात् न हि वा० वा० । ११ “अतद्भेदत्वे च सामानाधिकरण्यं न प्रा-
प्नोति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१० पं० ६ । १२ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१० पं० ७ । “जातिमदभिधानेऽपि ‘तद्वतो

नाऽस्तत्त्वत्वात्’ आदिना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्भिक्षुणा दर्शिता”—श्री० वा० पार्थ० व्या० पृ० ५९८ पं० ७ ।
१३ जातिव्यावृत्तिर्जातिमद्व्यावृत्तिर्मानिति धि० । जातिमद्व्यावृत्तिर्मानिति आ० । जातिमान्मात्रावृ-
त्तिर्मानिति वा० वा० । “यो ह्यत्र विशेषः जातिव्यावृत्तिर्जातिमान् व्यावृत्तिर्मानिति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१० पं० १२ ।

१४ “लिङ्ग-संख्यादिसंयन्धो न वाऽपोहस्य विधत्ते । व्यक्तेरव्यपदेशत्वात् तद्वारेणापि नास्त्वसौ” ॥

श्री० वा० अपो० श्री० १३९ । तत्त्वसं० का० ९७३ पृ० ३१० ।

न च व्यावृत्त्याधारभूताया व्यक्तेर्वस्तुत्वाद्दिग्धादिसम्बन्धात् तद्वारेणापोहस्याप्यसौ व्यवस्थाप्यः, व्यक्तेर्निर्विकल्पकत्वात्तानविपयत्वाद्दिग्ध-सत्त्वादिसम्बन्धेन व्यपदेष्टुमशक्यत्वात् अपोहस्य तद्वारेण तद्व्यवस्थाऽसिद्धेः ।

अव्यापित्वं चापोहशब्दार्थव्यवस्थायाः, 'पचति' इत्यादिक्रियाशब्देभ्यन्यव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । यथा हि घटादिशब्देषु निष्पन्नरूपं पटादिकं निषेध्यमस्ति न तथा 'पचति' इत्यादिषु; प्रतियोगिनी निष्पन्नस्य कस्यचिदप्रतीतिः । अथ मा भूत् पर्युदासरूपं निषेध्यम्, 'न पचति' इत्येवमादि प्रसज्यरूपं 'पचति' इत्यादेर्निषेध्यं भविष्यति, असदेतत्; 'तत्र (न न) पचति' इत्येवमुच्यमाने प्रसज्यप्रतिषेधस्य निषेध एवोक्तः स्यात्, ततश्च प्रतिषेधद्वयस्य विधिविपयत्वाद् विधिरेव शब्दार्थः प्रसक्तः । किञ्च, 'पचति' इत्यादौ साध्यत्वं प्रतीयते; यस्यां हि क्रियायां केचिदवयवा निष्पन्नाः केचिदनिष्पन्नाः सा पूर्वापरीभूताचयवा क्रिया साध्यत्वप्रत्ययविषयः, तथा, 'अभूत्' 'भविष्यति' इत्यादौ भूतादि-कालविशेषप्रतीतिरस्ति, न चापोहस्य साध्यत्वादिसम्भवः निष्पन्नात्वादभावेकरसादेन; तस्मादपोहशब्दार्थपक्षे साध्यत्वप्रत्ययो भूतादिप्रत्ययश्च निर्निमित्तः प्राप्नोतीति प्रतीतिर्याथा । न च विध्यादौ धन्यापोहप्रतिपत्तिरस्ति, पर्युदासरूपस्य 'निषेध्यस्य तत्राभावात् । 'न न पचति दैवदत्तः' इत्यादौ च नञा(ञो)ऽपरेण नञा योगे नैवापोहः, प्रतिषेधद्वयेन विधेरेव संस्पृशत् । अपि च, चादीनां निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयानां पदत्वमिष्टम्, न चेपां नञा सम्बन्धोऽस्ति असम्बन्धवचनत्वात् । तथाहि—यथा हि घटादिशब्दानाम् 'अघटः' इत्यादौ नञा सम्बन्धेऽर्धान्तरस्य पटादेः परिग्रहात् तद्व्यवच्छेदेन नञा रहितस्य घटशब्दस्यार्थोऽयकल्पते न तथा चादीनां नञा सम्बन्धोऽस्ति, न चासम्बन्धमानस्य नञाऽपोहनं युक्तम्; अतश्चादिव्यपोहाभावः । अपि च, कवमार्षवर्णवच्छबलै-क्यरूपो वाक्यार्थ इति नान्यनिवृत्तिस्तत्वेन व्यपदेष्टुं शक्या, निष्पन्नरूपस्य प्रतियोगिनीऽप्रतीतिः । यो तु 'चेन्न' 'गामानय' इत्यादावर्धचादिव्यवच्छेदरूपाऽन्यनिवृत्तिरचयपरिग्रहेण धर्ष्यते सा पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः; तस्याचयवस्थेत्वं विवेकुमशक्यत्वादित्यन्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था ।

१-वृत्ताधारभूतायां मा० वा० आ० हा० नि० ।

२ "आप्यादेषु च नान्यस्य निरुचिः संप्रतीयते । न पर्युदासरूपं हि निषेध्यं तत्र विद्यते" ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १३९ । तत्त्वसं० का० ९७४ पृ० ३१० ।

३ "प्रसज्यरूपं 'पचति' इत्यादेर्निषेध्यं भविष्यतीत्याह—'न न पचति' इत्येवमुच्यमाने"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३११ पं० ४-१० ।

४ "न नेति पृच्छमानेऽपि निषेधस्य निषेधनम् । पचतीत्यनिषिद्धं ॥ स्वस्वेणावतिष्ठते" ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४० । तत्त्वसं० का० ९७५ पृ० ३११ ।

५ "साध्यत्वप्रत्ययश्चात्र तथा भूतादिरूपणम् । निष्पन्नत्वादपोहस्य निर्निमित्तं प्रसज्यते" ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४१ । तत्त्वसं० का० ९७६ पृ० ३११ ।

६ "यस्याः क्रियायाः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३११ पं० १३ ।

७ "विध्यादावर्धराक्षी च नान्यापोहननिर्दर्शनम् । ननथापि नञा युक्तादपोहः कीदृशो भवेत्" ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४२ । तत्त्वसं० का० ९७७ पृ० ३११ ।

८ "आदिशब्देन निमज्जणाऽऽमज्जणादीनां ग्रहणम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३११ पं० २६ । "निमज्जणादीनां विमज्जणार्थानां च कर्मादीनामादिशब्देन ग्रहणमिति"—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६०५ पं० ८ । ९ निषेधस्य मा० ।

१० "नमोऽपरेण नञा"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३११ पं० २८ । शास्त्रावा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ द्वि० पं० ९ । ११ -न विधिरेव मा० विना० । १२ असंबन्धव-मां मां० । "असंबन्धवचनत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० ३ । शास्त्रावा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ द्वि० पं० १४ । १३-देनञां मां० मां० विना । १४-स्यार्थो विकल्प्यते मां० मां० ।

१५ "चादीनामपि नव्ययोगे नैवास्तीत्यनपोहनम् । वाक्यार्थाऽन्यनिवृत्तिश्च व्यपदेष्टुं न शक्यते" ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४३ । तत्त्वसं० का० ९७८ पृ० ३११ ।

१६ "न तथा चादीनाम् 'न च' इत्यादिनया"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० ६ । १७ चासंबन्धमान-मा० मा० । १८ "क्रिय, वाक्यार्थः कल्याणवर्णवच्छबलैककस्य इत्यते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० ७ । शास्त्रावा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ३ । १९ यस्तु मां० मां० । शास्त्रावा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ३ । २० "तस्या-नवयनस्यैव विवेकुमशक्यत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० १० ।

किञ्च, 'न अन्यापोहः अनन्यापोहः' इत्यादौ शब्दे विधिरूपादन्यद् वाच्यं नोपलभ्यते, प्रति-
पेक्षयेन विधेरैवावसायात् । अत्र च 'नअथापि नञा योगे' इत्यनेनार्थस्य गतत्वेऽपि 'अन्यापोहः
शब्दार्थः' इत्येवमादिनां स्ववचनेनैव विधिरिष्ट इति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तम् । तथाहि—अनन्यापोहः
शब्दस्यान्यापोहः शब्दार्थो व्यवच्छेद्यः, स च विधेर्नान्यो लक्ष्यते । ये च प्रमेय-ज्ञेयाऽभिधेयादयः
शब्दास्तेषां न किञ्चिदपोह्यमस्ति, सर्वस्यैव प्रमेयादिस्वभावत्वात् । तथाहि—यज्ञाम किञ्चिद्
व्यवच्छेद्यमेषां कल्प्यते तत् सर्वं व्यवच्छेद्याकारेणालम्ब्यमानं ज्ञेयादिस्वभावमेवावतिष्ठते, न
ह्यविपर्ययितं व्यवच्छेत्तुं शक्यम्; अतोऽपोह्याभावादव्यापिनी व्यवस्था ।

ननु हेतुमुखे निर्दिष्टम् "अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम्" [हेतु०]
इति तत् कथमव्यापित्वं शब्दार्थव्यवस्थायाः, नैतत्; यतो यदि ज्ञेयमप्यज्ञेयत्वेनापोह्यमस्य कल्प्यते
तदा घरे वस्त्वेव विधिरूपं शब्दार्थत्वेन कल्पितं भवेत् यदध्यवसीयते लोकेन; एवं ह्यदृष्टाधारोपो १०
दृष्टापलापक्ष न कृतः स्यात् ।

[विकल्पप्रतिविम्बार्थवादमतप्रुल्लिख्य तन्निरसनम्]

ये त्वाहुः—“विकल्पप्रतिविम्बमेव सर्वशब्दानामर्थः, तदेवं चाभिधीयते व्यवच्छिद्यत इति
चे” [-] तेऽपि न युक्तकारिणः । निराकारा बुद्धिः आकारयान् बाह्योऽर्थः—

“स बहिर्देशसम्बन्धो विस्पष्टमुपलभ्यते” [] १५

इत्येदिना ज्ञानाकारस्य निषिद्धत्वात् आन्तरस्य बुद्ध्यारूढस्याकारस्योपलब्धत्वात् तदवसायकत्वं
शब्दानामयुक्तम्; अत एव तस्यापोह्यत्वमप्यनुपपन्नम् ।

ये च 'एवम्' 'इत्थम्' इत्यादयः शब्दास्तेषामपि न किञ्चिदपोह्यम्, प्रतियोगिनः पर्युदासरूपस्य
कस्यचिदभावात् । अथ 'नैवम्' इत्यादिप्रसज्यरूपं प्रतिपेक्ष्यमत्रापि भविष्यति, न; उक्तोत्तरत्वात् ।

“न नैवमिति निर्देशे निषेधस्य निषेधनम् ।
एवमित्यनिषेध्यं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥” [] २०

इति न्यायात् ।

१ “अनन्यापोहशब्दादौ वाच्यं न च निरूप्यते । प्रमेय-ज्ञेयशब्दादिरपोहोऽस्तु एव तु” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४४ । तत्त्वसं० का० ९७९ पृ० ३११ ।

२ नान्यापोह इत्यादौ वा० वा० । प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ८ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र०
पं० ५ । ३ अनन्यापोहः शब्दार्थो व्यवच्छेद्यः आ० । “अन्यापोहशब्दस्य अनन्यापोहशब्दार्थो व्यवच्छेद्यः”—
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० १६ । ४ प्रमेयक० पृ० १२६ प्र० पं० ५ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र०
पं० ७ । ५ “अव्यापिन्यपोहव्यवस्था”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ७ । ६-तुमुत्तेन नि-का० ।
हेतुमुत्तनामा ग्रन्थः । ७ “यत्तु अत्र दिग्गमयोगेकम्—“अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा ज्ञेयशब्दः प्रवर्तते” इति—श्लो० वा०
पार्थ० व्यङ्ग० पृ० ६०५ पं० ९ । ८ “अपोहरूपनाथा तु वरं वस्त्वेव कल्पितम्” । श्लो० वा० अपो० श्लो० १४५ ।
तत्त्वसं० का० ९८० पृ० ३१२ । ९ कल्पते आ० हा० । १०—रूपशब्दा-भा० मां० विना । ११-य चाभि-
भा० मां० विना । १२ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१२ पं० ३ । १३ “ज्ञानाकारनिषेधाच्च नान्तरार्थाभिधेयता” ॥ श्लो०
वा० अपो० श्लो० १४५ । तत्त्वसं० का० ९८० पृ० ३१२ ।

१४ “स बहिर्देशसंबन्ध इत्यनेन निरूप्यते । प्राज्ञाकारस्य सवित्तिर्भाहकानुभवाद्देते” ॥ श्लो० वा० धृत्य० श्लो० ७९ ।

१५-स्यासंभवत्वात् तद-कां० ।

१६ “न चाप्यपोयता तस्मान्नापोहत्वेन सिध्यति । एवमित्यादिशब्दानां नवाऽपोहो निरूप्यते” ॥

श्लो० वा० अपो० श्लो० १४६ । तत्त्वसं० का० ९८१ पृ० ३१२ ।

१७ “न हि अनेवं नामेति किञ्चिदस्ति, प्रकारवचनत्वाद्, ‘एवं’शब्दस्य, सर्वस्य च प्रकारभावत्वे नैवभावाऽप्योपादि-
ति”—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६०५ पं० १५ । १८ पृ० १९८ पं० ७ तथा पं० ३७ । १९ “एतत् सर्वं
कुमारिलोकमुपन्यस्तम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१३ पं० १३ ।

[अपोहपक्षे उद्घोतकरकृतानामाक्षेपाणांमुपन्यासः]

उद्घोतकरस्तथाह—“अपोहः शब्दार्थः इत्युक्तम् अत्रापकत्वात् । यत्र द्वैरादयं भवति तत्रे-
तरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते, यथा—‘गौः’ इति पदाद् गौः प्रतीयमानः ‘अगौर्निषिध्यमानः; न
पुनः सपेपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन निवर्तत । अथ मन्यसे एकादि-
५ असर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्तत इति, तत्र; स्वार्थापवादोपप्रसङ्गात् । एवं होकादिव्युदासेन
प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अङ्गशब्देन
होकादेश उच्यते; एवं सति सर्वं समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिष्यति-
रिक्तस्यान्यस्य समुदायस्याऽनभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । आदिशब्दानां तु समुच्चयविषयत्वादे-
कादिप्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानार्थानामसमुच्चयत्वादनर्थकत्वं स्यात्” [अ० २ आ० २ सू० ६७
१० न्यायवा० पृ० ३२९ पं० १२-२३]

“यथायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः; स किञ्चिद् भावः, अथाभावः? भावोऽपि
सन् किं गौः, अथागौरिति । यदि गौः नास्ति विवादः । अथागौः, गोशब्दस्यागौरर्थं इत्यतिशब्दार्थकोश-
लम् । अथाभावः, तत्र युक्तम्; प्रैष-सम्प्रतिपत्त्योरविषयत्वात् ; न हि शब्दध्वणादभावे प्रैषः—प्रति-
पादकेन श्रोतुरर्थे विनियोगः—प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त(त्ति)श्च—‘श्रोतृधर्मो—भवेत् । अपि च,
१५ शब्दार्थः प्रतीयता प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कञ्चित् प्रतिपद्यते” [न्यायवा० पृ० ३२९ पं० ५-११]
किञ्च, “क्रियारूपत्वाद्पोहस्य विषयो वक्तव्यः । तत्र ‘अगौर्न भवति’ इत्ययमपोहः किं
गोविषयः, अथागोविषयः? यदि गोविषयः कथं गोर्गव्येयाऽभावः? अथागोविषयः कथम-
न्यविषयाद्पोहादन्यत्र प्रतिपत्तिः, न हि खदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति । अयमगौर्न वि-
प्रतिषेधो ‘गौर्गौर्न भवति’ इति, केनागौर्न प्रसक्तं यत् प्रतिषिध्यत इति” [न्यायवा० पृ०
२० ३२९ पं० २४-पृ० ३३० पं० ४]

१ “साम्प्रति सर्वशब्दस्य’ इत्यादिनोद्घोतकरोक्तमपोहद्रूपणमाशङ्कते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१३ पं० १३ ।

“सर्वशब्दस्य कथायां व्ययच्छेदः प्रकल्प्यते । नाऽसर्व(र्वं)नाम किञ्चिद् भवेद् यस्य निराकिया” ॥

“एकादसर्वमिति चेदसर्वपोहः प्रसज्यते । अङ्गानां प्रतिषिद्धत्वादिनिषेधात्तिनः पृथक्” ॥

“एवं समूहशब्दायै समुदायिष्यपोहतः । अन्यानिष्टेषु सर्वेऽपि प्राप्नुवन्ति निरर्थकाः” ॥

“ह्यपदिशब्दा इहेषाथ ये समुच्चयगोचराः । एकादिप्रतिषेधेन न भवेयुस्तथाविधाः” ॥

“नागौरिति च योऽपोहो गोशब्दस्यार्थं उच्यते । स किं भावोऽधवाऽभावो भावो गौर्वाऽधवाऽध्वर्गाः” ॥

“नौधेनास्ति विवादोऽयमर्थस्तु विधिलक्षणः । अगौर्गोशब्दाव्यधेदतिशब्दार्थकोशलम्” ॥

“अभावोऽपि न युक्तोऽयं प्रैषीनामर्थमभावात् । न हि गोशब्दतः कथिदभावं प्रतिपद्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १८३-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८ पृ० ३१३ ।

२ “तत्रेतरप्रतिषेधादितरत् प्रतीयते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१४ पं० ३ । ३ “अगौर्निषिध्यमानः”—तत्त्वसं०
पञ्चि० पृ० ३१४ पं० ३ । ४—चत्वंत मां० मां० । ५—यत्वादाकाशा(दिक्देशा)दि-वा० वा० विना ।
—यत्वादाकाशादिप्रतिषिध्यमाना-मां० मां० विना । ६—स्यार्थः किञ्चि (किंस्वित्) वा० हा० । ७ “स किं
भावः अथाऽभावः”—न्यायवा० पृ० ३२९ पं० ६ । तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१४ पं० १२ । ८ इत्यतिसंशब्दा-मां० ।
इत्यादिशब्दा-वा० । ९ “संप्रतिपत्तिः श्रोतृधर्मः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१४ पं० १७ । १० श्रोत्रध-मां० मां०
विना । श्रोत्रध-वि० । ११ “यदि यौविषयः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१४ पं० २१ ।

१२ “नागौर्गौरिति शब्दार्थः कस्याप्यपोह इष्यते । केन ह्यगौत्वमार्षं गौ(गौ)र्नैतदपोह्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १८९ पृ० ३१४ ।

“इतश्चायुक्तोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि-योऽयमगौरपोहो गवि स किं गोव्यतिरिक्तः, आहोश्वदव्यतिरिक्तः ? यदि व्यतिरिक्तः स किमाश्रितः, अथानाश्रितः ? यथाश्रितस्तदाऽऽश्रितत्वाद् गुणः प्राप्तः; ततश्च—गोशब्देन गुणोऽभिधीयते ‘न गौः’ इति—‘गौस्तिष्ठति’ ‘गौर्यच्छति’ इति न सामानाधिकरण्यं प्राप्नोतीति । अथानाश्रितस्तदा केनार्थेन ‘गौरगोपोहः’ इति पट्टी स्यात् ? अपाव्यतिरिक्तस्तदा गौरेवासापिति न किञ्चित् कृतं भवति” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० ८-१४] ५

“अयं चापोहः प्रतिवस्त्वेकः, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्येकस्तदानेकगोद्रव्यसम्बन्धी गोत्वमेवासां भवेत् । अथानेकस्ततः पिण्डवदानन्यादाख्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात्” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १५-१७] किञ्च, “इदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवान्-किमपोहो वाच्यः, अथावाच्य इति । वाच्यत्वे विधिरूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यव्यावृत्त्या वा ? तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः—‘अन्यापोहः शब्दार्थः’ इति । अथान्यव्यावृत्त्येति पक्षस्तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणा-१० न्यव्यवच्छेदरूपेणामिधानम् तस्याप्यपरेणेत्यव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यस्तदा ‘अन्यशब्दार्थापोहं शब्दः करोति’ इति व्याहृत्येत्ये” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १८-२२]

आचार्यदिप्रागोक्तम्—“सर्वत्राभेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् क्लृप्तार्थपरिसमाप्तेश्च यथाक्रमं ज्ञाति-धर्मा एकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकपरिसमाप्तिरक्षणं अपोह एवावतिष्ठन्ते; तस्माद् गुणोत्कर्षार्थान्तरा-पोह एव शब्दार्थः साधुः” [इत्येतदाशङ्क्य कुमारिल उपसह(संहर)ब्राह्— १५

“अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमंवायित्वाः (ताः) ।

निरूपायेष्वपोहेषु कुर्यतोऽसूत्रकः पट्टः” ॥

“तस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलम् ।

भवेदन्वयनिवृत्त्यंशः स्वात्मैवान्वय गेभ्यते” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १६३-१६४]

‘स्वात्मैव’ इति स्वरूपमेव विधिलक्षणम् । ‘अन्यत्र’ इति नञा रहिते । तन्नापोहः शब्दार्थ इति २० भट्टोद्घोतकपादयः ।

१ “अगौरपोहो यथायं गवि शब्दार्थं सच्यते । स किं गोव्यतिरिक्तो वाऽव्यतिरिक्त उपेयते” ॥

“विमिश्रोऽन्याश्रितो वा स्यादववा स्यादनाश्रितः । आश्रितत्वे गुणः प्राप्नो न इत्यवचनं ततः” ॥

“अतो(ऽ)गौरिति शब्देन गुणमात्राभिधानतः । सामानाधिकरण्यं स्यात् गौर्यच्छति तिष्ठति” ॥

“अथाऽनाश्रित एवार्थं यवार्थं(पट्टयर्थं)स्वस को भवेत् । येनासौ प्रतिषेधाय गौरिति व्यपदिश्यते” ॥

“अथ वाऽव्यतिरिक्तोऽयमन्यापोहस्तव्येष्यते । गौरेवायमतः प्राप्तः किमुक्त्यधिकं ततः” ॥

तत्त्वसं० का० ११०-१११-११२-११३-११४ पृ० ३१४-३१५ ।

२-युक्तेऽपोहो विकल्पा-वा० वा० विना । ३-यते तेनागौरिति-वा० । ४-स्तथा भा० मां० विना ।

५ “प्रतिभावमपोहोऽयमेकोऽनेकोऽपि वा भवेत् । यद्येकोऽनेकगोयुक्तो गोत्वमेव भवेदसौ” ॥

“अनेकत्वेऽपि चानन्त्यं पिण्डवत् संप्रयुज्यते । तेन मेदवदेवाऽस्य वाच्यता नोपयुज्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११५-११६ पृ० ३१५ ।

६ “अन्यापोहस्य किं वाच्यः किं वाऽवाच्योऽयमिष्यते । वाच्योऽपि विधिरूपेण यदि वाऽन्यनिषेधतः” ॥

“विष्मात्मनाऽस्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शनम् । सर्वत्राऽन्यनिरासोऽयं शब्दार्थ इति वर्णितम्” ॥

“अथाऽपोहस्युदात्तेन ययपोहोऽभिधीयते । तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत् सतः” ॥

“अथाऽन्यावाच्य एवार्थं ययपोहस्तव्येष्यते । तेनाऽन्यापोहकृच्छब्द इति वाच्यते ते वचः” ॥

तत्त्वसं० का० ११७-११८-११९-१०० पृ० ३१५-३१६ ।

७ “एतत् सर्वमुद्योतकरणोक्तमुपन्यस्तम् तत्राचार्यदिभागेनोक्तम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१६ पं० १२-१

८ “योऽपि जातिधर्मादिदेशोऽपोहे कृतः—‘जातिधर्मव्यवस्थितेः’ इति, सोऽयुक्तः”—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६११

पं० १४ ।

९ “उपहसब्राह् मां० मां० । “उपसंहरब्राह्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१६ पं० १५ । “उपसंहरति”—श्लो० वा०

पार्थ० व्या० पृ० ६११ पं० १५ । १०—भवायिनि । वा० वा० विना । ११ तत्त्वसं० का० १००१ पृ० ३१६ ।

१२, तत्त्वसं० का० १००२ पृ० ३१६ ।

मा० तं० २६

‘तत्र य एव हि शब्दे ज्ञाने साक्षाद् भासते स एवं शब्दार्थो युक्तः । न चात्र प्रसज्यप्रति-
पेधावसायः, वाच्याप्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । नापीन्द्रियज्ञानवद् वस्तुस्वलक्षण-
प्रतिभासः, किं तर्हि ? बाह्यार्थाध्यवसायिनी केवलशब्दी बुद्धिरुपजायते तेन तदेवार्थप्रतिविम्बकं
शब्दे ज्ञाने साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति अपोहत्रये प्रथमोऽपोहव्यपदेश-
मासादयति ।

यथापि शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धः प्रसिद्धो नासौ कार्यकारणभावा-
दन्योऽवतिष्ठते, बाह्यरूपतयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धः
कार्यकारणभावात्मक एव; तथा च शब्दस्तस्य प्रतिविम्बात्मनो जनकत्वाद् वाचक उच्यते प्रति-
विम्बं च शब्दजन्यत्वाद् वाच्यम् ।

[‘निपेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा अपोहपक्षमाक्षिप्तवतः कौमारिलस्य निराकरणम्] १०

तेन यदुक्तम्—

‘निपेधमार्जं नैवेह शब्दे ज्ञानेऽवभासते’ । इति,

तदसङ्गतम्; निपेधमात्रस्य शब्दार्थत्वानभ्युपगमात् । एवं तावत् प्रतिविम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाच्छब्द-
वर्जन्यत्वाद् मुख्यः शब्दार्थो व्यवस्थितः; शेषयोरप्यपोहयोर्गौणे शब्दार्थत्वमविरुद्धमेव । तथाहि—

“साक्षादपि च एकस्मिन्नेव च प्रतिर्पादिते ।

प्रसज्यप्रतिपेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०१३]

सामर्थ्यं च शब्दादिप्रतिविम्बात्मनोऽपरप्रतिविम्बात्मविविक्तत्वात् तदसंयुक्ततया प्रतीयमानत्वम्,
तथा तत्प्रतीतौ प्रसज्यलक्षणापोहप्रतीतेरप्यवश्यं सम्भवात्; अतस्तस्यापि गौणशब्दार्थत्वम् ।
स्वलक्षणस्यापि गौणशब्दार्थत्वमुपपद्यत एव । तथाहि—प्रथमं यथावस्थितवस्त्वनुभवः, ततो विवक्षा,
ततस्तात्त्वादिपरिरूपणः, ततः शब्द इत्येवं परम्परया यदा शब्दस्य बाह्यार्थत्वमिसम्बन्धः स्यात् तदा २०
विजृम्भीक्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽर्थापत्तितोऽधिगम इत्यन्यव्यावृत्तवस्त्वात्माऽपोहशब्दार्थ इत्युप-
चर्यते । तदुक्तम्—

“न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्यावृत्तवस्त्वधिगमोऽप्यर्थादेव भवत्यर्थः” ॥ [तत्त्वसं० का० १०१४]

‘तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपचर्यते ।

न च साक्षादयं शब्दे द्विद्विदि” ‘विधोऽपोह उच्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०१५]

इति ।

१ “तत्रायं प्रथमः शब्देऽपोहः प्रतिपाद्यते । बाह्यार्थाध्यवसायिना बुद्धेः सद्यत् सद्युद्भावः” ॥

तत्त्वसं० का० १०११ पृ० ३१८ ।

२ हि शब्दे आ० हा० वि० विना । ३-क्षात् प्रतिभासते भा० मा० । ४-व शब्दोऽर्थो आ० हा० ।

-व शब्दार्थो बा० बा० । -व शब्दोऽर्थो का० । “स एव शब्दार्थो युक्तः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१८ पं० २३ ।

स्याद्वादर० पृ० ३४९ द्वि० पं० ९ । ५ न चाद्य मा० । “न चात्र प्रसज्यप्रतिपेधाध्यवसायः”—तत्त्वसं० पञ्चि०

पृ० ३१८ पं० २३ । ६-तदुद्भा-वा० बा० ।

७ “तद्रूपप्रतिविम्बस्य धियः शब्दाच्च जन्मति । वाच्यवाचकभावोऽयं जातो हेतुफलात्मकः ॥

तत्त्वसं० का० १०१२ पृ० ३१८ ।

८-क्षणः सम्ब-का० । ९ बाह्यरूपतया वाचकलक्षणसंबन्धः कार्यकारणभावात्मक एव भा० मा०

विना । स्याद्वादर० पृ० ३४९ द्वि० पं० १२ । १०-णस्तसंबन्धः भा० मा० । ११-प्रतिविम्बस्य जनक-भा० मा० । तथैव

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० ७ । १२ पृ० १८५ पं० २६ । १३-मात्रमेवैव द्वा-वा० बा० । -मात्रमेवैव आ० हा०

वि० । १४-जन्यमानत्वाद् मुख्यः भा० मा० । तथैव तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० १० । १५-गौणश-वा०

बा० । १६ “साक्षादाकार एतस्मिन्नेव च”—तत्त्वसं० पृ० ३१९ पं० १३ । १७-स्मिन्नेव च बा० का० । १८-पाद्यते

वा० बा० विना । १९-प्रसज्य-मा० । २०-त्वाच्च संयु-वि० । २१ बाह्योऽर्थस्तुभिः संबन्धः बा० बा० ।

बाह्योऽर्थस्तुभिः संबन्धः वि० । बाह्योऽर्थस्तुभिः संबन्धः भा० मा० । “यदा शब्दस्य वस्तुभिर्गौणैर्म्यादिभिः संबन्धः”—

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० २५ । २२-तीयाव्यावृ-वा० बा० विना । २३-स्तुनोऽर्थापत्तितो का० ।

२४-पचर्यते हा० । -पचर्यते भा० । २५-वस्त्वभिग-वा० । २६ साक्षात् साक्षादक० पृ० ४०२ प्र० पं० ४ ।

२७ शब्दे द्वि-आ० हा० वि० । “शब्दो द्विविधोऽपोह उच्यते”—तत्त्वसं० पृ० ३१९ पं० १८ । २८-विधापोह वा० ।

[उद्द्योतकरूपितस्य दिग्भागंकथनस्य अभिप्रायमुद्धृत्य कण्टकोद्धारः]

तेनाचार्यविज्ञागस्योपरि यद् उद्द्योतकरेणोक्तम्—

“यदि शब्दस्यापोहोऽभिधेयोऽर्थस्तदाऽभिधेयार्थव्यतिरेकेणास्य स्वार्थो वक्तव्यः, अथ स एव स्वार्थस्तथापि व्याहृतमेतत् अन्यशब्दार्थोपोहं हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इति, अस्य ५ हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवत्यभिधानाभिधत्त इति” [अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३३० पं० २२-पृ० ३३१ पं० ३] तदेतद् वाक्यार्थोपरिज्ञानादुक्तम् । तथाहि-स्वलक्षणमपि शब्द-स्योपचारात् स्वार्थ इति प्रतिपादितम्; अतः स्वलक्षणात्मके स्वार्थेऽर्थान्तरव्यवच्छेदं प्रतिविम्वान्तराद् व्यावृत्तं प्रतिविम्व्यात्मकमपोहं कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते इत्युच्यते इत्येतदाचार्यार्थं वचनं मयिरोषि ।

१० अयमाचार्यसाशयः-न शब्दस्य बाह्यार्थाध्यवसायविकल्पप्रतिविम्वोत्पादव्यतिरेकेणान्यो बाह्याभिधानव्यापारः, निर्वाणपारत्वात् सर्वधर्माणाम्; अतो बाह्यार्थाध्यवसायेन प्रवृत्तं विकल्प-प्रतिविम्वं जनयन्ती श्रुतिः स्वार्थमभिधत्त इत्युच्यते, न तु विभेदिनं संजातीयविजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणमेवा स्पृशति, तथापि प्रतिविम्वजनकव्यतिरेकेण नापरा श्रुतिरभिधा क्रियाऽस्तीत्यर्थः । एवंभूते चापोहस्य स्वरूपे न परोक्षदूषणावकाशः । तेन यदुक्तम्—

१५ ‘यदि गौरिति शब्दश्च’ इत्यादि ।

तत्र गोबुद्धिमेव हि शब्दो जनयति, अन्यविशेषस्तु सामर्थ्याद् गम्यते न तु शब्दात् तस्य गोप्र-तिविम्वस्य प्रतिभासान्तरात्प्ररहितत्वात्—अन्यथा नियतरूपस्य प्रतिपत्तिरेव न स्यात्—“तेनापरो ध्वनिर्गोबुद्धेर्जनको न मृग्यते, गोशब्देनेव गोबुद्धेर्जनमानवात् ।

यदपि-“ननु ज्ञानफलाः शब्दाः” इत्यादि कुमारिलेन वचनम्,

२० तदप्यसारम्; यतो यथा ‘दिवा न भुङ्क्ते पीनो देवदत्तः’ इत्यस्य वाक्यस्य साक्षाद् दिवाभोजन-प्रतिषेधः स्वार्थः, अभिधानसामर्थ्यगम्यस्तु रात्रिभोजनविधिर्न साक्षात्; तद्वत् ‘गौ’ इत्यादेर-न्ययप्रतिपादकस्य शब्दस्यान्वयज्ञानं साक्षात् फलम् व्यतिरेकगतिस्तु सामर्थ्यात्; यस्मादन्यो

१ “यदि च शब्दस्यापोहो नाभिधेयार्थः”—न्यायवा० पृ० ३३० पं० २२ । २ “भवत्यन्यदन्निदधानोऽभिधत्त इति”—न्यायवा० पृ० ३३१ पं० २ । ३ वाक्यार्था-भा० मा० ।

४ “अर्थान्तरव्यवच्छेदं कुर्वती श्रुतिरुच्यते । अभिधत्त इति स्वार्थमित्येतद्विरोषि तत्” ॥

तत्त्वसं० का० १०१६ पृ० ३२० ।

५ पृ० २०३ पं० २५ । ६-मिथतंत इत्यु-आ० हा० वि० । ७-चार्याय आ० हा० वि० ।

८ “बाह्यार्थाध्यवसायेन प्रवृत्तं प्रतिविम्वकम् । उत्पादयति येनेन तेनाहेत्यपदिश्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १०१७ पृ० ३२० ।

९ “न तु स्वलक्षणात्मानं स्पृशत्वा विभेदिनम् । तन्मात्रांशव्यतिरेकेण नास्त्वस्या अभिधा क्रिया” ॥

तत्त्वसं० का० १०१८ पृ० ३२० ।

१० विभेदिनं आ० वा० भा० । ११ संजातीयव्यावृत्तं आ० हा० वि० । १२ श्रुतिरभिधा भा० मा० । १३ पृ० १८६ पं० ३ ।

१४ “तस्य च प्रतिविम्वस्य गतावेवानुगम्यते । सामर्थ्यादन्यविशेषो नास्त्यन्त्यात्मकता यतः” ॥

तत्त्वसं० का० १०१९ पृ० ३२० ।

१५ तस्यागोप्रतिप्रभासान्त-आ० । तस्य गोप्रतिभासान्त-हा० वि० । तस्य गोदाप्रतिभासान्त-वा० वा० । १६-रूपस्याप्रति भा० मा० विना । “नियतरूपस्य तस्य प्रतिपत्तिरेव न स्यात्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३२० पं० २८ । १७ तेन परो भा० मा० विना । १८ पृ० १८६ पं० ५ । पृ० १८५ गतं यदुद्देशतमं टिप्पणं विलोकनी-यम् । १९ मुदिते श्लोकान्तिके चैतत् कुमारिलवचनं दृश्यते, तत्त्वसंग्रहे तु मूलकारिकासु दृश्यते, किन्तु तत्प्रतिपादकरेण कमलशीलेन तत् पञ्च गामहन्वकत्वेन परिचायितम्, उपलभ्यते चैतत् आगदांशकरे ।

२० “दिवाभोजनवाक्यादेरिवाऽस्यापि फलद्वयम् । साक्षात् सामर्थ्यतो यस्माद्वान्योऽप्यतिरेकवात्” ॥

तत्त्वसं० का० १०२० पृ० ३२१ ।

२१-इत्तस्य वाक्यस्य भा० मा० वा० वा० विना । २२-कशब्दस्या-भा० मा० वा० वा० विना ।

विधिरव्यतिरेकवाचास्ति विजातीयव्यवच्छेदाव्यभिचारित्वात् तस्य; इत्येकज्ञानस्य फलद्वयमवि-
रुद्धमेव । यतो यदि साक्षादेकस्य शब्दस्य विधि-प्रतिषेधज्ञानलक्षणं फलद्वयं युगपदभिप्रेतं स्यात्
तदा भवेद् विरोधः । यदा तु दिवाभोजनवान्यवदेकं साक्षात् अपरं सामर्थ्यलभ्यं फलमभीष्टं तदा
को विरोधः ?

यथोक्तम्—‘प्रागगौरिति ज्ञानम्’ इत्यादि,
तदपि निरस्तम्; अनभ्युपगमात्—न ह्यगोप्रतिषेधमभिमुख्येन गोशब्दः करोतीत्यभ्युपगतम-
साभिः, किं तर्हि ? सामर्थ्यादिति ।

यथोक्तम्—‘अगोनिवृत्तिः सामान्यम्’ इत्यादि,
तदप्यसत्; बाह्यरूपतयाऽध्यस्तो बुद्ध्याकारः सर्वत्र शाबलेयादौ ‘गौर्गौः’ इति समानरूपतयावभास-
नात् सामान्यमित्युच्यते । बाह्यवस्तुरूपत्वमपि तस्य भ्रान्तप्रतिपत्तृवशाद् व्यवह्रियते न परमार्थतः । १०
ननु च यदि कदाचित् मुख्यं वस्तुभूतं सामान्यं बाह्यवस्तुवाधितमुपलब्धं भवेत् तदा तत्सा-
धर्म्यदर्शनात् तत्र सामान्यभ्रान्तिर्भवेत् यावता मृत्युवार्थोसम्भवे सैव भवतामनुपपन्ना, असदेतत्;
साधर्म्यदर्शनाद्यनपेक्षद्विचन्द्रादिज्ञानयत् अन्तरूपप्लवादिषु तज्ज्ञानसम्भवात्; न हि सर्वा भ्रान्तयः
साधर्म्यदर्शनादेव भवन्ति, किं तर्हि ? अन्तरूपप्लवादपीत्यदोष इति सिद्धसाध्यतादोषो न भवति । सै
एव बुद्ध्याकारो बाह्यतयाऽध्यस्तोऽपोहो बाह्यवस्तुभूतं सामान्यमिवोच्यते वस्तुरूपत्वेनाध्यवसा- १५
यात्, शब्दार्थतयाऽपोहरूपत्वयोः प्रागेव कारणमुक्तम्—

‘बाह्यार्थाध्यवसायिन्या बुद्धेः शब्दात् समुद्भूयात्’
‘प्रतिभासान्तराद् मेदात्’ इत्यादिना ।
कस्मात् पुनः परमार्थतः सामान्यमसौ न भवति ? बुद्धेरव्यतिरेकत्वेनार्थान्तरानुगमाभा-
वात् । तदुक्तम्—

‘ज्ञानादव्यतिरेकं च कथमर्थान्तरं प्रयेत्’ ।
न च भवन्निर्बुद्ध्याकारो गोत्वाख्यं सामान्यं वस्तुरूपमित्युक्तम्, किं तर्हि ? बाह्यशाबलेयादि-
गतमेकमनुगामि गोत्वादि सामान्यमुपकल्पितम्; अतः कुतः सिद्धसाध्यता । यथोक्तम्—

‘निषेधमात्ररूपम्’ इत्यादि,
तस्यानभ्युपगतत्वादेव न दोषः । यथोक्तम्—
‘तैस्यां चाभादिबुद्धीनाम्’ इत्यादि,

१ “नाभिमुख्येन कुरुते यस्माच्छब्द इदं द्वयम् । स्थायीभिधानमन्यस्य विनिर्गतिं च वस्तुना” ॥
तत्त्वसं० का० १०२१ पृ० ३२१ ।

२ पृ० १८६ पं० ७ । ३ पृ० १८६ पं० १७ तथा ३९ ।

४ “तादृशः प्रतिभासश्च सामान्यं गोत्वमित्युच्यते । सर्वत्र शाबलेयादौ समानत्वावसायतः” ॥
तत्त्वसं० का० १०२२ पृ० ३२१ ।

५ “यस्मिन्त्यवसायाश्च यस्मिन्त्यवसायि तदुच्यते । क्षटिरोऽपि हि तज्ज्ञानं भ्रान्तं जातं स्वपीकतः” ॥
तत्त्वसं० का० १०२३ पृ० ३२२ ।

६ बाह्यं वस्तुवा-आ० । बाह्यवस्तुरूपत्वं निश्चितमुप-वि० । ७ “सामान्यं भ्रान्तिर्भवेत्”—तत्त्वसं०
पृ० ३२२ पं० ५ । ८ सर्वभ्रान्त-आ० । ९ पृ० १८७ पं० १० ।

१० “स एव च तदाकारशब्दार्थोऽपोह उच्यते । सामान्यं वस्तुरूपं च तत्रा भ्रान्त्यावसायतः” ॥
तत्त्वसं० का० १०२४ पृ० ३२२ ।

११-उच्यतेऽवस्तु-आ० । १२ बाह्यार्थव्यवसा-आ० हा० वि० । १३-मुद्भेदात् आ० । १४ पृ० २०३
पं० १ तथा २७ । १५ पृ० २०२ पं० १० तथा ३१ । १६-भार्यतत्सामा-आ० हा० वि० ।

१७ “सामान्यवस्तुरूपत्वं न युक्तं तस्य भाषिकम् । बुद्धेरनन्यरूपं हि यादार्थान्तरं कथम्” ॥
तत्त्वसं० का० १०२५ पृ० ३२२ ।

१८ पृ० १८४ पं० १० तथा ३१ । १९-कारे गो-आ० हा० ।-कारगो वि० । २०-भान्यवस्तु-आ० ।

२१ तर्हि शाब-वि० । २२-न्यमनुपकल्पित-आ० वां० का० ।-न्यमनुकल्पित-हा० ।-न्यमनुपकल्पित-
त-वि० । २३ पृ० १८७ पं० २१ तथा ३९ । २४-रूपाद्य आ० । २५ पृ० १८७ पं० २२ तथा ४३ ।
२६ तस्यां बाह्या-आ० वा० निना ।

तदप्यसत्, यतः—

“यद्यप्यव्यतिरिक्तोऽयमाकारो बुद्धिरूपतः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं भ्रान्तैस्तथावसीयते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०२६]

यदपि ‘शब्दाद्योऽर्थानपेक्षः’ इति,

५ तत्र, यत्र हि पारम्पर्याद् परंतुनि प्रतिबन्धोऽस्ति तस्य भ्रान्तस्यापि सतो विकल्पस्य मणिप्रभायां मणिवुद्धियत्र बाह्यार्थानपेक्षत्वमस्ति; अतोऽसिद्धं बाह्यार्थानपेक्षत्वम् ।

यद्यै-‘वस्तुरूपावभासा (रूपा च सा) बुद्धिः’ इत्यादि,

तत्र यद्यपि वस्तुरूपा सा बुद्धिस्तथापि तस्यास्तेन बाह्यात्मना बुद्ध्यन्तरात्मनां च वस्तुत्वं नास्तीति प्रतिपादितम् । तेन ‘बुद्ध्युद्ध्यन्तरापोहो’ न गम्यते’ इत्यसिद्धम् सामर्थ्येन गम्यमानत्वात् ।

१० ‘असत्यपि च बाह्येऽर्थे’ इति,

अत्र यथैव हि प्रतियोग्यात्मेकः प्रतिभात्योऽपोहो धाक्याथोऽस्माभिरुपवर्णितस्तथैव पदार्थोऽपि, यस्मात् पदादपि प्रतिबिम्बारमकोऽपोह उत्पद्यत एव, पदार्थोऽपि स एव; अतो न केवलं धाक्यार्थ इति विप्रतिपत्तेरभावाद् नोप(पा)लम्भो युक्तः ।

‘बुद्ध्यन्तराद् व्यपच्छेदो न बुद्धेः प्रतीयते’ इत्यादावपि

१५ यत्त एव हि स्वरूपोत्पादेनमात्रादन्यमंशं सा न विभर्ति तत् एव स्वभावव्यपस्थितत्वाद् बुद्ध्युद्ध्यन्तराद् व्यपच्छेदः प्रतीयते; अन्यथाऽन्यस्वरूपं विभ्रती कथं ततो व्यपच्छिन्ना प्रतीयते?

‘भिन्नसामान्यवचनाः’ इत्यादावपि

यद्यैव ह्यपोहस्य निःस्वभावत्वादरूपस्य परस्परतो भेदो नास्तीत्युच्यते तद्यथाऽभेदोऽपि इति कथं ममिन्नार्थभावे पर्यायःवासल्लनं क्रियते? भेदो ह्येकरूपत्वम्; तत्र नीरूपेणैकरूपत्वं नास्तीति न

१ घृ० १८७ पं० ४४ तथा घृ० १८८ पं० ११ २-थोऽनपेक्ष-हा० ।

३ “तस्य नार्थानपेक्षत्वं पारम्पर्यात् तदागतेः । तेनात्मना च वस्तुत्वं नैवास्तीत्युपपादितम्” ॥

तत्त्वसं० का० १०२७ घृ० ३२३ ।

४-स्तुने प्रतियोग्योऽस्ति तस्याभ्रान्त-भा० । ५-क्षमस्ति हा० । ६-क्षं यत्र भा० भा० विना ।

७ घृ० १८८ पं० ४ तथा पं० २७ । ८ वस्तुरूपावभासा सा बुद्धिः भा० भा० । वस्तुत्व्यरूपावभासावबुद्धिः भा० भा० । ९-यत्रापि भा० । १०-ना वस्तु-भा० । ११ घृ० २०३ पं० २३ । “बाह्यात्मना बुद्ध्यन्तरात्मना च वस्तुत्वं नास्तीत्युपपादितम् न तदात्मा परात्मा” इत्यादिना—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० ३२३ पं० ९ । १२-तं न बु-भा० भा० विना । १३-हो नागम्य-भा० । १४ घृ० १८८ पं० १४ तथा पं० ३३ । १५ घृ० १८८ पं० ११ तथा ३० ।

१६ “प्रतिबिम्बारमकोऽपोहः पदादप्युपजयते । प्रतिभात्योऽस्ति पदार्थोऽन्ययमेव न” ॥

तत्त्वसं० का० १०२८ घृ० ३२३ ।

१७-रमकं प्र-भा० । १८ वा स्वार्थो-भा० । “बाह्याथो”—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० ३२३ पं० १५ । १९

“बाह्यां इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० ३२३ पं० १७ । २०-ति प्रति-हा० । २१-पत्तिरभायतोपलम्भो भा० ।

२२ “नोपालम्भो युक्तः”—तत्त्वसं० पञ्चि० ३२३ पं० १८ । २३ घृ० १८८ पं० १४ तथा पं० ३३ ।

२४ “स्वरूपोत्पादमात्रादि नान्यमंशं विभर्ति सा । बुद्ध्यन्तराद् व्यपच्छेदस्तेन बुद्धेः प्रतीयते” ॥

तत्त्वसं० का० १०२९ घृ० ३२३ ।

२५-दमावादन्यमायां सा भा० भा० । २६-न्यमंशं भा० हा० । २७-न्यमात्रं वि० । २७ एव व्यव-भा० । २८-था स्वरूपं भा० भा० । २९-न्यायेस्वरूपं भा० हा० वि० । २९ घृ० १८८ पं० १८ तथा पं० ३७ ।

३० “यथैवावियमानस्य न भेदः पारमार्थिकः । अमेदोऽपि तथैवेति तेन(येन)पर्यायता भवेत्” ॥

तत्त्वसं० का० १०३० घृ० ३२३ ।

३१-रूपस्यापरस्परतो हा० ।

३२ “अमेदो ह्येकरूपत्वं नीरूपेण च तत् श्रुतः । एकरूपेणैव पर्यायाः प्राप्नुवन्ति न वाचकाः” ॥

तत्त्वसं० का० १०३१ घृ० ३२४ ।

पर्यायता । स्यादेतत् यदि नाम नीरूपेष्ट्वैकरूपत्वं भावो नास्ति तथापि काल्पनिकस्य तस्य भावात् पर्यायतासङ्गन युक्तमेव । नन्वेवं पर्यायाऽपर्यायव्यवस्था शब्दानां कथं युक्ता ? उक्तं च—

“रूपाभावेऽपि चैकत्वं कल्पनानिमित्तं यथा ।

विभेदोऽपि तथैवेति कुतः पर्यायता ततः” ? ॥ [तत्त्वसं० का० १०३२]

“भावतस्तु न पर्याया न पर्यायश्च (नापर्यायाश्च) वाचकाः ।

न ह्येकं वाच्यमेतेषामनेकं चेति वर्णितम्” ॥ [तत्त्वसं० का० १०३३] इति ।

यदि परमार्थतो मिश्रमभिन्नं वा किञ्चिद् वाच्यं वस्तु शब्दानां स्यात् तदा पर्यायापर्यायता भवेत् वाचता—“स्वलक्षणं जातिस्तद्योगो जातिमांस्तथा” इत्यादिना वर्णितम्—यथैषां न किञ्चिद् वाच्यमस्तीति । पर्यायादिव्यवस्था तु अन्तरेणापि सामान्यम् सामान्यादिशब्दत्वस्य व्यवस्थाप्यं नात् । तस्य चेदं नियन्धनं यद् यद्नामकार्यक्रियाकारित्वम्—प्रकृत्या केचिद् भावा बहुवोऽप्येकार्थ-१० क्रियाकारिणो भवन्ति, तेषामेकार्थक्रियासामर्थ्यप्रतिपादनाय व्यवहर्तुमिर्लाघवार्थमेकरूपाध्यायो-पेणैका श्रुतिर्निवेद्यते, यथा—बहुषु रूपादिषु मधूदकाद्याहरणलक्षणैकार्थक्रियासमर्थेषु ‘घटाः’ इत्येका श्रुतिर्निवेद्यते । कथं पुनरेकेनानुगामिना विना बहुष्वेका श्रुतिर्नियोज्यं शक्या ? इति न वक्तव्यम्, ईच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् शब्दानामर्थप्रतिनियमस्य । तथाहि—चैश्व-रूपाऽऽलोक-मनस्कारेषु रूपवि-ज्ञानैकफलेषु यदि कश्चिद् विनाप्येकेनानुगामिना सामान्येनेच्छावशादेकां श्रुतिं निवेशयेत् तत् १५ किं तस्य कश्चित् प्रतिरोद्धा भवेत् ? न हि तेषु लोचनादिवेकं चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं सामान्यमस्ति यतः सामान्य-समवाय-विशेषौ अपि भवद्भिः चक्षुर्विज्ञानजनका अभ्युपगम्यन्ते, न च तेषु सामा-न्यसमवायोऽस्ति निःसामान्यत्वात् सामान्यस्य, समवायस्य च द्वितीयसमवायाभावात् ।

न च घटादिकार्यस्योदकाहरणादेस्तज्ज्ञानस्य च स्वलक्षणरूपत्वेन भिन्नत्वात् कथमेककार्यकारि-त्वम् ? इति वक्तव्यम्, यतो यद्यपि स्वलक्षणमेवात् तत्कार्यं मिथते तथापि ज्ञानार्थं तावत् कार्य-२० मेकार्थाध्यवसायिपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादेकम् ; तज्ज्ञानहेतुत्वार्था घटादयोऽभेदिन इत्युच्यन्ते ।

१-पर्यं भवतो नास्ति वा० वा० । “भावतो नास्ति”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ३२४ पं० ९ । २-कस्य भावा-वा० । ३-कस्य तस्य तावत् पर्याय-मां० । ३ एतदेव पर्यायतासङ्गन ‘रूपाभावेऽपि’ इत्यादिश्लोकेन प्रत्युक्तम्—प्र० पृ० पं० ३ । ४ ‘नन्वेवम्’ इत्यादिनाऽऽशङ्कितं तु ‘भावतस्तु न’ इत्यादिना श्लोकेन समाहितम्—प्र० पृ० पं० ५ । ५ पर्यायव्यव-मा० मा० आ० । ६-पि चैकत्वं आ० हा० । ७ न पर्यायस्य मा० मा० वा० विना । “नापर्यायाश्च”—तत्त्वसं० का० १०३३ पृ० ३२४ । ८ न ह्येकं वा-वा० । न ह्येकं वा-मां० मां० । “न ह्येकं वाच्यम्”—तत्त्वसं० का० १०३३ पृ० ३२४ । ९-पां मनेकं चेति आ० । १०-पां मते किञ्चिद्विवर्ण-वि० । ११-पामने-कान्तवर्णिताम् वा० । १२-श्लोकद्वयमेतत् शास्त्रमा० स्याद्वादक० पृ० ४०२ द्वि० पं० १२-१३ ।

११ वाच्यवस्तु शब्दानां वाच्यं स्यात् मां० । १२ पृ० १०४ पं० २३ तथा ४० ।

१३ “किन्तुनेकोऽपि यदेककार्यकारी य ईक्ष्यते । तत्रैकधर्मोपेण श्रुतिरेका निवेद्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १०३४ पृ० ३२४ ।

१४-पञ्चस्य चै-आ० हा० वि० । १-पञ्चा तस्य चै-वा० वा० । “सामान्यशब्दव्यवस्थाया इदं नियन्धनम्”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ३२४ पं० २३ । १५-न्धनं बहु-वा० वा० विना । १६-था चक्षुषु रु-वा० । १-था बाहुषु रु-हा० वि० । १-था बाहु-आ० । १७-शक्यते न वक्त-मां० मां० । शक्यते ति (इति) न वक्त-वा० वा० । १८ “लोचनादौ यथा रूपमिज्ञानैकफले क्वचित् । कश्चिद् यदि श्रुतिं कुर्याद् विनेकेनानुगामिना” ॥

तत्त्वसं० का० १०३५ पृ० ३२५ ।

१९ शब्दार्थानामर्थ-मां० । २० चक्षुरूपाऽलोकनमस्कारे-मां० मां० विना । २१-शयेन किं आ० वा०, वा० । १-शयेन किं मां० मां० । २२-समवायिविशे-आ० वि० । २३-समावायिविशे-हा० । २४-समायिनि-वा० वा० । २५-पा पि मा० । २६-पु अस्मा-मां० । २७-च पटादि-वा० वा० ।

२६ “पटादीनां च यत् कार्यं जलादेधोरणादिकम् । यच्च तद्विपर्ययं ज्ञानं मिश्रं यद्यपि तद् द्वयम्” ॥

“एकप्रलयमर्शस्य हेतुत्वादेकमुच्यते । ज्ञानं तथापि तद्वैतभावादयो अनेदिनः” ॥

तत्त्वसं० का० १०३६-१०३७ पृ० ३२५ ।

२७-र्यावसायपर-मां० मां० । १-र्यावसायिपर-मां० वा० । २८-आर्या पटाद-मां० मां० । २९-इत्युच्यते वा० ।

न च योऽसौ परामर्शप्रत्ययस्तस्यापि स्वलक्षणरूपतया मिथ्यमानत्वादेकत्वासिद्धेरपरपरैकाकारपरामर्शप्रत्ययकार्यानुसरणतोऽनवस्थाप्रसङ्गतो ने(नै)ककार्यतया कचिदेकश्रुतिनिवेशो बहुषु सिद्धिमुपगच्छतीति वाच्यम्; यतो न परामर्शप्रत्ययस्यैककार्यकारितयैकत्वमुच्यते, किं तर्हि? एकाध्यवसायितया। स्वयमेव परामर्शप्रत्ययानामेकत्वसिद्धान्नानवस्थाद्वारेणैकश्रुतिनिवेशामावः, यत एकाकारपरामर्शहेतुत्वाद् ज्ञानाख्यं कार्यमेकम्; तद्वर्तुत्वाद् घटादय एकत्वव्यपदेशमाजः। तेन विनापि वस्तुभूतं सामान्यं सामान्यवचना घटादयः सिद्धिमासादयन्ति। तथा, कश्चिदेकोऽपि प्रकृत्यैव सामर्थ्यन्तरान्तःपातयशादनेकार्थक्रियाकारी भवति व्यतिरेकेणापि वस्तुभूतसामान्य-धर्मभेदेन, तत्रातत्कार्यपदार्थभेदभूयस्त्वात् अनेकश्रुतिसमावेशः अनेकधर्मसमारोपात्, यथा-स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकारित्वाद् रूपं संप्रतिघम्—सह निदर्शनेन चक्षुर्ज्ञानजनकत्वेन वर्तत १० इति—सनिदर्शनं च तदेवोच्यते, यथा वा शब्द एकोऽपि प्रयत्नानन्तरज्ञानफलतया 'प्रयत्नानन्तरः' इत्युच्यते, धोत्रज्ञानफलत्वाच्च ध्रावणः—श्रुतिः श्रवणं श्रोतुं (त्र) ज्ञानम् तत्रप्रतिमासतया तत्र भवः ध्रावणः, यद्वा ध्येयनेन शृणत इति ध्रावणः—एवमतत्कार्यभेदेनैकसिद्धेःप्यनेका श्रुतिनिवेद्यमानाऽ-विरुद्धा। अतत्कारणभेदेनापि कचित् तन्निवेशः, यथा—आमरं मधु क्षुद्रादिहृतमधुनो व्यावृत्त्या। तथा तत्कार्यकारणपदार्थव्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनेच्छया अन्तरेणापि सामान्यं श्रुतेर्भेदेन निवेशनं १५ सम्भवति—

“संध्रावणं यथा रूपं विबुद्धाऽयज्ञा यथा” ॥ [तत्त्वसं० का० १०४२]

“इत्यादिना प्रभेदेन विभिन्नार्थनिबन्धनाः।

१-पि विलक्षणरूप-भा०। २-हृष्ट(प्य)मिसिद्धिम्-बा० वा०। ३-हृष्टु मुक्षि-भा० मां०। ४ “न हि प्रलवमर्शप्रत्ययस्यैककार्यतयैकत्वमुच्यते, किं तर्हि? एकाध्यवसायितया। तेन नानवस्था भविष्यति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२५ पं० २४। ५ अत एव एकापरा-बा० वा०। ६ कार्यमेत्येकम् बा०। ७-तु भावात् घटा-भा० मां०। ८ सामान्यं वचनाद् घटा-भा० वा०। सामान्यं चना घटा-भा०। सामान्यं चन घटा-भा०। सामान्यं सामान्यतया घटा-हा०। वि० प्रती तु हा० समानोऽपि पाठः “सामान्यं सामान्य-घन्तो घटा” इति पथात् संशोषितो दृश्यते।

८ “तत्र सामान्यवचना उक्ताः शब्दा घटादयः। विजातीयव्यवच्छिन्नप्रतिबिम्बरुहेतवः” ॥

तत्त्वसं० का० १०३८ पृ० ३२६।

९ “तथाऽनेकार्थकारित्वादेको वैक इवोच्यते। अतत्कार्यपरगुत्तिगहल्यपरिकल्पितः” ॥

तत्त्वसं० का० १०३९ पृ० ३२६।

१०-कोऽपि प्रकृत्यैव भा० हा० वि०। १-कोऽपोहः प्रकृत्यैव कां०। ११-रान्तपात-भा०। रातः प-र्यशब्देन-भा०। १२ “भवति। तत्रान्तरेणापि वस्तुभूतसामान्यादिधर्मभेदम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२६ पं० ११। १३-दाम् बा०। अत्र “शोणत् समयानिकपाहाधिगन्तरान्तरेणातियेनतेर्हितीया”—इति है० अ० २ पा० २८० १३ गतेन बहुवचनेन ‘व्यतिरेकेण’ इत्यस्य योगेऽपि द्वितीया समापेया। १४ तत्रा न कार्यपदार्थभेदभूतत्वा-बा० वा०। तत्र तत्कार्यपदार्थभेदभूयत्वा-भा० कां०। तत्र तत्कार्यपदार्थभेदभूयस्त्वा-वि०। तत्र तत्कार्य-भेदभूयस्त्वा-हा०।

१५ “यथा सप्रतिपं रूपं सनिदर्शनसिलपि। प्रयत्नानन्तरज्ञातो यथा वा ध्रावणो ध्वनिः” ॥

तत्त्वसं० का० १०४० पृ० ३२६।

१६-प्रतिपं भा० हा० वि०। १७ सह दर्श-भा० हा० वि०। १८-ति संनिदर्शनं तदे-भा० मां०। १९-नं तदे-भा० हा० वि०। २० श्रोतृज्ञा-बा० वा० विना। २१ श्रुतिः श्रोतु-भा० मां०। २२ तत्र प्रति-भा० मां०। २३-अप्येका मां०।

२४ “अतत्कारणभेदेन क्वचिच्छब्दो निवेद्यते। प्रयत्नोत्पत्तिर्यथा शब्दो आमरं वा यथा मधु” ॥

तत्त्वसं० का० १०४१ पृ० ३२६।

२५ तथाऽतत्का-बा० वा० विना। “इदानीं तत्कार्यकारणपदार्थव्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनेच्छया”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२६ पं० २७। २६ अस्य पूर्वाभिं नु—“तत्कार्यहेतुविशेषात् कचिच्छ्रुतिरिहोच्यते”—तत्त्वसं० पृ० ३२७ पं० २। वा० बा० विना।

व्यावृत्तयः प्रकल्प्यन्ते तन्निष्ठाः (ष्ठाः) श्रुतयस्तथा” ॥ [तत्त्वसं० का० १०४३]

“यथासङ्केतमेवातोऽसङ्कीर्णार्थाभिधायिनः ।

शब्दा विवेकतो वृत्ताः पर्याया न भवन्ति न (नः)” ॥ [तत्त्वसं० का० १०४४]

श्रोत्रज्ञानफलशब्दव्यवच्छेदेन ‘अध्रावणं रूपम्’ इत्युच्यते, प्रयत्नकारणघटादिपदार्थव्यवच्छेदेन ‘विद्युदप्रयत्नजा’ इत्यभिधीयते । अन्तरेणापि सामान्यादिकं वस्तुभूतम् व्यावृत्तिरुतमेव शब्दानां ५ मेदेन निवेशनं सिद्धम्, पर्यायत्वप्रसङ्गाभावाच्च विभिन्नार्थनियन्धनव्यावृत्तिनिष्ठ(ष्ठ)त्वे श्रुतीनां सिद्धः ।

स्यादेतत् मा भूत् पर्यायत्वमेवाम् अर्थभेदस्य कल्पितत्वात् ; सामान्यविशेषवाचित्वव्यवस्था तु विना सामान्य विशेषाभ्यां कथमेवाम् ? उच्यते—

“बहुलपविपयत्वेन तत्सङ्केतानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्वमप्येषां न विकल्प्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०४५]

१०

वृक्षशब्दो ‘हि सर्वेष्वेव धव-रुदिर-पलाशादिष्ववृक्षव्यवच्छेदमात्रानुस्यूतं प्रतिविम्बकं जनयति; तेनास्य बहुविपयत्वात् सामान्यं वाच्यमुच्यते, धवादिशब्दस्य तु रुदिरादिव्यावृत्तकतिपयपादपाध्यवसायिविरूपोत्पादकत्वाद् विशेषो वाच्य उच्यते । यदुक्तम्—

‘अपोह्यभेदेन’ इत्यादि,

तत्र—

१५

“ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां कल्पनाशिल्पिनिर्मिताः ।

नापोह्याधारभेदेन भिद्यन्ते परमार्थतः” ॥

“तासां हि बाह्यरूपत्वं कल्पितं न तु वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वेन वस्तुन्येव व्यवस्थितौ” ॥

“स्ववीर्जनैकविन्निष्ठवस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते तद्रूपाध्यवसायिनः” ॥

२०.

“नैकार्थतां प्रपद्यन्ते न भिद्यन्ते च खण्डशः ।

स्वलक्षणात्मका अर्था विकल्पः प्लवते त्वसौ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०४६-१०४७-१०४८-१०४९]

अस्य सर्वस्याप्ययमभिप्रायः—यदि हि पारमार्थिकोऽपोह्यभेदेनाधारभेदेन वाऽपोहस्य भेदोऽभीष्टः २५ स्यात् तदैतद् वृषणं स्यात् यावता कल्पनया सजातीयविजातीयपदार्थभेदैरेव व्यावृत्तयो भिन्नाः कल्प्यन्ते न परमार्थतः; ततः ताश्च कल्पनावशादव्यतिरिक्ता इव वस्तुनो भासन्ते न परमार्थतः । परमार्थतस्तु विकल्पा एव भिद्यन्ते अनादिविकल्पासनाऽन्यविविकवस्तुसङ्केतादेर्निमित्ताद् व्यावृत्तघस्त्वध्यवसायिनः न त्वर्थाः । तथाहि—वृक्षत्वादिसामान्यरूपेण नैकार्थतां धवादयः प्रतिपद्यन्ते, नापि क्षणिकाऽनात्मकादिधर्मभेदेन खण्डशो भिद्यन्ते, केवलं विकल्प एव तथा प्लवते; न त्वर्थः । ३०

१ तन्निष्ठाः वा० वा० । २-वातेऽ-वा० । ३ वृत्ता प-वा० । ४ वृत्तौ प-आ० कां० । ५ ‘भवन्ति नः’ इति वि० सं० । ५-लव्यव-आ० हा० वि० । ६ “एवमन्तरेणापि सामान्यादिकम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२७ पं० ८ । ७-अ मिन्ना-भा० मा० । ८ शास्त्रवा० स्याद्वादकं पृ० ४०३ प्र० पं० १ । ९ हि स्वेष्ट्वेव भा० मा० । १०-त्रास्यूतं भा० हा० वि० । ११ पृ० १८९ पं० १ तथा २२ । १२ अपोहते भेदेन त्यादि वा० वा० । अपोह्यभेदेनत्यादि वा० हा० वि० । १३ तत्र तोश्च वा० वा० वा० । तत्र वोश्च हा० । तत्र घो यैश्च वि० । १४-जान्तेन विशिष्ट-वा० वा० । १५-सापिनी मा० । १६-त्मनां भा० हा० वि० । १७ शास्त्रवा० स्याद्वादकं पृ० ४०३ प्र० पं० ६-९ । १८ तदैतद् वा० वा० । १९ “कल्पनया सजातीयविजातीयपदार्थभेदनिबन्धना व्यावृत्तयो भिन्ना कल्प्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२८ पं० ५ । २०-द्वार्याभेदोरव्यावृ-वा० । २१-द्वार्याभेदैरेव व्यावृ-आ० । २१ कल्पन्ते भा० मा० । २२-मार्थतस्तश्च कल्पना-वा० । २३-मार्थतः स्ततः अ कल्पना-आ० । २३ वृक्षादि-वा० वा० । २४-त्मनां वा० वा० आ० हा० वि० ।

यथोक्तम्—

“संयुज्यन्ते न मिथन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं धा तेषु बुद्धेरुपप्लवः” ॥ [

] इति ।

यथोक्तम्—“न चाप्रसिद्धसारूप्य-इत्यादि ।

५ तत्र—

“एकधर्मान्यथास्तत्वेऽप्यपोहोपोहगोचराः ।

स्वलक्षणेन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्ययवमर्शकाः” ॥ [तत्त्वसं० का० १०५०]

अपोहोपोहगोचराश्चेति विग्रहः । तत्राप्यपोहो अश्व्यादयः गोशब्दस्य तदपोहेन प्रवृत्तत्वात्, अपोहगोचराः शायलेयादयः तद्विपर्ययत्वाद् अगोपोहस्य, तेन यद्यप्येकस्य सामान्यरूपस्यान्वयो १० नास्ति तथाप्यभिन्नप्रत्ययवमर्शहेतवो ये ते प्रसिद्धसारूप्या भवन्ति, ये तु विपरीतास्ते विपरीता इति । स्वादेतत् तस्यैवैकप्रत्ययवमर्शस्य हेतवोऽन्तरेण सामान्यमेकं कथमर्थो भिन्नाः सिद्ध्यन्ति? उच्यते—

“एकप्रत्ययवमर्शं हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या भेदयन्तोऽपि नान्य ईदृगुपपादितम्” ॥ [तत्त्वसं० का० १०५१]

प्रतिपादितमेतत् सामान्यपरीक्षायाम्—“यथा धात्र्यादयोऽन्तरेणापि सामान्यमेकार्थक्रियाका- १५ रिणो भवन्ति तथैकप्रत्ययवमर्शहेतवो भिन्ना अपि भावाः केचिदेव भविष्यन्ति” इति ।

‘नै चान्वयविनिर्मुक्ता’ इत्यादींषाह—यद्यपि सामान्यं वस्तुभूतं नास्ति तथापि विजातीयव्यावृत्त-
स्वलक्षणमात्रेणैवान्वयः क्रियमाणो नै विरुध्यते ।

“यस्मिन्नधूमतो भिन्नं विद्यते हि स्वलक्षणम् ।

तस्मिन्नभिन्नतोऽप्यस्ति परावृत्तं स्वलक्षणम्” ॥

२०

“यथा महानसे घेर्हं विद्यतेऽधूममेदि तत् ।

तस्मादनशितो भिन्नं विद्यतेऽयं स्वलक्षणम्” ॥ [तत्त्वसं० का० १०५३-१०५४]

अवयवपञ्चकमपि स्वलक्षणेनान्वये क्रियमाणे शक्योपदर्शनमित्येवं प्रयोगप्रदर्शनं कृतम्, इदं च कार्यहेतावुद्गाहरणम् । स्वभावहेतावपि—यद् असतो व्यावृत्तं स्वलक्षणं तत् सर्वं स्थिरादपि व्यावृत्तम्, यथा बुद्ध्यादि, तथा चेदं शब्दादि स्वलक्षणमस्तद्रूपं न भवेतीति । अमुना न्यायेन विशेष-

१ संयुज्यन्ते भा० भा० । २ न विद्य-वि० । ३-पु बुद्धिरूप-वा० बा० ।-पु बुद्धे रूप-भा० ।
-पु बुद्धेरुप-भा० । ४ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२८ पं० २१ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०३ प्र० पं० १० ।
५ यथोक्तं नवा भा० । ६ पृ० १८९ पं० १३ तथा ३५ । ७-यत्त्याद्-गो-हा० ।-यत्त्यात् गो-भा० ।
-यत्त्याद् गो-वि० । ८ तस्यैकैक-वा० बा० । ९-स्यन्ति एक-वा० बा० । १० “भेदवत्वेऽपि”—तत्त्वसं० ।
११ पृ० १०२ पं० ४ तथा १३ । १२ तत्त्वसं० ग्रहे सामान्यपरीक्षा पृ० २३६-२६२ का० ७०८-८१२ ।

१३ “यथा धात्र्यभयादीनां नागारोगनिवर्तने । प्रलेकं सह वा चर्किर्नानात्वेऽनुपलभ्यते” ॥

“एवमलान्तभेदेऽपि केचिन्निवर्तशक्तिः । तुल्यप्रत्ययवमर्शोर्देहेतुलं यान्ति नापरे ॥

तत्त्वसं० का० ७२३-७२६ पृ० २१९ ।

१४ नवा-वा० बा० भा० भा० । १५ पृ० १८९ पं० २० तथा ४२ ।

१६ “अतद्रूपपरावृत्तं वस्तुमात्रं स्वलक्षणम् । यत्नेन क्रियमाणोऽयमन्वयो न विरुध्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १०५२ पृ० ३२९ ।

१७ “न विरुध्यते । कथम्? इत्याह”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२९ पं० १५-१६ । १८ “नेह”—तत्त्वसं० ।

१९-यते धूम-आ० हा० वि० ।

२० “असतो नश्यद्देहेष्वेव गिरं स्वलक्षणम् । बुद्धि-दीपादिवत् सर्वं व्यावृत्तं तत् स्थिरादपि” ॥

“अतद्रूपं तथा चेदं न शब्दादिस्वलक्षणम् । इत्थं निर्दिष्टभेदेन अवलोक्याऽन्वयोऽमुना” ॥

तत्त्वसं० का० १०५५-१०५६ पृ० ३२९ ।

२१-यतीत्यनुमा नायेन वा० बा० ।-तीत्यनुमा नायेन आ० ।

याऽसंस्पर्शात् स्वलक्षणोन्वान्वयः क्रियमाणो न विरुध्यते । यदि तर्हि स्वलक्षणोन्वान्वयः कथं सामान्यलक्षणविषयमनुमानम् ? तदैव हि स्वलक्षणमविवक्षितमेवं सामान्यलक्षणमित्युक्तम् 'सामान्येन भेदापरामर्शेन लक्ष्यतेऽव्यवसीयते' इति कृत्वा । तदुक्तम्—

“अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनार्तम् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः” ॥ [

] इति । ५

तेन साहचर्यमपि लिङ्ग-शब्दयोः स्वलक्षणेनैव कथ्यते । न चाप्यदर्शनमात्रेणास्माद्विविक्षे लिङ्ग-स्याभावोऽवसीयते, किं तर्हि ! अनुपलम्भविशेषादेव ।

यच्चोक्तम्—‘शावलेय’-इत्यादि,

तत्रेवं भवान् यत्कमर्हति-‘शावलेयाद् बाहुलेयाऽव्योस्तुल्येऽपि भेदे किमिति तुरङ्गमपरिहारेण गोत्वं शावलेयादौ वर्तते नाश्वे’ इति ? स्यादेतत् किमत्र यत्कथ्यम् ? गोत्वस्याभिव्यक्तौ शाव-^{१०}लेयादिरेव समर्थो नाश्वः । अतस्तत्रैव तद् वर्तते नान्यत्र । न चायं पर्यनुयोगो युक्तः ‘कस्मात् तस्याभिव्यक्तौ शावलेयादिरेव समर्थः ? यतो वस्तुस्वभावप्रतिनियमोऽयम् ; न हि वस्तूनां स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति तेषां स्वहेतुपरम्पराकृतत्वात् स्वभावभेदप्रतिनियमस्येति । नन्वेवं यथा शावलेयादिरेव गोत्वाभिव्यक्तौ समर्थस्तथा सत्यपि भेदे सामान्यमन्तरेणापि तुल्यप्रत्ययमशोत्पादने शावलेयादिरेव शक्तो न तुरङ्गम इत्यस्तत्पक्षो न विरुध्यत एव । तेन—

“तादृक् प्रत्ययमशेषं विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तत्रोभावेऽपि गोजातेरगोपोहः प्रवर्तते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०६०]

यच्चोक्तम्—‘इन्द्रियैः’ इत्यादि, तदतिशृम्भः ; तथाहि-सैलक्षणात्मा तायदपोह इन्द्रियैरवगम्यत एव, यच्चार्थप्रतिबिम्बात्माऽपोहः स परमार्थतो बुद्धिस्वभावत्वात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षत एव सिद्धः ।

१-गो विद-भा० मा० विना । २ तर्हि वा० वा० । ३ तदेवं का० ।

“अविवक्षितमेवं च तदेव परिकीर्तितम् । सामान्यलक्षणत्वेन नानिष्टेरपरं पुनः” ॥

तत्त्वसं० का० १०५७ पृ० २३० ।

४-विवक्षितं भे-आ० हा० वि० ।-विवक्षितमविवक्षितमे-वा० वा० । “अविवक्षितमेदस स्वलक्षणस्यैव सामान्य-लक्षणत्वात्”-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०३ प्र० पं० १३ । ५ “लक्ष्यते व्यवसीयते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३० पं० ११ ।

६ “यदुक्तं धर्मकीर्तिना—

अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रवैदानात् । सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः” ॥ इति

अष्टसं० पृ० ३८ पं० १५ ।

“‘भेदाप्रतिष्ठितेः’ भेदाप्रतिष्ठितेर्विशेषागोचरत्वात्”—वाचस्पत्योवि० अष्ट० टी० लि० प्र० पृ० १८ द्वि० पं० १० भाषा० ० ।

“अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रसमाध्यात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३० पं० १३ ।

७ लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरिति आ० । ८-प्रितैरिति का० । ९ पृ० १९० पं० १४ ।

१० “शब्दपक्षतो भेदे बाहुलेयाऽव्योः समे । तुरङ्गमपरिहारेण गोत्वं किं तत्र वर्तते” ॥

तत्त्वसं० का० १०५८ पृ० २३० ।

११-दे पि कि-आ० हा० । १२ किमपि वा० वा० विना ।

१३ “न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुपक्षे कदाचन” ॥

“यदिदेहति नाऽऽकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम्” ।

श्री० वा० आहु० श्री० २८-२९ पृ० ५५२ ।

१४ “तस्य व्यक्तौ समर्थात्मा स एवेति यदीष्यते । तुल्यप्रत्ययमर्हेऽपि स शक्तो न तुरङ्गमः” ॥

तत्त्वसं० का० १०५९ पृ० २३० ।

१५-आसेदेऽपि भा० मा० विना । १६ पृ० १९० पं० १९ तथा ३५ ।

१७ “अगोभिर्न च यद् वस्तु तदक्षैर्व्यवसीयते । प्रतिविम्बं तदप्यस्मिं स्वसवित्त्वाऽवगम्यते” ॥

“इदं दृष्ट्वा च व्येकैव शब्दस्यात्र प्रयुज्यते । संबन्धानुमयोऽप्यस्य व्यक्तं तेनोपपद्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १०६१-१०६२ पृ० २३०

प्रसङ्गात्माऽपि सामर्थ्यात् प्रतीयत एव 'न तदात्मा परात्मा' इति न्यायात्; अतः स्वलक्षणादिरूपमपोहं दृष्ट्वा लोकः शब्दं प्रयुज्ज एव न वस्तुभूतं सामान्यम्; तस्याऽसत्त्वात् अप्रतिभासनाच्च। यदेव च दृष्ट्वा लोकेन शब्दः प्रयुज्यते तेनैव तस्य सम्यग्भ्योऽवगम्यते नान्येन अतिप्रसङ्गात्।

यद्ये—'अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं पुनः' इति,

५ अत्र—

"तादृक् प्रत्ययमशब्दं यत्र नैवास्ति वस्तुनि।

अगोशब्दाभिधेयत्वं विरुपं तत्र गम्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० १०६३]

यद्योक्तम्—

'सिद्धश्चागौरपोहोत' इत्यादि,

१० तत्र, स्वत एव हि गवादयो भाषाः मिश्रप्रत्ययमशब्दं जनयन्तो विभागेन सम्यग् निश्चिताः, तेषु व्यवहारार्थं व्यवहर्तुमियंथेदं शब्दः सिद्धः प्रयुज्यते। तथाहि—यदि मिश्रं घट्टु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं मन्यपदार्थग्रहणमपेक्षते तदा स्यादितरेतराश्रयदोषः यावताऽन्यग्रहणमन्तरेणैव मिश्रं घट्टु संवेद्यते; तस्मिन् मिश्राकारप्रत्ययमशब्देतुतया विभागेन 'गौर्गौः' इति च सिद्धे यथेष्टं संद्वेष्टः क्रियते इति कथमितरेतराश्रयत्वं भवेत्?

१५ यद्योक्तम्—'नाधाराधेय'—इत्यादि,

तत्र, हि पदमार्थतः कश्चिदपोहेन विशिष्टोऽर्थः शब्दैरभिधीयते। तेनैव यतः प्रतिपादितमेतत्—'यथा न किञ्चिदपि शब्दैरेवस्तु संस्पृश्यते, कश्चिदपि समयाभावात्' इति। तथाहि—शब्दी बुद्धिरप्याद्यर्थविषयाऽपि सती स्वाकारं वाद्यार्थतयाऽध्यवस्यन्ती जायते, न परमार्थतो घट्टुस्वभावं स्पृशति यथातत्त्वमनध्यवसायात्। यदेवम् कथमाचार्येणोक्तम्—

२० "नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः" [] इति।

"अर्थान्तरनिवृत्त्याह विशिष्टानिति यत् पुनः।

प्रोक्तं लक्षणकारेण तत्रार्थोऽयं विवक्षितः" ॥

"अन्यान्यत्वेन ये भाषा हेतुना करणेन यौ।

विशिष्टा मिश्रजातीयैरसद्दीर्घा विनिश्चिताः" ॥

२५ "बुद्धादीनाह तैर्न ध्यानस्तद्वाद्याध्यवसायिनः।

शान्त्योपादनादेतज्ज्ञात्यादेः प्रतिषेधनम्" ॥

"युद्धी येऽर्था विद्यतन्ते तौनाह जननादयम्।

निवृत्त्या च विशिष्टत्वमुक्तमेवामनन्तरम्" ॥

[तत्त्वसं० का० १०६८-१०६९-१०७०-१०७१]

१ न च त-भा०। २ घृ० २०३ पं० २३। ३-पस्यापो-भा०। ४ यथा गो-वि० वा० वा०।

५ घृ० १९० पं० २५ तथा ४१। ६ घृ० १९१ पं० ४-१३ तथा ३१। ७-रपोहेतु भा०।

८ "गावोऽप्रावक्ष संविद्धा मिश्रप्रत्ययमशब्दतः। शब्दस्तु केवलोऽसिद्धो यथेष्टं संप्रयुज्यते" ॥

"न हान्यग्रहणं वस्तु मिश्रं विज्ञानपेक्षते। अन्योन्याश्रयदोषोऽयं तस्यादसिधिरास्यदः" ॥

तत्त्वसं० घृ० १०६४-१०६५ घृ० ३३१।

९ शब्दसिद्धः भा०। "शब्दोऽसिद्धः"—तत्त्वसं० पत्रि० घृ० ३३२ पं० ३। १०-अपेक्ष्यते भा०। भा० आ० भा०।

११-इति सि-भा० वा०। १२-सद्वेष्टक्रियेति (यति)क-भा० वा०। १३ घृ० १९१ पं० ८ तथा ३३। १४ घृ० १९१ पं० २१। १५ तत्र न हि भा० वा०।

१६ "अपेक्षयाप्रतत्त्वाऽपि प्रत्येकस्यादियम्। सोद्वेष्टं बाह्यरूपेण शब्दधीरध्यवस्यति" ॥

"एतावत् क्रियते सन्दर्भाय शब्दाः स्पृशन्त्यपि। नापोहेन विशिष्टश्च कश्चिदर्थोऽभिधीयते" ॥

तत्त्वसं० वा० १०६६-१०६७ घृ० ३३२।

१७-तः कश्चिद्-भा० भा० विना। १८-यते तेनैव च तपादित-भा० वा०-यते तेनैव यतः प्रतिपादित-भा०।

"अभिधीयते। यतः प्रतिपादितमेतत्"—तत्त्वसं० घृ० ३३२ पं० १३। १९ घृ० १९१ पं० १९। २० शास्त्रवा० स्वादादकं घृ० ४०४ द्वि० पं० ५। २१ नाहुरित्यर्थो-भा० वा०। २२ "अर्थान्तरनिवृत्त्याहुर्न"—तत्त्वसं०। २३ शास्त्रवा०

१० घृ० ४०४ द्वि० पं० ५। २४-तास्तुन सद्भा-भा० वा०। २५ "तानाहमन्यन्तरानयम्"—तत्त्वसं०।

अस्य तात्पर्यार्थः द्विविधो ह्यर्थः—वाह्यो बुद्ध्यारूढश्च । तत्र बाह्यस्य न परमार्थतोऽभिधानं शब्दैः, केवलं तदध्यवसायविकल्पोत्पादनादुपचारादुक्तम् 'शब्दोऽर्थानाह' इति । उपचारस्य च प्रयोजनं ज्ञात्यभिधाननिराकरणमिति । अवयवार्थस्तु—'अन्यान्यत्वेन' इति अन्यस्मादन्यत्वं व्यावृत्तिस्तेनान्यान्यत्वेन हेतुना करणेन वा ये वृक्षादयो भावा विशिष्टा निश्चिता अन्यतो व्यावृत्ता निश्चिता इति यावत्; एतेन 'अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टान्' इत्यत्र पदे 'निवृत्ता' इति ('निवृत्त्या' इति) ५ तृतीयायां व्याख्यातः । 'ध्यानः' इति शब्दः । यस्तु बुद्ध्यारूढोऽर्थस्तस्य मुख्यत एव शब्दैरभिधानम् । 'अयम्' इति ध्यानः । अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टत्वं कथमेतां योजनीयमित्याशङ्क्य 'निवृत्त्या विशिष्टवस्तुमुक्तमेवामनन्तरम्' इत्युक्तम् । एवमपि बुद्धिसमारूढानामर्थानामन्यतो व्यावृत्ततया प्रतिभासनादित्यभिप्रायः ।

ननु यदि न कश्चिदेव वस्तुंशः शब्देन प्रतिपाद्यते तत् कथमुक्तमाचार्येण—'अर्थान्तरनिवृत्त्या १० कश्चिदेव वस्तुनो भागो गम्यते' [] इति, अर्थान्तरपरावृत्तदर्शनद्वाराया- तत्वात् बुद्धिप्रतिविम्बकमर्थान्तरपरावृत्ते वस्तुनि भ्रान्तैस्तादात्म्येनाऽऽरोपितत्वाच्चोपचाराद् 'वस्तुनो भागः' इति व्यपदिष्टम् । नैनु चार्थान्तरनिवृत्तिर्याह्यवस्तुगतो धर्मः; सा कथं प्रतिविम्बाधि- गमे हेतुर्भावं करणभावं वा प्रतिपाद्यते येन 'निवृत्ता' इति ('निवृत्त्या' इति) उच्यत इति, उच्यते; यदि हि विजातीयद् व्यावृत्तं वस्तु न स्यात् तदा न तत्प्रतिविम्बकं विजातीयपरावृत्तवस्त्वात्मनाऽ- १५ ध्यवस्यीयते तस्मादर्थान्तरपरावृत्तेहेतुभावः करणभावश्च युज्यत एव ।

'न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याद् ज्ञानं विशेषणम्' इत्यादावपि, यदि ह्यन्यव्यावृत्तिरभावरूपा वस्तुनो विशेषणत्वेनाभिप्रेता स्यात् तदैतत् (तदैतत्) सर्वं दूषणमुपपद्येत यावता वस्तुस्वरूपैवान्यव्यावृत्तिविशेषणत्वेनोपादीयते तेन विशेषणानुरूपैव विशेष्ये बुद्धिर्भवत्येव । तथाहि—अगोनिवृत्तिर्यां गौरमिधीयते सोऽश्वादिभ्यो यदन्यत्वं तत्त्वमैवैव २० नान्या, ततश्च 'यद्यप्यसौ व्यतिरेकेण गोरनिवृत्तिः 'गौ' इत्यभिधीयते भेदान्तरप्रतिक्षेपेण सन्मात्र- जिज्ञासायाम् तथापि परमार्थतो गौरात्मगतैव सा—यथाऽन्यत्वं न हि अन्य (अन्यत्वं) नाम अन्यस्माद् वस्तुनोऽन्यत्—अन्यथा तद् वस्तु ततो भिन्नमित्येतन्न सिद्ध्यते । तस्मात् विशेषणभावेऽ-

१-र्थः स द्वि-वि० कां० । १-र्थः सि द्वि-आ० हा० । २ शब्दो मर्थानाह वा० वा० । ३-नान्यत्वे-भां० मा० वा० विना । ४-ना कारणे-वा० वा० । ५ घृ० २१२ पं० २० । ६-शिष्टमित्य-वा० वा० । ७ "निवृत्त्या" इति तृतीयायां व्याख्यातः—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० ३३३ पं० ५ । ८ "अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टम्"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० ३३३ पं० ११ । ९ घृ० २१२ पं० २८ । १०-त्यपि मि-वा० वा० ।

११ "अर्थान्तरपरावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः । कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं तदैव प्रतिविम्बकम्" ॥

"अर्थान्तरपरावृत्तवस्तुदर्शनसंभवात् । आगतेस्त्रि चारोपात् तस्य भागोऽवदिश्यते" ॥

"हेत्वर्थः करणार्थश्च पूर्ववत् तेन वाऽऽमना । यदि वस्तु विजातीयान् स्माद् भिन्नं न तद् तथा" ॥

तत्त्वसं० का० १०७२-१०७३-१०७४ घृ० ३३३ ।

१२-स्थाह्यापचा-वा० वा० । १३ न ध्या-वा० वा० । १४-भावं कारण-वा० वा० कां० विना । १५-प्रतिपाद्य-मां० मां० वा० वा० विना । १६-वृत्तोत्पत्ति-वा० वा० । १७-यसीयेत मां० मां० । १८-श्च प्रयु-वा० वा० । १९ घृ० ११२ पं० ९-२३ तथा ३३ ।

२० "अगोनिवृत्तिरन्यत्वं तस्य चात्मगतैव सा । भेदोकावप्यभावस्तु केवलो न निवर्तते" ॥

"तद्विशेषणभावेऽपि वस्तुधीर्न विधीयते । कल्पनाभिर्मितं चेदमभेदेऽपि विशेषणम्" ॥

"सोऽपकृष्य ततो धर्मः स्थापितो भेदवानिव । येन दण्डादिवत् तस्य जायते हि विशेषणम्" ॥

तत्त्वसं० कां० १०७५-१०७६-१०७७ घृ० ३३४ ।

२१ "यदि ह्यन्यव्यावृत्तिर्भावरूपा वस्तुनो विशेषणत्वेनाभिप्रेता स्यात् तदैतत्"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० ३३४ पं० १५ । २२ "अगोनिवृत्तिर्यां गौरमिधीयते साऽश्वादिभ्यः"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० ३३४ पं० १७ । २३-यते साध्या-वा० वा० । २४-भावेव वा० वा० । २५ यदप्य-वा० वा० हा० वि० । यदिप्य-आ० । २६-तो गौरा-आ० हा० वा० विना । २७-त्यम् नामान्यस्या-मां० विना । "यथाऽन्यत्वं न हि अन्यत्वं नाम अन्यस्माद् वस्तुनोऽन्यत्"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० ३३४ पं० २० । २८-न्यद् वस्तु ततो वा० वा० ।

प्यन्यव्यावृत्तेर्विशेष्ये वस्तुभीमवलेख । अथ व्यतिरिक्तमेव विशेषणं लोके प्रतिद्वम् ; यथा-दण्डः पुरुषस्य, व्यावृत्तिश्चाव्यतिरिक्ता वस्तुनः ; तत् कथमसौ तस्य विशेषणम् ? अस्तदेतत् ; न हि परमार्थेन किञ्चित् कस्यचिद् विशेषणम् अनुपकारकस्य विशेषणत्वायोगात्, उपकारकत्वे चाङ्गीक्रियमाणे कार्यकाले कारणस्यानवस्थानाद् अयुगपत्कालमाविनोर्विशेषणविशेष्यभावोऽनुपपन्नः, युगपत्काल-
५ भावित्वेऽपि तदानीं सर्वात्मना परिनिष्पत्तेर्न परस्परमुपकारोऽस्तीति न युक्तो विशेषणविशेष्यभाव इति सर्वभाषाणां स्वस्वभावव्यवस्थितेरयः शलाकाकल्पत्वात् कल्पनया अमीषां मिथीकरणम् । अतः परमार्थतो यद्यपि व्यावृत्ति-तद्वैतोरभेदस्तथापि कल्पनारचितं भेदमाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावोऽपि भविष्यति ।

यथोक्तम्—‘यदेवा वाऽशब्दवाच्यत्वात् व्यक्तीनामपोहता’ इत्यादि,

१० तत्र ‘व्यक्तीनामवाच्यत्वात्’ इत्यसिद्धम् । तथाहि—यद् व्यक्तीनामवाच्यत्वमस्माभिर्वर्णितं तत् परमार्थचिन्तायाम् न पुनः संवृत्यापि; तथा तु व्यक्तीनामेव वाच्यत्वमविवर्तितरमणीयतया प्रसिद्ध-
मिति कथं नासिद्धो हेतुः ? अथ परमार्थिकमवाच्यत्वं हेतुव्येनोपादीयते तदाऽपोहत्वमपि परमा-
र्थतो व्यक्तीनां नेष्टमिति सिद्धसाध्यता ।

यथोक्तम्—‘तदापोहेतु सामान्यम्’ इत्यादि,

१५ तत्रापि ‘अपोहत्वात्’ ईदृश्य हेतोस्तद्वत्त्वमेवैकान्तिकतत्त्वं च, व्यक्तीनामेवापोहस्य प्रतिपादितत्वात् । न चापोहेऽपि वस्तुता, साध्यविपर्यये हेतोर्वाधकप्रमेणाभावात् ।

यैवपि—‘अनायातनामपोहत्वं न’ इत्यादि,

तत्र, “नाभावोऽपोहते ह्येवं नाभावो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदात्मसि तस्यैवमपोहता” ॥

२० “यो नाम न यदात्मा हि स तस्यापोह उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च तदपोहे न वस्तुतो” ॥ [तत्त्वसं० का० १०८१-१०८२]

‘नोभावः’ इत्येवमभावो नापोहते येनाभावरूपतायास्स्यागः स्यात्, किं तर्हि ? भावो यः स विधिरुपत्वादभावरूपविधेकेनावस्थित इति सामर्थ्यादपोहत्वं तस्याभावस्येष्टत्वम् (एम्) तदेव रूपहीनतम् ‘यो नाम’ इत्यादिरुक्तेन । ‘तदपोहे’ इति तस्याभावस्यैवमपोहे सति न वस्तुता
२५ प्राप्नोति । अप्रोभयपक्षप्रसिद्धोदाहरणप्रदर्शनेनानैकान्तिकतमेव स्फुटयति—

“प्रकृतीशादिजन्यत्वं न हि वस्तु प्रसिद्धमिति” ॥

“नातोऽस्ततोऽपि भावत्वमिति क्लेशो न कश्चन” ॥ [तत्त्वसं० का० १०८३-१०८४]

१-कथं याद्वी-भा० मा० विना । २-कारो नास्ति वा० । ३-द्वतोऽभेद-वि० । ४-द्वतो भेद-भा० हा० का० । ४ पृ० १९३ पं० २० तथा ३६ । ५-दा चाऽ-भा० मा० । ६ पृ० १९३ पं० २० ।

७ “प्रतिभास्य शब्दाय इत्याहुस्तत्त्वचिन्तकाः । दृश्य-कल्पा(ह्यव्या)विभागतो लोके धार्यं तु मन्यते” ॥

“तस्यातोऽप्यवस्येन व्यक्तीनामेव वाच्यता । तत्त्वतश्च न शब्दानां वाच्यमस्तीति साधितम्” ॥

तत्त्वसं० का० १०७८-१०७९ पृ० ३३५ ।

८-चारितरम-भा० । ९-घाट्यं हे-भा० मा० वा० वा० विना । १० पृ० १९३ पं० २१ तथा ३६ ।

११ तदपो-भा० मा० । १२ पृ० १९३ पं० २६ । १३-मनेका-वा० वा० ।

“इत्थं न शब्दवाच्यत्वाद् व्यक्तीनामस्तपोहता । सामान्यस्य तु नापोहो न चापोहेऽपि वस्तुता” ॥

तत्त्वसं० का० १०८० पृ० ३३५ ।

१४-माणमा-भा० हा० वि० । १५ यद्यपिऽभा-वा० वा० । पृ० १९३ पं० २२ तथा ४१ । १६-दिना च ना भावो पोह-भा० हा० वि० । १-दिना भावो पोहमिति नामापोहते त्वेवं वा० वा० । १७ “तस्यापोह उच्यते”—तत्त्वसं० । १८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ प्र० पं० ८-९ । १९ न भाव-वा० वा० । २०-भा-
वास्तुष्टत्वम् मा० मा० । १-भाव्यं स्येष्टत्वं हा० । वा० वा० प्रती तु नेप पाठः । “तस्यभावसेष्टम्”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ३३५ पं० २८ । २१ पृ० २१४ पं० २० । २२-हे ईति मा० मा० । २३ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ प्र० पं० १० ।

.. अस्य पूर्वार्थं तु—“प्रकृतीशादिजन्यत्वं वस्तुनां नेति चोदिते”—तत्त्वसं० ।

२४ उत्तरार्थं त्वम्—“तस्य सिद्धे च सत्ताऽस्ति सा चाऽगता प्रसिद्धाति”—तत्त्वसं० ।

तथाहि-प्रकृति-ईश्वर-कालादिकृतत्वंभावानां भवद्भिर्मांसकैरपि नेष्यत एव, तस्य च प्रतिषेधे सत्यपि यथा न वस्तुत्वमापद्यते तथा अपोहत्वेऽप्यभावस्य वस्तुत्वापत्तिर्न भविष्यतीत्यनेकान्तः ।

यदुक्तम्—‘तत्रासतोऽपि वस्तुत्वमिति क्लेशो महान् भवेत्’ इति, तदप्यनेनैवानैकान्तिकत्वप्रतिपादनेन प्रतिविहितमिति दर्शयति ‘नातोऽसतोऽपि’ इत्यादिना । ‘तदसिद्धौ न सत्ताऽस्ति न चासत्ता प्रसिद्ध्यति’ ॥ इति ।

अत्र अभावस्य यथोक्तेन प्रकारेणासिद्धावपि भावस्य सत्ता सिद्ध्यत्येव, तस्य स्वसमावयवस्थितत्वात् । या च भावस्य यथोक्तेन प्रकारेण सिद्धिः सैव सचेति प्रसिद्ध्यति । एतदुक्तम्—

“अगोतो विनिवृत्तश्च गौर्विलक्षण इष्यते ।

भाव एव ततो नायं गौरगौर्मे प्रसज्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०८५]

‘भाव एव भवेत्’ इति, एतन्नानिष्ठापादनम् इष्टत्वात् । तथाहि-अगोरूपादश्वादेर्गौर्भावविशेषरूप एव १० विलक्षण इष्यते नाभावात्मा; तेन भाव एव भवेत्, अगोतश्च ‘गौर्विलक्षणस्येष्टत्वादगोर्न गोत्वप्रसङ्गः । एतेन यदुक्तम्—

‘अभावस्य च योऽभावः’ इत्यादि, तत् प्रतिविहितम् ।

यद्युक्तम्—‘न ह्यवस्तुनि चासना’ इति, तत् असिद्धमनैकान्तिकं च । यतः—

“अवस्तुविषयेऽप्यस्ति चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनाभेदरचितेऽपि च चासना” ॥

“ततश्च चासनाभेदाद् भेदः सद्रूपतोऽपि वा ।

प्रकल्प्यतेऽप्यपोहानां कल्पनारचितेऽपि च” ॥ [तत्त्वसं० का० १०८६-१०८७]

‘अवस्तुविषयं चेतो नास्ति’ इति, एतदसिद्धम् । तर्थाहि—उत्पाद्यकथाविषयसमुद्भूतयस्याकारसमारोपेण प्रवर्तत एव चेतः तथा(द्या)ऽनागतसजातीयविकल्पोत्पत्त्ये अनन्तरचेतसि चासना-२० माधत्त एव; यतः पुनरपि सन्तानपरिपाकवैशात् प्रबोधकप्रत्ययमासाद्य तथोविधमेव चेतः समुपजायते, तद्वदपोहानामपि परस्परतो भेदः सद्रूपता च कल्पनावशाद् भविष्यतीत्यनैकान्तिकता । यच्च—

‘शब्दभेदोऽप्यपोहनिमित्तो न युक्तः’ इति,

अत्र—

“यादृशोऽर्थान्तरापोहः प्रतिविम्यात्मको

वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।

१ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ प्र० पं० ४ । २ पृ० १९४ पं० १४ तथा ३२ । ३ पृ० २१४ पं० २७ । ४ न व स-वा० मा० । न व स-आ० हा० वि० । ५ पृ० १९४ पं० १४ तथा ३२ । ६ “प्रकारेण विद्वौ सत्यामपि भावस्य सत्ता सिद्ध्यत्येव तस्य स्वसमावयवस्थितत्वात् । ना बाऽभावस्य”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३६ पं० १८ । ७ आगोतो आ० हा० वि० वा० बा० । अगोतो मां० । “अगोतो विनिवृत्तश्च”—तत्त्वसं० । “अगोतो विनिवृत्तश्च”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ प्र० पं० १३ । ८-अ गौर्वि-आ० हा० वि० कां० । ९ पृ० १९४ पं० ७ तथा २३ । १० गौर्विलक्षणस्ये-आ० हा० वि० कां० । गौर्विलक्षणस्ये-वा० बा० । ११ पृ० १९४ पं० ६ तथा २३ । १२-वश्व व यो-वा० मां० । १३ पृ० १९५ पं० ४ तथा २८ । १४-वस्तुनिविषय-आ० हा० वि० । १५-तापि च का० । “पि च”—तत्त्वसं० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ द्वि० पं० १ । १६ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०५ प्र० पं० १४ तथा द्वि० पं० १ । १७ पृ० १९५ पं० ४ तथा २८ । १८-थाहुत्पोहक-मां० मां० । “थाहुत्पोहक-आ० हा० वि० । १-थाहुत्पोहक-मां० । “तथाहि-उत्पाद्यकत्वा(त्प)विषय”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३७ पं० ९ । १९-ना समाध-मां० मां० । २०-एव चेतः तथाऽनागतसजातीयविकल्पोत्पत्त्ये”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३७ पं० ९ । २१-वा सभाध-मां० मां० । २२-वशा अवबोधप्रत्यय-आ० हा० वि० वा० बा० । वशा अवबोधप्रत्यय-कां० । २३-वा सभाध-मां० मां० । २४-दपोहाना-वा० बा० । २५ पृ० १९५ पं० १८ । २६-वापोहप्रति-मां० मां० ।

शब्दान्तरव्यपोहोऽपि

तादृशेन प्रतिविम्यात्मक एवावगम्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० १०८८]

इति वाचकापोहपक्षेऽपि दूषणं विस्तरतः प्रतिपादितमयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

‘अगम्यगमकत्वं स्यात्’ इति ;

५ अत्र प्रयोगेऽपि यदि ‘अवस्तुत्वात्’ इति सामान्येनोपादीयते तदा हेतोरसिद्धः यतः प्रति-
विम्यात्मनोर्वाच्य-वाचकापोहयोर्वाच्यवस्तुत्वेन भ्रान्तेरवसितत्वात् साधृतं वस्तुत्वमस्त्येव । अथ
परमार्थिकमवस्तुत्वमाधित्य हेतुरभिधीयते तदा सिद्धसाध्यता; नहि परमार्थतोऽस्माभिः किञ्चिद्
वाच्यं वाचकं चेप्यते । यत उक्तम्—

“न वाच्यं वाचकं चास्ति परमार्थेन किञ्चन ।

१० क्षणमङ्गिषु भावेषु व्यापकत्ववियोगतः” ॥ [तत्त्वसं० का० १०९०]

छणिकत्वेन सङ्केतव्यवहारसकालव्यापकत्वाभावात् स्वलक्षणयेति भावः । स्यादेतत् नास्मा-
भिस्तात्त्विको वाच्यवाचकभावो निषिध्यते, किं तर्हि ? तात्त्विकीमपोहयोरवस्तुतामाश्रित्य साधृतमेव
गम्यगमकत्वं निषिध्यते न भाविकम्; तेन (तेन न) हेतोरसिद्धतापि (ता, नापि) सिद्धसाध्यता
प्रतिष्ठादोषो भविष्यति; द्वयोरपि हि साधृतत्वे तात्त्विकत्वे वाऽऽश्रीयमाणे स्यादेतद् दोषद्वयमिति,
१५ नैवम्; हेतोरनैकान्तिकताप्रसक्तेः कैल्पनारचितेषु हि महाश्वेतादिष्वयेषु तद्वाचकेषु च शब्देषु
परमार्थतो वस्तुत्वाभावेऽपि साधृतस्य वाच्यवाचकभावस्य दर्शनात् । स्यादेतत् तत्रापि महाश्वेता-
दिषु सामान्यं वाच्यं वाचकं च परमार्थतोऽस्त्येव ततो न तैर्व्यभिचारः, असदेतत्; सामान्यस्य
विस्तरेण निरस्तत्वात् न तेषु सामान्यं वाच्यं वाचकं वा महाश्वेतादिष्वस्तीति कथं नानैकान्तिकता
हेतोः ? स्यादेतत् यद्यपि तत्र वस्तुभूतं नास्ति सामान्यं वाच्यम् वाचकं (कं तु) महाश्वेतादिशब्द-
२० स्वलक्षणमस्त्येव, न। सर्वपदार्थव्यापिनः क्षणमङ्गस्य प्रसाधितत्वाच्च शब्दस्वलक्षणस्य वाचकत्वं
युक्तम्, क्षणमङ्गित्वेन तस्य सङ्केतासम्भवात् व्यवहारकालानन्तर्याद्येति प्रतिपादितं स्यात् ।

“तस्मात् तद् द्वयमेष्ट्यं प्रतिविम्यादि साधृतम् ।

तेषु तद् व्यभिचारित्वं दुर्निवारमतः स्थितम्” ॥ [तत्त्वसं० का० १०९४]

१-रूपो-वा० वा० ।

२ “शाब्दोऽर्थान्तरपोहो वाच्योऽयं प्रतिपादितः । शब्दान्तरव्यपोहोऽपि तादृशेनावगम्यताम्” ॥

तत्त्वसं० वा० ।

३-तमुक्तं द्र-भा० मा० विना । ४ अगम्यं भा० वा० विना । ५ पृ० १९५ पं० २४ तथा ४३ ।

६ “वस्तुत्वस्यवसामत्वाद्वाऽस्तुत्वमपोहयोः । प्रसिद्धं स्मरते गार्गे तारिक्के त्विष्टाधनम् ॥

तत्त्वसं० का० १०८९ पृ० ३३७ ।

७-मस्त्येवाप पर-वा० वा० । ८-कं चेप्य-भा० । ९-कं चास्ति वा० वा० । १० शाब्दवा० स्याद्वादकं
पृ० ४०५ द्वि० पं० १० । ११-हारऽसका-वा० वा० । १२ नामाविक-आ० हा० वि० । “न भाविकम्,
तेन न हेतोरसिद्धता, नापि सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादोषः”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३८ पं० ५ । १३-ति नैव हे-वा० हा० ।

१४ “तद् गम्यगमकत्वं नैव साधृतं प्रतिपिष्यते । तात्त्विकी समुपाश्रित्य विविट्परोवरतुताम्” ॥

“तथापि व्यभिचारित्वं दुर्गममनुपपद्यते । विकस्परचित्तरैः शब्देस्त्वद्वाचकैरपि” ॥

तत्त्वसं० का० १०९१-१०९२ पृ० ३३८ ।

१५ शाब्दवा० स्याद्वादकं पृ० ४०५ द्वि० पं० ११ । १६ पृ० ११० पं० ८-पृ० ११३ पं० २८ ।

१७ “नहि चेन्नस्ति सामान्यं वाच्यं तस्य न वाचकम् । न वाचकत्वं शब्दस्य क्षणमङ्गि स्वलक्षणम्” ॥

तत्त्वसं० का० १०९३ पृ० ३३८ ।

१८ वाचकं च महा-वा० वा० विना । “वाचकं तु”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३८ पं० २१ । १९ शब्द-
२० मा० विना । २०-हित्वे च तस्य संवेदनासंभ-वा० वा० । २१ पृ० १०५ पं० ५ तथा
२२ शाब्दवा० स्याद्वादकं पृ० ४०५ द्वि० पं० १३ ।

‘द्वयम्’ इति वाच्यं वाचकं च, ‘प्रतिविम्बादि’ इति आदिशब्देन निराकारज्ञानाभ्युपगमेऽपि स्वगतं किञ्चित् प्रतिनियतमनर्थेऽर्थाप्यवसायिरूपत्वं विज्ञानस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यमिति दर्शयति, ‘तेषु’ इति कल्पनोपरचितेऽर्थेषु, ‘तद्’ इति तस्मात् तस्य वा हेतोर्व्यभिचारित्वं तद्यभिचारित्वम् । ‘विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते’ इति, अत्रापि न ह्यस्माभिः सर्वथा विधिरूपः शब्दार्थो नाभ्युपगम्यते—येनैतद् भवताऽनिष्टव्यप्रसङ्गापादनं क्रियते—किन्तु शब्दार्थो (व्यादर्थो) व्य- ५
वसायिनश्चेतसः समुत्पादात् संवृतो (सांवृतो) विधिरूपः शब्दार्थोऽभ्युपगम्यत एव । तत्त्वतस्तु न किञ्चित् वाच्यमस्ति शब्दानामिति विधिरूपस्तात्त्विको निषिध्यते; तेन सांवृतस्य विधिरूपस्य शब्दार्थस्येष्टत्वात् स्वार्थाभिधाने विधिरूपे सत्यन्यव्यतिरेकस्य सामर्थ्यादधिगते वि(तिर्वि)धिपूर्वको व्यतिरेको युज्यत एव । स्यादेतत् यदि विधिरूपः शब्दार्थोऽभ्युपगम्यते कथं तर्हि हेतुमुखे लक्षण-
कारेण “असम्भवो विधिः” [हेतु०] इत्युक्तम् ? सामान्यलक्षणादेर्वाच्यस्य १०
वाचकस्य वा असम्भवात् परमार्थतः, शब्दानां विकल्पानां च परमार्थतो विषयासम्भवात् परमार्थ-
माश्रित्य विधेरसम्भव उक्त आचार्येण इत्यविरोधः ।

‘अपोहमात्रवाच्यत्वम्’ इत्यादावपि
एकमेवानीलानुत्पलव्यावृत्तायांकारमुभयरूपं प्रतिविम्बकं नीलोत्पलशब्दादुदेति नामाचमा-
त्रम्; अतः द्वैतत्वात्ऽध्यवसायित्वमध्यवसायवशात्नीलोत्पलादिशब्दानामस्त्येवेति तदनुबोधात् १५
सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एव । यद्योक्तम्—

‘अथान्यापोहवद् वस्तु वाच्यमित्यभिधीयते’ इति,
तेत्रापि यदि हि व्यावृत्ताद् भावाद् व्यावृत्तिर्नामान्या भवेत् स्यात् तदा तैद्वत्पक्षोदितदोषप्रसङ्गः
यावता नान्यतो व्यावृत्ताद् भावादन्या व्यावृत्तिरस्ति अपि तु व्यावृत्त एव भावो भेदान्तर-
प्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायां तथाऽभिधीयते; तेन यथा जातौ प्राधान्येन वाच्यायां पारस्पर्येण २०

१-र्थाप्यवसा-भा० मा० विना । “प्रतिनियतमनर्थेऽर्थाप्यवसायिरूपस्य विज्ञानस्य”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० १ ।

२ पृ० १९९ पं० १ ।

३ “विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते । तदार्थं जायते येनः शब्दादर्थवसायि हि” ॥

“स्वार्थाभिधाने शब्दानामर्थादन्यनियतनम् । तद्योगो व्यतिरेकोऽपि मय तत्पूर्वको ह्यसौ” ॥

तत्त्वसं० का० १०१५-१०१६ पृ० ३१५ ।

४ क्रियते आ० । “क्रियते यावता शब्दादर्थव्यवसायिनश्चेतसः समुत्पादात् सावृतो विधिरूपः शब्दार्थोऽस्मीत्यत
एव”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० ११ । ५-म्यते तत्त्व-मा० वा० विना । ६-गतिर्वि-वा० वा० विना ।
“सामर्थ्यादधिगतेर्विधिपूर्वको व्यतिरेकः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० १४ । ७-मुखेन ल-का० । ८ “विधेः”
—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० १७ ।

९ “असंभवो विधेरकः सामान्यादेरसंभवात् । शब्दार्थो च विवक्ष्यानां वस्तुनो(तोऽ)न्यपत्त्वत्” ॥

तत्त्वसं० का० १०१७ पृ० ३१५ ।

१० “च”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० २० । ११ पृ० १९६ पं० १८ तथा १७ ।

१२ “नीलोत्पलादिशब्देभ्य एव एता(एकमेवा)वसीयते । अनीलानुत्पलदिभ्यो व्यावृत्तं प्रतिविम्बकम्” ॥

तत्त्वसं० का० १०१८ पृ० ३१५ ।

१३ “सबलार्थाभिधायित्वमध्यवसायवेदात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१९ पं० २७ । १४ पृ० १९७ पं० १८ तथा १७ ।

१५ “न त्वन्यापोहवद् वस्तु वाच्यमेत्यागिनिष्यते ।

व्यावृत्तादन्यतोऽभा(तो भा)नाशान्नादया (न्या व्या) श्रुतिरहि नः” ॥

“तत् पारतन्त्र्यदोषोऽयं जातविधे न संगतः । अवदावमिति(तमति)श्लेषे शब्दव्याप्येऽवृत्त्यतः” ॥

“अवदावमिति(तमति)श्लेषे” इति विशुद्धयिना आचार्यदिदृशगेन श्लेषे—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४० पं० १५ ।

“विशेषणविशेष्यत्व-सामानाधिकरण्ययोः । तस्मादप्येदे शब्दार्थे व्यग्रव्यय न विद्यते” ॥

तत्त्वसं० का० १०१९-११००-११०१ पृ० ३४० ।

१६ “तद्वत्पक्षो-मा० । १७-तन्नेत्रेण मा० मा० विना ।

सं० तं० २८

तद्वतोऽभिधानात् तद्वतमेवोनाशेषात् तैः सह सामानाधिकरण्यादेरभावप्रसङ्ग उक्तः तद्वदपोह-
पक्षे नोपतरति, व्यतिरिक्तान्यापोहवतोऽनभिधानात् । न ह्यस्मन्मते परपक्ष इय सामानाधिकरण्या-
भावः । तथाहि-‘नीलम्’ इत्युक्ते पीतादिव्यावृत्तपदार्थाध्यवसायिभ्रमर-कोकिलाऽक्षनादिषु संशय्य-
मानरूपं विकल्पप्रतिविम्बकमुदेति, तच्चोत्पलशब्देन कोकिलादिभ्यो व्यवच्छिद्यानुत्पलव्यावृत्तवस्तु-
५ विषये व्यवस्थाप्यमानं परिनिश्चिततामकं प्रतीयते; तेन परस्परं यथोक्तमुद्भिप्रतिविम्बकापेक्षया
व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावापीलोत्पलशब्दयोर्विशेष्यविशेषणभावो न विरुध्यते, द्वाभ्यां घाऽनीलानु-
त्पलव्यावृत्तैकप्रतिविम्बात्मकवस्तुप्रतिपादनादेकार्थवृत्तितया सामानाधिकरण्यं च भवतीति; पर-
पक्षे तु तद्व्यवस्था दुर्घटा । तथाहि-विधिशब्दार्थवादिपक्षे नीलादिशब्देन नीलादिस्वलक्षणेऽभिहिते
‘किमुत्पलम् आहोस्मिद् अञ्जनम्’ इत्येवमज्ञानं विशेषान्तरे न प्राप्नोति सर्वात्मना तस्य वस्तुनः
१० प्रतिपादितत्वात् । एकस्यैकदैकप्रतिपञ्चेपेक्षया ज्ञाताऽज्ञातत्वविरोधाच्च धर्मान्तरे संशय-विपर्यया-
वित्युत्पलादिशब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रयोक्तारपि न प्राप्नोति—यैर्द्वयमुत्पलादिशब्दोच्चारणम्—तस्य
नीलशब्देनैव कृतत्वात् । अथापि स्यात् तद् वस्तुवैकदेशेनाभिहितं नीलशब्देन न सर्वात्मना; तेन
स्वभावान्तराभिधानायापरः शब्दोऽन्येष्यते, असवेदतः; न ह्येकस्य यैस्तुनो देशाः सन्ति येनैक-
देशेनाभिधानं स्यात् एकत्वानेकत्वयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात्, इति यावन्तस्त एकदेशा-
१५ स्त्वावस्थेय भवता वस्तुनि प्रतिपादितानीति नैकमनेकं सिद्ध्येत् ।

स्यावेदत् न नीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते किं तर्हि? नीलाख्यो गुणः तत्समवेता घा नीलत्व-
जातिः, उत्पलशब्देनाप्युत्पलजातिरेवोच्यते न द्रव्यम्; तेन मिश्रार्थाभिधानानुत्पलादिशब्दान्त-
राकाङ्क्षा युज्यत एव । नैवेवं परस्परमिश्रार्थप्रतिपादकत्वेन नितरां नीलोत्पलशब्दयोर्न सामाना-
धिकरण्यम् बहुलोत्पलशब्दयोरिवैकसिद्धेयं वृत्त्यभावात् । अथ नीलशब्दो यद्यपि गुणविशेषयचन-
२० स्त्वापि तद्द्वारेण नीलगुण-तज्जातिभ्यां सम्पद्यं द्रव्यमप्याह, तयोत्पलशब्देनापि जातिद्वारे (द्वारेण)
तदेव द्रव्यमभिधीयत इति तयोरेकार्थवृत्तिसम्भवात् सामानाधिकरण्यं भविष्यति न बहुलोत्पल-

१-दानां क्षेत्रात् आ० । २-पृ० १९७ पं० २३ तथा ४० । ३-नाहरति वा० बा० ।

४-“वैवलाभीलशब्दादेर्विशिष्टं प्रतिविम्बकम् । कोकिलोत्पलवृद्धादौ ह्यमानं प्रवर्तते” ॥

“पिकाऽञ्जनायोहेन विशिष्टविषयं पुनः । तदिन्दीवरशब्देन स्याप्यते परिनिश्चितम्” ॥

“सामानाधिकरण्यादिवैकमसिद्धिं वाधितः । परपक्षे तु सर्वेषां तद्व्यवस्थाऽतिदुर्घटा” ॥

तत्त्वसं० का० ११०२-११०३-११०४ पृ० ३४० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ प्र० पं० ४ ।

५-संशय-वा० बा० । संसज्य-भा० मा० । ६-शब्देनाकोकि-वा० बा० । ७-लादिभ्योऽव्यव-
च्छि-मा० । ८-या व्यवच्छेद्यव्यवस्थाभावा-वा० बा० । ९-या व्यवच्छेदकव्यवस्थाभावा-आ० हा० वि० ।

९-पर्व भय-वा० बा० ।

१०-“तथाद्येकेन शब्देन सर्वयोक्तं स्वलक्षणम् । तथा चाभिहिते तस्मिन् कस्माद् भेदान्तरेऽमतिः” ॥

तत्त्वसं० का० ११०५ पृ० ३४१ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ प्र० पं० ८ ।

११-शब्दे नीला-भा० मा० । १२-न्तरेण प्रा-आ० ।

१३-“यदर्थमपरः शब्दः प्रयुज्येताऽन वस्तुतः । सर्वथाऽभिहिते नो चेत् तदनेकं प्रसज्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११०६ पृ० ३४१ ।

१४-वस्तुन एकदेशाः सन्ति मा० । मा०पालवत् तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४१ पं० २२ । “एकस्य वस्तुनो
देशानुपपत्तेः”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ प्र० पं० १० । १५-न नीलोत्पलमभि-आ० । न मभि-वा०
वा० हा० वि० । “न नीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४१ पं० २६ ।

१६-“नीलजातिगुणो वाऽपि नीलशब्देन चेद् यतः । अन्येन्दीवरजातिस्तु व्यवसेयोत्पलधृतेः” ॥

“एवं सति तयोर्भेदाद् बहुलोत्पलशब्दवत् । सामानाधिकरण्यादि दुरतां नोपपद्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११०७-११०८ पृ० ३४२ ।

१७-न नातरां वा० बा० । न नन्तरं आ० हा० वि० । १८-योरेवैक-भा० मा० आ० । वा० बा० प्रती-
१९-अर्थे नीलोत्पलशब्दयोर्वृत्ति-मा० मा० । २०-“जाति-गुणविशेषवचनः”—तत्त्वसं० पञ्चि०
पं० १० । २१-जातिरवो त-वा० बा० । “जातिद्वारेण”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ११ ।

शब्दयोरिति, असदेतत्; नीलगुण-तज्जातिसम्यग्द्रव्यस्य नीलशब्देन प्रतिपादनात् सर्वात्मना उत्पलश्रुतेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्यादेतत् यद्यपि नीलशब्देन गुण-तज्जातिमद् द्रव्यमभिधीयते तथापि नीलशब्दस्यानेकार्थवृत्तिदर्शनात् प्रैतिपतुस्त्वलार्थे(यै)निश्चितरूपा न बुद्धिरुपजायते—कोकिलार्थे-रपि नीलत्वात्—अतोऽर्थान्तरसंशयव्यवच्छेदायोत्पलश्रुतेः प्रयोगः सार्थक एव, तद्रूपसम्यक्; प्रवृत्तार्थानभिज्ञतयाभिधानात् । विधिशब्दार्थपक्षे हि सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्येतदत्र प्रकृतम्, यदि चोत्पलशब्दः संशयव्यवच्छेदायैव व्याप्तिर्यते न द्रव्यप्रतिपत्तये न तर्हि विधिः शब्दार्थः स्यात् उत्पलशब्देन भ्रान्तिसमारोपिताकारज्यवच्छेदमात्रस्यैव प्रतिपादनात्, परस्परविरोधं चेदमभिधीयते—‘नीलशब्देनोत्पलादिकं द्रव्यमभिधीयते अथ च प्रतिपुस्तत्र निश्चयो न जायते’ इति; न हि यत्र संशयो जायते स शब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गात्, नापि निश्चयेन विपरीकृते वस्तुनि संशयोऽवकाशं लभते निश्चयाऽऽरोपनसोर्वाध्यबाधकभावात् । स्यादेतत् यद्यपि नीलोत्पलशब्दोरेकसिद्धये वृत्तिर्नास्ति तदर्थयोस्तु जाति-गु(योस्तु गु)णजात्योरेकसिद्धये वृत्तिरस्तीत्यतोऽर्थद्वारकमनयोः सामानाधिकरण्यं भविष्यति, तदेतदयुक्तम् अतिप्रसङ्गात्; एवं हि रूप-रस-शब्दयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात् तदर्थयो रूप-रसयोरेकसिद्धये वृद्धिप्राप्तिर्द्रव्ये वृत्तेः । किञ्च, तर्हि ‘नीलोत्पलम्’ इत्येकार्थविषया बुद्धिर्न प्राप्नोति एकद्रव्यसमवेतयोरगुण-जात्योर्द्वार्थां पृथक् पृथगभिधानात्; न चैकार्थविषयज्ञानानुत्पादे शब्दयोः सामानाधिकरण्यमस्तीत्यलमितिप्रसङ्गेन । अथापि स्यात् यदेव नीलगुण-तज्जातिभ्यां सम्यग्द्रव्यं वस्तु न तदेवोत्पलशब्देनोच्यते; तेनोत्पलश्रुतिर्व्यर्था न भविष्यति । नन्वेवं भिन्नगुणजात्याश्रयद्रव्यप्रतिपादकत्वात्नीलोत्पलशब्दयोः कुतः सामानाधिकरण्यम्? अथ यद्यपि यदेव द्रव्यं नीलशब्देनोच्यते उत्पलशब्देनापि तदेव तथापि नीलशब्दो नोत्पलजातिसम्यग्द्रव्यरूपेण द्रव्यमभिधत्ते, किं तर्हि? नीलगुण-तज्जातिसम्यग्द्रव्यरूपेणैव; तेनोत्पलजजातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वमस्याभिधानमुत्पलश्रुतिः प्रवर्तमाना ना(ना)नर्थिका भविष्यति, असदेतत्; न हि नीलगुण-तज्जातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वादप्युत्पलजजातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वं येन नील-तज्जातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वाभिधाने द्रव्यस्योत्पलजजातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वंभिधानं (न न) भवेत्, एक-स्याद् द्रव्याद् द्वयोरपि सम्यग्द्रव्यरूपत्वयोरप्यतिरेकात् तयोरेकैकत्वमेवेत्युक्तमेकरूपाभिधानेऽपररूपस्याभिधानम् । भवतु चोत्पलजसम्यग्द्रव्यरूपत्वं नीलतज्जातिसम्यग्द्रव्यरूपत्वादप्युत्पलज-तथा-

१ “गुण-तज्जातिसंबन्धं द्रव्यं चैतत् प्रतिपाद्यते । नीलशब्देन यदेवं व्यर्था स्यादुत्पलश्रुतिः” ॥

“ताभ्यां यदेव संबन्धं तदेवोत्पलजातिमत् । नीलश्रुतेन तत्रोक्तं व्यर्था नीलोत्पलश्रुतिः” ॥

तत्त्वसं० का० ११०९-१११० पृ० ३४२ ।

२ गुण-जातिम-आ० हा० । गुण-तज्जाति-वा० बा० । ३ “प्रैतिपतुस्त्वलार्थं निश्चितरूपा”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४२ पं० २२ । ४ “सामानाधिकरण्यादि”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४२ पं० २४ । ५-यच्च व्या-वि० । ६-यत्ते तद्द्रव्यप्र-मां मां । ७ जायेत इ-मां मां विना । ८ “तदर्थयोस्तु गुण-जात्योरेकसिद्धये”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४२ पं० ४ । ९-गुण-जाति-आ० हा० वि० बा० बा० ।

१० “गुण-तज्जातिसंबन्धद्रव्यद्वयसंज्ञाजातिमत् । यदि भिन्नाभ्ये स्यातां पुनर्नोत्पलश्रुतिः” ॥

तत्त्वसं० का० ११११ पृ० ३४२ ।

११-शब्देनो-मां मां विना । १२-द्रव्यरूप-मां मां विना । १३-ना नर्थिका आ० विना ।-ना नानर्थिका वि० सं० । “प्रवर्तमाना नानर्थिका”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४२ पं० २० ।

१४ “अयोत्पलसंबन्धिरूपत्वेन न चोदयेत् । गुण-तज्जातिसंबन्धं द्रव्यं नीलमिति ध्वनिः” ॥

तत्त्वसं० का० १११२ पृ० ३४२ ।

१५ “स्यात्तामोत्पलतायोगिरूपत्वमतदात्मकम् । उत्पलत्वेन संबन्धं त्वाभ्यां संबन्धमेव तत्” ॥

“नीलश्रुत्या च तत् प्रोक्तं आख्याऽत्र विपरीकृतम् । युद्धया सर्वात्मना नाकैलदनयोत्पलश्रुतिः” ॥

तत्त्वसं० का० १११३-१११४ पृ० ३४३ ।

१६ “येन नीलोत्पलादिसंयन्धि”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४४ पं० ३ । १७-त्वामिधा न न-वा० बा० ।-त्वामिधानं न भवेत् तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४४ पं० ४ । १८ द्रव्या द्रव्ययोरपि आ० हा० वि० । द्रव्याद्रव्ययोरपि मां मां । १९-पत्वयोः व्य-आ० ।-पत्वयो व्य-हा० ।-पत्वव्यतिरेकात् तयो-वा० बा० । “संयन्धि-रूपत्वयोर्व्यतिरेकात् तद्वत् तयोर्वि”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४४ पं० ४ । २०-रप्येकान्तयोरप्ये-वि० । २१-स्याभिधान-वा० बा० । २२-तु चो-वा० बा० मां मां ।

प्लुतपलधुतिरनर्थिकैव । तथाहि—यत् तद् अनंशं घस्तु उत्पलजास्या सम्बद्धं तदेव नीलगुण-
तजातिभ्यां सम्यङ्प्रयते, तच्चानंशत्वात् सर्वात्मना नीलधुत्येवाभिहितम् किमप्यनभिहितमस्य
स्वरूपमस्ति यदभिधानाद्योत्पलधुतिः सार्थिका भवेत् ।

उद्घोतकरस्वरूपाह—“निरंशं घस्तु सर्वात्मना विपर्ययीकृतं नांशेन” इत्येवं विकल्पो नावतरति,
५ सर्वशब्दस्यानेकार्थविपर्ययत्वात् एकशब्दस्य चावयववृत्तिवत्त्वात्” [] इति,
असदेतत्; चाप्येवार्थापरिज्ञानत एवमभिधानात् । तथाहि—प्रथमेनैव नीलशब्देन सर्वात्मना
तत् प्रकाशितम्’ इत्यस्यायमर्थो विवक्षितः—यादृशं तद् घस्तु तादृशमेवाभिहितम् न तस्य कश्चित्
स्वभावस्त्यक्तः यदभिधानाद्योत्पलधुतिर्व्यापिष्येत् निरंशत्वात् तस्य, इति चाप्युल्लेखमेतत्—‘शब्दोक्त-
देशविकल्पानुपपत्तिस्तत्र’ इति, पूर्वमन्येषामप्यनित्यादिशब्दानां प्रयोगोऽनर्थकः, प्रयोगे वा पर्या-
१० त्यमेव स्यात् तत्र-पादपादिशब्दवत् । उक्तं च—

“अन्यथैकेन शब्देन व्याप्त एकत्र घस्तुनि ।

युज्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्” ॥ [] इति ।

अथ भवत्पक्षेऽप्येकेन शब्देनाभिहिते घस्तुनि मेदान्तरे संशयः—“विपर्ययाभावात्प्रसङ्गः शब्दान्तर-
प्रवृत्तिप्रसङ्गश्च कस्मान्न भवति? संवृत्त्या शब्दार्थाभ्युपगमाभावात्कमयं दोषः । तेषां हि—नील-
१५ शब्देनानीलपदार्थव्यावृत्तमुत्पलैर्विपृष्यगुणमानरूपतया तेषामप्रतिक्षेपक्रमध्वयलितयाद्वारूपं विकल्पप्र-
तिविम्बकमुपजायते पुनरुत्पलधुत्या तदेवानुत्पलधुत्यावृत्तमारोपितयाद्वैक्यवस्तुस्वरूपमुपजन्त्यते; तदेवं
क्रमेणानीलानुत्पलधुत्यावृत्तमध्ययलितयाद्वैक्यकर्मणं भ्रान्तं विकल्पप्रतिविम्बकमुपजन्त्यते इति तदनु-
रोर्धत् सांवृत्तं सामानाधिकरण्यं युज्यते एव ।

यदुक्तम्—

२० ‘लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापोहस्य विद्यते’ इति,
अत्र घस्तुधर्मस्य लिङ्ग-सङ्ख्यादीनामतिशयं स्वतन्त्रेच्छाविरचितसङ्केतमात्रमावित्यात् । प्रयोगः—यो

१-इत्यन्यते भा० मा० विना । २-तरवसे० पञ्चि० पृ० ३४४ पं० ११ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६
दि० पं० १ ।

“न चेद् भेदयितुं केन शब्देन भेदविकल्पनम् । न वाक्यार्थापरिज्ञानादिदं सत्र विवक्षितम्” ॥

तरवसे० का० १११५ पृ० ३४४ ।

३-पर्यार्थपरि-भा० मा० विना ।

४ “प्रथमेनैव शब्देन सर्वथा तत् प्रकाशितम् । नाम्ना कश्चित् परित्यक्तो यादृशं तत् तयोदितम्” ॥

तरवसे० का० १११६ पृ० ३४४ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ दि० पं० २ ।

५-तं तस्य न क-का० मा० विना ।

६ “एतेनैव प्रकारेण नान्येषामभ्युदिरणम् । सफलं तत्र शब्दानामुक्तौ पर्यायता भवम्” ॥

तरवसे० का० १११७ पृ० ३४४ ।

७ युज्यावा वा० मा० १ ८-यतो भ-आ० हा० वि० । ९ तरवसे० पञ्चि० पृ० ३४५ पं० २ । शास्त्रवा०
स्याद्वादक० पृ० ४०६ दि० पं० ६ । १०-विपर्ययाभावः प्रस-आ० हा० वि० १-विपर्ययाभावात्प्रस-वा०
मा० ११-न्तरप्रवृ-वा० मा० १ ।

१२ “अस्माकं तु न शब्देन वाच्यार्थः प्रतिपाद्यते । शब्दाद्यं चापि विज्ञानं वाच्यार्थविषयं मतम्” ॥

“यतः सर्वत्रामना ताभ्यां विपर्ययकरणात् परम् । शब्दज्ञानान्तरं तत्र पर्यायत्वं प्रमासति” ॥

तरवसे० का० १११८-१११९ पृ० ३४५ ।

१३ “प्रतिविम्बं तु शब्देन क्रमेणोपजन्त्यते । एकत्वेन च तद् ग्राहि पाक्षत्वेन च विभ्रमात्” ॥

“सामानाधिकरण्यादि प्रतिविम्बाजरोधतः । परमार्थेन शब्दास्तु यता निर्विषया इमे” ॥

तरवसे० का० ११२०-११२१ पृ० ३४५ ।

१४-लुपिद्वय-वा० मा० १ १५-रूपमान्तिवि-वा० मा० १ १६-धात्वं संवृ-आ० हा० वि० १
१५० पं० २८ तथा ४४ । १८-धर्मलिङ्ग-वा० मा० १ ।

—संलक्ष्णद्वयोस्तु व्यक्तीनामपि नास्त्ययम् । इच्छारहितसत्त्वेन निमित्तो न हि बाह्यतः” ॥

तरवसे० का० ११२२ पृ० ३४५ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ दि० पं० ९ ।

यदन्वय व्यतिरेकां नानुविधत्ते नास्तौ तद्वचनं, यथा शीतत्वमग्नेः, नानुविधत्ते च लिङ्ग-
सङ्ख्यादिवस्तुनोऽन्वय-व्यतिरेकाविति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः । यतो यदि लिङ्ग-
वस्तुतो वस्तु स्यात् तदैकस्मिन्तटाख्ये वस्तुनि 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तेरे-
कस्य वस्तुनलैक्यप्रसक्तिः स्यात् । न चैकस्य स्त्रीपुंनपुंसकाख्ये स्वभावस्य युक्तम् एकत्वहानि-
प्रसङ्गात्, विरुद्धधर्माध्यासितस्याप्येकत्वे सर्वविश्वमेकमेव वस्तु स्यात्; ततश्च सहोत्पत्तिविनाश-
प्रसङ्गः । किञ्च, सर्वस्यैव वस्तुन एकशब्देन शब्दान्तेरेण वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्विषयाणां
सर्वचेतसां मेचकादिरत्नवच्छेदलभासांसेताप्रसङ्गः । अथ सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सति सर्ववस्तुनां
यदेव रूपं वस्तुमिष्टं प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्येव विवक्षावशाद्येतासि भविष्यन्ति न शब्द-
भासानि, ननु यदि 'विवक्षावशादेकरूपाणि चेतांसि भवन्ति' इत्यङ्गीक्रियते तदा तानि ज्ञातृक-
वस्तुविषयाणि न प्राप्नुवन्ति तदाकारशून्यत्वात्, चक्षुर्विज्ञानवत् शब्दविषये । योऽपि मन्यते १०
"संस्त्यान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं स्त्रीपुंनपुंसकव्ययैस्याति (स्था) [] इति
तस्यापि तत्र युक्तम्, यतो यदि स्थित्याद्याश्रया लिङ्गव्यवस्था तदा तटशब्दादिष्वेव सर्वपदार्थेष्व-
विभागेन त्रिलिङ्गताप्रसक्तिः, स्थित्यादेर्विद्यमानत्वात्—अन्यथा 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इत्यादावपि
लिङ्गत्रयं न स्यात् विशेषाभावात्—इत्यतिव्यापिता लक्षणदोषः । ध्वनिचारदर्शनां वाऽव्यापिता
च—अंसत्यपि हि स्थित्यादिके शराविषाणादिष्वसद्विपैषु (पु) 'अभावः' 'निर्हंसाख्यम्' 'तुच्छता' १५
इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्यादिवैव प्रत्येकं लिङ्गत्रययोगि-
शब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि—प्रसव उत्पादः, संस्त्यानं विनाशः, आत्मस्वरूपं च स्थितिः, तत्र प्रसवे
स्थिति संस्त्यानयोरभावात् कथं 'उत्पादः' 'उत्पत्तिः' 'जन्म' इत्यादेः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य
प्रवृत्तिर्भवेत् । तथा, संस्त्याने स्थिति प्रसवयोरभावात् कथं 'तिरोभूतिः' 'विनाशः' 'तिरोमवनम्'
इत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते 'संस्त्यानम्' इत्यनेन च । तथा, स्थितौ संस्त्यान-प्रसवयोरतत्त्वज्ञात् २०

१-द्वयादि घ-आ० । २-ङ्गं वस्तु स्यात् आ० ।

"तटस्त्वटी तट चेति त्रै(त्रि)रूपं न च वस्तुन । शब्दलभासताप्राप्ते सर्वेषां तत्र चेतसाम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२३ पृ० ३४६ ।

३ "सर्वं विश्वमेकमेव"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४६ प० ११ । ४-ण च लि-आ० । ५-सनाप्र-भा० मा० विना ।
६ असत्यपि वि० गु० । असत्यपि आ० । ७ 'सति' वस्तुभूते, तथा च 'वस्तुभूते लिङ्गत्रयवचने सत्यपि' इत्यर्थः ।
८ "मिच्छाशुगतत्वे वा न द्युल्लक्षितपदाणि सै । तद्वशादेकरूपाणि नैकरूपं च वस्तु तत्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२४ पृ० ३४६ ।

९-दात्मनानि वा० वा० विना । १० "शब्दविययम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४६ पृ० २१ । ११-प्रस्थितित-
वि० गु० । १-वस्येति त-हा० । १-वस्यति त-आ० । १-वस्यतेति त-भा० । १-यथोक्तो-पुं-नपुंसक-
व्यवस्येति"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४६ प० २१ । स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्था—शास्त्रावर्ग साक्षादप० पृ० ४०६ द्वि० प० १४ ।

१२ "स्थिति-प्रसव-संस्त्यानसमया लिङ्गस्थिति । यदि साद्विभागेन नि(त्रि)लिङ्गत्व प्रसज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११२५ पृ० ३४६ । शास्त्रावर्ग साक्षादप० पृ० ४०५ प्र० प० १ ।

१३-वच्छेदप-वा० मा० । १४-नाम्ना व्या-आ० मा० । १-नात्वा व्या-ना० वा० ।

१५ अमानो निरुमाख्यात तुच्छतेति गृह्यते । तत्र स्थित्यादिसंबन्ध कोऽस्तस्य परिकल्प्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११३६ पृ० ३४७ ।

१६-द्रूपो स्व-भा० वा० । "शराविषाणादिषु असद्रूपेषु"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४७ प० ५ । शास्त्रावर्ग साक्षा-
दप० पृ० ४०७ प्र० प० १-२ । १७ निरूपा-भा० मा० विना । १८-स्यादिशब्दैः आ० का० ।

१९ "उत्पाद प्रसवयोः नात्र संस्त्यानमिष्यते । आत्मरूपं तु भावानां स्थितिर्विधायकम्" ॥

"तत्रोत्पादे न नाशोऽस्ति तद् क्रियुत्पत्तिरुच्यते । नात्माकार स्थितिर्वास्ति तद् कथं जन्म गीयते" ॥

"संस्त्याने न द्वय चान्यत् तत् कथं व्यपदिश्यते । तिरोभावश्च नाशश्च तिरोमवनमित्यपि" ॥

"स्थितौ स्थिति स्वभावश्च हेतुना केन बोध्यते । अयाऽपि मरुमेवैषा रूप सादेकलिङ्गता" ॥

तत्त्वसं० का० ११२७-११२८-११२९-११३० पृ० ३४७ ।

२०-नात् इतश्चाव्यापिनी तथाहि आ० हा० वि० । २१-स्य प्रवृ-वा० वा० ।

‘स्थितिः’ ‘स्थानम्’ ‘स्वभावः’ चेत्यादिभिः शब्दैः कथमुच्येत? अथ शिष्यादीनां परस्परमविभक्त-
रूपत्वात् प्रत्येकमेतु लिङ्गत्रययोगिता; ननु यद्येषां परस्परमविभक्तं रूपं तदैकमेव परमार्थतो लिङ्गं
स्यात् न लिङ्गत्रयम् ।

अन्यस्त्वाह—“स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव सामान्यविशेषाः” [] । तत्र पक्षे

५ सामान्यविशेषाणामभावात् (धात्) स्त्रीत्वादीनामपि तद्रूपाणामभाव इत्यसम्भवि लक्षणम् । किञ्च,
तेष्वेव सामान्यविशेषेष्वन्तरेणाप्यपरं सामान्यविशेषं ‘जातिः’ ‘भावः’ ‘सामान्यम्’ इत्यादेः
स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात् अव्यापिता च लक्षणस्य, न हि सामान्येष्वपराणि
सामान्यानि “निसामान्यानि सामान्यानि” [] इति विशेषिकसिद्धान्तात् । यदा तु
सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीप्यन्ते वैयाकरणैः—यथोक्तम्—

१०

“अर्थज्ञात्यभिधानेऽपि सर्वे जातिविधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः” ॥ [वाक्यप० तृ० का० श्लो० ११]

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाकरणैरभ्युपगन्तव्या, प्रत्ययाभिधा-
नाऽन्यथाव्यापारकार्योपेयमानरूपा हि जातयः न हि तासामियत्ता काचित्; अतो यथोदित-
कार्यदर्शनात् सामान्याधारा जातिः सम्प्रतिष्ठाप्यते तथाभूतप्रत्ययशब्दनियन्धनम् । ‘व्यापारलक्षणा’
१५ इति अभिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः; तदाऽनन्तरोक्तमेव दूषणम्—‘सामान्य-
स्याभावात्’ इत्यादि । अपि च, न हि अस्तसु शशविपाणादिषु जातिरस्ति घस्तुधर्मत्वात् तस्याः
इति तेषु ‘अभावआदिशब्दप्रयोगो न स्यात् । तस्मादव्यापिनी लिङ्गव्यवस्थेतीच्छारचितसङ्केत-
मात्रभाविन्येव लिङ्गत्रयव्यवस्थेति स्थितम् ।

सह्ययाया अपि घस्तुगतान्यव्यतिरेकानुविधानाभावो नैसिद्धः । ‘यथाहि’—‘सा मायिक्ये’
२० (फयेव) न घास्तापी दारोदिव्यसत्यपि घास्तये” मेदे विवक्षावशेनोपकल्पितत्वात् । अन्यथा घदुत्वे-
कत्यादिसह्यया घस्तुगतमेदामेदलक्षणा यदि स्यात् तदा ‘आपः’ ‘दाराः’ ‘सिकताः’ ‘वर्षाः’
इत्यादिवसत्यपि घस्तुनो मेदे” घदुत्वसह्यया कथं प्रवर्तते? तथा, ‘वनम्’ ‘त्रिभुवनम्’ ‘जगत्’
‘पण्णगरी’ इत्यादिव्यसत्यप्यमेदेऽर्थस्यैकत्वसह्यया न व्यपदिश्येत; अतो नासिद्धता हेतोः ।
नाप्यनैकान्तिकः सर्वस्य सर्वधर्मत्वप्रसङ्गात्, सपक्षे भावाच्च न विरुद्धः ।

१-मुच्यते भा० मा० विना । २-कमेव प-भा० मा० । ३-कमेक प-वा० वा० ।

४-“गोत्वादय इवैतेऽपि यदि स्त्रीत्वादयो मताः । सामान्यस्य निरासेन वेऽसाक्षा एव तादृशाः” ॥

तत्त्वसं० का० ११३१ पृ० ३४० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ प्र० पं० २ ।

४-भाव स्त्री-भा० ।-भावा स्त्रीत्वानामाना-भा० । ‘भावात्’ वि० सं० । “सामान्यविशेषाणां निरस्तात्वाद्”—
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४८ पं० २ ।

५ “जातिर्मात्रं सामान्यमिति वा तेषु संमतम् । न सामान्यानि युज्यन्ते सामान्येष्वपराणि हि” ॥

तत्त्वसं० का० ११३२ पृ० ३४८ ।

६ वाक्यप० तृ० का० पृ० १७ पं० ८ । ७ “सर्वे जालाभिधायिनः”—वाक्यप० तथा तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० ३४८ पं० ११ । ८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ प्र० पं० ६ । ९ “सामान्याधारा जातिः सती ‘जातयः’
इत्यस्याः श्रुतेर्विन्धनमिति । ‘व्यापारलक्षणा’ इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४८ पं० १५ । १०—प्रति जा-मा० ।

११—यते यथा वि० । १२ तथा-भा० मा० । १३ प्र० पृ० पं० ५ ।

१४ “अभावो निरूप्यत्वात् गुच्छतेत्यादि वा कथम् । सा मायिक्येव तेषां लिङ्गत्रितयसंस्थितिः” ॥

तत्त्वसं० का० ११३३ पृ० ३४८ ।

१५ वाक्यप० तृ० का० श्लो० ६७ पृ० ५४ । १६ तथापि सा वा० वा० विना ।

१७ “एकस्याऽपि सा मायिक्येव कल्प्यते हि विवक्षया । भेदाभेदविवेकेऽपि दारादि-विपिनादिवत्” ॥

तत्त्वसं० का० ११३४ पृ० ३४८ ।

१८ सापि सा मायिक्येव न घा-भा० मा० । सा सापि सामायिक्येन च न घा-वा० वा० ।
स-भा० हा० वि० । २०—वे च मे-वि० । २१ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ प्र० पं० १० ।
२२—मे-वा० वा० विना । २३—वेऽपि क-आ० हा० वि० । २४—कत्वं स-आ० वा० ।

अत्र च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपादयन्नाह-दारादिशब्दः कदाचित् जातो प्रयुज्यते कदाचित् व्यक्तौ; तत्र यदा जातौ तदा व्यक्तिगतां सङ्ख्यामुपादाय वर्तते व्यक्त्यश्च बहुषो योषितः, यदा तु व्यक्तौ प्रयुज्यते तदा तद्व्यवयवयानां पाणि-पादादीनां बहुत्वसङ्ख्यामादाय वर्तते । वन-शब्देन तु धव-पदिर-पलाशादिलक्षणा व्यक्त्यस्तत्सम्बन्धिभूतवृक्षत्वजातिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रति-पाद्यन्ते तेन 'वनम्' इत्येकवचनं भवति जानिगतैकसंख्याविशिष्टद्रव्यमाभिधानात् अथवा धवादि- ५ व्यक्तिसमाश्रिता जातिरेव 'वन'शब्देनोच्यते; तेनैकवचनं भवति जातेरेकत्वादिति ।

नन्वेवं 'वृक्षः' 'घटः' इत्यादावप्येकवचनमुच्छिन्नं स्यात् सर्वत्रैवास्य न्यायस्य तुल्यत्वात् । तथाहि-अत्रापि शक्यमेवं वक्तुम्-'जातौ व्यक्तौ वा वृक्षादिष्वेतत् प्रयुज्यते' इत्यादि । अथ मतम्-वृक्षादौ व्यक्तेरवयवयानां च सङ्ख्याविचक्षा नास्ति; यद्येवं न तर्हि वस्तुगतान्वयाद्यनुविधारिणी सङ्ख्या, विवक्षाया एवान्वय-व्यतिरेकानुविधानात्; ततश्च सैव 'दाराः' इत्यादिषु बहुवचनस्य नियन्धनमस्तु १० मेदाभावेऽप्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यते इति नासिद्धता हेतोः ।

यद्योक्तम्-'घनशब्दो जातिसङ्ख्याविशेषिता व्यक्तीराह' इति,

तत्र, न जातेः सङ्ख्याऽस्ति द्रव्यसमाश्रितत्वादेव । अथ यैशेपिकप्रक्रिया नाधीयते तदा भवे सङ्ख्यायास्तत्पा कथं धवादिव्यक्तयो विशेषिताः सिद्ध्यन्ति? स्यादेतत् सम्बद्धसम्बन्धात् तत्सम्बन्धतो वा सिद्ध्यन्ति । तथाहि-यदा जातेर्व्यतिरेकिणी सङ्ख्या तदैकत्वसङ्ख्यासम्बद्धा ज्ञाया १५ धवादिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारम्पर्येण तथा धवादिव्यक्तयो विशेष्यन्ते; यदा तु जातेरव्यतिरेकैव सङ्ख्या तदा साक्षादेव सम्बन्धात् तथा विशेष्यन्त इति जातिसङ्ख्याविशेषिताः सिद्ध्यन्ति, असदे-तत्; यतो यदि सम्बद्धसम्बन्धात् सम्बन्धतो वा धवादिव्यक्तिषु घनशब्दस्य प्रवृत्तिस्तदैकोऽपि पादपो 'घनम्' इत्युच्येत प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि-वर्हयोऽपि धवादयो जाति-सङ्ख्यासम्बन्धादेव 'घनम्' इत्युच्यते नान्यतः; स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादपेऽस्तीति किमिति न २० तंथीच्येत अथवा 'धवादिव्यक्तिसमाश्रिता' इत्यत्र पक्षे एकस्यापि तरोः 'घनम्' इत्यभिधानं स्यात् । तथाहि-यैवासी घनशब्देन जातिर्वहुव्यक्त्याश्रिताऽभिधीयते सैवैकस्यामपि धवादिव्यक्तौ व्य-स्थिता; ततश्च घनधियो निमित्तस्य सर्वत्र तुल्यत्वाद् एकत्रापि पादपे किमिति घनधीनं भवेत्?

१ "तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिष्वेतत् प्रयुज्यते" ॥

"व्यक्तेरवयवयानां च संख्यामादाय वर्तते । घनशब्दः पुनर्व्यक्तीर्जातिसंख्याविशेषिताः ॥

यद्दीराहऽथवा जातिं बहुव्यक्तिसमाश्रयाम्" ।

श्लो० वा० वन० श्लो० ९१-९२-९३ पृ० ६३७ । तत्त्वसं० का० ११३५-११३६ पृ० ३४९ ।

२-तां न स-आ० हा० वि० । ३-क्षणव्य-वा० वा० । ४-जात्योरे-वा० वा० ।

५ "ननु चैतेन विधिना सर्वमेकं वचो हतम् । नान्यत्रास्ति विवक्षा चेत् सैवास्तस्य निबन्धनम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११३७ पृ० ३४९ ।

६-यिनीं स-मा० मां० । ७ प्र० पृ० पं० ४ तथा २५ ।

८ "जातेरपि न संख्याऽस्ति भावे वा तद्विशेषिताः । कथं संबद्धसंबन्धाद् यदि संबन्धतोऽपि वा" ॥

तत्त्वसं० का० ११३८ पृ० ३५० ।

९-ह्यादि द्रव्यमाश्रित-मां० मां० विना । १० भावस-वा० वा० । ११-न्ति तस्यादे-मां० मां० वा० वा० विना । १२-तत्संबन्धसंबन्धात् तत्सं-आ० वा० । १-तत्संबन्धात् तत्सं-हा० वि० ।

१३ "यद्येवमभिधीयते वनमेकोऽपि पादपः । बहुषोऽपि हि कथ्यन्ते संबन्धादेव सोऽस्ति च" ॥

तत्त्वसं० का० ११३९ पृ० ३५० ।

१४ संयन्धसं-आ० हा० । १५-त्युच्यते मां० मां० विना । १६-हवो ध-मां० मां० वा० वा० विना ।

१७-धोच्यते आ० । १८ अथ ध-वा० वा० विना ।

"बहुव्यक्त्याश्रिता या च सैवैकस्यामपि स्थिता । तन्निमित्तस्य तुल्यत्वात् तत्रापि वनधीर्भवेत्" ॥

"क्षन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेकादिवचनसत्तः । नियमोऽयं विवक्षतो नार्थात् तद्वचनविवारः" ॥

तत्त्वसं० का० ११४०-११४१ पृ० ३५० ।

१९ प्र० पृ० पं० ५ । २० पदे मां० ।

त्रिंशत्-कालादीनां त्वसत्त्वादेवायुक्तं वस्तुधर्मत्वम्, भवतु वा वस्तुधर्मत्वमेपां तद्योपि प्रति-
विम्बलक्षणस्यापोहस्य भ्रान्तेवा(न्तेर्वा)ष्टव्यकिरूपत्वेनावसितत्वाद्ध्यवसायवशाद् व्यक्तिकारको
लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन यदुक्तम्—

‘ध्यक्तेष्ट्याव्यपदेश्यत्वात् तद्द्वारेणापि नास्त्यसौ’ इति,

५ तदनैकान्तिकम्, संवृत्तिपक्षे चासिद्धम्—

“व्यक्तिरूपावसायेन यदि वाऽपोह उच्यते ।

तत् लिङ्गाद्यभिसम्बन्धो व्यक्तिकारोऽस्य विद्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० ११४३] इति ।

‘अपोह उच्यते’ इति ‘शब्देन’ इति शेषः, ‘तद्’ इति तस्मात्, ‘अस्य’ इत्यपोहस्य ।

‘आख्यातेषु न च’ इति,

६ अत्र आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न सम्प्रतीयते इत्यसिद्धम् । तथाहि-जिज्ञासिते कस्मिंश्चिदर्थे धोतु-
बुद्धि(ज्ञे)निषेधाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तृभिः न व्यवसितया; तेनाभीष्टार्थप्रतिपक्षो सामर्थ्यादन-
भीष्टव्ययच्छेदः प्रतीयत एव, अनौपानभीष्टयोर्मन्यव्ययच्छेदरूपत्वात् । सर्वमेवाभीष्टं यदि स्यात्
तदा प्रतिनियतशब्दार्थो न प्राप्नोति इति या च कस्यचिदर्थस्य परिहारेण धोतुः क्वचिदर्थे शब्दात्
प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति; तस्मात् ‘सर्वमेवाभीष्टम्’ इत्येतदयुक्तम्, अतः ‘पचति’ इत्यादिशब्दानामन-
१५ भीष्टव्ययच्छेदः सामर्थ्यात् स्फुटमवगम्यत एव—

“तथाहि-पचतीत्युक्ते” नोदासीनोऽवतिष्ठते ।

मुञ्जे दीव्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनियतर्तम्” ॥ [तत्त्वसं० का० ११४६]

तेन ‘पर्युदासरूपं हि “निषेध्यं तत्र न विद्यते’ इति यदुक्तम् तदसिद्धम् ।

यैश्च—‘पचतीत्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति’ । इति ।

२० तत्र स्यवचनव्याघातः । तथाहि—‘पचति’ इत्येतस्यार्थं ‘स्वरूपेणैव’ इत्यनेनावधारणेनावधारित-

१ पृ० १९७ पं० २८ तथा ४४ ।

“क्रिया-कालादियोगोऽपि पूर्वमेव निराकृतः । तस्मात् सांकेतिका एते न व्यक्तियपि भाविनः” ॥

तत्त्वसं० का० ११४१ पृ० ३५१ ।

२-यापि चेति यि-भा० गी० १-यापि विति यि-भा० हा० वि० । ३ भ्राग्नितयां-वा० वा० विना ।

“भ्रान्तौष्यव्यकिरूपत्वेन”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५१ पं० ८ । ४ पृ० १९७ पं० ४४-पृ० १९८ पं० २ ।

५ ‘अपोह उच्यते’ अत्र वाक्ये । ६-ति विशेषः भा० मा० या० वा० । ७ पृ० १९८ पं० ४ तथा २३ ।

८ इति ति-वा० वा० विना । ९ जिज्ञासते आ० ।

१० “अभिप्रेते निषेधार्थं मुञ्जेः शब्दः प्रयुज्यते । अनभीष्टमुदासोऽनः सामर्थ्येनैव सिद्धति” ॥

तत्त्वसं० का० ११४४ पृ० ३५१ ।

“धोतुर्बुद्धेर्निषेधाय”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५१ पं० २० । ११ यदि य स्या-आ० । यदीयं स्या-हा० वि० ।

‘यदीदं स्या’-वि० सं० ।

“सर्वमेव न आभीष्टं सर्वाथानियमासितः । तत् पचत्यादिशब्दानां विनियमो परिरुक्तम्” ॥

तत्त्वसं० का० ११४५ पृ० ३५१ ।

१२ “प्रतिनियतः शब्दार्थः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५१ पं० २६ । १३-तदुक्तम् वि० । १४-केऽतो

दा-आ० वि० । १५ शारदा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ द्वि० पं० ४ ।

१६ अतः परम्—

“औदासीन्यमतक्षेपमस्त्वन्वयः कियान्तरम् । पर्युदासामकाऽप्योर्णं नियतं यद्यदिष्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११४७ पृ० ३५२ ।

१७ निषेध्यं ति तत्र न हा० वि० । निषेध्य ति तत्र न आ० । १८ पृ० १९८ पं० ६ तथा २३ ।

१९ पृ० १९८ पं० ७ तथा २७ ।

२० “पचतीत्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति । इत्येतच्च मन्वाक्यं परस्परपरार्थम्” ॥

“अन्यरूपनिषेधोऽयं स्वरूपेणैव तिष्ठति । इत्यन्यथा निरर्थं स्यात् प्रयुक्तमवधारणम्” ॥

तत्त्वसं० का० ११४८-११४९ पृ० ३५२ ।

रूपं दर्शयता 'पचति' इत्येतेत्यान्यरूपनिषेधेनात्मस्थितिरिति दर्शितं भवति; अन्यथा 'स्वरूपेणैव' इत्येतद्वधारणं भवत्प्रयुक्तमनर्थकं स्यात् व्यवच्छेद्याभावात् ।

'साध्यत्वप्रत्ययश्च' इति,
अत्रापि यैद्यपोहो भवता निरु(र)पाख्यस्वभावतया गृहीतस्तत्कथमिदमुच्यते 'निष्पन्नत्वात्' इति, न ह्याकाशोत्पलादीनां काचिदस्ति निष्पत्तिः सर्वोपाख्याविरहलक्षणत्वात् तेषाम् । स्यादेतत् ५ यैद्यप्यसौ 'निरुपाख्यः परमार्थतस्तथापि भ्रान्तैः प्रतिपत्तुमिवांहरूपतयाऽध्यवसितत्वादसौ सोपाख्यत्वेन स्याति; ननु यद्यसौ सोपाख्यत्वेन स्याति तथापि किमत्र प्रकृतार्थानुकूलं जातम् ? वस्तुमिस्तुल्यधर्मत्वम्, एतेन यथा वस्तु निष्पन्नरूपं प्रतीयते तथापोहोऽपि वस्तुमिस्तुल्यधर्मतया संयाते (तो) निष्पन्न इव प्रतीयत इति सिद्धं 'निष्पन्नत्वात्' इति घचनेम् । यैद्येवं भैषत्यै(तै)व साध्य(ध्यत्व)-प्रत्ययस्य भूतादिप्रत्ययस्य च निर्मितमुपदर्शितमिति न घक्त्यमेतत् 'निर्निर्मितं प्रसज्यते' इति । १० यदपि 'विध्यादावर्थरशो च नान्यापोहनिरूपणम्' इति 'परिणोक्तम्, तत्र विधेयादेरर्थस्य निषेधेऽपि व्यावृत्ततयाऽवस्थितत्वात् तत्प्रतिपत्तौ सामर्थ्यादपिचक्षितं नास्तितादि "निषिध्यत इत्यस्त्येवात्र 'अन्यापोहनिरूपणम्' ।

'नञ्धापि नञा युक्तौ' इति,
अत्रापि—

"नासौ न पचतीत्युक्ते गम्यते पचतीति हि ।

औदासीन्यादियोगश्च तृतीये नञि गम्यते" ॥

"तुर्थे तु तद्विधिकोऽसौ पचतीत्ययसीयते ।

तेनात्र विधियाप्येन सममन्यनिर्वर्तनम्" ॥ [तत्त्वसं० का० ११५७-११५८]

'तुर्थे' इति चतुर्थे "रुतुरद्वयतौ आद्यशरलोपश्च" [पौणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ पार्ति० २०

१-त सामान्यरू-भा० मा० १ २ पृ० १९८ पं० ९ तथा २९ ।

३ "निष्पन्नत्वमपोहस्य निरुपाख्यस्य क्रीदणम् । गगनेन्द्विषयीनां निष्पत्तिर्नहि काचन" ॥

तत्त्वसं० का० ११५० पृ० ३५२ ।

४ पृ० १९८ पं० ११ तथा २९ ।

५ "यस्त्विष्यव्यवसायाद्ये च सोपाख्यत्वेन भाव्यतौ । ततः किं तुल्यधर्मत्वं वस्तुभिधास्य गम्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११५१ पृ० ३५२ ।

६ निरूपा-भा० मा० विना । ७ भ्रान्तिः भा० मा० विना । ८ "सोपाख्यत्वेन भातीति । यदि नामासौ

सोपाख्यत्वेन भाति तथापि"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५३ पं० ३-४ । ९ रथातेर्निष्पन्न इति वा० या० विना ।

"क्षयातो निष्पन्न इव"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५३ पं० ६ । १०-नं निष्पन्नत्वादौ यद्येवं वा० या० विना । "इति

सिद्धं निष्पन्नत्वादिति द्यनम् । यद्येवम्"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५३ पं० ६ ।

११ "साध्यत्वप्रत्ययस्तस्मात् तन्माभूतादिरूपणम् । वस्तुमिस्तुल्यरूपत्वात् तन्निमित्तं प्रसज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११५२ पृ० ३५३ ।

१२ भयह्येव वा० या० विना । मयतेव वि० सं० । "भवतैव साध्यत्वप्रत्ययस्य"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५३

पं० ८ । १३-मित्वमु-हा० वि० ।-मित्वत्वमु'-वि० सं० । १४ पृ० १९८ पं० १३ तथा २९ । १५-वर्था-

रा-भा० मा० । १६ पृ० १९८ पं० १३ तथा ३२ ।

१७ "विध्यादावर्थरशौ च नास्तितादि निषिध्यते । सामर्थ्याच्च तु शब्देन यदेव न विवक्षितम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११५३ पृ० ३५३ ।

१८ "निषेधादिव्यावृत्ततया"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५३ पं० १८ । १९-व्यादिवि-भा० मा० । २० निषे-

ध्य-वा० या० । २१ पृ० १९८ पं० १४ तथा पृ० ३२ ।

२२ "ननधापि नञा युक्तपोहस्तादशो भवेत् । तच्चतुष्टयसङ्ग्राहे यादश्चः संप्रतीयते" ॥

"नञा योगे ननो ह्यर्थे गम्यते कस्यचिद् विधिः । तृतीयेन नञा तस्य निरुहः प्रतिपाद्यते" ॥

'निषेधायापरस्य तुरीयो यः प्रयुज्यते । तस्मिन् विवक्षिते वेन ज्ञाप्यतेऽन्यनिवर्तनम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११५४-११५५-११५६ पृ० ३५३ ।

२३ शाखवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ द्वि० पं० १२-१३ । २४ "यैगौ पल्लव च" हैम० श० ७ पा० १ सू० १६८ ।

सू० त० २९

सिद्धान्त० पृ० २९९] इत्यनेन पूरणार्थे 'यत्'प्रत्ययविधानात् । 'तद्विविक्तोऽसी' इति श्रुत्यासिन्या-
'द्विविविक्तः(कः)', 'विधिवाक्येन सममन्यनिवर्तनम्' इति यथा 'पचति' इत्यादां विधिवाक्ये सामर्थ्या-
द्यौदासीन्यादिनिवृत्तिर्गम्यते तथा द्वितीयेऽपि नञि इति सिद्धमत्राप्यन्यनिवर्तनम् । स्पष्टार्थे तु
नञ्चतुष्टयोदाहरणम् ।

५ 'चादीनां नन्योगो नास्ति' इति, अत्र—

"समुच्चयादिर्यश्चार्थः कश्चिच्चादेरभीप्सितः ।

तदन्यस्य विकल्पादेर्भवेत् तेन व्यपोहनम्" ॥ [तत्त्वसं० का० ११५९]

आदिशब्देना(न) 'चा'शब्दस्य विकल्पोऽर्थः, 'अपि'शब्दस्य पदार्थासंभवानांऽ(र्थसंभावनाऽ)
न्यवसर्गादयः, 'तु'शब्दस्य विशेषणम्, 'एव'कारस्यावधारणमित्यादेर्ग्रहणम् । 'तदन्यस्य' इति
१० तस्मात् समुच्चयादन्यस्य, 'तेन' इति चादिना ।

'वाक्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च व्यपदेष्टुं न शक्यते' इति,

अत्रापि कार्यकारणभावेन सम्बद्धा एव पदार्था वाक्यार्थः यतो न पदार्थव्यतिरिक्तो निरवयवः
शब्दलामा वा कस्मापवर्णप्रत्यये वाक्यार्थोऽस्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तादृशस्यानुपलब्धेः पदार्थस्य
चापोहरूपार्थं सिद्धमेव । तथाहि—'चैत्रं । गामानय' इत्यादिवार्थे चैत्रादिपदार्थव्यतिरेकेण बुद्धौ
१५ नान्योऽर्थः परिचर्तते चैत्राद्यर्थगतौ च सामर्थ्यादिवैत्रादिव्यवच्छेदो गम्यते; अन्यथा यद्यन्यकत्रादि-
व्यवच्छेदो नाभीष्टः स्यात् तदा चैत्रादीनामुपादानमनर्थकमेव स्यात् । ततश्च न किञ्चित् कश्चिद्
व्यवहरेदिति निरीहमेव जगत् स्यात् ।

'अनन्यापोहशब्दादौ वाच्यं न च निरूप्यते' इति,

१-द्विविक्तः का० वा० । द्विविक्त-भा० मा० । २ पृ० १२५ पं० ४० । ३ चादी-भा० विना । ४ पृ०
१९८ पं० १७ तथा ३९ । ५ शास्त्रा-समादादक० पृ० ४०८ प्र० पं० २१ । ६ आदिशब्दे चा वा०
वा० विना । "आदिशब्देन 'चा' शब्दस्य"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५४ पं० १९ । ७ कल्पायः भा० मा० ।
८ पदार्थासंभवानान्वसर्गा-भा० । पदार्थासंभवीनाद्यसर्गा-हा० । पदार्थासंभवनान्वसर्गा-वि० ।
९-नात्वयसर्गा-वा० वा० ।

"अपिः पदार्थ-संभावनाऽन्ववसर्गा-गर्हा-समुच्चयेषु"—पाणि अ० १ पा० ४ सू० ९५ महाभा० पृ० २९९ ।
फासि० अ० १ पा० ४ सू० ९६ पृ० ८१ । "अपि" शब्दस्य पदार्थ-संभावनाऽन्ववसर्गादयः"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० ३५४ पं० १९ ।

"गर्हा-समुच्चय-प्रश्न-शङ्का-संभावनास्त्रयि"—भर० का० ३, श्लो० २४८ ।

"अपि पदार्थोऽनुवृत्त्यपेक्षा-समुच्चयाऽन्ववसर्गा-गर्हाऽऽशीः-संभावन-भूषण-संवरण-प्रभाऽवमर्शेषु"

—हे० तत्त्वप्र० महा० म्या० पृ० ६५ पं० ४-१० ।

"अपि संभावनशङ्कागर्हणानु समुच्चये ॥

प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च" । हे० अनेका० का० ७ श्लो० ३३-३४ ।

"गर्हा-समुच्चय-प्रश्न-शङ्का-संभावनास्त्रयि" ॥ शाश्वत० श्लो० ७८२ ।

"अपि संभावना-प्रश्न-शङ्का-गर्हा-समुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च" ॥

यज्ञीयविश्व० अदिशब्दे ।

१० "समुच्चयादेरन्यस्य"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५४ पं० २१ । ११ पृ० १९८ पं० १७ तथा ३९ ।

१२ "वाक्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च मुञ्जातेन तथा ह्यसी । पदार्था एव सहिताः केचिद् वाक्यार्थ उच्यते" ॥

"तेषां न वे विजातीयोऽपेक्षाः सुपरिफुटाः । वाक्यार्थस्याऽपि ते वैव तेभ्योऽन्यो नैव सोऽस्ति हि" ॥

तत्त्वसं० का० ११६०-११६१ पृ० ३५४ ।

१३ वाक्यार्थो-भा० मा० । "वाक्यार्थो"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५५ पं० ३ । "तद्व्यतिरिक्तनिरवयवस्य
शब्दलामनः कस्मापवर्णप्रत्ययस्य वाक्यार्थस्याऽनुपलब्धेः"—शास्त्रवा० समादादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ५ ।

१४ "चैत्र । गामानयेत्यादिवाक्यार्थेऽधिगते सति । कर्तुं-कर्मन्तरादीनामपेक्षो गम्यतेऽर्थतः" ॥

तत्त्वसं० का० ११६२ पृ० ३५५ । शास्त्रवा० समादादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ४ ।

१५ पृ० १९८ पं० २० । १६ पृ० १९९ पं० १ तथा २३ ।

अत्र, नह्यत्र भवदभिमतो जात्यादिलक्षणो विधिरूपः शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते जात्यादेर्निषिद्धत्वात् ।

“किन्तु विध्यवसाय्यस्माद् विकल्पो जायते ध्वनेः ।

पश्चादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मतिः” ॥ [तत्त्वसं० का० ११६४]

यद्यनपोहशब्दादपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते इतीष्यते न तर्ह्यपोहशब्दार्थोऽभ्युपगन्तव्यः तस्य निषिद्धत्वात्, असदेतत् ;

“स त्वसंवादकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।

न शाब्दाः प्रत्ययाः सर्वे भूतार्थाध्यवसायिनः” ॥ [तत्त्वसं० का० ११६५]

‘सः’ इति अनन्यापोहशब्दादिः, ‘असंवादकः’ इति न संवदतीत्यसंवादकः, न विद्यते त्रा(वा) संवादो (संवादोऽस्येत्यसंवादकः । कस्मात् ? ‘वस्तुसम्बन्धहानितः’ तथाभूतवस्तुसम्बन्धाभावात् पूर्वं हि जात्यादिलक्षणस्य शब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशब्दादिभ्योऽपोहशब्दार्थनिषेधे मतिरुपजायत इति, उच्यते; ‘वितथविकल्पाभ्यासवासनाप्रभवतया हि केचन शाब्दाः प्रत्यया असद्भूतार्थनिवेशिनो जायन्त एव इति न तदशब्दं यस्मात् सदसत्ता सिद्ध्यति ।

यच्च ‘प्रमेय-क्षेपशब्दादेः’ इति,

अत्र कैस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोहं नास्तीत्यभिधीयते ? यदि तार्चद्वैक्यस्थप्रमेयादिशब्दमाश्रित्योच्यते तदा सिद्धसाध्यता, केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् यतः श्रोतृजनानुग्रहाय प्रेक्षा-घट्टिः शब्दः प्रयुज्यते न व्यसनितया, न च केवलेन प्रयुक्तेन श्रोतुः कश्चित् सन्देह-विपर्यासनिवृत्ति-लक्षणोऽनुग्रहः कृतो भवेत् । तथाहि-यदि श्रोतुः कश्चिदर्थं समुत्पन्नौ संशय-विपर्यासौ निवर्त्य ‘निस्सन्दिग्धप्रत्ययमुत्पादयेत् प्रतिपादकः, एवं तेनास्यानुग्रहः कृतो भवेत् नाप्यथा । न च केवलेन शब्देन प्रयुक्तेन तथाऽनुग्रहः शक्यते कर्तुम्, तस्मात् संशयादिनिवर्त्तने निश्चयोत्पादने च श्रोतुरनुग्रहात् शब्दप्रयोगसाफल्यमिति वाक्यस्यैवास्यास्य प्रयोगः । अथ वाक्यस्यमेव क्षेपादिशब्दमधि-कृत्योच्यते, तद् असिद्धम् ; तत्र हि वाक्यस्येन प्रमेयादिशब्देन यदेव मूढमिति संशयस्थानमिष्यते

१ “अनन्यापोहशब्दादौ न विधिर्यवसीयते । परैरभिमतः पूर्वं जात्यादेः प्रतिषेधनात्” ॥

तत्त्वसं० का० ११६३ पृ० ३५५ ।

२-रूपश-मां विना । ३ पृ० १७४ पं० २४ । ४-ध्यवसाय्यस्माद्वि-भां मां । ५ यद्यनपोह-शब्दार्थनिषेधे आ० हा० वि० । यद्यन्यपोहशब्दार्थनिषेधे वा० बा० । “यद्यनपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५५ पं० २० । ६ सर्वेऽसं-आ० । ७-द्वक इति न संवादकः कस्मात् आ० हा० । ८ द्वकः कस्मात् वा० बा० विना । “न संवदतीत्यसंवादकः, न विद्यते वा संवादोऽस्येत्यसंवादकः”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५५ पं० २४ । ९ विषयविक्रि-भा० बा० । “वितथविकल्पाभ्यासवासनाप्रभवात् तत्र तत्राविभा-धविकल्पक्रमेणो(णा)न्यारोहनिषेधमतिप्रवृत्तः”-शास्त्रवा० स्याद्वादकः पृ० ४०८ प्र० पं० ६ । १० यच्च क्षेप-प्रमे-यश-मां मां वा० बा० विना । “यदपि क्षेप-प्रमेयादिशब्दानां न किञ्चिदपोहमस्ति”-शास्त्रवा० स्याद्वादकः पृ० ४०८ प्र० पं० ७ । ११ पृ० १९९ पं० ४ तथा २३ ।

१२ “प्रमेय-क्षेपशब्दादौ कस्मादपोहं न विद्यते । न ह्यसौ केदलोऽन्नापे प्रेक्षाघट्टिः प्रयुज्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११६६ पृ० ३५६ ।

१३-घट्ट वाक्यस्यप्र-भा० हा० वि० । १४-वाक्यार्थप्र-बा० बा० । १५-चलप्रयोगा-भां मां ।

१६ “किन्त्वारेक-विपर्याससंभवे सति कल्पचित् । कचित् तद्विनिवृत्त्यर्थं धीमतिः स प्रयुज्यते” ॥

“निस्सन्देहविपर्यासप्रत्ययोत्पादनादतः । तेनैव तैः प्रयुक्तेन साफल्यमनुभूयते” ॥

तत्त्वसं० का० ११६७-११६८ पृ० ३५६ ।

१७-पर्ययो मां मां । १८ निस्सन्दिग्धं प्र-भां मां । १९-वर्तनेन नि-भां मां । २०-स्थ-स्येव प्र-भां मां वा० बा० विना । २१-गा आद्यवा-भां मां । २२-क्यस्तुमेव आ० हा० वि० ।

२३ “यत् तत्र जडचेतोमिश्रशङ्कास्पदमिष्यते । तदेव सिध्यते तेन विफलोच्चारणाऽन्यथा” ॥

“किञ्चिद्व्यशङ्कमानोऽसी किमर्थं परिपृच्छति । अतत्संस्कारकं शब्दं श्रुत्वा वा स्वस्थधीः कथम्” ॥

“चक्षुर्गानादिविधेयं रूपादीनि यदुच्यते । तेनाऽऽरोपितमेतदि केनचित् प्रतिषिध्यते” ॥

“न चक्षुराश्रितेनैव रूपं नीत्यादि वेद्यते । किन्तु श्रोत्राश्रितेनापि निलेनैकेन चेतसा” ॥

तत्त्वसं० का० ११६९-११७०-११७१-११७२ पृ० ३५६-३५७ ।

२४-मतिमिः संशयास्या-भा० बा० । मतिमिराशङ्कास्या-भां । मतिमिराशङ्कस्या-भां ।

तदेव नियत्यंत इत्यतोऽसिद्धमेतत् 'प्रमेयादिशब्दानां निवर्त्यं नास्ति' इति; अन्यथा यदि श्रोता न कचिदर्थं संशेते तत् किमिति परस्मादुपदैशमपेक्षने? निश्चयार्था हि परं पृच्छति अन्यथोन्मत्तः स्यात् । यदि नाम श्रोतुराशङ्क्यास्थानमस्ति तथापि शब्देन तत्र निवर्त्यत इत्येतच्च न घक्तव्यम्, श्रोतु-संस्कारायेव शब्दानां प्रयोगात् तदसंस्कारकं चक्षुः—अन्यथा—उन्मत्तताप्रसक्तिः । तथाहि—
 ५ 'किं' क्षणिकत्वादिरूपेण हेया भावाः, आहोश्वित्र' 'किं सर्वव्यपेक्षतया प्राप्ताः उत न' इत्यादि-संशयोद्भूतो 'क्षणिकत्वादिरूपेण हेयाः सर्वधर्माः' तथा 'सर्वव्यपेक्षतया प्राप्ताः' इतिसंशयव्युदासार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्त इति । यंदि(द)क्षणिकत्वाऽप्येत्यादि समारोपितं तद् निवर्त्यते, क्षणिकत्वादिरूपेण तेषां प्रमाणसिद्धत्वात् । अथ 'किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः' इति 'आहोश्वित्र' इति प्रस्तावे 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः 'प्रमेयाः' इति केवलं शब्दध्वन्यात् प्रवृत्तमानरूपा शब्दाः
 १० विबुद्धिरूपजायत एव । तद् यदि केवलस्य शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति? नैवे केवलशब्दध्वन्यादर्थप्रतिपत्तिः "किमिति वाक्येषूपलब्धस्यार्थचनः शब्दस्य सादृश्येनापहतमुद्देः केवलशब्दध्वन्यादर्थप्रतिपत्त्यभिमानः । तथाहि—येष्वेव वाक्येषु 'प्रमेय'शब्दमुपलब्धवान् श्रोता तदर्थेप्येव सा बुद्धिप्रतिष्ठितार्था प्रवृत्तमानरूपा समुपजायते, तत्र घटादिशब्दानामपि तुल्यम् । तथाहि—'किं' घटेनोदकमार्नेयमि उताञ्जलिना' इति प्रयोगे प्रस्तावानभिज्ञस्य यावत्सु वाक्येषु तेन
 १५ 'घटेन' इति प्रयोगो दृष्टत्वायत्स्वर्थेषु आकाङ्क्षावती पूर्ववाक्यानुसापदेव प्रतिपत्तिर्भवतीति घटादि-शब्दा (शब्दा इव) विशिष्टार्थचनः प्रमेयादिशब्दाः ।

'युक्तम्—'अपोहकल्पनायां च' इत्यादि,

तत्र, ध्वस्त्वेष ध्यायधसायवशाच्छब्दार्थत्वेन कल्पितं यद् विर्यक्षितं नावस्तु; तेन तत्प्रतीती सामर्थ्यादविषक्षितस्य व्यावृत्तिरपिगम्यत एवेति नाद्यापिनि शब्दार्थव्ययस्या । यदेव च सूक्ष्मते-
 २० राशङ्क्यास्थानं तदेवाचिरुक्त्योक्तमाचार्येण—

'हे(अहे)यं कल्पितं कृत्वा तद्वधयच्छेदेन "हेयेऽनुमार्नेम्" [हेतुं

] इति ।

१-घर्तत इ-भा० मा० । २ श्रोतुः सं-भा० मा० ।

३ "क्षणिकत्वादिरूपेण वि (किं) हेया इति विप्रमे । सर्वव्यपेक्षतया धर्माधैते भवन्ति किम्" । ॥

अभावा अपि किं हेया न ज्ञानं जनयन्ति ये । इत्यादिभिप्रमोद्भूती मिहेयपदमुच्यते" ॥

सत्त्वसं० का० ११७३-११७४ पृ० ३५७ ।

४-शब्दाः मुख्य-भा० मा० । ५ यदक्षणिकत्वा-वि० सं० । "अत्र यदक्षणिकत्वादिना हेयत्वादिरूपमारोपितम्"—सत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५८ पं० ३ । "क्षणिकत्वेन हेया भावाः" इत्यादिवाक्यस्येन तेन क्षणिकत्वादिनाऽहेयत्वादेः समारोपितस्य व्यावर्तनात्"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ९ । ६-घर्तते वा० बा० ।

७ "सादृग् हेयत्वमस्ते (स्ये) पां क्षणिकत्वादिसाधनात् । हेयोऽयावोऽपि सत्त्वत्वा (स्या) स्थापनादनुमाऽऽत्मना" ॥

सत्त्वसं० का० ११७५ पृ० ३५८ ।

८-इति आहोश्वित्र भा० मा० । ९-इति अहोश्वित्र हा० वि० । १०-इति अहोश्वित्र वा० बा० । ११-प्रयोग प्र वा० बा० मा० मा० विना । "इति प्रस्तावे 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः केवलशब्दध्वन्यात् प्रवृत्तमानरूपा शब्दाः पीः"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० १० । १०-घटशब्द-भा० ।

११ "प्रमेय-हेयशब्दादेः प्रतिपत्तिनिमित्तताम् । इत्थं वाक्यस्थितस्यैव दृष्ट्वा कालान्तरेप्यपि" ॥

"केवलस्योपलम्भे या प्रतीतिरुपजायते । प्रवृत्तमानाऽर्थमेवेयु सा तद्व्यवधानादुत्पद्यते" ॥

"घटादिभ्योऽपि शब्देभ्यः सादृश्येन च तथाविधा । तस्याद् घटादिशब्देन हेयादिचिन्तयः समा" ॥

सत्त्वसं० का० ११७६-११७७-११७८ पृ० ३५८ ।

१२ "किन्तु"—सत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३५८ पं० २२ । १३ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ११ । १४-नय-

‘ज्ञानाकारनिषेधाच्च’ इत्यादी

ज्ञानाकारस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथमभावः ? तथाहि—स्वमादिषु अर्थमन्तरेणापि निरालम्ब-
नमागृहीतार्थाकारसमारोपकं ज्ञानमागोपालंमतिस्फुटं स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धम् । न च देश-काला-
न्तरावस्थितोऽर्थस्तेन रूपेण संवेद्यत इति युक्तं वक्तुम्, तस्य तद्रूपाभावात्; न चान्येन रूपेणान्यस्य
संवेदनं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यद्यपि भवद्भिर्ज्ञानस्यात्मगतः कश्चिद् विशेषोऽर्थरुतोऽभ्युप- ५
गन्तव्यः येन बोधरूपतासाम्येऽपि प्रतिविषयं ‘नीलस्येदं संवेदनम् न पीतस्य’ इति विभागेन विभं-
ज्यते ज्ञानम्; तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञानमभ्युपगतं स्यात् आकारव्यतिरेकेणान्यस्य
स्वभावविशेषत्वेनावधारयितुमशक्यत्वात्, अतो भवता ‘स्वभावविशेषः’ इति स एव शब्दान्तरे-
णोक्तः अस्माभिस्तु ‘आकारः’ इति केवलं नास्ति विवादः ।

‘एवंमित्यम्’ इत्यादावपि ‘एवंमेतन्नैवम्’ इति वा ‘प्रकारान्तरमारोपितमेवम्’ इत्यादिशब्दैर्व्यव- १०
च्छिद्यमानं स्फुटतरमवसीयते’ चेति नाव्यापिता शब्दार्थव्यवस्थायाः । एवं कुमारिलेनोक्तं रूपं
प्रतिविहितम् ।

[उद्योतकरोक्तानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्]

इदानीमुद्योतकरेणोक्तं प्रतिविधीयते—तत्र यदुक्तम्—

‘सर्वशब्दस्य कक्षार्थो व्यर्थच्छेद्यः प्रकल्प्यते’ इति, १५
अत्रापि शेषादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगात् वाक्यस्यस्यैव नित्यं प्रयोग इति यदेव
मूढमतेराशङ्कास्थानं तदेव ‘निषर्त्यमस्ति’ तथाहि—

“सर्वे धर्मा निरात्मानः सर्वे वा पुरुषा गताः” ।

सामस्यं गम्यते तत्र कश्चिदंशस्त्यपोह्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० ११८६]

कोऽसावंशोऽपोह्यतेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

“केचिदेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यैचिच्चैव भ्रान्तेस्तद्विनिवर्त्यते” ॥ [तत्त्वसं० का० ११८७] २०

‘एकाद्यसर्वम्’ इत्यादावपि

यदि हि सर्वस्याहस्य प्रतिषेधो वाक्यस्य सर्वशब्दे विधक्षितः स्यात् तदा स्वार्थोऽपोहः प्रसज्यते
यावता यदेव मूढधिया शङ्कितं तदेव निषिध्यत इति कुतः स्वार्थापवादित्वदोषप्रसङ्गः ? एवं २५
ह्यादिशब्दैरेवपि धाच्यम् ।

यद्योक्तम्—‘किं भावोऽयमाभावः’ इत्यादि,

१ पृ० १९९ पं० १४ तथा ३२ । २-क्षप्रत्ययसि-मा० मा० ।

३ “ज्ञानाकारनिषेधस्तु स्वैधत्वात् शक्यते । विद्यते हि निरालम्बमारोपकमेतन्मतेन” ॥

“ज्ञानस्यात्मगतः कथमित्यतः प्रतिगोचरम् । अवदमाभ्युपगन्तव्यः स्वभावश्च स एव च” ॥

“अस्माभिरुक्त आकारः प्रतिविम्बं तदामता । छेद्यः प्रतिमासश्च संज्ञामेदस्त्वकारणम्” ॥

तत्त्वसं० का० ११८१-११८२-११८३ पृ० ३५९ ।

४-पक्षान-वा० बा० । ५-लमसिस्फु-मा० मा० । लसितिस्फु-आ० । लमि स्फु-ना० बा० ।

६-साम्येति प्रति-हा० वा० बा० । साम्येति विप-आ० । ७-भज्येते आ० भा० । ८-वलनास्ति मा०
मा० विना । ९ एवमित्यादा-मा० मा० । १० १९९ पं० १८ तथा ३६ ।

११ “एवमित्यादिशब्दानां नैवमित्यादि विद्यते । अपोहमिति विसृष्टं प्रकारान्तरलक्षणम्” ॥

तत्त्वसं० का० ११८४ पृ० ३६० ।

‘एवमेतन्नैवमिति प्रकारान्तर-’ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३६० पं० ४ । १२-ते वेति मा० मा० । १३ पृ० २००
पं० २ तथा २१-२२ । १४-छेद्यः प्रकल्प-आ० । छेद्यः प्रकल्प-हा० वि० ।

१५ “भवहारोपनीते न सर्वशब्देऽपि विद्यते । व्युदास्य तस्य चार्थोऽयमन्यापोहोऽभिहितः” ॥

तत्त्वसं० का० ११८५ पृ० ३६० ।

१६ निर्वर्त्य-हा० वि० । १७-स्यचिच्चैव आ० वि० । १८ भ्रान्तेस्त-आ० । १९ पृ० २०० पं० ५
तथा २३ । २० “सर्वज्ञप्रतिषेधश्च नैव तस्मिन् विधक्षितः । स्वार्थापोहप्रसङ्गोऽयं तस्मादज्ञतयोच्यते” ॥

तत्त्वसं० का० ११८८ पृ० ३६० ।

२१ एव यादि-वा० बा० । एवमह्यादि मा० मा० आ० हा० । २२ पृ० २०० पं० ११ तथा १६ ।

तत्रापि यथाऽसौ बालरूपतया भ्रान्तेरवसीयते न तथा स्थित इति बालरूपत्वाभावात्ते भावः, न चामावो बाह्यवस्तुतयाऽव्यवसितत्वात् इति कथं 'यदि भावः स किं गौः' इत्यादि(वि)भाव-
पक्षमाविनः 'प्रेय-सम्प्रतिपत्त्योरभावः' इत्यादिबाह्यपक्षमाविनो दोषस्यावकाशः? अथ पृथक्त्वै-
कत्वादिलक्षणः कस्मान्न भवति? व्यतिरेको(काऽ)व्यतिरेकाऽऽश्रिताऽनाश्रितत्वादिवस्तुगतधर्माणां
५ कल्पनाशिल्विषयवदितविग्रहेऽप्योहोऽसम्भवात् ।

यद्येकम्—'क्रियारूपत्वाद्दोहस्य विषयो वक्तव्यः' इति,
तदसिद्धम्; शब्दवाच्यस्याप्योहस्य प्रतिविम्बात्मकत्वात् । तच्च प्रतिविम्बकम् अव्यवसितबाह्यवस्तु-
रूपत्वाद् न प्रतिषेधमात्रम्; अत एव 'किं गोविषयः अथाऽगोविषयतः (पयः)' इत्यस्य विकल्प-
यस्यानुपपत्तिः गोविषयत्वेनैव तस्य विधिरूपतयाऽव्यवसीयमानत्वात् ।

१० यद्येकम्—'केन ह्यगोत्वमासक्तं गोयैनेतदपोहते' इति,
अत्रापि, यदि हि प्राधान्येनान्यनिवृत्तिमेव शब्दः प्रतिपादयेत् तदैतत् स्यात् यथार्था(र्थ)प्रति-
विम्बकमेव शब्दः करोति, तद्वती च सामर्थ्यादन्यनिवृत्तं गम्यत इति सिद्धान्तानभिमततया यच्च
किञ्चिदभिहितम् । व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पः पूर्वमेव निरस्तः ।

यदुक्तम्—'किमयमपोहो वाच्यः' इत्यादि,

१५ तत्रान्यापोहो 'वाच्यत्वम्' इति विकल्पो यद्यन्यापोहशब्दमधिकृत्यामिधीयते तदा विधिरूपेण-
वास्तौ तेन शब्देन वाच्य इत्यभ्युपगमाच्चानिष्टापत्तिः । तथाहि—'किं विधिः शब्दार्थः आहोऽश्वद्व्या-

१ "न भावो नापि चामावोऽप्युपगमेकत्वलक्षणः । नाश्रिताऽनाश्रितोऽप्योहो नैकनेकश्च वस्तुतः" ॥

"यथाऽसौ नास्ति तत्रैव यथाऽसौ व्यवसीयते । तत्र भावो न चामावो वस्तुत्वेनावसायतः" ॥

तत्त्वसं० का० ११८९-११९० पृ० ३६६-३६९ ।

२ भ्रान्तेर-वा० बा० । ३-ज्ञ भावो बाह्यवस्तुतया आ० बा० बा० ।-ज्ञ भावो बाह्यवस्तु तथाऽ-
व्यवस्थितत्वा-हा० वि० । ४ "बाह्यरूपतया दर्शितत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६९ पं० ७ ।

५-स्यादिभाष-भा० मां० हा० वि० विना । पृ० २०० पं० १२ तथा २६ । ६ पृ० २०० पं० १३ तथा २८ ।

७-ति व्यतिरेकाश्रि-भा० मां० विना ।

८ "भेदादेदादयः सर्वे वस्तुसत्परिणिष्टिताः । निःस्वभावश्च शब्दार्थस्वसादेते निरास्तदाः" ॥

तत्त्वसं० का० ११९१ पृ० ३६९ ।

"व्यतिरेकाव्यतिरेकादयः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६९ पं० ११ ।

९ पृ० २०० पं० १६ । १० क्रियाया रु-आ० हा० वि० । ११-दपोहस्य भा० मां० विना ।

१२ विषय इ-का० । "विषयः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६९ पं० १५ । १३ पृ० २०० पं० १७ । १४ पृ०
२०० पं० १९ तथा ३६ । १५-क्तं गौर्यै-आ० हा० विना ।

१६ "अन्वार्थविनिवृत्तिं च साक्षाच्छब्दः करोति नः । कृते स्वार्थभिधाने ॥ सामर्थ्यात् साऽवगम्यते" ॥

"न तदाऽमा परास्तेति विस्तरेणोपपादितम् । (पृ० २०३ पं० २३) परपक्षानभिज्ञेन तस्मादेतद्विद्योच्यते" ॥

"केन ह्यगोत्वमासक्तं गोयैनेतदपोहते । इति नैवाभिमुख्येन शब्देनैतदपोहते" ॥

तत्त्वसं० का० ११९२-११९३-११९४ पृ० ३६९ ।

१७ "यथार्थाऽर्थप्रतिविम्बकमेव"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६९ पं० २५ । १८ प्र० पृ० पं० ५ । १९ पृ०
२०१ पं० ८ ।

२० "कतमेन च शब्देन वाच्यत्वं परिपृच्छयते । अपोहस्य क्रियेतेन यदि वा किं पठादिना" ॥

"शब्दार्थः किमपोहो वा विधिरिति निरूपणे । अपोह इति भास्यतद यत् तदेवं प्रतीयते" ॥

"प्रतिविम्बं हि शब्दार्थ इति साक्षादियं मतिः । जात्यादिविधिहानिस्तु सामर्थ्यादवगम्यते" ॥

"पठ-पृथगदिशब्दाश्च तदेव प्रतिविम्बकम् । भ्रुवन्ति जननात् साक्षादर्थान्नयत् क्षिपन्ति तु" ॥

"तस्मान्न विधियोऽस्ति नानिष्टा च प्रसज्यते । अत्राच्यपक्षदोषस्तु तदनङ्गीकर्तव्यं नः" ॥

तत्त्वसं० का० ११९५-११९६-११९७-११९८-११९९ पृ० ३६२ ।

२१-न्यापोहवा-वा० बा० । २२-च्यत्वमिति ऽकल्पे आ० हा० वि० ।-च्यत्वविकल्पे भा० मां० ।

"तत्रान्यापोहवाच्यत्वविकल्पः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६२ पं० १४ । २३ आहोऽश्व-हा० वि० । आहोतेस्वि-
वा० ।

पोहः' इति प्रस्तावे 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इत्युक्ते प्रतिपत्तुर्ययोरुपप्रतिविम्बलक्षणान्यापोहाध्यवसायी प्रत्ययः समुपजायते अर्थानु(यात् तु)विधिरूपशब्दार्थनिषेधः । अथ घटादिशब्दमधिकृत्य, तत्रापि यथोक्तप्रतिविम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाद् घटादिशब्देरुपजन्यमानत्वाद् विधिरूप एव तैः प्रतिपाद्यते, सामर्थ्यात् त्वन्यनिवृत्तेरधिगम इति नानिष्ठापत्तिः । न चाप्यनवस्थादोषः, सामर्थ्यादन्यनिवृत्तेरगम्यमानत्वात् न तु घाच्यतया । अवाच्यपक्षस्थानङ्गीकृतत्वादेव न तत्पक्षभाविदोपोदयावकाशः । ५

'अपि चेकत्व-नित्यत्व'-इत्यादावपि,

यदि पारमार्थिकत्वाद्युपवर्णनं कृतं स्यात् तदा हास्यकरणं भवतः स्यात्; यदा तु भ्रान्तप्रतिपत्तुरुरोधेन काल्पनिकमेव तद् आचार्येणोपवर्णितं तदा कथमिव हास्यकरणमवतरति विदुषः किन्तु भवनेन विवक्षितमर्थमविज्ञाय दृश्यन् विदुषामतीव हास्यास्पदमुपजायते ।

'तस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगः' इत्यादावपि,

'न केवलं यत्र नञ्योगस्तत्रानर्थविनिवृत्त्यंशोऽवगम्यते, यत्रापि हि नञ्योगो नास्ति तत्रापि गम्यत एव' इति स्ववाचैवेतद् भवता प्रतिपादितम् 'स्वात्मैव गम्यते' इत्यवधारणं कुर्वता; अन्यथाऽवधारणवैयर्थ्यमेव स्यात् यतः 'अवधारणसामर्थ्यादन्यापोहोऽपि गम्यते' इति स्फुटतरमेवावसीयते । न च वन्ध्यासुतादिशब्दस्य यासं सुतादिकं वस्तुन्यव्यावृत्तसमपोहाधयो नास्तीति किमधिष्ठानोऽपोहो घाच्य इति वक्तव्यम्, यतो न तद्विषयः शब्दा ज्ञात्यादिवाचकत्वेनाशङ्क्याः 'वस्तुवृत्तीनां हि शब्दानां' १५ किं रूपमभिधेयम्, आहोश्वित् प्रतिविम्बम्' इत्याशङ्का स्यादपि, अर्भायस्तु वस्तुविवेकलक्षण एवेति तद्वृत्तीनां शब्दानां कथमिव वस्तुविषयत्वाशङ्का भवेत् इति निर्विषयत्वं स्फुटमेव तत्र शब्दानां प्रतिविम्बकमात्रोत्पादादवसीयत एव ।

अत एव 'ये सङ्केतसम्यपेक्षास्तेऽर्थशून्याभिजल्पाऽऽहितवासनामात्रनिर्मिते विकल्पप्रतिविम्बमात्रावद्योतकाः, यथा वन्ध्यापुत्रादिशब्दाः, कल्पितार्थाभिधायिनः सङ्केतसम्यपेक्षाश्च विषादा रूप-२० दीभूता घटादिशब्दा इति स्वभावहेतुः । यद्वा परोपगतपारमार्थिकज्ञात्याद्यर्थाभिधायका न भवन्ति घटादिशब्दाः, सङ्केतसापेक्षत्वात्, कल्पितार्थाभिधानवत् । न च हेतोरनेकान्तिकता, कश्चित् साध्य-

१ अथानु आ० हा० वि० विना । "अर्थात् तु"-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ३६२ पं० १७ । २ पृ० २०१ पं० १० तथा ३४ । ३-त्यान्न घाच्य-भा० मा० । ४-या घाच्य-आ० हा० वि० । ५ पृ० २०१ पं० १६ ।

६ "एकत्व-नित्यतादिषु कल्पितो न तु तारिष्यकः । तदत्र हासकरणं महाविद्वत्त्वसूचकम्" ॥

तत्त्वसं० का० १२०० पृ० ३६२ ।

७ पृ० २०१ पं० १८ । ८-पि केच-भा० मा० वा० विना ।

९ "अवधारणसामर्थ्यादन्यापोहोऽपि गम्यते । स्वात्मैव गम्यते यत्र विफलो नियमोऽन्यथा" ॥

तत्त्वसं० का० १२०१ पृ० ३६३ ।

१०-न्यनि-भा० मा० । ११ पृ० २०१ पं० १९ ।

१२ "यस्य तर्हि न बाह्योऽर्थोऽन्यन्यावृत्त इष्यते । वन्ध्यासुतादिशब्दस्य तेन बाह्योऽपोह उच्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १२०२ पृ० ३६३ ।

१३ "रूपाभावादभावानां शब्दा ज्ञात्यादिवाचकाः । नाऽऽद्यह्ना एव सिद्धास्ते निर्मासत्वेन सूचकाः" ॥

अर्थशून्याभिजल्पोत्पत्त्यवासनामात्रनिर्मितम् । प्रतिविम्बं यदाभाति तच्छब्देः प्रतिपाद्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १२०३-१२०४ पृ० ३६३ ।

१४-वृत्तानां वा० वा० । १५-भावस्तु वस्तुविवेक-वा० वा० । भावस्तु विवेक-आ० । भाव-वस्तुविवेक-वि० ।

१६ "तन्मात्रद्योतकाद्येभ्यो साक्षाच्छब्दाः तत्संशयाः । संकेतसम्यपेक्षत्वात् कल्पितार्थाभिधानवत्" ॥

तत्त्वसं० का० १२०५ पृ० ३६४ ।

१७-तथैकल्प-भा० मा० वा० वा० विना ।

१८ "परोपगतनेदादिविधानप्रतिपादकाः । न चैते ध्वनयस्तास्मात् तद्वदेवेति गम्यताम्" ॥

तत्त्वसं० का० १२०६ पृ० ३६४ ।

१९-घत् हे-आ० हा० वि० ।

२० संकेतार्थभयो ह्यत्र भेदादौ साधितः पुरा । वैफल्यं च न तदेतयोः सद्विषयविरक्तिता" ॥

तत्त्वसं० का० १२०७ पृ० ३६४ ।

विपर्ययेऽनुपलम्भात् अशक्यसमयत्वात् अनन्यभाक्त्वामेति । पूर्वं स्वलक्षणादौ सङ्केतासम्भवस्य सङ्केतवैफल्यस्य च प्रसाधितत्वाच्च हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकता ।

अथ यथा स्वलक्षणादौ सङ्केतासम्भवः वैफल्यं च तथाऽपोहपक्षेऽपि, ततश्चाकृतसमयत्वात् तन्मात्रप्रतीतकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्यनेकान्तिकता प्रथमहेतोः । तथाहि-न प्रतिविम्व्यात्मकोऽ-
५ पोहः वक्तु-श्रोत्रोरेकः सिद्धमिति, न एवमदीयं ज्ञानमपरोऽर्चान्दर्शनः संवेदयते प्रत्यात्मवेद्यत्वात्वात् ज्ञानस्य, अज्ञानव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिविम्व्यात्मलक्षणोऽपोहः, ततश्च वक्तु-श्रोत्रोरेकस्य सङ्केत-
विपर्ययासिद्धेः कुत्र सङ्केतः क्रियेत गृहेत वा ? न एव सिद्धे घट्टुनि वक्ता सङ्केतं कर्तुमीशः, नापि
श्रोता शरीरुम् अतिप्रसङ्गात् । तथाहि-श्रोता यत् प्रतिपद्यते स्वप्नानारुढमर्थप्रतिविम्वकं न तद्
यत्रा संवेद्यते यथा यत्रा संवेद्यते न च तत् श्रोत्राः द्वाभ्यामपि स्वावभासस्यैव संवेदनात्, ज्ञान-
१० र्थक्यं च तत्र सङ्केतस्य । तथाहि-यत् सङ्केतकाले प्रतिविम्वक्रमनुभूतं श्रोत्रा यत्रा घा न तद् व्यव-
हारकालेऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिश्चयत्वात् यथा व्यवहारकालेऽनुभूयते न तत् सङ्केत-
काले दृष्टम् अन्यस्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात्, न चान्यत्र सङ्केतादन्येन व्यवहारो युक्तः अति-
प्रसङ्गात्, असदेतत् । यतो न परमार्थतो ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां वाच्यतयाऽभीष्टः येन तत्र
सङ्केतासम्भवो दोषः प्रेर्यते, यतः सर्वं एवायं" शब्दो व्यवहारः स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिकद्वय-
१५ द्विचन्द्रदर्शनयद् भ्रान्त इत्यते, केवलमर्थशून्यामिजत्पचासनाप्रयोधाच्छब्देभ्योऽर्थोपपत्तायि वि-
त्पमात्रोपादनात् तत्प्रतिविम्वकं शब्दानां वाच्यमित्यभिधीयते जननात् न त्वभिधेयतया । तत्र
यद्यपि स्वस्यैवावभासस्य वक्तु-श्रोत्राभ्यां परमार्थतः संवेदनम् तथापि तैमिरिकद्वयस्यैव भ्रान्तिधीजस्य
तुल्यत्वात् द्वयोरपि वक्तु-श्रोत्रोर्वाह्यव्यवस्थाप्यवसायः तुल्य एव । तथाहि-वक्तुरयमभिधानो
यतते 'यमेवाहमर्थं प्रतिपद्ये तमेवायं प्रैतिपाद्यते' एवं श्रोतुरपि योग्यम् । एकार्थाध्यवसायित्वं कथं
२० वक्तु-श्रोत्रोः परस्परं विदितम् इति न वाच्यम्, यतो यदि नाम परमार्थतो न विदितम् तथापि
भ्रान्तिधीजस्य तुल्यत्वादस्त्येव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिविम्वकम् । स्वप्रतिभासानुरोधेन च
तैमिरिकद्वयवद् भ्रान्त एव व्यवहारोऽयमिति निवेदितम् ; तेनैकार्थाध्यवसायवशात् सङ्केतकरण-
मुपपद्यत एव न चाप्यनर्थक्यं सङ्केतस्य, सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्व (त्वं) प्रतिविम्वं वक्तु-श्रोत्रो-
रध्यवसायात् न परमार्थतः । यदुक्तम्—

२५ "व्यापकत्वं च तैस्वेदमिदमाध्यवसायिकम् ।

सिद्ध्यवभासिनो ह्येते श्रवणाः शब्दनिर्मिताः" ॥ [तत्त्वसं० का० १२१२]

ततः स्थितमेतद् न शब्दस्याकल्पितोऽर्थः सम्भवति ।

१ दृ० १०४ पं० २३ ।-पूर्वस्व-आ० वा० वा० विना ।

२ "ननु चापोहपक्षेऽपि कथं संकेतसम्भवः । साफल्यं च कथं तस्य न द्वयोः स हि सिध्यति" ॥

"वक्तु श्रोत्रोर्न हि ज्ञानं वेद्यते तत् परस्परम् । सवेते न च तद् दृष्टं व्यवहारे समीक्ष्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १२०८-१२०९ दृ० ३६४ ।

३-त्यमिति श-भा० मा० विना । ४-स्यात्मसंवेद्य-भा० मा० । "प्रत्यात्मसंवेदनीयमेवाऽर्चान्दर्शनां
ज्ञानम् । न ह्यन्यदीयज्ञानमपरोऽर्चान्दर्शनः संवेदयते । ज्ञानादव्यतिरिक्तम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० दृ० ३६५ पं० ३ ।

५-तमफल-भा० मा० । ६ कुत वा० वा० । ७ क्रियते भा० मा० । ८ श्रोत्रा यत् प्रतिपाद्यते भा० ।
श्रोता यत् प्रतिपाद्यते वि० हा० । ९-त्यात् व्यव-भा० हा० वि० ।

१० "सस्य स्वस्यावभासस्य वेदनेऽपि स वर्तते । बाह्यार्थाध्यवसाये यद् द्वयोरपि समो यत " ॥

"तिमिरोवहताश्चो हि यथा ग्राह्यं शक्तिद्वयम् । स्वसमाय तथा सर्वां शब्द्वी व्यवहृतिर्नता" ॥

तत्त्वसं० का० १२१०-१२११ दृ० ३६५-३६६ ।

११-समवे दो-आ० हा० वि० । १२-यं शब्दो भा० मा० विना । १३-त्पादात् भा० मा० ।

१४-यस्यैव वा० वा० हा० वि० । १५ "प्रतिपद्यते"-तत्त्वसं० पञ्जि० दृ० ३६५ पं० २४ । १६-यद् भ्रान्त-भा०

मा० विना । १७ प्र० दृ० पं० १४ । १८-पुन्यं संकेतव्यवहार-भा० मा० विना । १९ व्यापकत्वस्य

प्रति-भा० मा० वा० । "संकेतव्यवहारप्रकाश्यापगत्य च"-तत्त्वसं० पञ्जि० दृ० ३६६ पं० १० । २०-विम्वं

। ३१-पक्षं च वा० वा० आ० हा० वि० । ३२ तस्येवमि-वा० वा० । तस्येवमि आ० हा० वि० ।

[संविद्वपुरन्यापोहवादिप्राज्ञाकरमतस्य उपन्यासः]

अपरस्त्वन्यथा प्रमाणयति—इह खलु यद् यत्र प्रतिभाति तत् तस्य विषयः, यथाऽक्षजे संवेदने परिस्फुटं प्रतिभासमानवपुरर्थात्मा नीलादिस्तद्विषयः, शब्द-लिङ्गान्वये च दर्शनप्रसवे बहिर्-
र्थस्वतत्त्वप्रतिभासरहितं स्वरूपमेव चकास्ति तत् तदेव तस्य विषयः । पराकृतबहिर्र्थस्पर्शं च संवि-
द्वपुरन्यापोहः वस्तुनि शब्द-लिङ्गवृत्तेरयोगात् । तथाहि—जातिर्था तयोर्विषयः, व्यक्तिर्था तद्वि-
शिष्टा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, जातेरेवासम्भवात् । तथाहि—दर्शने व्यक्तेरेव चकास्ति, पुरः
परिस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात् । अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते 'गौर्गौ' इति, तदसत्;
शावलेयादिरूपविवेकेनाऽप्रतिभासनात् । न च शावलेयादिरूपमेव साधारणमिति शङ्क्यं वक्तुम्,
तस्य प्रतिपत्तिव्यक्ति(प्रतिव्यक्ति)मिधरूपोपलम्भात् । तथा च पराकृतमिदम्—

"सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।

१०

जायते ध्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते" ॥

"न चात्रान्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण वेप्यते ।

इदंवात् सर्वथा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद् भ्रान्तिवादिनाम्" ॥ [श्लो० षा० आह० श्लो०

५-७] इति ।

'ध्यात्मिका बुद्धिः' इति यदीन्द्रियबुद्धिमभिप्रेत्योच्यते तदयुक्तम्; तस्या असाधारणरूपत्वात्, १५
नहि द्वयोर्विद्वद्ब्रह्माकारतया परिस्फुटमुद्गासमानयोस्तदभिन्नं मिश्रं वा दर्शनाकूटं साधारणं रूपमा-
भाति । अथ कल्पनावुद्धिर्ब्रह्माकारा अभिधीयते । तथाहि—यदि नाम अपास्तकल्पने दर्शने न जाति-
रुद्भाति कल्पना तु तामुल्लिखन्ती व्यवसीयते 'गौर्गौ' इति, एतदप्यसत्; कल्पनाहानेऽपि जाते-
रनवभासनात् । तथाहि—कल्पनाऽपि पुरः परिस्फुटमुद्गासमानं व्यक्तित्वरूपं व्यवस्यन्ती इति
चामिजल्पाकारं प्रतीयते, न च तद्व्यतिरेकः वर्णाक्षयक्षरकारादस्य; प्रतिभासो लक्ष्यते वर्णा- २०
दिवस्वरूपरहितं च जातिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तत्र कल्पनावसेयाऽपि जातिः । यद्य कचिदपि ज्ञाने-
नावभाति तदसत्, यथा शशविपाणम्, जातिश्च कचिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्यक्तिप्रतिभासवेलायां
स्वरूपेण नामाति तत्र सती ।

अद्यापि शब्द-लिङ्गजे ज्ञाने स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र सम्बन्धप्रतिपत्तेः, स्थलक्षणस्य च
तत्रासाधारणरूपतया प्रतिभासनावसायात् सम्बन्धग्रहेणासम्भवाच्च तत्र शब्द-लिङ्गभूमिः । ननु २५
तत्रापि परिस्फुटतरो व्यक्तेरेवाकारः शब्दस्य वा प्रतिभाति न तु वर्णाकाररहितोऽनुगतकस्वरूपः
प्रयोजनसामर्थ्यव्यतीतः कश्चिदाकारः केनचिदपि लक्ष्यते, शब्द-लिङ्गान्वयं हि दर्शनमर्थक्रियासम-
र्थतयाऽस्फुटदहनकारमाददानं प्रवर्तयति जैनम्, तत् कथमन्यावभासस्य दर्शनस्याऽन्याकारो
जात्यादिविषयः ? यदि च जात्यादिरेव लिङ्गादिविषयः तथा सति जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽद-
धिगमेऽपि शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिर्र्थे प्रवृत्तिर्जनयेति विफलः शब्दादिप्रयोगः स्यात् । अथ जाते- ३०
रर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्थलक्षणं तत्र समर्थमिति तदर्थं प्रवृत्तिरर्थेनाम्, ननु तत् स्थलक्षणं
लिङ्गादिजे दर्शने सद्यपि न प्रतिभाति, न चात्मानमनाकूटेऽर्थं विज्ञानं प्रवृत्तिं विधातुमलम् सर्वस्य
सर्वत्र प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । यत् तु तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तद् दाहादियोगम्, यदपि ज्ञाना-
विधानं तस्य फलं मतं तदपि पूर्वमेवोदितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः साक्षा ।

१-लादि स तद्विष-भा० मा० विना । २-रर्थास्वतत्त्वप्रतिभासरहि-बा० षा० । ३-रर्थसंस्पर्शं
भा० मा० । ४-नुमा-आ० हा० वि० । ५-सनात्तच्च शाव-भा० मा० । ६-सनावुव शाव-आ० हा० वि० ।
६ तस्य प्रतिव्यप्तिं प्रतिव्यक्ति मिश्र-बा० वा । तस्य प्रतिपत्ति मिश्र-वि०, तस्य प्रतिव्यक्ति मिश्र-वि०
घं० । तस्य प्रतिपत्तिः व्यक्तिमिश्र-मां० । ७ बुद्धे आ-बा० बा० । ८-ति बुद्ध्यात्मि-आ० हा० वि० ।
९-नामुल्लि-भा० मा० विना । १०-किरू-आ० हा० वि० । ११-दि वाऽभि-आ० हा० मा० । १२-तिरिक्तैः
वर्णा-भा० मा० । १-तिरिक्तवर्णा-आ० हा० वि० । १३ जाते स्व-आ० हा० वि० । १४-हणसम्भ-आ०
विना । १५ तत्र श-भा० मा० विना । १६-तया स्फुट-भा० मा० बा० वा० विना । १७ जलम् बा० वा० ।
१८-रहाधिग-आ० हा० वि० । १९-नां तत् आ० । २०-ति तद्-आ० हा० वि० । २१-र्या प्र-शा० ।
स० त० ३०

अथ प्रथमे शब्द-लिङ्गाभ्यां जातिरवसीयते ततः पश्चात् तथा स्वलक्षणं लक्ष्यते तेन विना तस्या अयोगादिति लक्षितलक्षणया प्रवृत्तिर्भवेत्, नैतदपि सम्यक्; न ह्यत्र क्रमवती प्रतीतिः—पूर्वं जातिराभाति पश्चात् स्वलक्षणमिति। किञ्च, जात्यापि स्वलक्षणं प्रतिनियतेन वा रूपेण लक्ष्येत, साधारणेन वा? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, प्रतिनियतरूपस्य स्वलक्षणस्य प्रतिपत्तेरसम्भवात्; न हि शब्दानुमानवेलायां जातिपरिमितं प्रतिनियतं स्वलक्षणमुद्गाति सर्वतो व्यावृत्तरूपस्यानुभवात्, अनुभवे वा प्रत्यक्षप्रतिभासाविशेषः स्यात्। न च प्रतिनियतरूपमन्तरेण जातिर्न सम्भवति, तत् कुतस्तया तस्य लक्षणम्? अथापि साधारणेन रूपेण तथा स्वलक्षणं लक्ष्यते 'दाह्यादियोग्यं घटिमा-धमस्ति' इति, तदप्यसत्; साधारणस्यापि रूपस्यार्थक्रियाऽसम्भवात् प्रतिनियतस्यैव रूपस्य तत्र सामर्थ्यापलब्धेः; ततश्च तत्प्रतिपत्तावपि कथं प्रवृत्तिः? पुनस्तेनापि साधारणेनापरं साधारणं रूपं प्रत्येतव्यम् तेनाप्यपरमिति साधारणरूपप्रतिपत्तिपरम्परा निरवधिर्भवेत्; तथा चार्थक्रियासमर्थ-रूपानधिगतेर्बुद्ध्यभाव एव। किञ्च, यदि नाम जातिराभाति शब्द-लिङ्गाभ्याम् व्यक्तेः क्रियायातम् येन सौ तां व्यनक्ति? तयोः सम्बन्धादिति चेत्, सम्बन्धस्तयोः किं तदा प्रतीयते, उत पूर्वं प्रतिपन्नः? न तावत् तदा भावसौ व्यक्तेरनधिगतेः; केवलैव हि तदा जातिर्भाति यदि तु व्यक्तेरपि तदा भासेत तदा किं लक्षितलक्षणेन? सैव शब्दार्थः स्यात्। तदनधिगमे न तत्सम्बन्धाधिगतिः। अथ पूर्वमसौ तत्र प्रतीतः तथापि तदैवासौ भवतु; नह्येकदा तत्सम्बन्धेऽन्यदापि तथैव भवति अतिप्रसङ्गात्। अथ जातेरिदमेव रूपम्, यदुत विशेषनिष्ठता? ननु 'सर्वदा सर्वत्र जातिर्विशेषनिष्ठा' इति किं प्रत्यक्षे-णावगम्यते, यद्वाऽनुमानेन? तत्र न तावत् प्रत्यक्षेण सर्वव्यक्तीनां युगपदप्रतिभासनाच्चैकदा तन्नि-ष्ठता तेन गृह्यते, क्रमेणापि व्यक्तिप्रतीतौ निरवधेर्व्यक्तिपरम्परायाः सकलायाः परिच्छेदमशङ्क्यत्वात् तन्निष्ठता न जातेरधिगन्तुं शक्या। कादाचित्के तु जातेर्व्यक्तिनिष्ठताऽधिगमे 'सर्वदा न तन्निष्ठता' इत्युक्तम्। तत्र प्रत्यक्षेण जातेस्तन्निष्ठता प्रतिपत्तुं शक्या। नाप्यनुमानेन, तत्पूर्वकत्वेन तस्य तद-भावेनाप्रवृत्तेः। तत्र जात्यापि तदभावे व्यक्तेरधिगमः कर्तुं शक्यः।

किञ्च, यदि जातिरभिधानमोचरः तथा सति नीलत्वजातिरूपत्वजातिश्च द्वयमपि परस्पर-मिन्नं प्रतीतमिति न सामानाधिकरण्यं भवेत्; न हि परस्परविभिन्नायं प्रतीतौ तद्व्यवस्था 'घटः पटः' इति दृश्यते। अथ गुण-जाती प्रतिनियतमेकमधिकरणं विभ्रान्ते ततस्तद्द्वारेणैकाधिकरणता शब्दयोः। ननु गुणजातिप्रतीतौ शब्दजायां न तदधिकरणमाभाति तस्य शब्दागोचरत्वात्, न चानुद्भासमानवपुरधिकरणं सन्निहितमिति न सामानाधिकरणताव्यवस्था अतिप्रसङ्गात्, पुनरपि तदैव धक्तव्यम्—'शब्दैरनभिधीयमानमधिकरणं तदभिहितैर्जात्यादिभिराक्षिप्यमाणं तद्व्यवस्थाकारि' इति। तत्र च समाधिर्न सामर्थ्यायातमधिकरणं (अधिकरणमेकाधिकरणतां) शब्दयोः कर्तुमलम्, घट-पटशब्दयोरपि ताभ्यामभिहिताभ्यामेकस्य भूतलादेराधारस्याऽऽक्षेपादेकार्थताप्रसङ्गात्। तथा, जातिपक्षे धर्मधर्मिभावोऽप्यनुपपन्न एव, यदि हि व्यक्तायाश्चिता जातिः प्रतीयेत तदा तद्वर्गः स्यात्, यदा तु व्यक्तिः सत्यपि नाभाति शब्दज्ञे धाने तदा जातेरेव केवलायाः प्रतिभासनात् कथं जाति-जातिमतोर्धर्मधर्मिभावः? गृहि नीलादिः केवलं प्रतीयमानः कस्यचिद्धर्मो धर्मा वा; यदापि प्रत्यक्षे द्वयं प्रतिभाति तदाऽपि भेदप्रतिभासे सति न धर्मधर्मिभावः, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात्। अथ प्रत्यक्षे तादृष्यं प्रतिभाति जाति-व्यक्तयोः तेनायमदोष इति चेत्, अत्रोच्यते-तादृष्येण विज्ञान-मिति किं व्यक्तिरूपतया जातेरधिगतिः, अथ जातिरूपतया व्यक्तेरिति? तत्र यद्याद्यः पक्षः तथा सति व्यक्तेरेव गृहीता न जातिः। द्वितीयेऽपि जातिरूपाधिगतयेव न व्यक्तेरिति न सर्वथा धर्मधर्मिभावः। तत्र जातिः शब्द-लिङ्गयोर्विषयः।

१ तस्य अयोगा-आ०। तस्या योगा-भा० मा०। २ लक्षिते लक्षणया प्र-वा० बा०। लक्षित-लक्षणयोः प्र-भा० दा० वि०। ३-मुद्भवति वा० वा०। ४-भासवि-वा० बा०। ५-सा व्यन-भा० मा० विना। ६ न भवेत् तदा आ०। न सावेत् तदा वि०। न सावच्छदा हा०। न च तदा वा० बा०। ७-दा प्रतिभा-भा० मा०। ८ यदि त व्य-भा० बा०। यदि व्य-भा० हा० वि०। ९ तच्चैव वा० बा०। तदैव वि०। १०-स्परतो मि-भा० मा०। ११-समाधिकरणं विभाते ततस्तद्द्वारेणैकाधिकरणमेका-धिकरणतां शब्दयोः कर्तुमलम्, घट-वा० बा०। १२-ध्यायत-आ० वि०। १३ प्रतीयते मा० विना।

अथाकृतिविशिष्टा व्यक्तिस्तयोरर्थः, तदप्यसंतु; तस्याः प्रतिभासाभावात्, न हि शब्द-लिङ्ग-
प्रसवे विज्ञाने व्यक्ति(क)रूपतया प्रतिभाति, तदभावेऽपि तस्योदयात् अव्यक्ताकारानुभावाच्च ।
अथापि ध्येकेरेवाकारद्वयमेतत्—व्यैकरूपमैव्यकरूपं चेति । तत्र व्यैकरूपमिन्द्रियज्ञानभूमिः,
अव्यक्तं च शब्दपथः । ननु रूपद्वयं व्यक्तेः केन गृह्यते? न तावदभिधानजेन ज्ञानेन, तत्र स्पष्टरूपा-
नयभासनात् अस्पष्टरूपं हि तदनुभूयते । नापीन्द्रियज्ञानेन व्यैकराकारद्वयं प्रतीयते, तत्र व्यक्ता-
कारस्यैव प्रतिभासनात्, न हि परिस्पष्टप्रतिभासवेलायामविशदरूपाकारो व्यक्तिमाकूटः प्रतिभाति;
तत् कथं व्यैकरसावात्मा? अथ 'श्रुतं पश्यामि' इति व्यवसायाद् दृश्य-श्रुतयोरैकता; ननु किं
दृश्यरूपतया श्रुतमवगम्यते, श्रुतरूपतया वा दृश्यम्? तत्राद्ये पक्षे दृश्यरूपावभास एव न श्रुतगति-
र्भवेत् । द्वितीयेऽपि पक्षे श्रुतरूपावगतिरेव व्यैक्तेः न दृश्यरूपसम्भवः; तस्मात् प्रतिभासरहित-
मभिमानमात्रमिन्द्रिय-शब्दार्थयोरव्यवसानम् न तत्त्वम्; अन्यथा दर्शनवच्छाब्दमपि स्फुटप्रतिभासं
स्यात् । अथ तत्रेन्द्रियसम्बन्धाभावाद् व्यक्तित्वरूपावभासेऽपि प्रतिपत्तिविशेषः स्यात्; नन्वेकैरपि
स्वरूपमुद्भासनीयम्, तत्र यदि शब्द-लिङ्गाभ्यामपि तदेव दृश्यते तथा सति तस्यैवान्युनातिरिक्तस्य
स्वरूपस्याधिगते कथं प्रतिपत्तिमेदः? अन्यच्च, प्रत्यक्षेऽपि साक्षादिन्द्रियसम्बन्धोऽस्तीति न स्वरूपेण
द्वाभु शक्योऽसौ तस्यातीन्द्रियत्वात्, किन्तु स्वरूपप्रतिभासात् कार्या(यात्) । तत्र वस्तुस्वरूपं
यद्यनुमानेऽपि भाति तथा सति तत् एवेन्द्रियसम्बन्धः समुद्गीयताम् । अथ तत्र परिस्पष्टप्रतिभा-
साभावाद्भासाद्यनुमीयते; ननु तदभासस्तत्राक्षसङ्गतिविरहात् प्रतिपाद्यते तदभासश्च स्फुटप्रतिभा-
साभावादिति सोऽयमितरेतराध्ययोपः । अथ व्यैकरूपमेकमेव नीलादित्यनुभूयत्र प्रतीयते व्यक्ता-
व्यक्ताकारौ तु ज्ञानस्यात्मानौ, तत्रोच्यते—यदि तौ ज्ञानस्याकारौ कथं नीलप्रभृतिरूपतया प्रतिभातः?
तद्वृत्तया च प्रतिभासनाधीलाद्याकारावेतौ; नहि व्यैकरूपतामव्यकरूपतां च मुफत्या नीलादिकम-
परमाभाति, तदनवभासात् तस्याभास एव । व्यक्ताव्यक्तैकात्मनश्च नीलस्य व्यक्ताकारस्यैव मेदः
नहि प्रतिभासंमेदेऽप्येकता अतिप्रसङ्गात् । तत्राक्ष-शब्दयोरैको विषयः । किञ्च, यदि व्यक्तिः
शब्द-लिङ्गयोरर्थः तथा सति सम्बन्धवेदनं विनैव ताभ्यामर्थप्रतीतिर्भवेत्; नहि तत्र तत् तयोः
सम्बन्धति । व्यक्तिर्हि नियतदेशकौलादशालदशापरिगता न देशान्तरादिकमनुपपत्तये नियतदेशा-
दिरूपाया एव तस्याः प्रतीतिः; तथा चैकत्रैकदा सम्बन्धानुभवेऽन्यस्यार्थस्य कथं प्रतीतिः? अथ
व्यक्तीनामेकजात्युपलक्षिते रूपे सम्बन्धादनन्तरा भविष्यति, तदपि न युक्तम्; यतो जात्युपलक्षितमपि
रूपं तासां भिन्नमेव लिङ्गादिगोचरः, तस्यामेदे पूर्वोक्तदोषात्; तथा च सम्बन्धानुभव एव स्यात् ।

किञ्च, व्यक्ती सम्बन्धवेदनं प्रत्यक्षेण, अनुमानेन वा भवेत्? न तावत् प्रत्यक्षेण, तस्य
पुरःस्थितरूपमात्रप्रतिभासनात् शब्दस्य यद्यनयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धस्तेन गृह्यते । अथेन्द्रियज्ञाना-
कूटं एव रूपे सम्बन्धश्रुत्पत्तिर्दृश्यते—'इदमेतच्छब्दवाच्यम्' 'अस्य वेदमभिधानम्' इति, अत्र
विचारः—'अस्येदं वाचकम्' इति कोऽर्थः—किं प्रतिपादकम्, यदि वा कार्यम्, कारणं वेति? तत्र
यदि प्रतिपादकम्, तत् किमधुनैव, यद्वाऽन्यदा? तत्र यद्यधुनोच्यते शब्दरूपमर्थस्य प्रतिपादकं
विशदेनाकारेणेति, तदयुक्तम्; अक्षव्यापारेणाधुना विशदाकारेण नीलादेरेवभासनात्; ततश्चाक्ष-
व्यापार एवाधुना प्रकाशकोऽस्तु न शब्दव्यापारः, तस्य तत्र सामर्थ्यानधिगतेः । अथान्यदा लोचन-
परिस्पन्दभावे शब्दोऽर्थानुद्भासयति तदा किं तेनैवाकारेणासौ तानर्थानवभासयति, यद्वा
आकारान्तरेणेति विकल्पद्वयम् । यदि विशदेनाकारेण प्रतिपादयतीत्युच्यते, तदसत्; यतस्तदाप्यसौ
चक्षुरादिभिरेव विशदेनाकारेणोद्भास्यते न शब्देन, तस्य तत्र सामर्थ्यादर्शनात् दर्शनाकाङ्क्षायाः । यदि

१-सन् मां मां वा वा हा । २ व्यक्तरूपम-मां मां । व्यक्तम-वि । ३-मन्त्रं चे-
मां । ४-पथम् आं कां । ५ व्यक्ते न मां मां वा वा । ६-स्वमावाच-वि । ७-तदभास-
मां मां । ८ व्यक्तित्वरूप-मां मां । ९-पमेव आं कां । १० व्यक्तिरू-मां मां ।
दोऽप्ये-वि । विना । ११-कालदेशपरि-आ । १-कालादर्शापरि वा वा । १२-
१४-न्धानुभव-वा वा । १५ शब्दस्य च तयोर्वाच्य-मां मां । शब्दस्य च न
वा वा । १६-स्य से-मां मां आं । १७-र्णं चे-मां मां वा वा विना ।
आं वि । १८ शब्दार्थानुद्भा-वा वा । शब्दानुद्भा-आं ।

तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रतिपाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः? नहि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्युक्ता, वृत्तेरविरामप्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं तदर्थं प्रवर्तनम् । ननु यदेतदप्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः, तदेव च पारमार्थिकम् ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नाव्यक्तम् सर्वार्थक्रियाविरहात् । अथ कालान्तरे स्फुटतेरेणाकारेण व्यक्ती-
 ५ यद्द्योतयन्ति शब्दाः, नन्वसावाकारस्तदा सम्यन्धव्युत्पत्तिकाले कालान्तरे वा नेन्द्रियगोचरस्तत् कथं तत्र शब्दाः प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽर्थं वृत्ता भवन्ति? तथाप्यक्षतः सम्यन्धवेदनम् ।
 - नाप्यनुमानेन, तदभावे तदनवतारात् । अथाप्यथोपस्था सम्यन्धवेदनम् । तथाहि-व्यवहारकाले शब्दार्थो प्रत्यक्षे प्रतिभातः, धोतुश्च शब्दार्थप्रतीतिं चेष्टया प्रतिपद्यन्ते व्यवहारिणः तदन्यथानुपपत्त्या तयोः सम्यन्धं विदन्ति । अगोच्यते-सिद्धवत्येवं काल्पनिकः सम्यन्धः । तथाहि-धोतुः प्रतिपत्तिः
 १० सङ्केतानुसारिणी दृश्यते, 'के(क)लि-मार्यादिशब्देभ्यो हि द्रविडाऽऽर्ययोर्विपरीततत्प्रतिपत्तिदर्शनात् नियतः सम्यन्धो युक्तः । संवेगते च तस्मिन् सिद्धेऽपि न नियतार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । प्रकरणादिकमपि नियमहेतुः नियतार्थसिद्धौ सर्वमनुपपन्नम् । तथाहि-प्रकरणादयः शब्दधर्मः, अर्थधर्मः, प्रतिपत्ति-धर्मो वा? शब्दधर्मं तस्मिन् शब्दरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुरिति स्यात्, तच्च सर्वार्थान् प्रति तुल्यत्वात् न युक्तम् । अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तद्धर्मोऽपि प्रकरणादिः । प्रतिपत्तिधर्मस्तु यदी-
 १५ प्यतेऽसौ तदा काल्पनिक एवार्थनियमः न तारिखकः स्यात् । तस्मात् सर्वं परदर्शनं ध्यानध्यविजु-
 म्मितम् मनागपि विचाराक्षमत्वात् । तदेवमवस्थितं विचारात् 'न वस्तु शब्दार्थः' इति, किन्तु शब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च शब्दा इति । शब्दानां च कार्यकारणभाव-
 मात्रं तत्त्वम् न वाच्यपार्थक्यभावः । तथाहि-न जाति-व्यक्त्योर्वाच्यत्वम्, पूर्वोक्तदोषात् । नापि ज्ञान-तदाकारयोः, तयोरपि स्वेन रूपेण स्वलक्षणत्वात् अभिधानकार्यत्वाच्च । शब्दाद् विज्ञानमुत्पद्यते
 २० न तु तैत् तेन प्रतीयते, बहिरर्थाव्यवसायात् । कथं तर्ह्यन्यापोहः शब्दवाच्यः कैल्यते? लोकाभि-
 मानमौघेण शब्दार्थोऽन्यापोह इत्यते, लौकिकानां हि शब्दश्रवणात् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः, प्रसिद्ध बहिरर्थे दृश्यते । यदि लोकामिप्रायोऽनुवर्धते बहिरर्थस्तर्हि शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानात् नान्या-
 पोहः तदभावात् । अगोच्यते-बहिरर्थ एवान्यापोहः तथो चाह-"य एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः"
 [] नन्वेवं सति स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात्, तदेव विजातीयव्यावृत्तेन
 २५ रूपेण शब्दभूतिरिष्यते-सजातीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शब्दे प्रतिभासाभावात्-यदि तर्हि विजातीय-
 व्यावृत्तं शब्दवैकल्येष्टोल्लिख्यते तथा सति तदव्यतिरेकात् सजातीयव्यावृत्तमपि रूपमधिगतं भवेत्, न, विकल्पानामविद्यासमावत्वाच्च हि ते स्वलक्षणसंस्पर्शभाजः, यतस्ते (?) सर्वकारप्रतीति-

१ प्रतिपद्य-वा० वा० । २-जनतावृत्ति-भा० वा० । ३-जन्यावृत्ति-हा० । ४ यदि प्रति-भा० मा० । ५-पन्नव्यक्ति-वा० वा० । ६ स्फुटतरे-वा० । ७-नम् । ८ ह्यनु-आ० हा० वि० । ९-प्रतीतिचेष्टया प्रतिपाद्य-वि० । १०-सर्वं यद्-भा० मा० । ११ केवल-नार्यादिशब्देभ्यो हि द्रवि-भा० मा० विना ।

"समर्थान्तरभावे य कलि-मार्यादिशब्दवत् । नान्यार्थबोधकत्वं स्याद् ध्वनेर्नियतसंज्ञितः" ॥

"यथा कलि-मार्यादिशब्दानां द्रविडा(दा)वैदेशयोर्वैयक्यमन्तकालत्रयोरसंगोयविधायिनाम्"-तत्त्ववे० का० २६५४
 ५० ७०९, पञ्चि० ५० ७१० पं० १२ । १० सर्वं ग-आ० । सर्वं ग-वा० वा० ।

११ प्रकरणादयस्त्विये-

"संतर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः" ॥

वाचस्प० का० २ श्लो० ३१७ ५० २१४ ।

१२-पञ्च-वा० वा० विना । १३-पि नियत-हा० वि० । १४-पि नियतः सि-आ० । १५-ति नातद्धर्मो-
 गा० मा० विना । १६-णादि । प्रति-भा० मा० । १७-पञ्च घ-ना० वा० । १८-मनवस्थितं वा० वा०
 भा० । १९-प्रश्नपत्ते गा० मा० विना । २०-चक्रामा-भा० मा० विना । २१-रूपेणास्व-वा० वा० ।
 २२ तत्त्वेन गा० मा० हा० विना । २३ कल्पते गा० मा० विना । २४-मात्रेणाश-गा० मा० विना । २५-धर्तते
 २६-वा० । २७-या शब्दः य एव वा० वा० । २८ नत्वेवं गा० । २९-स्य शब्दे गा० मा० विना ।
 ३०-वा० वा० । ३१-तस्मै गा० मा० । ३२-तस्मै वा० वा० ।

दोषाः । केवलमभिमानमात्रं बहिरर्थोच्यवसायस्तदभिप्रायेण वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरित्यन्या-
पोहः शब्दभूमिरिष्टः । परमार्थतस्तु शब्द-लिङ्गाभ्यां बहिरर्थसंस्पर्शव्यतीतः प्रत्ययः केवलं क्रियत
इति तत्संस्पर्श(शी)भावेऽपि च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धादेर्विसंवादः । तथाहि-पदार्थस्यास्तित्वाद्
प्राप्तिः न दर्शनात्, केशोन्दुकादेर्दर्शनेऽपि प्राप्त्यभावात् । अथ प्रतिभासमन्तरेण कथं प्रवृत्तिः ? ननु
प्रतिभासेऽपि कथं प्रवृत्तिः ? तस्मिन्मन्येनार्थत्वे तदभावात् अर्थित्वे च सति दर्शनविरुद्धेऽपि भ्रान्तेः
सद्भावात्, प्रतिबन्धाभावात् तु तत्र विसंवादः । यदा तु विकल्पानां स्वरूपनिष्ठत्वाद्भ्रान्त्यप्रति-
बन्धसिद्धिस्तदा स्वसंवेदनमात्रं परमार्थसतत्त्वम्, तथापि कथं 'समयपरमार्थविस्तरः' इति
सत्यम् ?

['सामान्य-विशेषात्मक एव शब्दार्थः' इति प्रतिपादनपरः सविस्तरं स्याद्वादिसिद्धान्तोपन्यासः]

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम्—'यः 'अतस्सित्त्वं' इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचिकार्या १०
जलप्रत्ययः, तथा चायं मिश्रेष्वर्थेष्वमेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्ययः' इति, तत्र मिश्रेष्वमेदाध्यवसा-
यित्वलक्षणो हेतुरसिद्धः "मेदेस्व(प्य)मेदाध्यवसायित्वस्य तत्रानुपपत्तेः । न" च सामान्यस्याभिन्नस्य
धन्तुरूपस्याभावात्प्राप्तिरुक्तता हेतोः, 'गौर्गौः' इत्यधाधितप्रत्ययविपर्ययेन तस्याभावासिद्धेः । अधा-
धाधितप्रत्ययविपर्ययस्यापि तस्याभावस्ताहिं विशेषस्याप्यभावप्रसक्तिः, तथाभूतप्रत्ययविपर्ययव्यतिरे-
केणापरस्य तद्व्यवस्थानियन्धनस्य तत्राप्यभावात् । यथा हि पुरोव्यवर्त्तितगोवर्गे व्यावृत्ताकारा १५
बुद्धिरुपजायमाना संलक्ष्यते तथा 'गौर्गौः' इत्यनुगताकारेणाप्युपजायमाना संलक्ष्यते । न चानु-
गतव्यावृत्ताकारा बुद्धिर्वात्मकवस्तुव्यतिरेकेण घटते, अवाधितप्रत्ययस्य विपर्ययव्यतिरेकेणापि सद्भा-
वाभ्युपगमे ततो धन्तुर्व्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । न चानुगताकारत्वं बुद्धेर्वाध्यत इति धर्कं युक्तम्,
सर्वत्र देशादावनुगतप्रतिभासस्याऽस्वलक्ष्णस्य तथाभूताकारव्यवहारहेतोर्दर्शनात् । अतो व्यावृत्ता-
कारानुभवांशाऽनधिगतमनुगतमाकारमयभासयन्त्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्यथाधितरूपा बुद्धिः २०
रनुभूयमानाऽनुगताकारं धन्तुर्भूतं सामान्यं व्यवस्थापयति ।

न च शायलेयादिप्रतिनियतव्यकिरूपविवेकेन साधारणरूपस्यापरस्य मेदेनाप्रतिभासनाद्
व्यकिरूपाद् भिन्नमभिन्नं वा सामान्यं नाभ्युपगन्तुं युक्तमिति शक्यं यत्कम्, यतः सैमानदेशसमा-
नेन्द्रियप्राप्ताणामपि घाताऽऽतप-घट-पटादीनां प्रतिभासमेदोन्नापरं मेदव्यवस्थापकम् । स च शायले-
यादिव्यक्तिर्ज-जात्योरपि समस्ति, शायलेयादिव्यक्तिप्रतिभासाभावे"ऽपि बाहुलेयादिव्यक्तिप्रतिभासे २५
'गौर्गौः' इति साधारणावभासस्य तद्व्यवस्थानियन्धनस्य संवेदनात् । एकान्ततो व्यक्त्यमेदे तु
सामान्यस्य शायलेयादिव्यक्तिस्वरूपस्येव तदभिन्नसाधारणरूपस्यापि बाहुलेयादिव्यक्त्यन्तरे प्रति-
भासो न स्यात्, अस्ति च व्यक्त्यन्तरेऽपि 'गौर्गौः' इति साधारणरूपानुभा(म)यः अतः कथं न
भिन्नसामान्यसद्भावः ?

१-र्योव्यव-वा० वा० । २-स्यन्योपो-वि० । ३-मार्थस्तु मा० मां० । ४-तत्सत्यंस्पर्-आ० । ५-स्पर्श-
तोवे-वा० वा० । ६-णा-वा० वा० । ७-दपि सं-वा० वा० । ८-स्यास्यित्वात् प्रा-मां० मां० । ९-स्यार्थत्वा
प्रा-वा० वा० । १०-केशान्दुकादे-वा० वा० हा० । केशान्दुकादे-आ० । केशान्दुकादे-मां० मां० ।
१०-प्यर्थित्वे-मां० मां० वा० वा० विना । ११-भ्रान्तैः मां० मां० विना । १२-त्वाद्भ्रान्त्यथा प्रति-वा० वा० ।
-त्वात् प्रति-वि० । १३-स्तथा वा० वा० । १४-ए० १७३ पं० १३ । १५-ए० १७४ पं० ९ । १६ 'मिश्रेष्व'
वि० सं० । १७ न वा सा-हा० । न चासा-वि० । १८-स्यापि मि-वि० । १९-स्यामा-मां० मां०
वा० वा० विना । "विशेषस्यान्यसत्त्वप्रसङ्गः"—प्रमेयक० ए० १३६ द्वि० पं० १० । २०-स्थिते गो-मां० मां० ।
२१-वृत्ताका-वा० वा० । २२-भूतस्य व्यव-मां० मां० । "सर्वत्र देशादावनुगतप्रतिभासस्याऽस्वलक्ष्णस्य तथा-
भूतव्यवहारहेतोर्पलम्भात्"—प्रमेयक० ए० १३६ द्वि० पं० ११ । २३-भूतसा-वि० । "वस्तुभूतं सामान्यं"—
प्रमेयक० ए० १३६ द्वि० पं० १२ । २४ सामान्यदे-वा० वा० । २५-दानापरमेद-हा० वि० । २६-कि-
दात्यो-मां० । "स च सामान्य-विशेषोपर्यसि"—प्रमेयक० ए० १३७ प्र० पं० २१ । २७-त्रे बाहु-वि०
२८-स्य साय-मां० मां० । २९-न्तरे गौ-हा० ।

- न च व्यक्तदर्शनवेलायां स्वेन यपुषा बुद्धिग्राह्याकारतया प्रतिपदमवतरन्ती जातिर्नाभाति व्यक्त्यतिरेकेणापरस्य बहिर्ग्राह्यावभासस्याभावादिति वक्तुं शक्यम्, व्यक्त्याकारेऽप्यस्य समानत्वात् । न च बुद्धिरेव 'गौर्गौ' इति समानाकारा बहिः साधारणनिमित्तनिरपेक्षा प्रतिभाति, तथाभ्युपगमे प्रतिनियतदेशकालाकारतया तस्याः प्रतिभासामावप्रसङ्गात् । न चासाधारणा व्यक्त्य एव तद्बुद्धिनिमित्तम्, व्यक्तीनां भेदरूपतयाऽपिशिक्षत्वात् कर्कादिव्यक्तीनामपि 'गौर्गौ' इति बुद्धिनिमित्तत्वापत्तेः । न च व्यक्तीनां भेदाऽपिशेषेऽपि यास्वेव 'गौर्गौ' इति बुद्धिरुपजायमाना समुपलभ्यते ता एव तामुपजनयितुं प्रभवन्ति, यथा यास्वेव गृह्यार्थोपधिषु भेदाविशेषेऽपि ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यमुपलभ्यते ता एव तन्निमित्तं नान्या इति वक्तुं युक्तम्, साधारणनिमित्तव्यतिरेकेणापि देशकालादिनियतसाधारणप्रत्ययस्य तत्रोत्पत्त्यभ्युपगमेऽसाधारणप्रत्ययस्यापि तन्निमित्तमन्तरेणापि तौस्वरूपतिप्रसक्तैर्न स्वलक्षणस्यापि व्यवस्था स्यात् । तथाहि—प्रेरणान्येवं वक्तुं शक्यम्—अभेदाविशेषेऽप्येकमेव ब्रह्मादिस्वरूपं प्रतिनियतनेकीलायाभासनिवन्धनं भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनया? अथ रूप-रसाद्याभासज्ञानस्य तद्रूपस्वलक्षणमन्तरेणापि सम्भवेऽपरस्यार्थक्रियानिवन्धनार्थव्यवस्थापकस्याभावाच्च प्रवृत्त्यादिलक्षणे व्यवहार इति स्वलक्षणाकारज्ञानस्य तन्निमित्तत्वेन तद्व्यवस्थापकत्वम्, एतत् सदृशाकारज्ञानेऽपि समानम् । नहि
- १५ सामान्यमन्तरेणापि मित्रानामेककार्यकर्तृत्वं न सम्भवतीति तत् परिकल्प्यते किन्तु सामान्यकारप्रत्ययेऽद्याधिनैरूपः तथाभूतविषयव्यतिरेकेणोपजायमानो मिथ्यारूपः प्राप्नोतीति विशेषप्रत्ययस्येवाऽद्याधितरूपस्य समानप्रत्ययस्यापि सामान्यमालम्बनभूतं निमित्तमभ्युपगन्तव्यमित्यस्ति वस्तुभूतं सामान्यम्; अन्यथा समानप्रतिभासायोगात् । एककार्यतासादृश्येनैकव्याप्यवसायादेकप्रतिभास इति चेत्, बाह-दोहादिकार्यस्य प्रतिव्यक्तिभेदात् कथमभेदः कार्याणाम्?
- २० इति तत्राप्यपरैककार्यतासादृश्येनैकव्याप्यवसायेऽनवस्थाप्रसक्तेः, एककार्यतया भायानामप्रतीतेः कथमभेदाध्यवसायादेकः प्रतिभासः येनैककार्यकारित्वम् अतैत्कारिपदार्थविधेको वा सामान्यं तद्व्यवहारनिवन्धनं स्यात्? एकसाधनतयाऽभेदोऽप्यत एव न सामान्यम्, बाह-दोहादेरैकार्यत्वाभावेऽप्येकविज्ञानजनकत्वेनाभेदाध्यवसाये तद्विज्ञानस्यापि प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् । एकाकारपरामर्शज्ञानजनकत्वेनाभेदाध्यवसाये तत्परामर्शस्यापि प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् अपरपरामर्शजनकत्वे
- २५ नाभेदाध्यवसायेऽनवस्था । अथैकाकारपरामर्शज्ञानस्य स्वत एवाभेदाध्यवसायरूपत्वादेकत्वमिति नानवस्था, तज्जनकाहुंभवानां त्वेकाकारपरामर्शज्ञानहेतुत्वादेकत्वम् अनुभवनिमित्तव्यक्तीनां च तथाभूतानुभवजनकत्वेनोपचरितं तत् । नन्वेवं व्यक्तीनामेवाव्यवहितैकाकारपरामर्शहेतुत्वं वस्तुभूतं सामान्यमभ्युपगन्तव्यम् किं पारम्पर्यपरिधमेण? यैया हि प्रत्येकस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नानुभवा एकं परामर्शज्ञानं जनयन्ति तथैव प्रतिनियता व्यक्तयः स्वैकतसमानाकारार्पकत्वेन तद्
- ३० जनयिष्यन्तीति न कश्चिद् दोषः । यथा अनुभवज्ञानं भिन्नमपि परामर्शज्ञानं प्रतिनियतैकाकारतया

१ व्यक्तदर्शनवपुषा वि० । २-लायां स्वेन वा० बा० । ३-लायास्तेन आ० हा० । ४ बुद्धिर्ग्रा-
वा० बा० विना । ५ "न भानुगतप्रतिमावो बहिः साधारणनिमित्तनिरपेक्षो घटते प्रतिनियतदेशकालाकारतया तस्य
प्रतिभासामावप्रसङ्गात्"—प्रमेयक० पृ० १३७ प्र० पं० ८ । ६ "न चासाधारणा व्यक्त्य एव तन्निमित्तम्, तातां
भेदरूपतयाऽपिशिक्षत्वात्"—प्रमेयक० पृ० १३७ प्र० पं० ९ । ७ "कर्कः खेतायः"—प्रमेयक० टि० पृ० १३७ प्र०
पं० १४ । ८ न प्य-आ० हा० । ९-दादिवि-आ० हा० । १०-य गृह्यार्थ-हा० वि० । ११-च्याधोप-
आ० । १२-तास्वत्य-वा० बा० । १३-य बुद्ध्यादि-मां० मां० वा० बा० विना । "अभेदाविशेषेऽप्येकमेव
ब्रह्मादिरूपं प्रतिनियतनेकीलायाभासनिवन्धनम्"—प्रमेयक० पृ० १३७ टि० पं० ३ । १४-स्मवे पर-आ० हा०
वि० । १५-नाधिकार-आ० हा० वि० । १६-यो वाधि-मां० मां० । १७-रूपतया-हा० वि० । १८-भूत-
निमि-मां० । १९-त्यतिवस्तु-आ० बा० । २०-तत्कापि प-आ० वि० वा० बा० । तत्कापि प-हा० ।
तत्कोपि प-मां० । २१-या भेदो-हा० वि० । २२-कात्वा-वि० । २३-पि परित्य-मां० मां० । २४-नुभा-
वानां वा० बा० विना । २५ यथा हि मां० । २६-त्याप्रत्या प्र-आ० हा० वि० । २७-न्ना एव भवा-
आ० बा० । २८ स्वगतं समानाकारार्पकत्वेन मां० मां० विना । २९-नाधिकारा-मां० बा० । ३०-प्य-
मां० मां० । ३१ कारविल-मां० मां० वा० हा० विना ।

विलक्षणं चिद्रूपतया तु समानं जनयदपि समानासमानजनकाकारद्वयाध्यासितमप्येकम् तथा व्यक्तयोऽपि समानासमानाकाराध्यवसायिप्रत्ययजनकं रूपद्वयं विघ्नाणा नैकरूपतया विरोत्यन्त इति ।

{अथ सामान्यस्यानुगताकारज्ञानजनकत्वैकस्यभावत्वात् सर्वदा तज्ज्ञानप्रसक्तिः अनेपेक्ष-
स्यापेक्षाऽयोगात्, सहकार्यपेक्षजनकत्वे वा सहकारिरूपतोपकारस्य ततोऽभेदे तद्वत् कार्यत्वेनाऽनि-
त्यताप्रसक्तिः, भेदे वा सम्बन्धासिद्धिः । एककार्यकर्तृत्वलक्षणमपि सहकारित्वं नित्यानामसम्भवि ५
तदवस्थाभायिनः स्वभावस्य प्राग् ऊर्ध्वं च तदवस्थानसद्भावात्, अभावे वाऽनित्यत्वम् स्वभावभेद-
लक्षणत्वात् तस्य । अजनकस्वभावत्वेन न कदाचिदपि तज्ज्ञानम्, यो ह्यजनकसमावः सोऽन्यसहि-
तोऽपि न तद् जनयति, यथा शालीयजं क्षित्याद्यविकलसामग्रीयुक्तमपि कोद्रवाङ्कुरम्, अजनक-
स्वभावं चेत् सामान्यम् परामर्शज्ञाने न प्रतिभासेत जनकाकारार्पकस्यैव ज्ञानविषयत्वात्, ज्ञान-
लक्षणमपि कार्यमनुपजनयदवस्तु स्यात् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् वस्तुनः । तदेवं सामान्यस्य १०
नित्यत्वेन तद्विषयस्य ज्ञानस्यैवाध्यमानतयोऽबाधितज्ञानविषयत्वमसिद्धम् ।

यथा, यदि तत् सर्वसर्वगतमभ्युपगम्यते तदा व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भप्रसक्तिः, न चाभि-
व्यक्तिहेतुव्यक्त्यभावात् तत्रानुपलम्भः प्रथमव्यक्तिप्रतिभासवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य
ग्रहणेऽभेदात् तस्य सर्वैव सर्वेदाभिव्यक्तत्वात्, अन्यथाऽभिव्यक्तानभिव्यक्तस्वभावभेदादनेकत्व-
प्रसक्तेरसामान्यरूपत्वापत्तिः तदन्तरालेऽचदयं भाव्युपलम्भ इति उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपग- १५
तस्य तत्रानुपलम्भादसत्त्वमिति न सर्वसर्वगतं तत् । अथ स्वव्यक्तिसर्वगतं तदिति नायं दोषः,
नन्वेवं प्रतिव्यक्ति तस्य परिसमाप्तत्वाद् व्यक्तिस्वरूपयत् तस्य भेद एव, अभेदे एकव्यक्तावभिव्यक्तस्य
ग्रहणेऽन्यव्यक्तिस्यस्यापि तस्य तत्स्वरूपत्वात् प्रतिभासे-तदाधारप्रतिभासमन्तरेण तदाधेयता-
प्रतिभासस्यानुपपत्तेः-सर्वव्यक्तीनां युगपत् प्रतिभासप्रसक्तिः ।

हेतुलैकदेशवृत्तिविकल्पानुपपत्तेश्चासत्त्वम् । किञ्च, (१) एकव्यक्तिसमवेतं तद् अभिनयोत्पन्न-२०
व्यक्तौ निष्क्रियत्वान्न याति (२) न च तद् व्यक्त्युत्पत्तेः प्राक् तत्रासीत् व्यक्तिरहितस्य तस्यावस्था-
नानभ्युपगमात् व्यक्त्युत्पत्त्युत्तरकालं तु व्यक्त्यन्तरादनागतस्यापि तस्य तत्र सद्भावः सामान्य-

१-पि समानजन-आ० हा० । २-कारव्यव-वा० बा० । ३-नेपेक्षस्या-आ० वि० । ४ ततोऽभेदो
तत्कार्य-वा० बा० । ततोऽभेदो तद्वत् कार्य-आ० हा० वि० । ततोऽभेदो तदभेदात् कार्य-वि० सं० ।
५ वा असम्बन्धा-वा० बा० । वा स्वसम्बन्धा-आ० । ६ "अभावे चाऽनित्यत्वम्"-प्रमेयक० पृ० १३८
प्र० पं० ७ । ७ "कार्यजनकत्वभावत्वे वाऽस्य सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गः"-प्रमेयक० पृ० १३८ प्र० पं० ८ ।
८-न्यऽहितो-आ० हा० वि० । ९-न्यसंनिहितो-वि० सं० । १०-भाव चेत् सा-भा० । भावयत् सा-आ०
हा० वि० वा० बा० । १०-कारिलक्ष-भा० मां० विना । "अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् वस्तुनः"-प्रमेयक० पृ० १३८
प्र० पं० ९ । ११-स्यते तद्वि-भा० मां० । १२-स्य बाधमान-आ० हा० वि० । १-स्य बाध्यमान-वा० बा० ।
१३-याऽव्यधित-वा० बा० । १-याऽव्यधित-आ० वि० । १-या व्यपि छा-हा० ।

१४ "तत्त्वं वृत्तिभाजो वा भवेयुः परजातिवत्" ॥ तत्त्वसं० वा० ८०५ पृ० २६० ।

"तथा तत् सर्वसर्वगतं स्वव्यक्तिसर्वगतं वा"-प्रमेयक० पृ० १३८ प्र० पं० ९ ।

१५ "स्वाश्रयेन्द्रिययोगादेरेकस्मिन्ब्रह्मे सति । सर्वत्रैवोपलभ्येरेकस्वरूपाविभागतः" ॥

शातादव्यतिरिक्तं चेत् तस्यापि ग्रहणं भवेत् । तद्वदेव न वा तस्य ग्रहणं भेद एव वा" ॥

तत्त्वसं० वा० ८०८-८०९ पृ० २६१ ।

१६-तं सर्वं तत् मां० मा० ।

१७ "पटादिजातिभेदाद्य स्वाश्रयेष्वेव भाविनः" । तत्त्वसं० वा० ८०५ पृ० २६० ।

१८-मासत-आ० ।

१९ "संयोगदूषणे सर्वं यदेवोक्तं प्रसाधकम्" ॥ तत्त्वसं० वा० ८११ पृ० २६२ ।

"एकस्यानेकवृत्तिश्च न युक्तेति प्रसाधकम्" ॥ तत्त्वसं० वा० ६५४ पृ० २२३ ।

२० "तत्र देशान्तरे वस्तुप्रादुर्भावे कथं नु ते । दृश्यन्ते वृत्तिभाजो वा तस्मिन्निष्ठि न गम्यते" ॥

"न हि तेन सहोत्पत्ता नित्यत्वाध्याप्यवस्थिताः । तत्र प्रागविभुत्वेन न चाऽऽयान्त्वान्तोऽक्रियाः" ॥

तत्त्वसं० वा० ८०६-८०७ पृ० २६०-२६१ ।

२१ व्यक्त्युत्तरका-हा० । २२-पि तत्र तत्र स-वि० ।

शून्याया व्यक्तेरसत्त्वभ्युपगमात् (३) न चांशयत् तत् एकेनांशेन प्रागुत्पन्नव्यक्तिव्यवस्थितमप्य-
परेणांशेनोत्पद्यमानव्यक्तिसम्बन्धमनुभवति (४) न च निरंशत्वेऽपि प्राक्तनाधारपरित्यागेनाधारा-
न्तरे वृत्तिमत् तत्परित्यक्तव्यक्तेरसत्त्वप्रसङ्गात् (५) न च यत्र प्रदेशे व्यक्तिर्व्यवस्थिता तद्देशेन तस्य
सम्बन्धस्तत्प्रकृत्यानुसम्बन्ध्यते इत्याद्यनेकबाधकसद्भावाद् (धाव्) व्यक्तिमिश्रसामान्यपक्षे कथमबा-
धितप्रत्ययविषयत्वात् तत्सत्त्वम् ।

यैरपि—

“कस्मात् साक्षादितत्त्वेवं गोत्वं यस्मात् तदात्मकम् ।

तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वमाधादिति गम्यताम्” ॥ [श्लो० वा० आह० श्लो० ४७]

इति घचनाद् व्यक्तिसंभाषं सामान्यमभ्युपगतं तेषामपि व्यक्तिवत् तस्याऽऽसाधारणरूपत्वं व्यक्त्यु-
द्भवविनाशयोश्च तद्योगित्वं प्रसक्तम् इति न सामान्यरूपता । अथाऽऽसाधारणत्वमुत्पादविना-
शयोर्गित्वं च तस्य नाभ्युपगम्यते तर्हि विद्वद्धर्माध्यासतो व्यक्तिर्भ्यस्तस्य भेदप्रसक्तिः । आह च—

“तादात्म्यं चेद् भवं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातता ।

नाशेऽनाशश्च केनेष्टस्तद्वत्त्वान त्वयो न किम्” (?) ॥

“व्यक्तिजन्मन्यजाता चेदागता नाशयान्तरात् ।

प्राणासीद् न च तद्देशे सा तथा सङ्गता कथम्” ॥

“व्यक्तिनाशेन चेन्नष्टा भूता व्यक्त्यन्तरे न च ।

तत् शून्ये न स्थिता देशे सा जातिः केति कथ्यताम्” ॥

“व्यक्ति(के)जात्यादियोगेऽपि यद्वि जातेः स नेष्यते ।

तादात्म्यं कथमिदं स्यादनुपप्लवचेतसाम्” ॥ []

२० अत एव—

“सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् तस्य वृत्तेर्नियामकम् ।

गोत्वेनापि विना कस्माद् गोवृद्धिर्न नियम्यते” ॥

“यथा तुल्येऽपि मिश्रत्वे केषुचिद् वृत्त्यवृत्तिता ।

गोत्वादेरनिमिर्चाऽपि तथा वृद्धेर्मेविष्यति” ॥ [श्लो० वा० आह० श्लो० ३५-३६]

२१ इति पूर्वपक्षवित्ता चतुर्क कुप्रतिरेन—

“विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।

विक्षेपादन्यदिच्छन्ति सामान्यं तेन तद् ध्रुवम्” ॥

“ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्युर्विषयादृते ।

न त्वन्येन विना वृत्तिः सामान्यस्येह दुष्यति” ॥ [श्लो० वा० आह० श्लो० ३७-३८] इति ।

१ नवांश-वा० वा० । २-किसंचरम्-वा० वा० । ३-धाराप-मा० मां० विना । “किं पूर्वपिण्ड-
परित्यागेन तत् तत्र गच्छेत्, अपरित्यागेन वा ! न तावत् परित्यागेन प्राक्तनपिण्डस्य गोत्वपरित्याकस्यागोरूपताप्रसङ्गात् ।
नामपरित्यागेन अपरित्याकप्राक्तनपिण्डस्यास्यानंशस्य रूपादेरिव गमनासम्भवात् । न त्वपरित्याकपूर्वाधाराणां रूपादीनामाधा-
रान्तरसंक्रान्तिर्दृष्टा”-प्रमेयक० पृ० १३८ द्वि० पं० ६ । ४ यत्प्र-मां० मां० । यत्र यत्र प्र-वा० वा० । ५-नुसं-
वध्य-मां० मां० । ६-नुवन्त्य-वा० वा० । ६ “व”-श्लो० वा० । ७-स्वमाचस-हा० । ८-त्यं तस्य आ० ।
९-म्यस्तद्भेद-आ० । १०-एस्तद्वत्त्वान ध्वयो न किम् वा० वा० । १-एस्तद्वत्त्वानध्वयो न किम् आ० ।
-एस्तद्वत्त्वानध्वयो न किम् हा० । १-“एस्तद्वत्त्वानध्वयो न किम्”-प्रमेयक० पृ० १३८ द्वि० पं० १४ । “तद्वत्”
“व्यक्तिवत्” “अनन्वय” “असाधारणता” न “किन्तु स्वादेव”-प्रमेयक० द्वि० पृ० १३८ द्वि० पं० १९ । ११-ता
धाध-हा० वि० । १२ नवा वि० । १३ “व्यक्तिजात्यादियोगेऽपि”-प्रमेयक० पृ० १३९ प्र० पं० २ । “जातिः
जन्म” “आदिना विनाशप्रदणम्” य “जात्यादियोगः” नेष्यते “तर्हीति शेषः” तादात्म्यं “जातिव्यक्तेः” अनुपप्लव-
चेतसाम् “अप्रान्तचेतसाम्”-प्रमेयक० द्वि० पृ० १३९ प्र० पं० १३ । १४ यद्यज्ञा-मां० मां० विना । १५ वृत्ति-
नि-मां० मां० । १६-बुद्धि न विष्यते वा० वा० । १-बुद्धिनय गम्यते आ० हा० वि० । १-“बुद्धिर्न च गम्यते”
पं० । १७ “रूपपेक्षिता”-श्लो० वा० । १-“रूपवृत्तिता” इति तु तत्र पाठान्तरत्वेन गृहीतम् । १८-“सिद्धि”
वा० । १९ बुद्धिमिविष्यति हा० वि० । बुद्धि मविष्यति वा० वा० । २०-ति निर-आ० हा० वि० ।

तन्निरस्तम् बाधकप्रत्ययनिरन्धनस्य मिथ्यात्वस्य सामान्यबुद्धौ प्रतिपादितत्वात् । असदेतत् । यतो यदि नित्यम् व्यापकं च व्यक्तिभ्य एकांततो भिन्नमभिन्नं वा सामान्यमभ्युपगम्येत तदा स्याद् यथोक्तबाधकावकाशः यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यम्, विसदृशपरिणतिलक्षणस्तु विशेषः तदात्मकं चैकं वस्तु तदाऽत्यन्तमेदामेदपक्षभाविदोषानुपपन्नोऽनास्पद एव ।

अथ साधारणासाधारणरूपस्यैकत्वविरोधोऽत्रापि बाधकम् । तथाहि—यद् यदाकारपरिहारो- 4
वस्थितस्वरूपं तत् ततो भिन्नम्, यथा घटरूपपरिहारावस्थितस्वरूपः पटः, असाधारणरूपपरिहारा-
वस्थितं च साधारणं रूपमिति कुतस्तयोरभेदः ? तयाव्यभेदे न किञ्चिदपि भिन्नं स्यात् अन्यस्य
भेदव्यवस्थाहेतोरभावात् । कथञ्चिद्वेदामेदामभ्युपगमेऽपि तयोर्नानाकारेण भेदस्तेन भेद एव येन
यामेदस्तेनाव्यभेद एव, नैकं साधारणासाधारणधर्मद्वयात्मकं वस्तु, विरोधात् । अथ येन रूपेण
भेदस्तेनापि नैकान्तेन भेद एव किं तर्हि ? भेदोभेदः । ननु तत्रापि “यैनाकारेण भेदस्तेन भेद एव १०
इत्यादिवचनादनवस्थाप्रसक्तिरित्यादि” न कथं बाधकम् ? असदेतत् ; समानासमानाकारतया यद्भिः
शायलेयोर्देः परिस्पृष्टप्रतिपत्तौ प्रतिभासमानस्यैकत्वेन विरोधासिद्धेः, अन्यथा ग्राह्यग्राहक-संवि-
“त्तित्रितयाभ्यासितं कथमेकं संवेदनं स्यात्, चित्रज्ञानं वा परस्परविरुद्धनीलाद्यनेकाकारं कथ-
मेकमभ्युपगम्येत येनेदं वचः शोभेत—“चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात्”
[] इति ? अथ—“किं स्यात् सा चित्रतैर्केषां न स्यात् तस्यां मतावपि” [] १५

इति वचनात् साप्यनेकाकारैका ज्ञेयते इति नाप्यं दोषः । नन्वेवमभ्युपगच्छता ग्राह्यग्राहका-
कारविविक्तां साऽभ्युपगता भवति; स्वसंवेदने च सा यदि तथैवावभाति तदा ग्राह्यग्राहकाकार-
प्रतिभासः कचिदपि ज्ञाने न प्रतिभासते इत्यप्रवृत्तिकं जगत् स्यात् । अथ ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तमा-
त्मानं प्रच्छाद्य “संविस्तिरियं स्वसंवेदने चैतन्यलक्षणं स्वभावमादर्शयति कथं तद्धनेकान्तं सा प्रति-
क्षिपेत् ? प्रतिभासमानाप्रतिभासमानयोश्च चैतन्य-ग्राह्यग्राहकाकारविवेकलक्षणयोर्धर्मयोरविरोधं च २०
कथं न प्रकाशयेत् ? अपि च, द्विविधो यो विरोधः—सहानवस्थानलक्षणः, परस्परं परिहारस्थिति-
लक्षणश्च । स च द्विविधोऽप्येकोपलम्भेऽपरानुपलम्भेद्ध्यवस्थाप्यते, साधारणासाधारणाकार-
योस्त्यव्यक्षेण भेदाभेदात्मतया प्रतीतेः कथं विरोधः ? तदुपाऽतदुपाकारते हि तयोर्भेदाभेदौ, तथाय-
भासनमेव च तयोर्भेदाभेदप्रहणमिति कथं विरोधाऽनवस्थानादिदूषणवकाशः ? न च तयोः पर-
स्परपरिहारस्थितिलक्षणता सम्भवति अव्यवच्छेदरूपतया प्रत्यक्षे प्रतिभासनात् । न च सामान्य-२५
विशेषयोराकारनानात्वेऽप्यनानात्वेऽप्यनानात्वेऽप्यनानात्वं न स्यात् इति वक्तुं युक्तम्, सामान्य-
विशेषवत् तदात्म्येनान्यत्र प्रत्यक्षतोऽप्रहणात् प्रहणे वा भवत्येवाकारनानात्वेऽपि नानात्वाभावः ।
न चाकारनानात्वेऽपि सामान्य-विशेषयोरभेदप्रतिपत्तिर्मिथ्या, बाधकाभावात् । न च “स्वभावमेदात्
सामान्य-विशेषयोर्घट-पटादिवद् भेद एव” इत्यनुमानं बाधकं प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षेण बाधितत्वाद्वा-
नुमानाप्रवृत्तेः । अथानुमानविषये न प्रमाणान्तरायाधा; नन्वेवं ध्वनेरध्रावणत्वेऽपि साध्ये सत्त्वादे- ३०
र्ययोकलक्षणतया प्रमाणान्तरायाधितत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, सपक्षे घटादौ सत्त्वाऽध्रावणत्वयो-
स्तादात्म्यस्याध्यक्षेणाधिगमात् । अथान्तर्व्याप्त्यभावादाननयोर्व्याप्यव्यापकभावः तत् प्रकृतानुमानेऽपि
तुल्यम् । पक्षस्याध्यक्षविरुद्धत्वाध्रावणत्वानुमानाप्रवृत्तिरिति “चेत्, न तर्हि स्वभावमेदानुमानेऽपि

१-धकावशो य-हा० वि० । ४-धकवशो य-वा० वा० । २-दृश्य-मा० वा० वा० । ३ अथ साधा-
रणरूपस्यैक-मा० मा० विना । ४-राव्यव-मा० मा० । ५-रूप-हा० वि० । ६-रणरूप-आ० हा० वि० ।
७ कथञ्चिद्वेदामभ्युप-मा० मा० हा० विना । ८-न वाऽमे-आ० । ९-दामेदौ हा० वि० । १०-दि कथं न
बाध-मा० मा० । १-दि न कथं तर्हि बाध-वि० । ११-यादिपटि-मा० मा० । १२-चित्ततया-हा० वि० ।
-चित्तवतया-मा० । १-चित्तवतया-मा० । १३-स्याधितया-वा० वा० । स्या त्रिदा-हा० वि० । १४-कस्या
न मा० । १५ संवृत्ति-मा० मा० । संवृत्ति-वा० वा० । १६-त् प्रतिभासमानयोश्च आ० हा० वि० । १७
-म्माद् वावस्याप्यते मा० । १-म्माद्ध्यवस्थाप्यते हा० वि० । १-म्माद्ध्यवस्थाप्यते आ० । १८-शः
क च हा० । १-शः क्य च वि० । १९-मासन्न सामा-हा० वि० । १-भासन्न च सामा-आ० । १-भासन्ना य
सामा-मा० वा० । २०-त्वेऽप्यत्राऽप्यन्यतो-आ० हा० । १-त्वे नानात्वेऽप्यत्रा-वि० । २१-नात्र मा०
मा० विना । २२ कं पक्षस्य मा० मा० विना । २३ प्रवृत्तिः स्यात् मा० मा० । २४-त्ययोस्तयोस्तदा-
त्म्य-आ० । २५-पकामावः मा० मा० विना । २६ चे तर्हि मा० मा० विना ।

प्रमाणान्तरयाधाविरुद्धः, लक्षणयुक्ते याधासम्भवेऽन्यत्रापि तत्सम्भवाद्देतोऽसाध्येन धावणत्वेन विरोधाभावात् संशयितव्यतिरेकस्याथोक्तत्वेऽन्यत्रापि कथञ्चित् स्वभावमेदस्यामेदेन(ना)विरोधात् समानमुत्पद्यमानः । सर्वथा स्वभावमेदस्य चामेदविरोधिना दृष्टान्तेऽप्यभावाद् घटादेरपि केनचिदाकारेण सदृशत्वेनामेदात् । यदि पुनः 'तादात्म्यरहिताऽत्यन्तस्वभावमेदात्' इति हेत्वयोः पितृक्षित-
 ५ त्वादाऽसिद्धो हेतुः, सामान्य-विशेषयोस्तादात्म्येनापि प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । न च प्रकृतानुमानवाधनात् तत्तादात्म्यप्रतीतिर्मान्तरिरिति नासिद्धो हेतुः इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । तथाहि—प्रकृतानुमानस्य प्रवृत्तौ तन्मिथ्यात्वेन पैक्षधर्मतानिश्चयः, तदिच्छये चानुमानस्य प्रवृत्तिरिति व्यक्तमितरेतराश्रय-
 त्वम् । प्रमाणान्तरेण तद्वाधने प्रकृतसाधनवैफल्यम्, तत एव तद्भेदसिद्धेः । 'सामान्य-विशेषयोर्भेद-
 एव, मिश्रयोगक्षेमत्वात्, हिमवद्-विन्ध्ययोरिति(रिच)' इत्येतदपि साधनं प्राक्प्रदर्शितसाधनदोषं
 १० नातिवर्तते इत्ययुक्तमेव, मिश्रयोगक्षेमत्वस्य विपक्षेण साक्षादविरोधिनाऽनिश्चितव्यतिरेकस्य भेदेन र्थात्पसिद्धेः । अथाऽसाध्यस्य साधनविरुद्धैकयोगक्षेमत्वेन्यासत्वाद् विरोधः पारम्पर्येण सिद्ध एव,
 भवेदेतत् यदि तत्रापि व्याप्यस्य व्यापकविरोधिना विरोधः "सिद्धेद्, स चासिद्धः, विरोधद्वयस्या-
 प्यसिद्धेः । मिश्रयोगक्षेमस्याप्यमेदाभ्युपगमे भेदः कचिदपि न सिद्धेदिति विध्यमेकं स्यादिति चेत्,
 स्यादेतत् यद्याभ्यां भेदाभेदव्यवहारव्यवस्था भवेत्, सा तु भेदाभेदप्रतिभासवशादिति सामान्य-
 १५ विशेषयोरसद्व्यतिरेकयोःऽप्यभेदप्रतिभासाद्भेदो न "यिच्छ" इति कथं न यस्तुभूतसामान्यस-
 द्भावः । न च यदेव शायलेव्यक्ती सदृशपरिणतिलक्षणं सामान्यं तदेव बाहुल्येव्यक्तावपि, व्यापक-
 स्यैकस्य सर्वगोव्यक्त्यनुयायिनस्तत्स्थानभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमश्च शायलेयादिव्यक्तीनां बाहुल्येया-
 दिव्यक्तिसदृशतया प्रतिभासेऽप्येकानुगतसामान्यकोटीकृतत्वेनाप्रतिभासनात् । परेणापि हि—

"समाना इति तद्ब्रूयात्" [

]

२० इति वृत्ता स्वहेतुभ्य एव केचिच्छायलेयादिव्यक्तिविशेषैः सदृशा उत्पन्ना इत्यभ्युपगमेतमेव केवलं सदृशपरिणतिलक्षणस्तासां धर्मः कथञ्चिदभिन्नो वेस्तुभूतोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथाऽपारमा-
 र्थिकविजातीयवर्थावृत्तिनियन्धनेनैव सादृश्यपरिणतेः सजातीयव्यावृत्तिनियन्धनस्याप्यत्यन्तभिन्नरूप-
 स्यापारमार्थिकत्वात् तत्परिणतिव्यतिरेकेण चापरस्य स्वलक्षणस्यासम्भवात् तदाकारज्ञानस्वलक्षण-
 स्याप्यभाव इति सर्वशून्यताप्रसक्तिः । न च 'सैवास्तु' इति वक्तुं युक्तम्, अत्रमाणिफायास्तस्या
 २५ अप्यनभ्युपगमनीयत्वात् । तस्मात् समानासमानपरिणामात्मनः शायलेयादिवस्तुनोऽप्याधिता-
 कारप्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनाद् विशेषवश सामान्याभावः । एतेन—

"सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नामिधावति" ॥

"अथास्त्यतिशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुर्भयं परम्" ॥ [

३०

इत्यादि यदुक्तं धर्मेकीर्तिना तदपि पराकृतं द्रष्टव्यम् । न च

यस्तुत्यादिकं व्यवस्थितं तथाभूतप्रतिभासाभावः ।

मित्रं 'समानाः' इति प्रत्ययविषयभूतमभ्युपगम्यते तथाभूतस्य तस्य शब्देनाभिधाने किमित्यन्यत्र प्रेरितोऽन्यत्र सादनाय धावेत यदुन्मत्तो न स्यात् । अत एव—

“वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि गीयते” । []

न च निर्विकल्पकेऽक्षप्रभवे प्रत्यक्षे पुरोव्यवस्थिततद्व्यक्तिद्वयप्रतिभासव्यतिरेकेण परो यथा-
व्यावर्णितस्वरूपः सामान्याकारः प्रतिभाति, नापि सविकल्पके 'गौर्गौः' इत्युल्लेखयति व्यक्तिस्वरूपं ५
बहिरुद्गासमानमन्तश्चाभिजल्पाकारमपहायान्यः सामान्यात्मा यथाव्यावर्णितस्वरूपः प्रतिभाति,
न चान्यायभासमन्याकारार्थव्यवस्थापकं ज्ञानं तद् भवति अतिप्रसङ्गात् इत्येतदपि निरस्तम्,
अवर्णाकृत्याद्याकारव्यतिरेकेण सादृश्यपरिणामात्मनः सामान्यस्याक्षजप्रतिपत्तिविषयस्य व्यक्त्या
मतया दाहाद्यर्थक्रियाकारिणोऽभ्युपगमात् । न च शाबलेयादेः सादृश्यं बाहुलेयाद्यपेक्षमिति
तदप्रतीतौ तदपेक्षस्य तस्याप्यप्रतिपत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, अशेषपदार्थवैलक्षण्यप्रतिपत्तावप्यस्य १०
समानत्वात् । न च सर्वतो व्यावृत्तिः व्यावृत्तपदार्थस्वरूपमेवेति तत्प्रतिपत्तौ साऽपि प्रतीयते
व्यावृत्त्या (वर्त्या) र्थप्रतिपत्तिमन्तरेणापीति वक्तव्यम्, सादृश्यप्रतिपत्तावप्यस्य समानत्वात् । अथ
सजातीयविजातीयव्यावृत्तं निर्देशं घस्तु तत्सामर्थ्या (ध्वं) भाविनि च प्रत्यक्षे तत् तथैव प्रतिभाति,
तदुत्तरकालभाविनस्सर्वे घस्तुसंस्पर्शिनो विकल्पाः व्यावर्त्येवस्तुयशविभिन्नव्यावृत्तिनियन्धनात् (नान्) -
सामान्यमेवार्थं व्यावृत्ते घस्तुन्युपकर्षयन्तः समुपजायन्ते न तद्वशात् तद्व्यपस्या युक्ता, अति- १५
प्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

“सर्वभावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावे परमाध्याभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिमानिनः” ॥

“तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तद्विधिर्यथाः ।

“जातिमेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषादयगाहिनः” ॥ [] इत्यादि । २०

ननु 'स्वस्वभावाव्यवस्थितेः' इत्येतस्य हेतोः स्वसाध्येन व्याप्तिः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, औहो-
स्विदनुमीनेन ? न तावदनुमानेन, प्रत्यक्षविषयत्वेन सर्वभावानां धर्मिणोऽस्ति चेत्तदनुमानात्,
व्याप्तिप्रसिद्धौ चानुमानं प्रवर्तते । न च साध्य-साधनयोः स्वयंपसंहारेण व्याप्तिरन्यतोऽनुमानात्
सिद्ध्यति, तत्राप्यनुमानान्तरापेक्षेणानवस्थाप्रसक्तेः । नापि प्रत्यक्षेण, तस्य सन्निहितविषयप्रादुर्भावेन
देशादिभिप्रकृष्टाशेषपदार्थालम्बनत्वानुपपत्तेः । अथ पुरोऽवस्थितेषु भावेष्वक्षजप्रत्ययेन 'स्वस्वभा- २५

१ धावते-भा० मा० ।

२ “वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं जातिस्तु वर्ण्यते”—तत्त्वसं० वा० ७३९ पृ० २४३ ।

“वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि कथ्यते”—अपोहसि० पृ० १२ पं० ५ ।

३-ण पुरो भा० मा० । ४-रूपसा-भा० वा० । ५-धा वर्णित-हा० वि० । ६-पः सामान्याकारः
प्रति-भा० मा० । ७ इति यतदपि भा० मा० । ८-ण सदृश-भा० मा० वा० या० विना । ९ व्यक्तात्म-
भा० मा० वा० वा० । १० तदप्रतीतौ भा० मा० । तदप्रतीतौ तदपेक्षस्य तस्याप्यप्रतिपत्तौ तदपे-
क्षस्य वा० वा० । तदप्रतीतौ आ० । ११ व्यावृत्तार्थ-वि० । व्यावर्गार्थ-वा० वा० । १२-रंदाव-आ० ।
१३-स्त्वसंस्पर्श-वा० वा० विना । १४-कल्प्याः भा० मा० । १५-चर्तिवस्तु-आ० । १६-दा व्या-
आ० हा० । १७-वृत्तिच-आ० । १८-यतः स-आ० हा० । १९ न तत्तद्वशा-आ० । २० सर्वे भा-
वि० । इदं पथद्वयम् अनेकान्तजन्यपतामटीकायाम् “आह च” इत्युक्त्वा उद्धृतम्-पृ० ५२ पं० १४ । अट्टसह-
पृ० १७३ पं० ५ । प्रमेयक० पृ० १४१ प्र० पं० ३ । श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ५७८ पं० १९ । २१ उत्तरार्प-
सिद्धे “यद्विद्वत्साह न्यायवादी” इत्युल्लिख्य व्याख्यात्मनेकान्तजन्यपतामटीकायाम् पृ० ३१५ पं० ५ । “न्यायवादी
धर्मैकीर्तिः” इत्यपि व्याख्यात तत्रैव पृ० ३१५ पं० १५ । २२-भावापर-भा० मा० । २३-न्धना जा-भा० मा० ।
“व्यावृत्तिस्तद्विधिर्यथाः । जातिमेदाः” इति श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ५७८ पं० १९ । अस्य व्याख्या प्रमेयक०
टिप्पण्यमित्यम्—“व्यावृत्तिर्निबन्धनम् येषां ते” “सामान्यमेदाः”—पृ० १४१ प्र० पं० १५ । २४-दात् प्र-वा०
वा० । २५-होस्विद-भा० मा० वा० वा० । २६-मानेन तावदनुमानेन प्रत्यक्ष-भा० मा० । २७-मानेन प्रत्य-
क्ष-आ० हा० वि० । २८-स्वक्षवि-वा० वा० विना ।

धैर्यवस्थितेः' इत्यस्य हेतोः सचोपसंहारेण भेदेन व्याप्तिं प्रतिपद्यत इति प्रत्यक्षव्यापार एवायम्, अस्येतत्, यतो यथैव स्वव्यापारानुसारिणमनन्तरं विकल्पमायिर्भावव्यव्यक्षं तत्रैवास्य प्रामाण्यं भवद्भिन्नभ्युपगम्यते, संपेतो व्यावृत्तात्मनि' त न द्व(न तद्)लात् तदुत्पत्तिः, सर्वदा अनुवृत्तव्यावृत्ताकारवसायिन एव तस्योत्पत्तेः, अन्यथा 'सजातीयाद् भेदः' इत्यभिधानानर्थक्यापत्तेः, क्षण-
 ५ क्षयानुमानस्य च वैषम्यम् अक्षणिक्कादिष्वावृत्तेः स्वलक्षणानुमेवप्रभवविकल्पेनाध्यवसायात्, स्वलक्षणविषयत्वं च विकल्पानां संपेतो व्यावृत्ताकाराध्यवसायिनां प्रसज्येत । तथाहि-इदमेव स्वलक्षणोचरत्वमध्यक्षस्य येत् तस्य नियतरूपानुकरणम्, संपेतो व्यावृत्ताकारप्राहिणां विकल्पानामपि चेद् इदमस्ति कथं न स्वलक्षणविषयत्वम्? अथाविशेषादवभासित्वादस्यास्वलक्षणविषयत्वम्, ननु वृत्त्यवस्थितपादपादिसरूपमात्राध्यक्षमप्यविशदावभासमिति स्वलक्षणविषयत्वं तस्यापि न स्यात् ।
 १० अथाऽध्यवसायकारप्राहिणस्तस्य भ्रान्तत्वाद्विषयेभास्वलक्षणविषयत्वम्, न; तस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तः । तथाहि-अनधिगतार्थाधिगमाऽविसंवादाभ्यां तस्य प्रामाण्यम्, न च प्रत्यक्षत्वम्, भ्रान्तत्वाभ्युपगमात् । नाप्यनुमानत्वम्, अलिङ्गजत्वात् । प्रत्यक्षाऽनुमानव्यतिरिक्तस्य चापरस्य प्रामाण्यानिष्ठेः कथं नास्य प्रमाणान्तरत्वम्? न च विकल्पः—यैनाधिगतार्थाधिगमावप्रमाणम्—विकल्पकारणमन्तरेणापि यौगार्थसन्निधिवलेनोपजायमानत्वात् । न चाध्यक्षविषयीकृतस्वलक्षणाध्यवसा-
 १५ यित्वावस्याप्रामाण्यम्, तथाऽभ्युपगमेऽध्यक्षेक्षितशब्दविषये क्षणक्षयानुमानस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तः । अथानिश्चितार्थाध्यवसायादनुमानैस्यानधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रामाण्यम्, निश्चितो ह्यध्यक्षविषयः, क्षणक्षयस्यैवानिश्चयादध्यक्षतो न तद्विषयत्वम् । नन्वेवमप्यक्षानुसारिविकल्पस्याप्यनिश्चितार्थाध्यवसायित्वात् क्षणक्षयानुमानवत् प्रामाण्यप्रसक्तिः । अपि च, विकल्पाऽनुमानविषयार्थयोः समः विषयो वा प्रतिभासोऽभ्युपगम्येत? यदि विषयः, कथमसद्व्यतिभासयोस्तयोरेभेदः? मित्राका-
 २० रायभासि च कथं शब्दस्य रूपम्? अथ समः, विकल्पेषु को विद्वेषस्तानविषयीकुर्वतः । अथ यत्रांशे निश्चयोत्पादनसमर्थं प्रत्यक्षं तत्र प्रतिभासाविशेषेऽपि प्रत्यक्षेणृहीतांशप्राहितेया विकल्पो न प्रमाणम्, अनुमानं त्वगृहीतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रमाणम्, तद्विषयेऽर्थेऽध्यक्षस्य निश्चयोत्पादनां सामर्थ्यात् । ननु कथमेकमनुभवज्ञानं स्वार्थं निश्चयोत्पत्तौ समर्थमसमर्थं चोपपद्यते विरोधात् एकार्थोकाराविशेषाच्च? न चाविशेषेऽपि तस्यैकत्र सामर्थ्यमेवापरत्राऽसामर्थ्यम्, परेण सन्निकर्षेऽप्येवं वक्तुं शक्य-
 २५ त्वात् । तथाहि-सर्वोत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवादिनापि शक्यमेवं वक्तुम्-सन्निकर्षस्याविशेषेऽपि सर्वात्मना न भावस्य ग्रहणम् क्वचिदेवांशे सामर्थ्यात् एकत्र सामर्थ्यमेवाप्यत्रासामर्थ्यमिति । न च समारोपव्यवच्छेदकत्वेनानुमानस्य प्रामाण्यम् न पुनः प्रत्यक्षपृथग्भाविनो विकल्पस्येति वक्तुं युक्तम्, तस्य तद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । तथाहि-क्षणिकेऽक्षणीकज्ञानं समारोपः, तच्चानुमानप्रवृत्तेः प्राग्विषयादप्यविकलमिति कथं तथापि तस्य प्रामाण्यम्? पञ्चादस्पृष्टत्ववृत्तेः समारोपस्याप्रवृत्तेरस्येय
 ३० तैर्लक्ष्यमिति चेत्, न; तदा स्खलहृत्तरक्षणिकप्रत्ययात् स्वपुत्रादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । समारोपप्रतिषेधश्चाभावत्वेनोद्हेतुकः, स कथमनुमानेनान्येन वा क्रियते ज्ञाप्यते वा अभावेन सह कैस्यचित्

१-प्रत्यवस्थितेः वा० वा० । १-वस्य व्यवस्थितेः आ० हा० वि० । २-मन्तरवि-भा० मां० । ३-नि च तद्वला-वा० वा० विना । ४-वृत्त्याका-वा० वा० । ५-राध्यवसा-भा० मां० । ६-स्य वै-भा० मां० वा० वा० विना । ७-अवप्रभवे विक-भा० वा० । ८-अवविक-आ० हा० वि० । ९-सायानां वा० वा० । १० य त्वनियतरूपानुकारणं वा० वा० । १०-शब्दाव-वा० वा० । ११ न प्र-वा० वा० । १२ अलिङ्गत्वात् वा० वा० । १३ याद्यार्थासन्निधिव-वा० वा० । याद्यार्थासन्निधिवि-आ० हा० वि० । १४ न वा-वा० -वा० । १५-तस्याधिग-वा० वा० विना । १६-स्य वा-वा० वा० आ० हा० । १७-सो नाभ्यु-वा० वा० । -सो नभ्यु-आ० हा० वि० । १८-त नु यदि वा० वा० । १९-स्तायवि-वा० वा० । -स्ताऽनवि-आ० हा० वि० । २०-क्षतागृ-वा० वा० । २१-तया विषया विक-आ० । २२-नात् सा-वा० वा० । २३-नु-मयज्ञा-आ० । २४-मर्थं चोप-वा० वा० । २५-र्थाविशे-वा० वा० । २६ न वा-आ० हा० । न त्वा-वा० हा० वि० । २७-चांशेऽस्ता-आ० । -चांशे सा-हा० । -चांशेत् सा-वा० वा० । २८-न्यत्र सा-वा० वा० आ० हा० वि० । २९-नस्याग्रा-आ० । ३०-तस्य व्यव-वा० वा० । तस्य व्यव-भा० मां० । ३१-ज्ञानसमा-भा० मां० विना । ३२-स्खलहृत्तेः भा० मां० । -स्खलितप्रवृत्तेः आ० । -स्खलतप्रवृत्तेः वि० । ३३-मारोप्य-स्या-भा० मां० । ३४-तद्विकल्प-आ० हा० वि० वा० वा० । ३५-नाहेतुः स भा० मां० वा० वा० विना । कस्यचित् तस्य सम्य-भा० मां० वा० वा० विना ।

सम्यग्भावात् तस्य तथाऽप्रतिपक्षेऽथ प्रवृत्तसमारोपस्य स्वत एवाभावात् अनुमानात् क्षणिकत्वनिश्चये भाविनैश्चाक्षणिकसमारोपस्यानुत्पत्तेः समारोपव्यवच्छेदकत्वं क्षणिकानुमातस्योच्यते, न; साक्षाद्भूतसमारोपनिषेधात् कथमविकले समारोपे प्रवन्धेनोपजायमाने क्षणविवेकनिश्चयः येन ततोऽक्षणिकसमारोपस्य भाविनोऽनुत्पत्तिः स्यात्? निश्चयाऽऽरोपमनसोविरोधाभ्युपगमात् । अन्यथा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनः क्षणिकनिश्चयस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा, परस्यापि निश्चयात्मना प्रत्ययेन सर्वोत्तमाऽर्थस्वरूपनिश्चयेऽपि समारोपप्रवृत्तौ तद्व्यवच्छेदाय प्रवर्तमानं प्रमाणान्तरमनर्थकं न स्यात् । तत्र क्षणविवेकनिश्चयः, निश्चये वा विरोधादेव नाक्षणिकसमारोपः । दृढरूपस्याक्षणिकसमारोपस्यास्त्येव व्यावृत्तिः, सादृश्यनिमित्तस्तु स्खलद्रूपारोपः स्थायीति चेत्, असदेतत् । भवधारितविशेषस्यानवधारितविशेषलक्षणसादृश्यासम्भवात् कथं समारोपः तन्निवन्धनोऽपि स्थायी युक्तः? समारोपनिमित्तसादृश्यविरोधिविवेकावधारणसङ्गात्वात् वदिसन्निधानाद् रोमहर्षादिविशेष-१० यद् यथार्थनिश्चये विपर्ययासानुपलब्धेऽथ यथा निश्चितैकत्वस्यापि पुंसो द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरक्ष-जत्वात् न निवर्तते तथा(थाऽ)क्षणिकभ्रान्तिरपि । नन्वेवमक्षणिक्भ्रान्तेरक्षजत्वे न किञ्चिदपि प्रत्यक्ष-मभ्रान्तं स्यात् ।

“पदयन्त्रपि न पश्यति” []

इति च धर्मेकीर्तिवचनं विरुद्धेयम् । अथाऽक्षणिकत्वभ्रान्तिर्मानसी मरीचिकाचक्रे तोयादि-१५ भ्रान्तिवत् तथापि नावधारितविशेषस्योत्पत्तेः, अनवधारितविशेषस्यैव तदुत्पत्तेः । अक्षणिकाव-भासस्य मानसत्वे घट्यन्तरस्तरणसमये उत्पत्तिश्च न स्यात्; विकल्पद्वयस्य युगपदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ वाऽर्धं विकल्पयतोऽपि गोदर्शनाद् दर्शने कल्पनाविरहसिद्धिरयुक्ता स्यादिति क्षणविवेकनिश्चयेऽवश्यमाव्यक्षणिकसमारोपाभावात् । तत्सङ्गाये च न क्वचिदनुमानैश्चिन्तितानात्वस्यात्माऽऽत्मीय-भाषयोः प्रवृत्तिर्युक्ता । न ह्यात्मनाऽनुमानान्नानात्वनिश्चयलक्षणे नैरात्म्यदर्शने सति एकप्रत्यय-२० लक्षणमात्मदर्शनं सम्भवति विवेकाविवेकग्रहणयोरेकत्वविरोधात्, तदभावात्तत्मीयप्रहः । तदभावे तत्पूर्वैकस्य रागादेरनुत्पत्तेः कथमभिलषिताऽनभिलषितसाधनयोस्तदव्यवसायेन प्राप्ति-परिहाराय प्रवृत्तिरपेक्षते? अनाश्रयचित्तोत्पत्तिप्रबन्धलक्षणमुक्तिहेतो च मुमुक्षोर्देहो विकलः स्यात् नैरात्म्या-घम्यासमन्तरेणाप्यनुमानात् क्षणिकत्वनिश्चयमात्रेणैव मुक्तिसिद्धिः । आत्मदर्शनस्य सहजस्याहाने-स्तन्निमित्तोऽऽत्माऽऽत्मीयक्षेहपूर्वैकमुखाभिलाषवतः सुख-दुःखसाधनेप्यादान-परिहारायां प्रवृत्तिः-२५ अविवेकेति चेत्, स्यादेतत् यदि तत्सहजमात्मदर्शनमेकप्रत्ययलक्षणं न स्यात् तद्वृत्तये त्यागैर्नोऽनु-मानात् क्षणविवेकनिश्चयमात्रेणैव तस्य निश्चयत्वाच्च तन्निमित्ता संसारकारणेषु प्रवृत्तिः । अथैक-प्रत्ययलक्षणे सहजमात्मदर्शनं न भवति न तर्हि नैरात्म्याभ्यासादप्यविरोधात् तन्निवृत्तिरिति व्यर्थो नैरात्म्याभ्यासः स्यात् । अतो न साक्षात् पारम्पर्येण वाऽक्षणिकसमारोपव्यवच्छेदकत्वात् क्षणिका-नुमानस्य प्रामाण्यम्, अथैकप्रभवविकल्पेऽपि चैतत् समानम् निश्चिते तत्रापि समारोपाभावात् । ३० न च प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदकत्वाद् विकल्पस्याप्रामाण्यमिति घट्टं युक्तम्, प्रवृत्तसमारोपव्यव-च्छेदकत्वेन प्रामाण्य(प्ये) विशेषतो दृष्टानुमानस्यापि प्रामाण्यप्रसक्तिः तस्यापि तद्वृत्तत्वात् । न च प्रवृत्तः समारोपो व्यवच्छेदकं शक्यः अभावस्य निहेतुकत्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षपृष्ठभाविनविकल्प-

१-ना क्ष-मां० मां० विना । २-नक्ष क्ष-मां० मां० विना । ३-नुपपत्तेः मां० मां० वि० । ४-क्षणिक-स्यानु-मां० मां० । ५-मारोपिनि-वा० वा० । ६ प्रतिवन्धेनो-मां० मां० वा० वा० विना । ७ क्षणे विवेक-वि० । ८-करोपस्य आ० । ९-थापि पर-वा० वा० । १०-पारोपस्या-वा० वा० हा० वि० । ११ अवधा-रितविशेषलक्षणसाद-आ० दा० वि० । १२-ज्ञावद्वि-मां० मां० विना । १३-दपि भ्रान्तं वा० हा० वि० । १४ गोदर्शनात् दर्शनादर्शने आ० । गोदर्शने वा० वा० । १५-मारोप्यामा-मां० मां० । १६-ना नि-वा० वा० । १७-क्षणै-मां० मां० वा० वा० । १८-पश्यते आ० । १९-त नाश्रय-मां० । २०-रा-त्म्याव्यवसाय-मां० मां० । २१-रात्म्याभ्यास-वि० । २२-रात्म्याभ्यास-हा० । २३-ना क्षणिकत्वनिश्च-हा० वि० । २४-त्तात्मीय-मां० । २५-त्मीयं क्षेह-मां० मां० विना । २६-पूर्वैक-आ० हा० वि० । २७-धनेप्यादा-मां० मां० । २८-रार्थप्र-वा० वा० । २९-तमन्यनुमा-मां० मां० विना । ३०-स्य विद-मां० मां० विना । ३१-वृत्तेः मां० मां० वा० वा० । ३२-वृत्तेः आ० । ३३-क्षपृष्टिभावि-आ० हा० वि० । ३४-क्षपृष्टिकाभावि-वा० वा० ।

मेपायाऽनुमानस्यैव प्रामाण्यम् तस्य लिङ्गमत्वात् इतरस्य च तद्विपर्ययादिति वाच्यम्, विशेषतो
 षष्ठानुमानस्य लिङ्गजत्वेन प्रामाण्यप्रसक्तेः । न चानुभवविषयमात्राध्यवसायित्वेऽप्यक्षपुष्पभावि-
 फाल्पानामभ्युपगम्यमाने व्याप्तिसिद्धिरपि परम्योपपद्यते, सप्रतिहतमात्रप्रतिप्राहित्वेनाध्यक्षस्य तद्वा-
 पारानुसारिणो विकल्पस्यापि सचांक्षेपेण साध्य-साधनयोर्व्याप्तिप्राप्तकत्वासम्भवात् । तथा च देश-
 ५५न्तरादावुपलभ्यमानं साधनमनिश्चितसाध्यप्रतियन्धं तत्र साध्यं न गमयेत् । अथ कार्यं धूमो हुतमुज्ज-
 कार्यधर्मानुवृत्तितो निश्चितः स देशान्तरादावप्यनलाभावे भयंस्तत्कार्यतामेवातिरामेदित्याकस्मि-
 फोऽग्निनिवृत्तौ न कचिदपि निर्वर्त्तत, नाप्यवश्यंतयाऽग्निसद्भावं एव तस्य भाव उपलभ्येत । तथा,
 व्यापकाभावेऽपि तदात्मनो व्याप्यस्या(स्य)भावे न कदाचित् साधनं तत्त्वभावतया प्रतीयतेति ।
 नन्वेवं व्याप्तिसिद्धावपि तद्विश्वयकालोपलब्धेनैव स्यात् व्यापकेनास्य व्याप्तिः तस्यैव तथानिश्चयात्,
 १० नः तादृशस्यापि साध्यव्याप्तग्रहणे तद्भाहिणो विकल्पस्यागृहीतप्राहित्वं कथं न स्यात् ? यदेव हि
 प्रत्यक्षेण तद्भासित्वेनोपलब्धं तत्तत्स्यैवानुमानं विशेषतो दृष्टम् तद्भातुमानं स्यात्, अन्यदेशादिशो-
 नाव्यातोः । पारिशेष्यात् तौदृशव्यापकेनाप्यत्र तादृशस्य व्याप्तिसिद्धिरिति न वक्तव्यम्, पारिशेष्या-
 सिद्धेः । तथाहि-तत् पारिशेष्यं किं प्रत्यक्षम्, उतानुमानम् ? न तावत् प्रत्यक्षम्, देशान्तरस्य व्या-
 नुमेयस्य प्रत्यक्षेणाप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तौ चाऽनुमानवेयव्यप्रसक्तिः । अथानुमानम्, ननु तत्रापि कथं
 १५ साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धसिद्धिः ? न प्रत्यक्षेण, तस्य व्याप्तिप्राप्तकत्वेनाप्रवृत्तेः । नानुमानान्तरेण,
 अनवस्थाप्रसक्तेः । न तेनैवानुमानेन, इतरेतराध्ययप्रसङ्गात् । तस्मादनुमानप्रामाण्यवादिना सर्वोप-
 संहारेण व्याप्तिप्राप्ती प्रत्यक्षजन्मा स्वविषयायिसंचादी विकल्पः प्रमाणयितव्यः । स चाभिनिवोधिकं
 ज्ञानमस्मद्दर्शने प्रसिद्धमरूपेण तदा श्रुतं वा ऊहशब्दविशेषवाच्यतया न प्रत्यक्ष-परोक्षप्रमाणद्वय-
 तिरिक्तं तत् प्रमाणान्तरम् । प्रत्यक्षानुमानवादिनां तु व्याप्तिप्राप्तकं प्रमाणान्तरं प्रसक्तम् प्रत्यक्षानु-
 २० मानाभ्यां व्याप्तिग्रहणासम्भवात् । न च प्रतिबन्धप्राप्तकस्य प्रमाणस्य स्वार्थे व्यभिचारः प्रतिबन्धा-
 भावात् इति वक्तव्यम्, तत्र योग्यतालक्षणप्रतियन्धसद्भावात् । प्रत्यक्षेऽपि हि स्वार्थपरिच्छेदो
 योग्यतां त एव न पुनस्तदुत्पत्त्यादेः । तदुत्पत्तिप्रतिबन्धात् प्रत्यक्षस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वे इन्द्रियस्यापि
 तत्परिच्छेदात्प्रसक्तिः । तत्सारूप्यात् तस्य तत्परिच्छेदकत्वे नीलक्षणोऽपरनीलक्षणस्य परिच्छेदकः
 स्यात् परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अप्रसङ्गे नीलज्ञानमपरनीलज्ञानपरिच्छेदकं स्यात् । तदुत्पत्ति-
 २५ सारूप्याभ्यां समुदिताभ्यां प्रत्यक्षस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वे नीलज्ञानं समनन्तरनीलज्ञानस्य परिच्छेदकं
 स्यात् । तदुत्पत्ति-सारूप्यसद्भावेऽपि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययस्य न तद्भाहकं व्यवस्थाप्यते तद्व्य-
 वसायामावादिति चेत्, ननु 'तदुत्पत्त्यादिके प्रतिबन्धे समनेऽप्यर्थे एव तस्य तदध्यवसायो न
 पुनः समनन्तरप्रत्यये' इति पृष्टेन भवतीति योग्यता नियामिका वक्तव्या । अपि च, 'विपर्ययेन्द्रिय-
 मनस्कारेषु विज्ञानकारणत्वेनापिशिष्टेषु विषयस्यैवाकारं विभर्ति विज्ञानं नेन्द्रियादेः' तथा, 'नीला-
 ३० धर्मासारूप्याविशेषेऽपि नीलज्ञानं योग्यतादेशस्यमेव नीलाद्यर्थं विषयीकरोति नान्यम्' इत्यत्रापि
 योग्यतेव शरणम् । अतोऽस्या एव तत्सारूप्यादिविशेषेऽप्यवश्यमभ्युपगमनीयत्वात् अर्थप्रतिनियमः
 सर्वत्राभ्युपगमनीय इति प्रत्यक्षवद्भूतोऽपि योग्यतायाः प्रतिबन्धसाधकोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा अनु-

१-अवहा-मां मां विना । २-साण्याप्र-मां मां । ३-प्राव्यव-मां मां विना । ४-मात्रे
 प्रति-वां वां । ५-प्रतिविम्बं त-मां मां विना । ६-वर्तते ना-मां मां विना । ७-नोप्यस्य भा-वां
 वां । ८-पि निश्च-वां वां । ९-स्यातादृशस्यापि मां । १०-झाहिणा वां वां । ११-ए न चानु-
 वां वां । १२-ए न त्वानु-हां विं । १३-तेः पारिशेष्यात् वां वां । १४-तेः परि-
 शेष्यात् विं । १५-तादृशाव्या-मां वां वां । १६-तादृशाव्या-मां । १७-शस्याव्या-वां वां ।
 १८-पक्षौ चानु-आं । १९-कल्पवृ-
 २० स त्वामि-वां वां । २१-दर्शनप्रति-मां मां विना । २२-प्र-
 ताऽत एव भां हां विं । २३-ता एव वां वां । २४-तस्यातत्प-वां
 विं । २५-ज्ञानामपरि-वां वां । २६-ता-
 २७-रूपोऽलोच-मनस्कार-वक्षुर्ध्वः संवर्तते ।

२८-यनमस्का-वां वां । २९-ज्ञानयो
 ३०-सप्राभ्यु-मां हां विं । ३१-सजम्
 ३२-वां ।

मानादिव्यवहारोच्छेदं एव । न चात्राप्यनवस्था, न हि प्रैतिवन्धनिश्चयापेक्षो लिङ्गवदयं गमकः, प्रत्यक्षेणैव योग्यतयैव स्वार्थप्रकाशनात् सहेतोरेव नियतार्थप्रकाशनयोग्यस्यास्योत्पत्तेः । न च स्वलक्षणदर्शनानन्तरभाविनो विकल्पस्यास्पृष्टावभासितया न सामान्यप्राहकत्वम्, उन्मीलितचक्षुषः पुरोऽवस्थिते समानाकारेऽर्थे स्पष्टतया तस्यावभासनात् । अथ 'सविकल्पाऽविकल्पयोर्गुणपट्वेति-मूढस्तयोरेक्यमध्यवस्यति' इति स्पष्टावभासः, असदेतत्; सविकल्पाऽविकल्पयोः किमेकविपरत्वम्, उतान्यतरेणान्यतरस्य विपर्ययीकरणम्, आहोस्विदपरत्रेतस्याध्यारोपस्तयोरेकत्वाध्यवसाय इति विकल्पैरनुपपत्तेः । तत्र न तावदेकविपर्यत्यं तयोः सम्भवति, विकल्प(ल्पस्य) पूर्वानन्तरप्रत्यया-प्राप्तैस्तत्समानकालवस्तुविपर्यत्यात् । अन्यतरस्यान्यतरेण विपर्ययीकरणमपि समानकालभाविनोर-पारतर्क्यादनुपपन्नम् । अविपर्ययीकृतस्यान्यस्यान्यत्राध्यारोपोऽर्थसम्भवी । तदनन्तरभावि ज्ञानं तौ विपर्ययीकृत्यापरमन्यत्राध्यारोपयतीत्यपि धक्कुमशक्यम्, तयोर्विवेकेनोपलभ्यप्रसङ्गात् । तथा च १० नाध्यारोपादयेकत्वाध्यवसायः । किञ्च, यद्यविकल्पकं विकल्पेऽध्यारोप्य विकल्पक्रमविकल्पतयाऽध्यवसीयते तदा समानाकारस्य विकल्पविपर्ययतयाऽभ्युपगमतस्य न तत्र तद्रूपतयाऽध्यवसायः स्यात्, विकल्पाधभासस्य तद्विपर्ययत्वेन व्यवस्थितस्य विकल्पस्वरूपयदविकल्परूपतयाऽध्यवसितत्वात् । अथ विकल्पमविकल्पेऽध्यारोप्याऽविकल्पो विकल्परूपतयाऽध्यवसीयते तदा सुतरामस्पष्टप्रतिभास एव स्यात्, लघुवृत्तेरपि क्रमभाविनोर्विकल्पाऽविकल्पयोर्न विच्छेदानुपलक्षणम् घर्णहृयादिर्नाऽनैका-१५ न्तात् । विकल्पात्मनोत्पत्तिरेवेन्द्रियजस्यात्मन्यपरसमारोपश्चेत्, नन्वेवं सर्वेन्द्रियजा बुद्धिर्विकल्प-कत्वेनासत्त्वा स्यात् । विकल्पस्यापि नाविकल्परूपेणोत्पत्तिरेकत्वाध्यवसायः, विकल्पात्मनो वैश-द्याभावात् । युगपद्वृत्तेश्चावेद्याध्यवसाये दीर्घशङ्कुलीमक्षणादौ रूपोद्दिहानपञ्चकस्यापि सहोत्पत्ते-रेकत्वाध्यवसायः किं नाभ्युपगम्येत? मित्रविपर्ययत्वात् तेषां स नैष्यत इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि स भौ भूत्, क्षणं-सन्तानविपर्ययत्वेनाविकल्प-सविकल्पकयोर्मित्रविपर्ययत्वात् । न हि विकल्पे निरर्श-२० कक्षणाधभासो लक्ष्यते, तल्लक्षणे क्षणक्षयानुमानवैयर्थ्यप्रसक्तेः । क्षणविपर्ययत्वेऽपि वा न तयो-रेकविपर्ययत्वम्, स्वोपादानविपर्य-तत्समानसमयक्षणगोचरत्वात् । एकसन्तानसमाश्रयेण ह्यो-रप्येकविपर्ययत्वे दर्शन-स्मरणयोरभिन्नसन्तानाधिकरणयोरपि स्यात् । वर्तमानार्थतयाऽप्रवृत्तेर्न दर्शन-स्मरणयोरेकत्वाध्यवसाय इति चेत्, न; शब्दादिस्वलक्षणेऽप्यक्षगोचरे क्षणक्षयमनुमानान्नि-श्चिन्वतोऽनुभय-विकल्पयोर्गुणपट्वावेऽप्यभेदाध्यवसायाभावात् मरीचिकायां जलभ्रान्तेः विशदाद्य-२५ भासे च निमित्तं वक्तव्यम्, विकल्पाऽविकल्पयोर्गुणपट्वावनिमित्तस्य तत्राभावात् तदोपलब्धिलक्षणप्रा-प्त्यानुपलम्भाद् दर्शनस्याभावात् तत्संज्ञावे वा न जलाकारं दर्शनम् जलभ्रान्तेरक्षजत्वानभ्युपग-मात् । नापि मरीचिकाविपर्ययम् मित्राधिकरणतया तयोरेकीकरणासम्भवात्, सम्भवे वा घटानु-भवस्य पदस्मरणादावपि प्रसङ्गः । प्रत्यक्षासन्नवृत्तित्वाद् वैशद्यभ्रमेऽन्यत्रापि सैवास्तु किं युगपज्ज्ञा-नोत्पत्तिकल्पनया? प्रकृतिविभ्रमादेवाऽस्य तैथाभावे सिद्धं विकल्पात्मकज्ञानस्य वैशद्यम् । न च ३० जलभ्रान्तेरवैशद्यम्, जलभ्रान्त्याधारसमानदेशजलप्रतिभासाविशेषात् ।

न च युगपद्वृत्तिर्ज्ञानयोः सिद्धा, सङ्गद्वावे हि ज्ञानयोर्गुणपट्वृत्तिः स्यात् । न चैकस्मात् सामग्री-विशेषादर्थेन्द्रियादिलक्षणाद् युगपत् कार्यद्वयस्य विकल्पाऽविकल्पस्योदयो युक्तः, यतः सामग्रीभेदात् कार्यस्य तत्प्रभवस्य भेदो युक्तः अन्यथा निर्हेतुकः स स्यात् । अथ कार्यव्यतिरेकात् कारणस्य तत्र

१-च्छेदः । न वा० वा० । २ न वा-आ० । ३ प्रसङ्गनि-वा० वा० । ४-क्षत्वयद् मां विना० ।
-क्षत्वद् वा० वा० । ५-दर्शनान्तर-वि० । ६-या सा-वा० वा० । ७-कारार्थे स्प-मा० । ८-कारार्थे स्प-
वा० वा० । ९-कारार्थे स्पृ-हा० । १०-हृतेर्निर्मु-वा० वा० । ११-त्ययग्रा-आ० वि० विना । १२-ह्यवत्-स-
वा० वा० हा० । १३-प्यसंभवतीति तद्-आ० वि० । १४-ज्ञानतो विष-वि० । १५-ध्यारोप्य विक-
ल्पतया-आ० वि० । १६-ध्यारोपविकल्पतया-वा० वा० हा० । १७-नाऽनैका-मां मां । १८-त्पत्तिरे-
केन्द्रि-मां मां । १९-साये वि-मां मां वा० वा० विना । २०-ल्पात्मनो वै-आ० वि० । २१-ल्पात्मनो
वै-ना० वा० हा० । २२-पादिना ज्ञान-वि० । २३-मा भूत् क्षण-जा० वि० । २४-णसन्तान-मां
मां । २५-तेऽस्तु-वा० वा० । २६-त्वंद्योयतः पादान-वा० वा० । २७-त्सदभावे आ० हा० वि० ।
२८-तदाभा-मां मां ।

सामर्थ्यायधारणम् । अर्थादिव्यतिरेकाच्च नविं(न वि)कल्पव्यतिरेकः एतत्समानजातीयानामतीता-
दिविकल्पानामर्थाभावेऽपि भावादित्यविकल्पोत्पादन एवार्थेन्द्रियादेः सामर्थ्यमवसीयते इत्यभ्यु-
पगमादस्यैव सामग्रीभेदः ततः कार्यभेदोऽपि सङ्गत एव, असदेतत् । तिसिरपरिकरितचक्षुषोऽर्थ-
व्यतिरेकेणाप्यविकल्पकस्य कस्यचिदुत्पत्तिदर्शनादपरस्यापि तज्जातीयतयाऽविकल्पदर्शनस्य विकल्प-
५ घदनर्थेऽन्यत्पप्रसक्तः । अथ तिसिरिफानुभवावनुपपत्तेन्द्रियजाध्यक्षस्य भेदाप्राप्तन्तरोक्तप्रसङ्गः, नन्वे-
तत् सविकल्पकेऽपि समानम् । न चेकत्र विकल्पेऽर्थेऽन्यदर्शनात् तज्जातीयतया संघेन तथाभाव-
सिद्धिः, अविकल्पस्यापि दूरार्थेऽप्राप्तिः कस्यचिदर्थेऽन्योपलब्धेः तदन्यस्यापि तद्भावप्रसक्तः । तत्
स्थितमक्षगायिनो विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणलक्षणे वैशद्यम्, तेन 'स्वव्यापारमेवमादर्शयतो विकल्प-
स्योत्पत्तेः स्वव्यापारमुत्प्रेक्षात्मकं तिरस्कृत्य दर्शनव्यापारानुसरणाद् विकल्पः प्रमाणं न भवति'
१० इत्येतन्निरस्तं द्रष्टव्यम् । विकल्पक्षेप एवार्थेऽप्राप्त्युपलक्ष्यते नापरं दर्शनम् यद्यापारानुसारिणो विकल्प-
स्याप्रामाण्यं भवद्भिः गृहीतप्राहिततया प्रतिपाद्यते । विकल्पाऽविकल्पयोर्लघुघुंत्तौचैकिकल्पव्यतिरेकेणा-
विकल्पस्यानुपलक्षणेऽङ्गीक्रियमाणे वर्णयोरपि लघुघुंत्तौचैकितरेतरेत्यतिरेकेणानुपलक्षणप्रसङ्गः । न च
वर्णयोस्तथाभूतलघुघुंत्तौचैकमायात् परस्परव्यतिरेकेणोपलक्षणसङ्गाद्यः, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तियादिनोऽपि
ताभ्यां व्यभिचारार्थावप्रसक्तः । नापि सादृश्येऽपि विकल्पाऽविकल्पयोर्भेदेनानुपलक्षणम्, सन्ताने-
१५ तरविषयत्वेन तयोरेकविषयत्वकृतसादृश्याभावात् । ज्ञानरूपतया सादृश्ये नीलाऽनीलाकारज्ञान-
योरपि ज्ञानात्मना सादृश्यात् स्याद् भेदेनोपलक्षणम् । तंजाऽविकल्पकज्ञानसङ्गाद्यः । अथ यदि
प्रथमाक्षसन्निपात एव सविकल्पकं दर्शनमुदयमासादयति तद्गात्रस्त्वर्थार्थः, तथा सत्यर्थग्रहणाभाव
एव प्रसक्तः । तथाहि-अर्थदर्शने सति तत्सन्निधाने 'दृष्टे तद्वच्चैकं स्मृतिः, तत्स्मृतौ च तेनार्थं
योजयति, तद्योजितं चार्थं विरूपिका बुद्धिरप्यवस्यति । न च सविकल्पकप्रत्यक्षवादी अशब्दकर्म
२० पदयति, तद्दर्शनमन्तरेण च (न) तद्वच्चःस्मृतिः, तामन्तरेण च न घचनपरिष्कारार्थदर्शनम् इत्यर्थ-
दर्शनाभाव एव प्रसक्तः, असदेतत्, यतो यदि 'अशब्दकर्म विकल्पो नावगच्छति' इत्यभ्युपगम्येत
तदा स्यादयं दोषः, न चास्माभिः शब्दैःसंयोजितार्थग्रहणं विकल्पोऽभ्युपगम्यते किं तर्हि? निरंश-
क्षानिकानेकपरमाणुविलक्षणस्थिरस्थूरार्थग्रहणम्, तच्च प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामप्यनुभूयते । तथा,

१-व्यतिरेकतया न वि-हा० वा० वा० । २-व्यतिरेकत्वेन वि-भा० वि० । व्यतिरेकाच्च नविं-भा० ।

क्षत्र 'अर्थादिव्यतिरेकाच्च न विकल्पव्यतिरेक एव तत्समानजातीयानामतीतादिविकल्पाना-' इति पाठः संभाव्यते । २ त-
त्कार्य-भा० वा० । ३-क्षत्रस्य भा० वा० । ४-कल्पे चै-भा० वा० विना । ५ सर्वत्रात-या० वा० ।
६-पि विदूरा-भा० वा० । ७-णं भवति भा० वा० विना । ८-पाद्यते वि० । ९-त विकल्पयोर्ल-आ० वा०
पा० । १०-घुत्तिचैकल्प-वा० वा० हा० । ११-सक्तः वि० । १२ परस्य व्यति-वा० वा० । १३-पल-
क्षणेऽनुपलक्षणसङ्गा-भा० वा० । १४-भावः वा० । १५-दृष्ट्यादिकल्पादि-हा० । १६-दृष्ट्यादिकल्पयोर्भे-
मा० वा० वि० । १७ सादृश्ये नीलाकारज्ञान-वा० वा० हा० । १८ तच्च वि-वा० वा० । १९-त्मा सत्य-
भा० वि० ।

१९ "सति शब्ददर्शनेऽर्थतमिषौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात् अभिधूतवत् । न चायमशब्दकर्म पदयति, अपश्यत् न
शब्दविशेषमनुसरति, अननुसरणं योजयति, अव्ययमत्र प्रलेखि इत्यायातमाभ्यमशेषस्य जगतः"-अनेका० पृ० १२३
पं० ३ ।

"न चायमिलादि । ॥ यत्त्वं सविकल्पकप्रत्यक्षवादी शब्दरहितकर्म पश्यति, स्वाभिधानविशेषाभावात् एवार्थं
निशानेर्व्यवसीयन्त इति नियमात् । ततः को दोष इत्याह-अपश्यत् न शब्दविशेषमनुसरति 'नियमेन' इति शेषः"-अनेका०
टी० पृ० १२२ पं० २४ ।

"तथाहि-नीलादिकर्ममनिरीक्षमाणस्य प्रतिपन्नसमयं तदाचकं शब्दं मानुसरत्युपयोगाभावात्, अननुसरणं
पुरधारिणि नीलादिवस्तुनि न सं घटयति स्मृतिवर्णप्रतिबिम्बमन्तरेण तत्संघटनासामर्थ्यात्, अंसंघटयं शब्दं तदा-
वृत्तेन न निरीक्षत एव नीलादिकर्ममिति सुपुत्राग्र्यं जगन्वायेतेति"-स्याद्वार० पृ० ३६ द्वि० पं० ८ ।

२० दृष्टा त-दा० वा० वा० । २१-चक्रस्मृ-वि० । २२-कल्पका बु-वा० वा० हा० वि० । २३-कल्प-
भा० । २४ अशब्दकर्म पदयति तद्दर्शनमन्तरेण च तद्वच्चःस्मृतिः आ० । 'अशब्दं कर्म पदयति तद्दर्श-
नं च न तत्स्मृतिः' वि० सं० । २५-ण न च घचन-भा० वा० । २६-व्यसंयोजिता-वा० वा० ।

संहतसकलविकल्पावस्थायामपि न निरंशक्षणिकानेकपरमाणुप्रतिभासः, स्थिरस्थूलरूपस्य बहिः
स्वभावेद्ग्राह्यरूपतां विघ्राणस्य प्रतिभासनात्, अभवविकल्पकालेऽपि पुरो व्यवस्थितस्य गद्यादेस्त-
थाभूतानुभवविषयत्वेन प्रतिभासनात् । यदि पुनरभिर्लौपसंस्पृष्टार्थाव्यवसायेव विकल्पोऽभ्युपग-
म्येत तदा तदनुत्पत्तिरेव प्रसक्ता । तथाहि-यावत् पुरो व्यवस्थितं वस्तु नीलादित्वे (त्वेन) न निश्चितं
न तावत् तत्सन्निधानोपलब्धतद्वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तत्परिचयकार्यनिश्चयः, यावच्च न तन्निश्चयो न
तावत् तद्वाचकस्मृत्यादि, क्षणक्षयादाविवाऽनिश्चिते वाचकस्मृत्यादेरयोगात् । योगे वा शब्दानु-
भवानन्तरं 'क्षणिकः' इति वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तन्निश्चयोत्पत्तेः क्षणक्षयानुमानमपार्थक्यं स्यात् ।
अपि च, 'तद्वाचकस्यापि स्मरणमपरतद्वाचकयोगमन्तरेण भवदभ्युपगमेन न सम्भवति, तद्योजन-
मपि स्मरणमन्तरेण, स्मरणमप्यपरतद्वाचकयोजनादिव्यतिरेकेण' इत्यनवस्थानान्नात्र क्वचिदपि
निश्चयः स्यादिति । तस्मादभिर्लौपसंसर्गयोग्यस्थिरस्थूलार्थप्रतिभौसं ज्ञानं प्रथमाक्षसन्निपातोद्भवं १०
सविकल्पकं तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतः
साधारणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्तिः नासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणार्थमिति
विषये विकल्पानुत्पादकत्वाद्ग्राहकत्वमेव । ग्राहकत्वे वा तत्र क्षणक्षयानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः ।
तस्मात् 'स्वस्वभावव्यवस्थितेः' इत्यस्य हेतोर्मदेन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रवृत्त्याभावात्
व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलमेतत्- 'स्वस्वभावव्यवस्थितेः सर्वपदार्थानां सर्वतो भेदः' इति । अतो न १५
धर्मविशेषाभावः । व्यावर्त्यभेदाद् व्यावृत्तिभेदः तद्भेदाच्च धर्मभेदे यथा अमूर्ताद् व्यावर्तमानो घटो
मूर्तस्तथा मूर्तान्तराद् व्यावर्तमानः प्रत्ययोऽमूर्तोऽपि मूर्तः स्यात् । अमूर्तात्मना तयोर्भेदे कथं
नामयान्मकत्वं भावानाम् ? न च कल्पितो धर्मभेदः, तथाभ्युपगमे यथा परसत्त्वाद् व्यावर्तमानस्य
घटादेः परविधिकं स्वसत्त्वं कल्प्यते तथा स्वसत्त्वाद् व्यावर्तमानस्य स्वासत्त्वप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अथ
परसत्त्वादेव तस्य व्यावृत्तिः न स्वसत्त्वात्, नन्वेवं कथं न पारमार्थिकोऽन्यव्यावृत्तिधर्मभेदोऽभ्यु-२०
पगतः स्यात् ? न च 'एकः संवृत्तिसप्तपि कल्प्यतेऽन्यो न' इति विभागो युक्तः, कल्पनायाः सर्वत्र
निरङ्कुशत्वात् । तदेवं सदृशपरिणामसामान्यस्याधातितत्प्रत्ययविषयत्वेन सत्त्वादसिद्धौ हेतुरिति
स्थितम् ।

स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपताभ्युपगमे शब्दप्रत्ययस्यासिद्धत्वादध्यासिद्धश्च हेतुः । न
हानिश्चितं ज्ञानस्य स्वरूपं स्वर्गप्रापणसामर्थ्यवद् दानचित्तस्य सिद्धं भवति प्रतिभासमात्रेण सिद्धत्वे २५
वा तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, क्षणक्षयादेरपि च प्रतिभासमात्रेणैव सिद्धत्वात् तदनुमानवैयर्थ्य-
प्रसक्तिश्च । न च स्वसंवेदनेनाऽनिश्चयारम्भोऽपि निश्चयारम्भज्ञानस्वरूपं गृह्यते न पुनस्तस्य स्वर्गप्राप-
णसामर्थ्यादिकम् अतो न विप्रतिपत्त्याद्यभावा इति वक्तव्यम्, तस्मिन् गृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तस्य
ततो भेदप्रसङ्गात् । न च तस्मिन् सर्वात्मना स्वसंविदितेऽन्यभ्यासपाटवादेर्निमित्तात् क्वचिदेवांशे
निश्चयो न सैषत्र, स्वसंवेदनस्य तदंशनिश्चयजननसमर्थस्यापि तदंशान्तरे तदसामर्थ्याद् द्विरूपता-३०
पक्षेः । न चैकत्र सामर्थ्यमेव परत्रासामर्थ्यम्, विहितोत्तरतयात् । न च निश्चयसंवेदनस्याप्यनिश्च-
यार्थमकत्वेन स्वतो निश्चितस्य निश्चयव्यवस्थापकत्वम्, क्षणिकत्वादेरिवानिश्चितस्याऽन्यव्यवस्थाप-

१-भासस्थितस्थूल-वा० वा० । २-स्थूलरूप-वा० वा० हा० वि० । ३-वादिस्त-आ० वि० । ४-लापसं-
वा० वा० हा० वि० । ५-संस्पृष्टा-मां० । ६-सायो विकल्पेभ्युप-वा० वा० । ७-त्परिपृक्ता-मां० मां० ।
८-कार्यानि-वा० वा० । ९-दिलक्षण-मां० मां० वि० । १०-नो घ श-वा० वा० । ११-नुमाया-मां०
मां० वि० । १२-क्रयोजनमन्त-मां० मां० । १३-स्यानात्र क्वचि-मां० मां० । १४-लापसं-वा० वा०
हा० वि० । १५-भासशा-मां० मां० वा० वा० हा० वि० । १६-रूपवस्तु-वा० वा० । १७-त्तिः न स्त-
धा-आ० वि० । १८-त्मनि विक-वा० वा० । १९-पृ० २४३ पं० १७ । २०-धर्मभेदो य-वि० । २१-व-
र्त्यमा-मां० मां० । २२-थाऽमु-आ० वि० वि० । २३-संवृत्तिसप्तपि मां० वा० वा० हा० वि० । संवृत्तिः
सप्तपि मां० । २४-स्थित संवे-आ० । २५-मे शब्द-मां० मां० । २६-क्षितज्ञा-वा० वा० । २७-नाऽपि-
ज्ञानस्य-मां० मां० । २८-निश्चया-आ० हा० वा० वा० । २९-त्मस्व-वा० वा० । ३०-माणागृह्य-वा०
वा० । ३१-सर्वदा वा० वा० । ३२-मर्थ्यादि-आ० वि० । ३३-पृ० २४४ पं० २४ । ३
स्व-मां० मां० । ३-त्मकत्वेनास्व-वा० वा० । ३५-तोऽनिश्चि-मां० मां० ।

कत्यायोगात् । न च स्वसंवेदनेनानिश्चयात्मनाऽनिश्चितो निश्चयः प्रत्ययव्यवस्थापकः, इति निर्विकल्पकस्वसंवेदनवादिनः प्रत्ययासिद्धेः कथं नाशयासिद्धः प्रकृतो हेतुः ?

यदपि 'भवतु वा सामान्यं तथापि तस्या(स्य) भेदस्योऽर्थान्तरत्वे मिश्रेष्वभेदाध्यवसायो भ्रातिरेव' इत्यादि, तदप्ययुक्तम् । एकान्तमिष्टस्य सामान्यस्य मिश्रेष्वभेदप्रत्ययहेतुत्वेनानभ्युपगमात् । ५५ अन्येनान्ये समाना अभ्युपगम्यन्ते किन्तु स्वहेतुष्व एव केचित् समाना उत्पन्नास्तथैव गवादिः प्रत्ययविषयाः ।

यदपि 'अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य' इत्यादि, तदप्यसत् ; अनर्थान्तरत्वेनैकान्तेन तस्यानभ्युपगमात् तत्पक्षमायी भ्रान्तत्वादिदोषः प्रत्ययस्य ।

यदपि 'यत्रैव हि कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थः, न च समयः शब्दानां परमार्थतः १० नभ्यवति', तदप्ययुक्तम् ; सामान्य-विशेषरूपस्य वस्तुनः पारमार्थिकस्य सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । यद्यपि शाब्दलोपादयो व्यक्तिविशेषाः परस्परं नानुयन्ति तथापि समानपरिणामस्वरूपतया क्षयोपशमविशेषादिर्मृतमाकृष्टं दर्शितव्यासिप्रहणस्वरूपज्ञाने तथैव प्रतिभासमानाः सङ्केतविषयतामुपयान्त्येव, अंगोरूपव्यावृत्तेषु सङ्केत-व्यवहारकालव्याप्तिमत्तु भावेऽप्यगोशब्दव्यावृत्तगोशब्दस्वरूपस्य सङ्केतितत्वाद् देशान्तरे कालान्तरे च ततः शब्दात् तदर्थप्रतिपत्तिरर्थान्वयमिचारि- १५ ण्युपजायत एव । एकत्वं तु शब्दाऽर्थयोः शब्दप्रतिपत्तावनङ्गमेव, तदन्तरेणापि सङ्केतस्य कर्तुं शक्यत्वात् सार्थकत्वाच्च ।

तेन 'ये यत्र भावतः' इत्यादिप्रयोगे 'न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सप्रेस्मिन् वस्तुनि सयं ध्वनयः' इत्यसिद्धो हेतुः, यथोक्तवस्तुनि समयस्य प्रतिपादितत्वात् ।

यदपि 'हिमाचलादिषु सङ्केतव्यवहारकालव्यापकेषु सङ्केतः सम्भविव्यति' इत्याशङ्क्य 'तेष्व- २० व्यनेकपरमाणुरूपत्वात् सङ्केतः' इति, तदप्ययुक्तम् ; समानासमानैकपरिणतिरूपस्य वस्तुनः संधितत्वात् ।

यदपि 'उदयानन्तरापवर्गिषु स्वलक्षणेषु सङ्केत उत्पन्नानुत्पन्नेष्वशक्यक्रियतः (क्रियः)' इति, तदप्यसङ्गतम् ; एकान्तेनोदयानन्तरापवर्गित्वस्य भावेऽप्यसिद्धेः । अथान्ते क्षयदर्शनात् प्रागपि तत्त्वभाषसिद्धेस्तत्सिद्धिः, नन्वेवमादौ स्थितिदर्शनादन्तेऽपि स्यान्नुतासिद्धेर्यपर्ययसिद्धिप्रसङ्गः । अथान्ते २५ स्थैर्यानुपलब्धेर्न विपर्ययसिद्धिः, आदौ क्षणक्षयानुपलक्षणात् क्षणक्षयसिद्धिरपि न स्यात् । सदृशपरापरोत्पत्तिप्रलम्भात् क्षणक्षयस्याद्यनुपलक्षणमिति चेत्, स्यादेतत् यदि कृतञ्चित् क्षणिकत्वं सिद्धं स्यात्, तच्चासिद्धम् तत्र साधकहेत्वभावात् । कृतकत्वात् वैतिसिद्धिरिति चेत्, न ; साध्यसाधनधर्मभेदात् सिद्धौ (भेदाऽसिद्धौ) ततस्तत्सिद्धेरयोगात्, योगे वा स्वात्मनोऽप्यात्मना सिद्धिः स्यात् । न च व्यावृत्तिभेदात् कृतकत्वाऽनित्यत्वयोर्भेदः, यतस्तद्वेदः स्वतो वा, व्यवच्छेद्याद् वा, ३० आलोपाद् वा, बुद्धिप्रतिभासभेदाद् वा भवेत् ? न तावत् स्वतः, स्वतो भेदे भेदस्य वस्तुत्वम्, वस्तुत्वे च कथं न वस्तुत्वपक्षमायी दोषः ? वस्तुनश्चानैकान्तात्मनो भेदाभेदात्मकतया सिद्धेः सिद्धो नः सिद्धान्तः । व्यवच्छेद्यभेदादपि न व्यवच्छेदभेदः, अनित्या(त्यत्वा)दिव्यवच्छेद्यस्य नित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्य वस्तुनोऽभावाद् भेदाभावप्रसक्तः । कल्पितव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदेन तद्भेदाभ्युपगमे तत्र कल्पनाऽपि इतरव्यवच्छेदेन इत्यन्योन्यव्यवच्छेदेन व्यवच्छेदयोर्व्यवस्थितस्वरूपत्वात् कथं नेतरेतराश्रयदोषः ?

१ निश्चितः प्र-वि० । २ पृ० १०४ पं० १३ । ३ तस्यऽभे-भा० मा० । पूर्वेपाठानुसारेण 'तस्य भेद-भ्योऽर्थान्तरत्वे' इति सप्तारः । ४-नाभ्यु-आ० । ५-गम्यते वि० । ६ पृ० १०४ पं० १३ । ७ पृ० १०४ पं० १७ । ८-पि तत्रैव वा० वा० । ९ नानुपपत्तिस्तथा-भा० मा० । १०-णामः स्वरू-आ० । ११-विभूतिप्रा-भा० मा० । १२ पृ० २४६ पं० १६-३२ । १३ पृ० १०४ पं० १९ । १४ पृ० १०४ पं० २० । १५ पृ० १०४ पं० १० । १६ पृ० १०६ पं० ६ । १७ पृ० १०६ पं० ७ । १८ पृ० २४२ पं० २१ । १९ पृ० १०६ पं० ११ । २०-त्वं स्यात् आ० वि० । २१ तथासि-वा० वा० हा० । तथा सि-आ० वि० । २२-दाप्यात्म सि-वा० वा० हा० वि० । २३-स्वात्मनोऽप्यात्मनो सि-मा० मा० । स्वात्मनाप्यात्मना सि-आ० । स्वात्मना सि-वा० वा० । २४-तोऽव्य-वा० वा० वि० । २५-यं वस्तु-वा० वा० । अनित्यत्वादिव्यवच्छेदस्य नित्यादेर्व्यवच्छेदस्य वस्तुनो-वा० वा० हा० । अनित्यत्वादिव्यवच्छेद-वस्तुनोऽभावात्-आ० वि० ।

अनित्यत्वादिष्वप्यच्छेदेन नित्यादिव्यवच्छेदस्य व्यवस्थायामनित्यादिव्यवच्छेदस्यापि नित्यादिव्यवच्छेदाद् व्यवच्छेदेन बुद्धिप्रतिभासभेदादेव भेदोऽस्तु किं व्यवच्छेदस्य व्यवच्छेदभेदाद् भेदकल्पनया? तथैव भेदाद् व्यवच्छेदस्य साध्यसाधनभावे शब्दत्वादेरपि बुद्धिप्रतिभासभेदेन भेदात् साधनभावः स्यात् । तथा च न कश्चित् प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो हेतुः स्यात् । न च शब्दाच्छब्दत्वस्य न प्रतिभासभेदः; अन्यथा धर्मिधर्मव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । अथ प्रतिभासभेदोऽपि व्यवच्छेदभेदाभावात् शब्दत्वस्य प्रतिज्ञार्थकदेशत्वम्, नन्वेवं भाव-द्रव्याभिधायिनोरभिधानयोरपर्यायता न स्यात् 'शब्द'शब्देन शब्दत्वस्याप्यभिधानात्; अन्यथा प्रतिज्ञार्थकदेशताऽपि न स्यात् ।

नाप्यारोपभेदाद् व्यवच्छेदस्य भेदः, सत्त्वादावसत्त्वाद्यारोपस्याभावात् भावे वा सत्त्वमप्यनित्यत्ववत् साध्यमनुपपद्येत । तत्साधने च तद्धेतोरसिद्धविच्छेदाऽनैकान्तिकदोषप्रयानतिवृत्तिर्भवदभिप्रायेण । तत्र कृतकत्वाऽनित्यत्वयोः साध्यसाधनभावः भवदभिप्रायेण भेदाभावात् । अथ तयोः १० परमार्थतोऽभेदोऽपि निश्चयशब्दाद् गम्यगमकभाव इति कृतकत्वं कृतकत्वाध्ययसाधिना निश्चयप्रत्ययेन भेदेन निश्चीयमानमनित्यत्वस्य गमकम्, ननु यथोर्वस्तुगतयोः कृतकत्वाऽनित्यत्वयोस्तादात्म्यप्रतिबन्धः न तयोर्निश्चय इति न गम्यगमकत्वम्, ययोश्च विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनोर्भेदेन निश्चयः न तयोस्तादात्म्यनिबन्धनो गम्यगमकभावः, बुद्ध्यारूढयोरवस्तुत्वेन प्रतिबन्धाभावात् । अथ भेद एव तयोः कल्पनानिमित्तः न पुनर्वस्तुस्वरूपमपि, शब्दस्वलक्षणस्याकृतकत्वित्यव्यावृत्तिरंशैकत्वभा- १५ धत्वात् तद्वत्कृतकत्वादिभिन्नधर्माद्यव्ययसाधिनश्च कृतकत्वादिविकल्पास्तथाभूतस्वलक्षणानुभवद्वारायातत्वेन तत्प्रतिपक्षत्वेन तत्प्रतिभासिनोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः अव्यभिचारश्च पारम्पर्येण यस्तुप्रतिपक्ष्यादुपपद्यत एव । स्यादेतत् यैदि तथाभूतं स्वलक्षणं प्रत्यक्षत एव सिद्धं स्यात्, न च तत् ततः सिद्धम् स्वमेऽपि निरंशक्षणीकानेकपरमाणुरूपस्य तस्यासंवेदनात् । यादृमूर्धं तु तत् प्रत्यक्षे प्रतिभाति कृतकत्वाद्यनेकधर्माप्यासितं तत्र निरंशम्, यतस्तदनुभवद्वारायातकृतकत्वादि- २० विकल्पप्रतिभासिर्ना धर्माणामव्यभिचारात् साध्यसाधनभाव उपपद्येत । न चानुमानविकल्पत एव तस्य तथासिद्धिः, प्रतिबन्धासिद्धावनुमानस्यैवाप्रवृत्तेः । सविकल्पकप्रत्यक्षस्य साध्यसाधनधर्मप्रतिबन्धप्राद्विकस्य धर्मिस्वरूपप्राद्विकस्य च प्रामाण्याभ्युपगमे शब्दादिधर्मिणः कृतकत्वाद्यनेकधर्मात्मकस्य सिद्धत्वाद् विधादाभाव एव । भवतु वा परपक्षे साध्यसाधनभेदः तथापि न साध्यसाधनभावः, तयोरविनाभावसाधकप्रमाणाभावात् ।

२५

अथ 'निर्हेतुकत्वाद् विनाशस्य विनाशस्वभावनियतो भावः तद्भावे भावस्यान्यानपेक्षणात् अन्यकारणसामग्रीविशेषयद् स्वकार्योत्पादने' इत्यादिसाधनसङ्गायात् कथं नाविनाभावः प्रकृतसाध्यसाधनयोः? असदेतत् तयोरविनाभावसाधनम्, अनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—अनपेक्षाणामपि शाल्यङ्करोत्पादने यद्यबीजादीनां तदुत्पादनेसामग्रीसन्निधानावस्थायां तद्भावनियमाभावात् । अथ यद्यबीजादीनां तत्स्वभावाभ्यासोत्पादने तत्स्वभावापेक्षयाऽनपेक्षत्वमसिद्धम् तर्हि विनाशस्वभावापेक्षत्वात् ३० कृतकानामपि कैपाञ्चित् तत्स्वभावाभावादनपेक्षत्वमसिद्धं स्यात् । अथ हेतुस्वभावमेवाभावात् सर्वसामग्रीप्रभवणां विनाशसिद्धेर्दैनपेक्षत्वाच्चानपेक्षत्वमसिद्धम्, ननु विचित्रशक्तयो हि सामग्र्योद्भवन्ते, तत्र काचित् स्यादपि सामग्री या नश्वरात्मानं जनयेत् शुद्धादिकेच शरादिकम् । अथ

१-च्छेद्यस्य वा० वा० । २-च्छेद्यस्य वा० वा० । ३-भासभेदात् वा० वा० । ४-धनाभा-मां० मां० । ५-धनः भा-वा० वा० हा० । ६-स्थामा-मां० मां० वा० वा० हा० पिना । ७-कत्वाध्ययसा-ना० वा० । ८-योस्तादात्मप्रति-आ० । ९-धनयो ग-वा० वा० । १०-धनयोर्ग-आ० हा० वि० । ११-स्तुरूप-वा० वा० । १२-सिनो घ-आ० वि० वा० वा० । १३-सिना घ-हा० । १४-यदि यथाभूतं आ० वि० । १५-तं न तत्रिरस्यं (रंशं) वा० वा० हा० । १६-सिनाद्ध-मां० मां० ।

१४ "शाल्यङ्करोत्पादनसामग्रीसन्निधानवस्थायां तदुत्पादनेऽन्यानपेक्षाणामन्येषां तद्भावनियमाभावात् । द्वितीयपक्षे तु विशेषासिद्धो हेतुस्वभावत्वे सत्यन्यानपेक्षतापेक्षेः । न हान्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादनस्वभावाऽपि द्वितीयशानपेक्षा तदुत्पादयति । दहनसामग्र्यो वा वह्निः करतलादिसंयोगानपेक्षो दाहं सिद्धयति । भागे विशेषणसिद्धं च तत्स्वभावत्वे सत्यन्यानपेक्षत्वं शत्रोत्पशरादीना क्षणिकस्वभावाभावात्"—प्रमेयक० पृ० १४५ प्र० पं० ५ ।

१५-द्वकं सा-मां० मां० विना । १६-धानाध्यय-वि० । १७-जानां मां० मां० विना । १८-वात् तत्स्वभावापेक्षत्वमसिद्धम् वि० । १९-स्तदान्यापेक्ष-वा० वा० हा० ।

यिनाशित्वेनोपलब्धानां प्रतिक्षणं यिनाशाभावे यिनाशप्रतीतिरेव न स्यात्, द्वितीयेऽपि क्षणे भावस्य स्थितौ सर्वदा स्थितिप्रसङ्गात्, त्रिक्षणापस्यायित्वे हि द्वितीयेऽपि क्षणे क्षणद्वयस्थितिसमाचवात्— अतस्त्वभाष्ये स्वभाष्यमेवेन क्षणिकत्वप्रसङ्गात्—तृतीयेऽपि क्षणेऽप्यस्थानं स्यात् तदाऽपि तत्स्वभाष्यत्वात् चतुर्थेऽपि । पर्यमुत्तरेष्वपि क्षणेऽप्यप्यस्थानादासंसारं भाष्यस्य स्थितेरविनाशाद् विनाश-
 ५ प्रतीतिर्न स्यात् । भवति च विनाशप्रतीतिः अतस्तत्प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमानं दृष्ट्यात्मकस्य कार्यस्य अदृष्ट्यात्मनोऽप्याद्ये क्षणे यः स्वभावः प्रागभूत्वा भवनलक्षणः स एव चेत् द्वितीयेऽपि क्षणे प्रागभूत्वा भावस्य भावात् क्षणिकत्वम् । अथ प्रथमे क्षणे जन्मैव न स्थितिः, द्वितीये क्षणे स्थितिरेव न जन्म तथापि जन्मजन्मिनोः स्थितिस्थितिमतोश्चामेवात् तयोश्च व्यतिरेकात् प्रतिक्षणमनवस्यायित्वम् अपरापरकालसम्बन्धित्वस्य परस्परव्यतिरेकिणो भावस्वभावत्वाच्च
 १० प्रतिक्षणमनवस्यायित्वमिति सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य, असदेतत्; स्वहेतोरेवानेकक्षणस्यायी भावो भूतक्षणेऽप्यभवत्, तिष्ठन् पतमानक्षणेऽपि, भविष्यक्षणेऽपि स्यात्संज्ञान्यपक्षिमे प्रथमक्षण एव जात इति कालेनाऽनागतदिनोऽसताऽपि विदोष्यत्वं भावस्याविर्भूतं कारणसामर्थ्यवत् द्वितीयेऽपि क्षणे न—अन्यथा कार्यकारणयोरेकदैवोत्पत्तेरेकक्षणस्यापि जगत् स्यात्—इति प्रागुत्पत्तेरभूत्वा भावेऽपि भावस्य द्वितीयादिक्षणे न क्षणिकत्वम् । वस्तुतस्तु भावक्षणात् पूर्वक्षणेऽपि भूत्वा भावी स्वभावो
 १५ भावस्य सर्वेभानान्यक्षणेनापि (?) विशिष्टेऽनन्तरातीतक्षण एव, प्रथमक्षणे तादृशस्वभावस्य भावे द्वितीयादिक्षणेऽपि न क्षणिकत्वम्, अक्षणिकत्वाविरोधात् भावक्षणात् पूर्वक्षणेऽप्यभूत्वा भावस्य द्वितीयादिक्षणेऽपि प्रथमक्षणस्वभावस्य भावे तत्स्वभावत्वेऽप्येकान्ततः क्षणिकत्वासम्भवात् । भेदा-भूत्वा भावश्च प्रागस्ततः सत्यम्, तस्य द्वितीयेऽपि क्षणे भावाच्च पूर्वापरक्षणयोः स्थित्युत्पत्तिमत्त्वेन स्वभावमेवाद् भावस्य क्षणिकत्वम् । नाप्यपरापरकालसम्बन्धोऽप्यपरापरसंभावो भवति परमाणु-
 २० पङ्क्त्यन्वयेऽप्येकपरमाणुवत् । परमाणूनामयःशलाकाकल्पत्वात् परस्परमसम्बन्धः इति चेत्, अस्तदेतत्, सैम्बन्धे प्रतीयमाने असम्बन्धकल्पनाऽयोगात् । कृत्स्नैकदेशसम्बन्धविकल्पयोगाद् सम्बन्धः । तैषाहि—सर्वात्मना परमाणूनामभिसम्बन्धेऽनुमानं पिण्डः स्यात् । एकदेशेनाभिसम्बन्धे त एकदेशाः परमाण्वात्मन आत्मभूताः, परभूता वा ? आत्मभूताश्चेत्, नैकदेशेनाभिसम्बन्धः तेषा-मभावात् । परभूताश्चेत्, परमाणुमिरेकदेशानां सर्वात्मनाऽभिसम्बन्धेऽमेवादेकदेशीकदेशिनोरेक-
 २५ देशाभावाच्चैकदेशेनाभिसम्बन्धः परमाणूनाम् । एकदेशेनैकदेशानामेकदेशेनाऽभिसम्बन्धश्चेत्, तदेकदेशानां ततो भेदाभेदकल्पनायां तदर्थस्यः पर्यनुयोगोऽनवस्था च; न च प्रकारान्तरे दृष्टे येनाणूनां सम्बन्धः स्यात् अतोऽनुपलभ्यमानस्यापि परमाण्वसम्बन्धस्य कल्पना, असम्बन्धेऽपि, असम्बन्धवत् सम्बन्धप्रकाशान्तरैस्त्वैवादृष्टस्यापि कल्पनोपसक्तः । सर्वात्मनैकदेशेनैवाऽणूनाम-

१-त्वे द्वि-आ० । २-क्षणाऽव-मा० मा० । ३-एवमुत्तरेष्वपि क्षणेषु स्थानादा-मा० मा० । ४-क्षणेऽपि स्थाना-वा० वा० हा० । ५-मानं दृष्ट्यात्मनोऽप्या-आ० वि० । ६-य भावस्य न मा० मा० । ७-येऽपि क्ष-मा० मा० । ८-भवस्यायित्व-वा० आ० । ९-क्षणास्था-हा० । १०-क्षणेऽपि भ-वा० वा० । ११-श्चात्यपक्षि-वा० वा० । १२-ना सता-आ० वि० । १३-रुद्धकार-वा० वा० । १४-र्यय द्वि-वि० विना । १५-र्यय घटि-आ० । १६-तीयपक्षे नान्यथा वा० वा० । १७-यादिलाः क्ष-आ० । १८-सर्वेषु नान्य-मा० मा० । १९-शिष्टो अनन्त-वा० वा० । २०-दृशः स्व-वा० वा० हा० । २१-दृशास्व-आ० वि० । २२-कत्वाहि-आ० वि० । २३-अभूत्वा मा० । २४-इत्यन्वयेऽप्य-मा० मा० । २५-स्वमा-योभावो भ-मा० मा० । २६ “कथं च सम्बन्धे प्रतीयमानेऽप्रतीयमानस्याप्यसम्बन्धस्य कल्पना प्रतीतिविरोधात्”—प्रमेयक० पृ० १५२ प्र० पं० ४ ।

२५ “किंवाचैकदेशः सर्वात्मनैकदेशेन वा स्यात् । सर्वात्मना रूपेऽणूनां पिण्डा(?)ऽनुमात्रः स्यात् । एकदेशेन तद्विषये विमर्शकदेशात्सत्तात्मभूताः परभूता वा ? आत्मभूताश्चैकदेशेन रूपेणैकदेशाभावात् । परभूताश्चेत् तैरेष्वणूनां सर्वात्म-नैकदेशेन वा रूपेऽपि स एव पर्यनुयोगोऽनवस्था च स्यात्”—प्रमेयक० पृ० १५२ प्र० पं० ४ ।

२६-मात्रः पि-मा० मा० । २७-मात्र पि-वि० । २८-कदेशिनोऽभि-वा० वा० । २९-घस्या प-वा० वा० । ३०-माणुसम्ब-आ० । ३१-माणुसम्ब-वि० । ३२-तत्सम्ब-वा० वा० विना । ३३-रस्येवा-मा० वा० हा० विना । ३४-नार्यां प्र-मा० मा० वा० वा० हा० विना । ३५-न चाणू-आ० हा० । सम्ब-आ० वि० ।

सम्बन्धात् सम्बन्धस्य च प्रतीतिः प्रकारान्तरेण एयां सम्बन्ध इति कल्पनां युक्तियुक्तैव, प्रतीति-
विरोधश्चैवं न स्यात् । अथ विकल्पिका प्रतीतिरारोपितगोचराऽस्त्यपि सम्बन्धे सम्बन्धमादर्शयति,
न तद्वशात् सम्बन्धव्यवस्था येन प्रतीतिविरोधः स्यादसम्बन्धवादिनः । कथं तर्हि सम्बन्धप्रतीति-
वैशद्यम् विकल्पस्य वैशद्यानिष्ठैः । युगपद्वैकिकत्वाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायाद् वैशद्यप्रमे सहभा-
विनोगोदर्शनाभ्यविकल्पयोरप्येकत्वाध्यवसायाद् वैशद्यविभ्रमः स्यात् । अथासम्बन्धैरपि परमाणुभिः ।
सम्बन्धप्राहीन्द्रियर्शानं तज्जन्यते ततोऽयमदोषः । नन्वेवमसम्बद्धानपि परमाणून् सम्बद्धानिवाध्य-
क्षबुद्धिरधिगच्छन्ती कथं भ्रान्ता प्रत्यक्षत्वमश्रूयते । प्रत्यक्षत्वे वा कथमतो न परमाणुसम्बन्ध-
सिद्धिः यतोऽसम्बन्धवादिनः प्रतीतिविरोधो न स्यात् । परमाणूनामसम्बद्धानां जलधारणाद्यर्थ-
क्रियाकारित्वानुपपत्तेः ।

अर्थक्रियाविरोधश्चासम्बन्धघातिनः वंशादीनां चैकदेशाकर्षणे तदपरदेशाकर्षणं च न स्यात्, १०
धर्तमानविश्लिष्टक्षणयत् पूर्वापरक्षणयोगोऽपि वा न स्वभावमेदः । अभावव्यवधानलक्षणं हि नैर-
न्तर्यम्, तद्वक्षणेऽपि सम्बन्धः परेणान्युपगन्तव्य एव, तस्याऽभावे कार्योत्पत्तिरहेतुका स्यात् अनव-
रतसंत्वोपलम्भेनामेद्वान्तिश्च न स्यात् केवलदेव सादृश्याद् भ्रान्तेरुत्पत्तावतिप्रसङ्गः सर्वत्र साद-
ृश्यात् तदुत्पत्तिप्रसङ्गे । सर्वोपलम्भश्चाभावाध्यवधानलक्षणमेव नैरन्तर्यम् तस्यास्तित्वे तद्वक्षणेऽ-
स्त्येव सम्बन्धः । न चानेकाकारयोगोऽपि पीताघनेकाकारचित्रज्ञानवदेकान्ततो मेदः परार्थस्य ।
प्रतीयमानेऽमेदे एकान्तमेदानुपपत्तेः । अतः क्षणिकस्वभावापेक्षाऽक्षणिकभावसम्भवात् सम्मतिनी
भाषानाम् ।

अथाऽन्तरात्मनः क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रियानिवृत्तौ तक्षितता
सत्ताऽपि निर्वर्त्तते, न चासतः कार्यत्वमिति कार्यात्मनः सर्वस्य क्षणिकत्वादनपेक्षत्वसिद्धिरिति
साध्य-साधनयोरविनाभावसिद्धिः । ननु किमनया परस्परर्यां अविनाभावस्य व्यापकानुपलब्धेरेव
सिद्धिरस्तु । यतः प्रकारान्तराभावाद् व्यापकानुपलब्धेः सत्त्वलक्षणं कृतकत्वमक्षणिकाद् व्यावर्त्त-
मानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठते वस्तुधर्मस्य सतो गत्यन्तराभावात् । भवत्वैवमेवेति चेत्, न, प्रकार-
न्तरसद्भावे कथमविनाभावस्य व्यापकानुपलब्धेरपि प्रसिद्धिः नित्याऽनित्यात्मकेऽपि भावे सति
कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेनैव व्याप्त्ययोगात् ।

भागासिद्धे चानपेक्षत्वम् क्षणिकस्वभावापेक्षया कृतकानामपि केषाञ्चिदुभयात्मकत्वेन क्षणि-
कत्वभावाभावात् । विपक्षाद् व्यापकानुपलब्धेर्व्यावृत्तस्य हेतोरभीष्ट एव साध्याव्यभिचार इति
चेत्, अक्षणिकत्वादिनोऽक्षणिकत्वसिद्धिरिति किमेवं न स्यात् । तेनापि शक्यमेवमभिधातुम्-क्रम-
योगपद्याभ्यां क्षणिकेऽर्थक्रियाविरोधः । तथाहि-एकसामान्यन्तर्गतयुगपदनेककार्यकारिण एकस्य
स्वभावमेदमन्तरेण कार्यस्य भेदायोगात् स्वभावमेदवाऽऽदिवाऽनेकत्वप्रसङ्गाच्चैकस्य युगपदनेक-
कार्यकारित्वम् । कारणस्वभावशक्तिमेदमन्तरेणापि कार्यस्योपादानेभेदाद् भेदसिद्धता शक्तिभेदोऽ-
भ्युपगत एव उपादान-सहकारिभावेनैनैककार्यजन्मन्येकस्य वस्तुक्षणस्योपयोगाभ्युपगमात् उपादान-
सहकारिभावयोश्च परस्परं भेदात् । न चैकप्रोपादानमात्र एवान्यत्र सहकारिभावः, कारणक्षणस्य

१-ना बुद्धियुक्तै-वा० वा० हा० । १-ना युक्तै-आ० वि० । २ अर्थे वि-वा० वा० हा० । ३ विनो
गो-वा० वा० हा० विना । ४ अर्थे स-वा० वा० । ५-इवन्धैरपि मां० मां० विना । ६-ज्ञानं न जन्य-
मां० मां० । ७-ज्ञानं जन्य-वा० वा० हा० । ८-इवन्धान-मां० मां० वा० वा० हा० विना । ९-इवन्धानि-मां०
मां० वा० वा० हा० विना । १०-न्तीति का-मां० मां० ।

१०-“अर्थक्रियाविरोधस्यानान्योन्यमसम्बन्धतो जलधारणाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः । रत्नवंशदण्डादीनामे-
कदेशाकर्षणे तदन्त्याकर्षणं चासम्बन्धवादिनो न स्यात्”-प्रमेयक० पृ० १५२ प्र० पं० ५ ।

११-यादिनां आ० वि० । १२-यादिना चैक-वा० वा० । १३-णस्य स-वा० वा० हा० । १४-स-
तोप-वा० वा० । १५-लादेवासा-वा० वा० । १६-क्षणोऽस्त्य सम्ब-आ० वि० । १७-मविना भा-
वा० वा० । १८-घर्तत न भा० मां० । १९ न चा-वा० वा० । २०-या विना-वा० हा० विना । २०-स्य
ततो वि० । २१-न्तरास-मां० मां० विना । २२-द्धं वा-मां० आ० । २३-र्यस्यामेदा-वा० वा० ।
२४-गात् अभावमेद वा-मां० मां० । २५-गात् स्वभावमेद वा वि० सं० । २६-नभेदाभेदमि-वा० वा०
हा० । २७-नभेदमि-आ० वि० । २८-नानैक-मां० मां० विना । २९-स्परमेदा-मां० मां० ।

तथाभ्युपगमे सहकार्युपादानभाषयोरोभेदात् तत्कारणं सहकारि उपादानं वा यतः प्रसज्येत यशु-
पादानं न तानुपादानभेदात् कार्यभेदः सर्वं प्रत्युपादानत्वात् । सहकारित्वे चोपादानस्यैवाभावात्
कुतस्तद्भेदात् कार्यभेदः ? एवमपि यदि क्षणस्थिकप्रोपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव इति न
शक्तिभेदस्तर्ह्यक्षणिकस्याप्येकैककार्यकारित्वमेवान्यदोऽन्यकार्यकारित्वमिति प्रमेर्णानेककार्यकारिणो
५ न स्यात् शक्तिभेदः । न च पूर्वापरकार्यकारित्वयोरुभेदानुत्तरकार्यकारित्वस्य प्रागेव सम्भवात्
तदेवोत्तरकार्योत्पत्तिः स्यादिति घटव्यम्, क्षणिकत्वेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-कारणसत्ताकाले
तदनन्तरमाधिकार्यकारित्वस्य सद्भावात् तदेव तत्कार्योत्पत्तिः स्यादिति कार्य-कारणयोरिककालता-
प्रसक्तिः । न चोपादानभेदादेव कार्यस्य भेदः, 'भेदोद्गमसमयेऽध्वं विकल्पयेतो मनस्कारलक्षणो-
पादानभेदाभावेऽपि सविकल्पाऽविकल्पयोः परेण भेदाभ्युपगमात्, तद्भेदेऽपि च तदुत्तरकालमा-
१० विनोऽनुसन्धानस्याभेदाप्रोपादानभेदाद् भेद एवोपादेयस्य । अतः शक्तिभेदादेव भेदः कार्यस्य,
शक्तिश्च मित्राऽमित्रा शक्तिर्मेतः-तद्ग्रहणेऽप्यग्रहणाद् मित्रा, कार्योऽन्यथानुपपत्त्या च तत्रैव प्रती-
यमाना सा ततोऽभिप्रा ।

इयंतिरेके शक्तिमतः शक्तेः अंशकात् कार्यानुपपत्तेः । न च व्यतिरिक्तायाः शक्तेरेव कार्योत्पत्ति-
र्भविष्यति, शक्तिमतोऽकारकत्वेनावर्तुत्वप्रसङ्गात् । न च शक्तिमतोऽपि कारकत्वम्, तस्याऽसा-
१५ मर्थत्वात् । न च शक्तियोगात् तस्य शक्तत्वम्, अशक्तस्य मित्रशक्तियोगेऽपि शक्तत्वानुपपत्तेः शक्ते-
स्तत्रानुपयोगात्; तदुपयोगे वा शक्तितः शक्तिमत उत्पत्तिरभ्युपगता स्यात् । तथा च स्वहेतोरेव
शक्तस्योत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या किमन्यन्तरभूतशक्तिपरिकल्पनया ? शक्तस्य च स्वहेतोरेव तस्योत्पत्तौ
किं शक्तियोगपरिकल्पनेन ?

नापि शक्तिमतः शक्तिरभिन्नैवं शक्तिमद्ग्रहणेऽपि अगृहीतत्वात्, शक्तिः गृहीतैव तद्ग्रहणे केव-
२० लमतत्फलसाधर्म्यात् विप्रलङ्घ्यो न तां व्यवस्यति, असदेतत्; सर्वतो व्यावृत्तयस्तुवादिनां विप्रल-
म्भनिमित्तस्य वर्तुभूतसाधर्म्यस्याभावात् । न चैकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वेन साधर्म्यमभ्युपगन्तव्यम्,
चक्षुरूपाऽऽलोक-मनस्कारेण्यपि तस्य प्रसक्तेः । तस्माद् भ्रान्तिनिमित्ताभावात् यदि शक्तिरनुभूता
तदा तथैव निश्चीयेत; अनिश्चयाग्रानुभूतेत्यवसीयते, अतस्ततः कथञ्चिदभिप्रायः । न च भेदाभेद-
योर्विरोधः, अवाधिताकारप्रत्ययविपयत्वात् तयोः यथा परपक्षे ऐक्यक्षणस्य स्व-परकार्यकरणाऽक-
२५ रणयोः । न चैकक्षणस्य स्वकार्यकरणमेव परकार्यकरणमित्यादि घटकत्वम्, विहितोत्तरत्वात् । निरंशे
च क्षणे शक्तिभेदादपि न कार्यस्य भेदः, शक्तिभेदाभावात् निरंशत्वादेव । तत्र क्षणिकस्याक्रमैका-
रित्वम् । नापि क्रमैकार्यकारित्वं तस्य युक्तम्, द्वितीयक्षणे क्षणिकस्याभावात् । अनेककालमावि-
कार्यकारित्वं लोकस्य क्रमकारित्वम् तत्रैकक्षणस्यापि भावे कथमुपपद्येत ? क्रमवत्क्षणापेक्षया
स्वतोऽक्रमस्यापि क्रमकारित्वे क्षणिकस्य अक्षणिकस्यापि क्रमवत्सहकार्यपेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमका-
३० रित्वं किं नेष्यते ? स्वतोऽक्षणिकस्याऽक्रमत्वेऽक्रमेणैव किं न कार्योत्पत्तिः अनाधेयातिशयस्याक्षणि-
कस्य कालान्तरसहकारिप्रतीक्षाऽयोगादिति ? न, अक्षणिकस्यानाधेयातिशयस्यापि कार्यकारित्वस्य
कालान्तरनियतत्वात् क्षणिकैरेव सहकारित्वैरेव चैककार्यकारित्वलक्षणत्वाद् युक्ता सहकारिप्रत्यया-
पेक्षाऽक्षणिकस्य । क्षणिकस्यापि हानतिशयत्वात् सहकारि-

पेक्षा—क्षणस्याविवेकात्—किन्तु कालान्तरभाव्येकार्थकारित्वेन सहकारिसहायस्यैव च सामर्थ्यात् अन्यथा सामग्री न ज्ञ (न ज) निका स्यात्, एकसादेव कार्योत्पत्तेः द्वितीयक्षणापेक्षा च न स्यात्, आद्यक्षण एव कार्यस्योत्पत्तेः । परस्परपेक्षाकारित्वं च सन्ताने एककार्यकारित्वमेव, क्षणात् सहकारिणः क्षणस्यापि कारिणोऽनुपकारात् सर्वत्रैकार्थकारित्वमेव सहकारित्वम्, अतोऽनुपकारिण्यपि सहकारिणि कालान्तरे वाऽपेक्षासम्भवात् क्रमवत्सहकार्यपेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमकारित्वं किं न भवेत्? न चानेकसात् क्रमेणानेककार्योत्पत्तौ क्रमकारित्वं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । अक्षणिकेऽपि चानेककालभाविन्यस्य प्रसङ्गस्य समानत्वात् । न चैकत्वाध्यवसायेनैकस्यैव क्षणप्रबन्धस्य क्रमकारित्वं युक्तम्, मिथानामभेदाध्यवसाये निमित्ताभावात् । न सादृश्यं तन्निबन्धनम्, सर्वथा सादृश्यस्य पूर्वोत्तरक्षणेप्यभावात्, भावे चोत्तरक्षणस्य सर्वथा पूर्वक्षणसदृशत्वात् पूर्वक्षणवत् पूर्वकालताप्रसक्तिरिति सर्वस्या(स्याऽपि) क्षणप्रबन्धस्यैककालत्वान्न कार्यकारणभावः । कथञ्चित् सादृश्येऽनेकान्तसिद्धिः, नामार्थयोरपि सादृश्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायश्च स्यात्, ततोऽभेदाध्यवसायाभावात् तदवस्थ एधातिप्रसङ्गः । तदेवं क्षणिके क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रिया-लक्षणसत्त्वविशिष्टं कृतकत्वं नियतमानं गत्यन्तराभावादक्षणिक्तावकाशमिति साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धं स्यात् ।

अनैकान्तिकं च क्रम-यौगपद्याभ्यामनर्थक्रियाकारिणोऽपि कार्यत्वसम्भवात् । तथाहि—साध-१५ विद्युत्-प्रदीपादिचरमक्षणानामन्यत्रानुपयोगेऽप्यवस्तुत्वेन नाकार्यत्वम् अशेषतस्तत्तानस्यावस्तुत्व-प्रसङ्गात् । न च समानजातीयकार्याऽनारम्भेऽपि योगिविज्ञानलक्षणविजातीयकार्यका(क)रणाक्ष सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वं शब्दादिचरमक्षणानाम्, सजातीयानुपयोगे विजातीयेऽपि तेषामनुपयोगात्, उपयोगे वा न रसादेरेककालस्य रूपादेरव्यभिचार्यनुमानं स्यात्, रूपादेरपि शब्दाद्यन्तक्षणवत् सजातीयकार्यानारम्भसम्भवाद् रूप-रसयोरैकसामग्र्यधीनत्वेन नियमेन कार्यद्वयारम्भ-२० कत्वेऽन्यनापि प्रसङ्गः योगिविज्ञान-शब्दाद्यन्तक्षणयोरपि समानकारणसामग्रीजन्यत्वात् । न चैकत्रानुपयोगिनश्चरमस्यान्यत्रोपयोगो युक्तः, अन्यथा ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानयादिनोऽपि स्वज्ञानानुपयोगेऽपि ज्ञानस्यार्थज्ञाने उपयोगसम्भवात् स्वज्ञानजननासमर्थस्य ज्ञानस्यार्थज्ञानजनने सामर्थ्यसम्भवाद्वायार्थचिन्तनमुत्सीदेत् । ततोऽनर्थक्रियाकारिणोऽक्षणिकस्य यद्यवस्तुत्वेनाकार्यत्वम् चरम-क्षणस्यापि तत् स्यात् सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वात् । अधानर्थक्रियाकारिणोऽपि चरमक्षणस्य २५ कार्यत्वम् न तर्ह्यक्षणिके कृतकत्वं क्षणिकयादिना प्रतिक्षेप्तव्यम् न्यायस्य समानत्वात् ।

सन्निधव्यतिरेकश्च 'कृतकर्त्तव्य' इति हेतुः, विपक्षे याचकप्रमाणमाभावात् । व्यापकानुपलब्धिर्हि विपक्षे याचकं प्रमाणम्, तस्याथ विपक्षे क्षणिकत्वलक्षणे प्रत्यक्षवृत्तिर्वाचकं प्रमाणम् । न च विपक्षे क्षणिकत्वे प्रत्यक्षवृत्तिः सिद्धा, क्षणक्षयात्मनि प्रत्यक्षनिश्चिते क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियोपलब्धेरनिश्चयात् । न चाक्षणिकस्यासत्त्वात् प्रकारान्तरस्य चाभावात् क्षणिकेऽप्यर्थक्रियो-३० पलब्धिरिति यत् शक्यम्, अक्षणिकस्याप्यभावासिद्धेः । व्यापकानुपलब्धेरस्तदभावसिद्धिश्चेत्, न; विपक्षे प्रत्यक्षवृत्तौ व्यतिरेकसिद्धिदानुपलब्धेरक्षणाभावावगतिः तद्व्यतिपत्तौ च गत्यन्तराभावाद् विपक्षे प्रत्यक्षवृत्तिरिति तरेतराश्रयदोषप्रसक्तः । अथाक्षणिकस्यासत्त्वसाधने संतु (सन्) विपक्षो भवति 'न क्षणिकः, सति च विपक्षेऽध्यक्षवृत्तिरस्त्येव, नैतत् सारम्; यतो वैराग्ये कोऽपरो भावः क्षणिकव्यतिरेकः सन् योऽक्षणिकाभावसाधने विपक्षः स्यात्? गत्यन्तरसद्भावे वा कथं प्रकार-३५

१-कार्याकारि-वा० मा० । २-मग्री त जनिका वि० । ३-मग्रीतः जनिका आ० । ४-मग्री जनिका वा० या० हा० । ५-सादेककार्यो-वा० मा० । ६-या क्रम-मा० मा० विना । ७-भावे चोत्तर-मा० । ८-सर्वस्य क्षण-वि० स० । ९-यश्च ततो आ० वि० । १०-तदेतदेवं वा० मा० हा० । ११-क्षणं स-आ० मा० । १२-क्षणसत्त्वं नियत-हा० । १३-नत्वे नि-मा० मा० वा० विना । १४-कार्यत्वया-आ० हा० । १५-कार्यतया-वा० मा० । १६-ज्ञानदर्शनवा-आ० हा० वि० । १७-पयोगि पि ज्ञा-वा० या० हा० । १८-पयोगिना-आ० वि० । १९-त्वादि हे-वा० मा० । २०-न चा-मा० मा० विना । २१-सिद्धानु-आ० । २२-लब्धे क्ष-वा० मा० । २३-सन् विपक्षे भव-वि० । २४-विपक्षे भव-आ० । २५-सन्निधक्षेपो भव-वा० मा० । २६-ति न क्षणिक सति वा० मा० । २७-ति न क्षणिके सति वि० । २८-ति तत्क्षणिके सति आ० । २९-कः संतु योऽक्ष-वि० ।

न्तरागावाद् व्यापकानुपलब्धेरक्षणाद् व्यावर्तमानं सत्त्वमनित्यत्वं व्याप्नुयात् तदन्यस्यापि सत्त्वात् ?

अथ क्षणिक एव भावः प्रतिक्षणमनुपलक्षितविनाशः सत्त्वमात्रेणोपलक्ष्यमाणो विपक्षः, तत्र क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियोपलब्धिरस्तीति । ननु कथं क्षणिकत्वेन विपक्षस्यानिश्चये तत्रैवार्थक्रियो-
५ पलब्धिर्नान्यत्रैत्यधीयते तयोर्विशेषानुपलक्षणात् अक्षणिकत्वप्रतीतेरुभयत्राविशेषात् ? पारिशेष्या-
दत्रैवार्थक्रियोपलब्धिश्चेत्, कुतः पारिशेष्यसिद्धिः ? यदि व्यापकानुपलब्धेस्तदेतरेतरग्रथत्वं प्रति-
पादितम् । अतो विपक्ष बाधकप्रमाणाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकः 'कृतकत्वात्' इति हेतुः । न
चाक्षणिके क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारिण्यर्थक्रियाविरोधः, तत्रैव क्रमाऽक्रमजननां कार्याणां
जननात् । अथाक्षणिकजननां कार्याणामक्रमेणैव स्याज्जन्म तज्जननस्वभावस्याक्षणिकस्य सर्वदा
१० भावात् अविकारिणोऽन्यानपेक्षत्वादविरतिप्रसङ्गश्च अन्यथा द्वितीयादिक्षणेऽजननादवस्तुत्वप्रसक्तिः,
तस्मिन्नपि क्षणे स एव प्रसङ्गः तदेव तज्जननां सर्वेषामप्युत्पत्तिः तदुत्पादनस्वभावस्य प्रागपि
सद्भावादित्यतो न कथञ्चिदक्षणिकस्यार्थक्रिया, असदेतत् । श्वणवदक्षणिकस्याविकारिणोऽपि न
विरोधः सहकार्यपेक्षया, नहि क्षणस्यापि विकारोऽस्ति, अपेक्षणीयात् तस्य विभागाभावात्
विभागित्वे वा क्षणस्य न क्षणः स्यात् । न वा विभागिनोऽपि क्षणस्य विकारित्वम्, तथाभ्युपगमेऽ-
१५ क्षणिकस्याप्यपेक्षणीयकृतो विकारोऽक्षणिकविरोधी न भवेत् । अविकारिणोऽपि क्षणस्य सापेक्षत्वे
पराऽपेक्षाऽविकारिणोऽप्यपेक्षणीयादक्षणिकस्यापि स्यात् । ततश्च कथमक्षणिकस्यैवाविकारिणोऽपे-
क्षणीयात् क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधो भवेत् ? सापेक्षत्वे हि यथाप्रत्ययं क्रम-योगपद्याभ्या-
मर्थक्रियाकारित्वमक्षणिकस्य युक्तमेव । अत एव नाविच्छेदेन जनका, सर्वदा सहकारिप्रत्ययसन्नि-
धानायोगात् ।

२० केवलस्यैव सामर्थ्यं सहकार्यपेक्षया न किञ्चिदिति केवल एव कार्यं कुर्यात् । असामर्थ्येऽन्य-
साहित्येऽपि न सामर्थ्यम् अनाधेयातिशयत्वेन पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानाभावात् उभयथापि
व्यर्थमक्षणिकस्यार्थन्तरापेक्षणमिति चेत् क्षणिकेऽपि समानोऽयं प्रसङ्गः । तथाहि—संज्ञयोरपि
प्रत्येकैकसामर्थ्यं एककालयोः सहितयोरपि तयोरसामर्थ्यम् अप्रच्युताऽनुत्पन्नपूर्वापररूपत्वात् ।
समर्थयोरपि किं परस्परपेक्षंयेति तयोरन्यतरेत् केवलमेव जनयेत् नापरम्, तद्वशाच्चस्थानेऽपि
२५ धैर्यत्वात् कार्यनिष्पत्तेरन्यतरणैव कृतत्वात् । अतो न सामग्रीजनिका भवेत् । तथा चैकसादेव
कार्यस्योत्तरोत्तरपरिणामात्तयोरपेक्षेर्न परिणामेऽपि कारणान्तरापेक्षा भवेत्, अन्येपेक्षे(र्ह्य)व
कारणान्तराणि परिणामान्तराणि जनयेत् केवलस्यैव सर्वत्र सामर्थ्यात् । असामर्थ्येऽविभागस्या-
न्येनापि न किञ्चित् क्रियत इत्यकिञ्चित्करोऽपि तदेकार्यकरणान्नयो यदि तदुपकार्यभ्युपगम्येत
तदाऽक्षणिकस्याप्येवं किमुपकारि सहकारिकारणं न भवेत् । परस्परमेकसामर्थ्यधीनतोपकारित्व-
३० दुपकार्यतोः क्षणयोः, तदेव स्वकार्योपयोगित्वं तयोरिति चेत्, तर्हि अन्त्यक्षणापि स्वविषय-
सर्वद्वयानोत्पादनेनैकसामर्थ्यधीनतालक्षण उपकारोऽस्तीति सजातीयकार्योपयोगित्वं किं न स्यात् ?
अथैकसामर्थ्यधीनतोपकारित्वेऽप्यसामर्थ्याच्च सजातीयकार्योपयोगित्वं चेत्, नन्वेवमेकत्रासमर्थस्या-
न्यत्र योगिविज्ञाने स्वप्राहिणि कथं सामर्थ्यमिति धक्तव्यम् । इत्यभूतस्यापि सामर्थ्यं नैवाधिकस्यापि
स्वप्राहिज्ञानजननाऽसमर्थस्यार्थज्ञाने सामर्थ्यं किं न स्यात्—येना(येन ना)र्थचिन्तनमुत्तीदेदिति

१ घृ० २५५ पं० ३२ । २-त्वादिर्हे-भा० मां० । ३-त्वादिहे-वा० वा० । ३ न वा-वा० वा० आ० हा० ।
४ तथैव भा० मां० । ५-दनास्व-वा० वा० । ६-तत् क्षणिकस्या-वा० वा० । ७-यपेक्षणे न हि भा०
मां० । ८ क्षणिकस्या-मां० मां० वा० वा० विना । ९ क्षणिकस्य वि० । क्षणिस्य हा० । १०-क्षया
ह्यतो वा० वा० । ११-कारो न भ-मां० मां० विना । १२-पि सर्वस्य सा-वा० वा० । १३-कस्य वि-
वा० वा० हा० । १-कस्यो वि-आ० । १४-स्येव क्र-वा० वा० । १५-मर्थ्ये इत्यसा-हा० । १-मर्थ्ये इत्यसा-
भा० वि० । १६ क्षणेकयोरपि वा० वा० । १७-कसा-आ० हा० वि० । १८-मर्थ्ये वा० वा० । १९-क्ष-
योपि तयो-वा० वा० । २०-तरत्वात् के-आ० । २१-तरत्वत् के-वि० । २२-तरयेत् के-हा० । २३-त पर-
भा० मां० वा० वा० विना । २४-क्षमात्वात् मां० मां० । २५-नपेक्षोप का-वा० वा० । २६-नपेक्षेव का-हा० ।
२७ तदेवकार्यकारणा-वा० वा० । २८-कारिकरणं वा० वा० । २९ अन्तक्ष-वा० वा० । ३
३०-मां० मां० वा० वा० । ३१-त्यं न मां० मां० वा० वा० विना । ३२-कस्य सा-वा० वा० ।

तस्य दूषणं स्यात्—इत्येकत्र समर्थस्यान्यत्रापि सामर्थ्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथैकत्रापि न स्यादित्य-
यस्तु त्वं तस्य भवेत् । न च सर्वत्रैकसामर्थ्यधीनतोपकारः, मित्रदेशकारणकलापसमवधानहेतुना
मेकसामर्थ्यधीनतोपकाराभावेऽपि स्वकार्योपयोगोपलब्धेः । न च तेषामप्येकसामर्थ्यधीनतोपकारः
सम्भवति, अन्य-व्यतिरेकाभ्यां परस्परौत्पादने सामर्थ्यानवधारणात् तेषाम्; नहि कुशूलादित्यस्य
वीजादेरुदादिभावावुविधानेन प्रतिसन्धानमनुभूयते तथापि तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गः ततो नैक-
सामर्थ्यधीनताप्युपकारः इत्यनपेक्षोऽनुपकारी स्यात्, अपेक्षत्वे अक्षणिकस्याप्यपेक्षाप्रतिषेधोऽयुक्तः
स्यात् । अथ क्षणयोः पृथक् सामर्थ्यं नास्ति, स्वहेतोः सहितयोरैवोत्पत्तयोः पृथक्समर्थयोरपि
सामर्थ्यमभ्युपगम्यते, नन्वेवमक्षणिकस्यापि तदन्यसहायस्यैव सामर्थ्यं किं नाभ्युपगम्यते? स्वहेतु-
प्रतिनियमाद् युक्तं क्षणिके सामर्थ्यम् नाक्षणिक इति चेत्, नन्वेवमक्षणिकेऽपि स्वहेतुप्रतिनियमात्
सामर्थ्यं को विरोधः? स्वहेतोस्तदन्यापेक्षया समर्थस्योत्पत्तिसाक्षणिकस्यान्यसन्निधिकाल एवाऽक्षेपेण १०
कार्यकारित्वं स्यात् । अन्यानपेक्षत्वादपेक्षणीयस्यापि सन्निहितत्वादुत्तरोत्तरपरिणामस्याप्येकत्वेना-
सत्त्वादिति चेत्, न; कालान्तरभावि कार्यकारित्वलक्षणस्याक्षणिकस्यान्यानपेक्षत्वेऽपि कालान्तरापी-
क्षत्वात् क्षणचक्षेपेण न कार्योत्पादकत्वम् । यथा हि अन्यसहायस्याद्ये क्षणे समुत्पन्नस्य क्षणस्यो-
न्यानपेक्षत्वेऽपि "द्वितीयक्षणापेक्षत्वाच्च प्रथमक्षण एव कार्यारम्भकत्वम् अन्यथा कार्य-कारणयोरैक-
दैवोरुत्पत्तेर्द्वितीयक्षणे जगद् घस्तुशून्यम् अक्षणिकं वा स्यात् तथाऽक्षणिकस्यापि कालान्तरापेक्ष-
त्वाच्चोत्तरोत्तरपरिणामापेक्षार्थोऽक्षेपोत्पादकत्वम् । अथ प्रागकारकस्वभावस्य पश्चादपि कथं कारकत्वम्
अक्षणिकस्य कारकाकारकावस्थामेवादेकत्वहानेः? न, अस्यान्यत्रापि समानत्वात् । तथाहि—
आत्मसत्ताकालेऽकारकस्वभावस्यैव क्षणस्य द्वितीये क्षणे कारकत्वम् अन्यथैककालत्वं कार्य-
कारणयोः स्यादित्युक्तम् । न चैकदा कारकत्वमेवान्यदाऽकारकत्वं तत्रेति युक्तम्, अक्षणिकेऽप्यस्य
समानत्वात् । नापि क्रमेणाऽक्षणिकस्यानेककार्यकारित्वमयुक्तं तत्स्वभावमेवेनैकत्वहानिप्रसङ्गेति १०
यक्तव्यम्, यतो नाक्षणिकस्योत्तरकालभावि कार्यकारित्वमन्यदेककार्यकारित्वात् 'यतः स्वभावमेवा-
देकत्वं न स्यात् अक्रमेणानेककार्यकारि एकक्षणवत्, क्षणे हेतुत्रोपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव
इत्यनेककार्यकारित्वेऽपि न स्वभावमेवः । पूर्वोपरकार्यकारित्वयोरमेवेऽप्यक्षणिके न तद्भावभावि-
कार्योणामक्रमेणोत्पत्तिर्युक्ता, तदुत्पत्तिप्रत्ययैवैकक्यात् । तथाहि—यद् यदोत्पत्तिस्तु कार्यं तत् तदैव
तदुत्पत्तिप्रत्ययापेक्षया, अक्षणिकस्य कर्तुं सामर्थ्यं प्रागेवास्तीति न स्वभावमेवः अक्रमेणं कार्योत्प-
त्तिर्वा । तदुक्तम्—

"यद् यदा कार्यमुत्पत्तिस्तु तत् तदोत्पादनात्मकम् ।

कारणं शक्तिमेवेऽपि न मित्रं क्षणिकं यथा" ॥ []

अथ विद्यमानोऽपि कार्यकारणभावोऽक्षणिके दुरवस्थेयः व्यतिरेकाभावात्, असदेतत् । उत्पत्ति-
मतोऽप्यापिनोऽक्षणिकस्योत्पत्तेः प्रागन्यत्र वा सतो देशकालव्यतिरेकात् कथं व्यतिरेकाभावः? १०
कालव्यापिनोऽपि च नित्यस्य देशव्यतिरेकात् सर्वत्र चायमेव व्यतिरेको न व्यतिरेकान्तरमस्ति ।
यतो न कश्चिदवस्थादिकारणसामान्यव्यतिरेकी कालो विद्यते, कालव्यतिरेकिणो विशेषस्यैव कारण-

- १-कार मि-भा० मा० वा० । २-स्फुरोपदाने वा० वा० । ३ कुशूला-वा० वा० । ४ नैका सा-वा०
वा० । ५-स्यापे-वि० । ६-पो युक्तः हा० वि० । ७-स्यते स्या स्व-वा० वा० । ८ नन्वक्ष-मा० मा०
विना । ९-अस्याऽप्यसन्नि-वा० वा० । १०-कन्यसन्नि-आ० हा० वि० । ११-स्यादतोऽन्या-वा० वा० ।
१२-न्यापक्ष-वा० वा० । १३-क्षत्वे का-आ० हा० वि० । १४-राक्षेपत्वा-वा० वा० । १५-स्यात्मानपे-
भा० मा० विना । १६ द्वितीयक्षणत्वाच्च वा० वा० । १७-णापेक्षाच्च आ० हा० वि० । १८-तीये क्ष-मा०
मा० । १९-उत्तरोत्तर(र)पत्ति-वा० वा० । २०-कार्येऽपेक्षोत्पाद-मा० मा० । २१-आत्मन स-वा० वा० ।
२२-स्या क्ष-आ० हा० वि० । २३ प्र० पृ० पं० १५ । २४-न्यदैक-वा० वा० विना । २५-णां क्र-वा० वा० ।
२६-यविकल्प्यात् आ० वि० । यविकल्पात् हा० । २७ "यथैव हि क्षणिकं कारणं यद् यदा यत्र यथोक्तितु
कार्यं तत् तदा तत्र तथोत्पादयति, तत्सर्वविधसामर्थ्यसद्भावान्न तत्सामर्थ्योपेक्षिणः कार्यस्य स्वकालनियमः स्थित्यतीति
मन्व्यते तथा नित्यमपि कारणं यद् यदा यत्र यथा फलमुत्पत्तिस्तु तत् तदा तत्र तथोपजनयति, तस्य तादृशसामर्थ्ययोगात्
तत्सामर्थ्योपेक्षिणः फलस्य कालनियमः किं न फलमित्तुं शक्यः?"-अष्टमं पृ० १० पं० ८ । २८ तदैव भा० मा० ।
२९-या क्ष-भा० मा० वा० वा० विना । ३०-ण वा कार्योत्पत्तिः तदु-भा० मा० । ३१-अचास्तोपदेश-भा० मा० ।

त्वेऽपि सामान्योपादानम् सामान्य एव प्रतिबन्धावधारणाद् अन्यथा ध्यात्वसिद्धिः । यतो यदेव प्रतिबन्धावधारणकाले प्रतिबन्धस्य प्रतिबन्धविषयतयाऽवधार्यते तस्यैव कालव्यतिरेकोऽन्यो वा दर्शनीयः । न चास्ति तथाभूतस्य कालव्यतिरेक इति सर्वत्र वेदाव्यतिरेक एव युक्तः अथ सर्वत्र सम्भवात्, ज्ञापिनोऽपि नित्यम्याव्यतिरेकात् सामर्थ्यनवधारणेऽपि तत्सम्भवाविरोधात् सन्दि-
 ५ ग्धासिद्धोऽक्षणीको हेतुः स्यात् । अथान्वयादपि सामर्थ्यं निश्चीयते न केवलादेव व्यतिरेकात् अति-
 प्रसङ्गात् न चात्रान्वयोऽस्ति, प्रागविकलेऽपि कारणे कार्यानुत्पत्तेः अविकले च कारणे कार्यमनु-
 त्पत्तेः तस्याजनकैतमकत्वं सूचयति, पश्चादपि जनकत्वविरोधात् तस्यैकत्वभाषत्वात्, न; अथ
 वृषणस्यान्यथापि समानत्वात् । तथाहि-प्रथमे क्षणेऽविकलेऽप्यन्यकारणसामग्रीविशेषे कार्यानु-
 त्पत्तेरविशेषात् द्वितीयेऽपि क्षणे कार्यानुत्पत्तिविरोधः स्यात् । एवमन्यव्य-व्यतिरेकाभ्यामपि न
 १० नित्येऽक्षणीके च सामर्थ्यसिद्धेः असिद्धोऽर्था(र्थे)क्रियाविरोध इत्यर्थः क्रियालक्षणसत्यविशिष्टं कृत-
 कृत्यं न निवर्तयितुमलम् । एतेन सामान्यस्य नित्यत्वादनर्थक्रियाकारित्वेन निरस्तमवस्तुत्वम् । न च
 सामान्यभाविनः कार्यस्य प्राप्तिसम्भवात् तस्यानर्थक्रियाकारित्वम्, न नित्यत्वात् न हि जातिर्वाह-
 दोहादिकार्यकारिणी अविशेषेऽपि तस्याः कार्यविशेषात् विशिष्टे वा तदेकत्वहानेरिति वक्तुं युक्तम् ।
 यतो न चाह-दोहादिकमज्ञानरूपमेव कार्यम् यतस्तदभावादवस्तुत्वं स्यात् यायता विज्ञानलक्षणमपि
 १५ कार्यमर्थानामस्तीति कथं तत्करणेऽपि सामान्यस्यावस्तुत्वम् शब्दार्थान्तर्गणवत् ? अथ केवलादेव
 सामान्यात् तद्वादिज्ञानसङ्गात्वे तदेव तेन गृह्यते न कदाचिद् व्यकिरिति व्यक्तेस्तत्त्वमन्वित्वेनोप-
 णात् न व्यक्ती ततः प्रवृत्तिः स्यात्, व्यक्तिसहायात् सामान्यात् वज्ज्ञानोपसृत्तौ कथं व्यक्तीनामेक-
 ज्ञाने प्रत्येकं तासामभावेऽपि सामान्यसङ्गावभाविनि सामर्थ्यावधारणम् ? इत्युभयपि ज्ञानक्रि-
 याऽसम्भवात् कथं तथापि तद्वस्तुत्वम् ? असदेतत्, व्यक्तीनामन्यतमव्यक्तिसत्त्वपेक्षस्यैव सामा-
 २० न्यस्य तत्र सामर्थ्यात् कुविन्वादेरेवान्यतमवेमाऽपेक्षस्य, नहि प्रत्येकं वेमाऽभावे कुविन्दः पटं करो-
 तीति कुविन्वादेव पटोपपत्तिः, धेमरहितादनुत्पत्तेः । एवंमेकैकव्यक्त्यपेक्षेया विज्ञानोत्पत्तावपि न केव-
 लमेव सामान्यं तदेतुः अन्यतमव्यक्त्यपेक्षस्यैव सामर्थ्यात्, अनुपपत्तिरकस्यानपेक्षणीयत्वात्
 सामान्योपकारे तैस्तत्त्वज्ञानस्यैवोपकारः किं नेष्यते ? किं सामान्योपकारेण ?

मिज्ञानामेकार्थक्रिया न सम्भवतीति सामान्यमेकमिष्टम्, ताश्चेद् व्यक्तयो नानात्वेऽन्येव
 २५ सामान्यमुपकुर्वन्ति कस्तर्थासां तज्ज्ञानेनापराधः कृतः यतस्तास्तज्ज्ञानमेव नोपकुर्वन्ति ? कार्यञ्च
 तासां प्राप्तः सामान्यात्मा ततो लभ्यस्यातिशयस्यानर्थान्तरत्वात्, अर्थान्तरत्वे सम्बन्धानुपपत्ति-
 रित्यप्यचोर्धम्, यतो न मिज्ञानामेकार्थक्रियाविरोधात् सामान्यमिष्टम् किन्तु मिश्रैवमिष्टैर्भा-
 सात् साक्षादपिततदाकारा बुद्धिः सामान्यमन्तरेणैन्द्रियबुद्धिवत् सम्भवतीत्यभिन्नसामान्यवादिभि-
 सामान्यमिष्टम् । यदि वा (वा)ऽऽधिपत्यमात्रेणैन्द्रियादीनां रूपस्याभावेऽपि रूपज्ञानजननवदिहापि
 ३० व्यक्तीनामाधिपत्यमात्रेणोपयोगोऽभ्युपगम्यते तदा व्यैक्यिन्द्रियादिषदपिततदाकारा बुद्धिरभि-
 न्नप्रतिभासिनी^१ न स्यात् । न च स्वलक्षणस्य विकल्पबुद्ध्यावप्रतिभासनात् नैवापिततदाकारा बुद्धि-
 रभिन्नप्रतिभासिनीति वक्तव्यम्, 'विकल्पाः स्वलक्षणविषया न सन्ति' इत्यस्यासिद्धेः । स्पष्टाकार-

१ व्याप्यसि-वा० वा० हा० । व्याप्यसि-मां० । २ सिद्धेः मां० मां० । ३ न वा-मां० वि० विना ।
 ४-वा विशेषात् आ० । ५-सिद्धेः क्ष-मां० मां० । ६-णिकहेतुः आ० हा० वि० । ७-णिक हेतुः वा० वा० ।
 ८ न धान्वयो-मां० मां० वा० विना । ९-नुपपत्तेः वि० । १०-कल्पे च आ० । १०-रणका-मां०
 मां० । ११-कात्मतां मां० मां० । १२-धास्त-आ० हा० वि० । १३-त्पत्तिर-वा० वा० । १४ नित्ये क्ष-
 आ० । १५ सामर्थ्यासिद्धे सिद्धोऽर्थः क्रियाविशेष इत्यर्थ-आ० हा० वि० । सामर्थ्यसिद्धोऽर्थक्रिया-
 विशेष इत्यर्थ-वा० वा० । १६-मिष्ट कृत-आ० । १७-कृत्यं नि-मां० मां० विना । १८-स्यैव
 स-वा० वा० । १९-हानिरि-मां० मां० । २०-घन्यक्ष-मां० मां० । २१ गृह्येत मां० । २२-नान्यप्र-
 मां० मां० । २३-स्तु मस-मां० मां० विना । २४ प्रत्येकमेवमा-वा० वा० । २५-यमेकैक्य-मां० मां० वा०
 वा० विना । २६-कारणस्या-आ० हा० वि० । २७ ततस्वप्ना-वा० वा० । २८-नलोयो-वा० वा० विना ।
 २९-रत्ये सम्बन्धा-आ० हा० वि० । ३०-घं ततो आ० हा० वि० । ३१-ज्ञासाभो साक्षादपित-वा०
 वा० । ३२-प्राप्तासापक्षदपित-आ० हा० । ३३-ज्ञासापक्षदपित-वि० । ३४-बुद्धिं न आ० हा० वि० ।
 ३ व्यक्तेऽधिन्द्रिया-हा० । ३४-नी स्यात् वा० वा० ।

विवेकात् ते तद्विषया न सम्भवन्तीति चेत्, दृश्यमपि स्पष्टाकारं प्रतिक्षिपन् विकल्पेषु प्रतीत्य-
पलापित्वादयमुपेक्षामर्हतीति न भिन्नानामेकज्ञानोपकारशक्तिरेकसामान्योपकारशक्तिवद्भ्युपगन्तुं
युक्ता, न वा व्यक्तीनां सामान्योपकारशक्तिः सामान्यस्याऽनाधेयातिशयत्वात् । कथं तर्हि तस्य
तत्रापेक्षा इति चेत्, क्षणवैत् तदेककार्यकारित्वेन; इति कथमेकसामान्योपकारवलात् सामान्य-
ज्ञानोपकारसामान्यवर्दी व्यक्तीनां साधयेत् व्यक्तिकार्यत्वं वा सामान्यस्येति ज्ञानलक्षणकार्य-
कारिणः सामान्यस्य नावस्तुत्वम् । न वाऽभिधेयत्वात् सामान्यस्यावस्तुत्वम्, अस्य हेतोर्विपक्षाद्
व्यावृत्त्यसिद्धेः । अथ वस्तुनोऽभिधेयत्वे साक्षाच्छब्दादेव वस्तुनो ज्ञानादिन्द्रियसंहतेर्वैफल्यं स्यात्,
न चैवम्, अतो विपक्षाद् व्यावृत्तिसिद्धिः प्रकृतहेतोः, असदेतत्; शब्दाद् वस्तुनोऽस्पष्टाकारप्रतीतस्य
स्पष्टाकारप्रतीत्यर्थमिन्द्रियसंहतिरूपजायते इति कथमिन्द्रियसंहतेर्वैफल्यम् यतो वस्तुनोऽनभिधे-
यत्वं सिद्धयेत् ? एकस्यापि वस्तुनः स्पष्टास्पष्टप्रतिभासमेव; सामग्रीमेदात् दूरासन्नादिभेदेन स्पष्टा-
स्पष्टप्रतिभासादिभेदवत् । एकस्मिन् वृक्षादिस्वलक्षणे स्पष्टेऽस्पष्टावभासिनोऽपि शाब्दज्ञानस्य काचा-
भ्रकादिव्यवहितवस्तुप्रतिभासिज्ञानवत् दूरस्थवृक्षादिदर्शनवद् वै न भ्रान्तत्वम् । निदर्शनज्ञानस्यापि
भ्रान्तत्वे प्रमाणद्वयानन्तर्भूतस्यास्याप्तवस्तुप्रतीति-संवादाभ्यां प्रमाणान्तरभावः स्यात् ।

नै वा स्पष्टवृक्षादिप्रतिभासस्य—

“ममेवं प्रतिभासो यो न संस्थानवर्जितः (१) ।

पर्यमन्यत्र दृष्ट्यादनुमानं तथा सति” ॥ [

१५

इत्येवमनुमानेऽन्तर्भावाच्च प्रमाणान्तरत्वम् अनुमानस्य च स्वप्रतिभासिन्यनर्थोऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्ते-
भ्रान्तत्वम् भ्रान्तस्यापि च तस्य पारम्पर्येण वस्तुप्रतियन्धात् प्रामाण्यमिति धक्तव्यम्, निर्विकल्प-
कज्ञानप्रतिक्षेपप्रस्तावेनाऽस्य विचारयिष्यमाणत्वात् । नै चासद्भूत-भविष्यतोऽपि सामान्यनिबन्ध-
नशब्दप्रवृत्तेः सामान्यस्यावस्तुधर्मत्वेनावस्तुत्वम्, भूत-भविष्यत्कालसम्बन्धितया तयोर्भावात् । न २०
चेदानीं तयोरभावादवस्तुत्वम्, स्वज्ञानकालेऽप्यक्षयिष्यस्याप्यसम्भवादवस्तुत्वप्रसङ्गे । अथ यदि
नामातीताऽनागतयोस्तत्कालसम्बन्धितया भावाद् वस्तुत्वम् तथापि कथं कालविप्रकृष्टस्यातीता-
देरसम्बन्धात् ध्वनिर्गमको भवेत् ? न; पारम्पर्येणातीतादिना तद्दर्शनद्वारायातस्य शब्दस्य
प्रतिबन्धाद् व्याप्तिग्रहणायाऽतीतादिविषयानुमानस्येय । न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमानेऽपि प्रसङ्गात्
‘आसीदग्निः’ इत्यादिश्रुतेः । अविस्मयादोऽपि विशिष्टभसादिकार्यदर्शानोत्पन्नानुमानप्रवृत्तिलक्षणः २५
कैचिदस्येय, अनागतादर्थयिष्ये तु (तु) वौश्ये चन्द्रग्रहणोपदेशादौ प्रत्यक्षप्रमाणे (प्रमाण) प्रवृत्तिलक्ष-
णोऽनुभूयत एव, ‘अमूद् राजा ग्रीहर्षदिः’ ‘भविष्यति शतश्रृङ्गवती’ इत्यादिश्रुतेर्न प्रतिबन्धाभा-
वोऽविस्मयादाभावेऽपि तदुपदेष्टुस्तद्दर्शनस्याभावासिद्धेः । भावोऽपि कथं सिद्ध इति चेत्, अत एव
संशयोऽस्तु, न चैतावता प्रतिबन्धभावः सिद्धयति, संशयस्तु स्यात् यथा अनर्थित्वादप्रवृत्तस्य
प्रथमोत्पन्नप्रत्यक्षे । न चैकत्र संशये सर्वत्र संशयः, प्रत्यक्षेऽपि प्रसङ्गात् । संशयितप्रतिबन्धात् तु ३०
चाक्यात् संशयादपि प्रवृत्तिः यथा अनन्यासावस्थायां प्रत्यक्षात्, अभ्यस्तविष्ये तु चन्द्रग्रहणो-
पदेशादिनिश्चयादेव तृतीयोद्विप्रवृत्ताविचाष्यक्षात् । कश्चिद् विस्मयादाच्छब्दस्य सर्वत्राप्रामाण्येऽप्य-

१-का तद्वि-आ० हा० ।-कात् तद्वि-वि० । २-यात्र भवन्ती चेत् वा० वा० ।-या न संभवन्ती
चेत् आ० हा० वि० । ३-यत् तदपि कार्य-वा० वा० । ४-पकारशक्तिः सामान्य-आ० ।-पकार-
सामान्य-वा० वा० । ५-कारसामान्य-आ० हा० वि० । कारमत्तासामान्य-वा० वा० । ६-चादि-आ० ।
७-त्वं सा-आ० वि० । ८ नवाऽभिधेयात् आ० हा० । न वा-वि० । ९ व्यावृत्तिसि-वा० वा० ।
१०-च्छब्दादेर्वस्तु-भा० मां० । ११-तीतस्पष्ट-भा० मां० विना । १२-स्वक्षणादिदर्श-वा० वा० । १३ वा
ज्ञान-आ० हा० वि० । १४ ज्ञानवस्तु-वा० वा० मां० आ० । ज्ञानं वस्तु-हा० । १५-काशन सं-भा० मां० ।
१६ न च स्पष्ट-मां० मां० । न वा स्पष्ट-वि० । १७-वृक्षाणां प्र-वा० वा० । १८-यमत्र आ० हा० वि० ।
१९ तस्यापा-भां० मां० । २० न वा-भां० मां० वि० विना । २१-तस्य सादृश्यप्र-वा० वा० । २२-नस्यैव
वा० वा० । २३-कचिदेवाऽनाग-वा० वा० । २४-पर्ये वा-भां० मां० विना । २५ वाक्ये च-भां० । वाक्यच-
आ० । २६-क्षप्रमाणे वा० वा० । २७-भावो वि-भां० मां० विना । २८-पर्ये च-वा० वा० ।
२९-शादिभि-भां० मां० । ३०-यापि दि-भां० मां० ।

क्षस्यापि कचिद् पितृवादात् सर्वत्राप्रामाण्यप्रसक्तिः । न चास्पष्टवभासित्वात् भूतादेरवस्तुत्वम्, अभ्यक्षविषयस्यापि कस्यचित् तथाभावेनावस्तुत्वप्रसक्तेः । तत्र सामान्यस्यावस्तुत्वम् ।^१

अभ्युपगमवादेन च नित्यसामान्यपक्षमाविदोपपरिहारः कृतः, परमार्थतस्तु नैकान्ततः किञ्चिद् वस्तु नित्यमनित्यं वा, यदिः नव-पुराणाद्यनेकक्रमभाविपर्यायाक्रान्तस्य समानाऽसमानपरिणामा-
५५त्मकस्यैकस्य घटादेः अन्तश्च हर्ष-विपादाद्यनेकविवक्षात्मकस्य चैतन्यस्याबाधितप्रतीतिविषयस्य व्यवस्थितत्वात् । तद्वैकान्ततः क्षणिकत्वं व्यक्तीनामिति सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वस्य भावात् तत्र शब्दसङ्केतासम्भवः नापि सङ्केतवैयर्थ्यम् । अत एव 'उत्पन्नाऽनुत्पन्नेषु स्वलक्षणेषु शब्दसङ्केत-
स्याशङ्क्यक्रियत्वात् स्वलक्षणस्य (स्या) वाच्यत्वम्' इति यदुक्तं तद् निरस्तम् ।

'यो यत्कृते प्रत्यये न प्रतिभासते' इत्यादिप्रयोगे 'न प्रतिभासते च शब्दे प्रत्यये स्वलक्षणम्'
१० इत्यसिद्धो हेतुः, स्वलक्षणप्रतिभासस्य शब्दे प्रत्यये व्यवस्थापितत्वात् दूरव्यवस्थितपादपत्राहाभ्यक्षप्रत्यय इवास्पष्टप्रतिभासेऽपि । अत एव—

"अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यं अन्यच्छब्दस्य गोचरः ।

शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते" ॥ [

"अन्यथैवाग्निसम्यग्भाद् दाहं दग्धोऽभिमान्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीर्यते" ॥

१५

तथा

"क्षेन्देनाव्येष्टताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य वेदकम्" ॥ [

१ इत्यादि शब्दबुद्धावस्पष्टप्रतिभासमुपलभ्य यदुच्यते परेण तन्निरस्तम्, प्रत्यक्षबुद्धावप्यस्पष्टस्वलक्षण-
२० प्रतिभासस्य प्रतिपादितत्वात् । यत्र हि विशेषोपसर्जनसामान्यप्रतिभासो ज्ञाने तद् अस्पष्टं व्यवहि-
यते, यत्र च सामान्योपसर्जनविशेषप्रतिभासः सामग्रीविशेषोत् तद्रूप (तत् स्पर्श) एमुच्यते । सामान्यवि-
शेषात्मकत्वं च वस्तुनः प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च यथायसरम् । तेन 'न चैकवस्तुनो रूपद्वय-
मस्ति, एकस्य द्वित्वविरोधात्' इत्यादि असङ्गतमेव । न चाशेषविशेषाभ्यासितवस्तुप्रतिभासविकल्प-
(कल)स्य शब्दप्रत्ययस्यान्यथाभूते वस्तुन्यन्यथाभूतावभासित्वेन प्रवृत्तैर्भ्रान्तत्वम्, प्रत्यक्षस्यापि
२५ तथाऽवभासित्वेन भ्रान्तत्वप्रसक्तेः, न ह्यसदादिप्रत्यक्षे क्षणिक-नैरात्म्याद्यशेषधर्माभ्यासितसंख्यो-
पेतघटाद्याकारपरिणतसमस्तपरमाणुप्रतिभासः तथैवानिश्चयात् । अत एव—

“मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थ० अ० १ सू० २७]

इति समानविषयत्वमध्यक्ष-शाब्दयोः तत्त्वार्थसूत्ररूपा प्रतिपादितम् । यद्वा च प्रधानोपसर्जन-भावेनानेकान्तात्मकं वस्तु प्रमाणविषयस्तदा यत्रैव सङ्केतः प्रत्यक्षविषये स एव सामान्य-विशेषात्मकः शब्दार्थ इति केवलस्वलक्षण-जाति-तद्योग-जातिमत्-पदार्थ-बुद्धितदाकारपक्षभाविनो दोषा अनास्पदा एव; न होकान्तपक्षभाविदोषाः अनेकान्तवादिनं समाश्लिष्यन्ति । अस्त्वयोदि-५ शब्दार्थपक्षेष्वपि सामान्य-विशेषैकान्तपक्षसमाश्रयणात् यद् दूषणम् तदप्यस्त्वपक्षसङ्गतमेव उक्तन्यायात् ।

यदपि ‘विजातीयव्यावृत्तान्यपदार्थानाधित्यानुभवादिकमेण यदुत्पन्नं विकल्पकं ज्ञानं तत्र यत् प्रतिभाति ज्ञानात्मभूतं विजातीयव्यावृत्तपदार्थाकारतयाप्यवसितमर्थप्रतिविम्बकं तत्र ‘अन्यापोहः’ इति संज्ञा’ तत्रापि विजातीयव्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेण शब्दं विज्ञानं तथाभूतपदार्थाध्यवसाय-१० त्पद्यते इत्यर्थोविस्वाद्य एव, किन्तु तत् तथाभूतपारमार्थिकार्थग्राह्यभ्युपगन्तव्यम् अध्यवसायस्य ग्रहणरूपत्वात् । विजातीयव्यावृत्तेस्तु समानपरिणतिरूपतया वस्तुधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्वात् अन्यापोहशब्दवाच्यताऽपि तथाऽऽसज्यमाना नासन्मतक्षतिभावहति, सङ्केतविशेषसव्यपेक्षस्य तच्छब्दस्य तत्रापि प्रवृत्त्यविरोधात् ।

यच्च ‘तत्प्रतिविम्बकं शब्देन जन्यमानत्वात् तस्य कार्यमेव इति कार्यकारणभाव एव वाच्यवा-१५ चक्रभावः’ तदसङ्गतम् । शब्दाद् विशिष्टसङ्केतसव्यपेक्षाद् बाह्यार्थप्रतिपत्तेस्तत्पूर्वकप्रवृत्त्यादिव्यवहार-स्यापि तत्रैव भावात् स एव बाह्यः शब्दार्थो युक्तः न तु विकल्पप्रतिविम्बकमात्रम्, शब्दात् तस्य वाच्यतया(याऽ)प्रतिपत्तेः । तथाभूतशब्दात् तथाभूतपारमार्थिकवाह्यार्थव्यवसायि ज्ञानमुत्पद्यत इत्यत्राविषाद एव ।

यच्च ‘प्रतिविम्बस्य मुख्यमन्यापोहत्वं विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणस्यान्यव्यावृत्तेऽप्युपचारिकम्’ २० इति, तदप्यसङ्गतम् । शब्दवाच्यस्य वस्तुस्वरूपस्य यद्यपोहत्वं तदाऽनन्तधर्मात्मकं वस्तुन्युपसर्जन-निरुक्तविशेषस्य पारमार्थिकवस्तुत्वमकसामान्यधर्मकलापस्य शब्दवाच्यत्वात् कथमन्यव्यावृत्तस्वलक्षणस्योपचारेणापोहत्वम् ?

तुच्छैस्वरूपायाश्च व्यावृत्तेः अन्यव्यावृत्तविकल्पाकारस्य चापोहत्वे सामान्य-सामानाधिक-रण्य-विशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारश्च सर्व एवाघटमानकः । न च सामान्याभावात् सामान्य-२५ व्यवहारस्याऽघटमानत्वं न दोषायेति वक्तव्यम्, तत्सङ्गावस्य प्रसाधितत्वात् । सामानाधिकरण्य-व्यवहारश्च धर्मद्वययुक्तस्यैकस्य धर्मिणो यदिभूतस्याऽसङ्गादायुक्तः स्यात् । न बाह्यार्थोत्स्पर्शि-

१ सर्वावैशिष्टि-राजवार्तिक-लोकवार्तिकप्रश्रुतिषु जैनदिगम्बरसंप्रदायसम्मतेषु तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यापुस्तकेषु एतादृश-मेव सूत्रमेतत् । श्वेताम्बरीयोपाध्याययद्योमिजयकृतशास्त्रवार्तासमुच्चयव्याख्यापुस्तकेऽपि अस्य सूत्रस्य एवमेव पाठ इति तु प्रदर्शितम् । जैनश्वेताम्बरसंप्रदायसम्मतं सिद्धसेनसूत्रकृततत्त्वार्थमाध्यव्याख्यापुस्तके (अम०), यशोविजयोपाध्यायकृत-तत्त्वार्थमाध्यव्याख्यापुस्तके (अम०) तत्त्वार्थसूत्रपुस्तके (मेसा०) तत्त्वार्थमाध्योपेतपुस्तके च (कल०) सूत्रपाठे ‘सर्वद्वेषेषु’ इत्येवमधिकं ‘सर्व’ पदं दृश्यते । २ यदि च वा० वा० । ३ पृ० १७४ पं० २३ । ४-माश्रियन्ति वा० वा० ।-माश्रियन्ति आ० हा० वि० । ५ पृ० १७९ पं० १२-पृ० १८२ पं० ६ । ६-माश्रयात् य-आ० ।-माश्रयणे य-वा० वा० ।-माश्रयेण य-मां० मां० । ७ पृ० १८३ पं० ४ । ८ पृ० २०२ पं० ३-७ । प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ९ । ९-नुमावादि-वा० वा० । १०-तत्प्रति-वा० वा० । ११-वृत्तिप-मां० मां० ।-वृत्तं प-वि० । १२-प्रतिबन्धकं वा० वा० । १३ प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० १ । १४-साव्युपपद्य-मां० मां० । १५-त्रापिस्-वि० । १६-क्षस्य तत्रापि आ० हा० वि० ।-क्षस्य तच्छस्य तत्रापि वा० वा० । १७ पृ० २०३ पं० ६ । प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ३ । १८ तस्य कार्यकारणभाव-आ० हा० वि० । १९ प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ४ । २० “शब्दाद् तस्य वाच्यतयाऽप्रतीतेः”-प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ५ । २१ पृ० २०३ पं० १४ । २२-विम्व-कस्य मां० मां० । प्रमेयक० पृ० १२८ द्वि० पं० ५ । २३-तीयव्यावृत्तेऽप्युप-आ० हा० वि० । २४ “संबन्धिन्याः” प्रमेयक० द्वि० पृ० १२८ द्वि० पं० १४ । २५-स्तुत्वस्य-आ० हा० वि० । २६-मन्यथावृत्त-वा० वा० ।-मन्यथाव्यावृत्त-आ० हा० वि० मां० ।-‘मन्यथा व्यावृत्त-’ मां० सं० । २७-च्छरू-मां० मां० वा० वा० वि० । २८-चात् सामान्य-वा० वा० ।-चात् सामान्य-आ० हा० वि० । २९ न धा-वा० वा० ।

- विकल्पप्रतिविम्बकेऽयं युक्तः । अथ धर्मद्वयानुरक्तैर्धर्मविकल्पेऽप्ययमुपपत्स्यते, अयुक्तमेतत् । तथाभूतविकल्पाभ्युपगमे एकान्तवादिनामनेकाकारैकविकल्पाभ्युपगमादनेकान्तवादप्रसक्तः । न चाऽतात्त्विकमेनेकत्वमिति नायं दोषः, तथाभ्युपगमे ज्ञानात्मन्यविद्यमानस्यानेकत्वस्य स्वसंवेदनेनापरिच्छेदप्रसक्तः; चेदने वा स्वसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अविद्यमानाकारप्राहित्वेन सद्सतोऽपरेकत्वाऽनेकत्वयोर्ज्ञानतादात्म्यविरोधादनात्मभूतं च वैचित्र्यं कथमतदाकारं ज्ञानवेदनं साकारज्ञानादिनां परिच्छिन्नमिति ? परिच्छेदे वा परिच्छेदसत्तायाः सर्वत्राऽविशेषात् सर्वैकवेदनप्रसक्तिः । निराकारविज्ञानाभ्युपगमे च यहिरर्थसिद्धेर्विज्ञानवादानघतात्प्रसङ्गः । अथ तदपि साकारमभ्युपगम्यते तदा तत्रापि कथमनेकाकारमेकम् ? अनेकत्वस्याऽतात्त्विकत्वे पुनरपि स एव प्रसङ्गोऽनवस्थाकारी, पारमार्थिकज्ञानेकाकारज्ञानाभ्युपगमे स्यात् संवेदनीयं तस्य सिद्धिः किन्तवनेकान्तवादोऽभ्युपगतः स्यात् । अपि च, अनेकत्वस्य बुद्धावप्यतात्त्विकत्वाभ्युपगमेऽन्तर्यहिरविद्यमानस्य तस्य दशाद्यभासिता न स्यात्, अर्थनिराकृतये द्वैरूप्यसाधनं च बुद्धेर्निराकारत्वादसङ्गतमेव स्यात् । अथ पूर्वमर्थनिराकृतये तस्या द्वैरूप्यसाधनम् पञ्चादेकस्यानेकत्वायोगात् द्वैरूप्यस्यापि निराकरणाददोषः, असत्वेतत्; पूर्वमेव द्वैरूप्यप्रतिष्ठातिन्यायोपनिपातसम्भवात् । अथैतद्विपरिजिहीर्षया वैचित्र्यं बुद्धिमाश्लिष्यतीत्यभ्युपगम्यते, ननु बहिर्भूतेनाऽर्थेन वैचित्र्यस्य कोऽपराधः कृतः यत्
- १५ तन्नास्त्वन्तीति । अथैकत्व-ज्ञानात्मन्योर्विरोधं एवापराधः, नन्वयं विज्ञानेऽपि समानः । न च बुद्धेर्नीलादिप्रतिभासानामेकयोगक्षेमत्वात् तदेकत्वम्, एकयोगक्षेमत्वेन स्वभावेदानिर्देकरणात् सहभाविनां चित्त-चैत्तानां नानात्वेऽप्येकयोगक्षेमत्वस्य भावात् । अथ चित्तादायमिन्द्रिययोगक्षेमस्य नियमवतोऽभाषः असहभाविनां तेषामभिन्नयोगक्षेमत्वस्याभावात्, न; नीलादिप्रतिभासेष्वपि नानाश्रयेषु तस्याभावात् । अभिन्नाश्रयेष्वभिन्नयोगक्षेमनियमसद्भावात् नीलादिप्रतिभासेष्वपि चित्तं, न; सहभाविचित्त-चैत्सेष्वप्यस्य समानत्वात् सहभाविनां तेषां तथैवानुभवात् । सर्वथैकत्वं च नीलादिप्रतिभासानामप्यक्षविरुद्धम् प्रतिभासमेवाद्वैदसिद्धेः । न च भ्रान्तोऽयं भेदप्रतिभासः अपाधितत्वात् । न चाऽभिन्नयोगक्षेमत्वादिति बाधकम्, अस्याऽसाध्याव्यतिरेकिणोऽयथोक्तलक्षणत्वात् प्रतीयमानयोश्चैकस्यानेकत्वयोः को विरोधः ? न चेयं प्रतीतिर्मित्या बाधकाभावात् । न च विरोधपूर्वस्या बाधकः विरोधासिद्धेरितरेतराश्रयत्वात् । तथाहि—अस्याः प्रतीतेर्बाधायां विरोधः
- २५ सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ चातस्तस्या बाधेति परिस्पृष्टमितरेतराश्रयत्वम् । न च प्रतीतेरन्यदस्ति विरोधबाधकमित्येतत् बहिरेवं सामानाधिकरण्यव्यवहारः, तथैवास्त्योपलब्धेः । } अथ विकल्पस्यायं विग्रहः बहिः सामानाधिकरण्यादेरयोगात् नानाफलं योर्नीलोत्पलादिशब्द-विकल्पयोरेकस्मिन्नर्थे घुस्तिविरोधात्, धर्म-धर्मिणोरेकान्तमेवाऽमेदयोगत्वन्तराभावात्-तयोश्चाव्यतिरेकाभ्युपगमे शब्देन विकल्पेन चैकेन स्वलक्षणस्य विपर्ययकरणेऽशेषस्वभावादेकपादपरस्य शब्दादेस्तदेकवृत्तेस्तद्विग्रहाफ-
- ३० लत्वाभावात् तद्वेदे सङ्गद् ग्रहणस्यायद्वयं भावित्वात् तद्वलक्षणत्वादमेदस्य अन्यथा गृहीतागृहीतयोर्मेंद-प्रसक्तेः, धर्म-धर्मिणोर्मेंदपक्षेऽपि घट-पटादिशब्दवदेकपादवृत्तेर्भवेदुपाधिद्वारेणैकत्रोपाधिमिति शब्द-विकल्पयोः प्रवृत्तिः यैदि तयोदपकार्योपकारकभावः स्यात् तदभावे पारतन्त्र्यासिद्धेः तयोदपाधु-

पाथिमद्वावाभावात् तद्वारेणापि तयोस्तद्वति वृत्तिर्युक्ता तयोः पकार्योपकारकभावे उपाधुपकारिका
शक्तिरुपाधिमतो यद्यभिन्ना तदैकोपाधिद्वारेणाप्युपाधिमतः प्रतिपत्तौ सर्वोपाधुपकारकस्वरूपस्यैव
तस्य निश्चयादुपकार्यस्योपाधिकलापस्याप्यशेषस्य निश्चयप्रसक्तिः उपकारकनिर्णीतरूपकार्यनिश्चयना-
न्तरीयकत्वात् उपाधिमतो भेदे तच्छक्तेः सम्बन्धाभावः ततस्तासामनुपकारात् उपकारे वा तदु-
पकारशक्तौनामप्युपाधिमतो भेदाभेदकल्पनायामनवस्था सर्वात्मना ग्रहणं च प्रसज्यते इति {एत- ५
दप्ययुक्तम्, यतः स्यादभेदे सकृद् ग्रहणं यदि तद्वृत्तौ भेदः स्यात् यावता नामेदस्यैतद्वृत्तौ घटा-
द्याकारपरिणतेष्वनेकपरमाणुषु सकृद् ग्रहणस्य भावेनाऽऽतिव्यापकत्वात् । अव्यापकं चैतत् अमेदेऽपि
सत्त्वाऽनित्यत्वयोरभावात्, भावे वा सत्त्वप्रतिपत्तौ क्षणक्षयस्योपि प्रतिपत्तेरनुमानवैफल्यप्रसक्तिः
यथाऽनुभवं निश्चयोत्पत्तेः सत्त्वयत् क्षणिकत्वस्यापि तदेव निश्चयात् । अनादिभवाभ्यस्ताऽक्षणीका-
दिवासनाजनितमन्दबुद्धेः पूर्वोत्तरक्षणयोर्विवेकनिश्चयाभावात् स्वलक्षणस्य सर्वात्मनानुभवेनाधि- १०
गमेऽपि क्षणिकत्वे निश्चयानुत्पत्तेरनुमानस्य साफल्यमिति चेत्, न; घट-कपालक्षणयोरप्यविवेक-
निश्चयप्रसक्तेः । अथात्र सदृशापरापरोत्पत्तेर्विप्रलम्भनिमित्तस्याभावात् प्रसङ्गस्तर्हि ह्रस्ववर्णद्वयो-
च्चारणे तत्प्रसक्तिः । तयोरनान्तर्यादं वर्णद्वयान्तरेण सत्त्वोपलम्भाभावात् तदप्रसङ्गे लघुवृत्तिर्वि-
भ्रमनिमित्तं स्यात्—अन्यथा संयुक्ताङ्गुल्योरप्यविवेकनिश्चयः स्यात्—देशनैरन्तर्य-सादृश्ययोर्मांसात् ।
सादृश्यनिमित्ता न सयंदा भ्रान्तिः स्यात्, उपलभ्यते च सयंदा । न चान्यलक्षणदर्शितां विवेक- १५
निश्चयसद्भावाद्ययमदोषः पूर्वमभावात् । सादृश्यनिमित्ता हि भ्रान्तिरवस्थित एव सादृश्ये निवर्त-
माना उपलभ्यते अनिष्टत्वात् वा नामाद्यर्थयोरपि न कदाचिद् भ्रान्तिनिवृत्तिः स्यात् सयंदा तयोः
सादृश्यात् । न चान्यापोहपादिनां भ्रान्तिनिमित्तं सादृश्यं वस्तुभूतमस्ति, सामान्यथादप्रसक्तेः ।
एकविज्ञानजनका एव क्षणाः सादृश्यमुत्पन्न इति चेत्, न; ततो विवेकौ निश्चये रूपाऽऽलोक-मन-
स्कारादीनामपि सादृश्यमेकविज्ञानजनकत्वेनास्तीत्येकत्वनिश्चयस्तैष्यपि स्यात् । न च तेषां तत्रा- २०
प्रतिभासनाभासापि चकव्यम्, यतः किमिति तेषां तत्राप्रतिभासनम् इति निमित्तमभिधानीयम्,
असाक्ष्यं तन्निमित्तमिति चेत्, न; मनस्कारस्य साक्ष्यात् तत्र प्रतिभासप्रसक्तेः । विलक्षणानां च
कथं साक्ष्यम् ? नैकविज्ञानजनकत्वाद् रूपादावपि तत्प्रसङ्गात् । अयेष्यत एव तत् तेषाम्, न; रूप-
विज्ञानजनकत्वेन यत् तेषां साक्ष्यं तदैस्तु तस्यास्माभिरपि सदादिप्रत्ययहेतुत्वेन सदादित्येवैष्येष्ट-
त्वात्, किं तर्हि रूपात्मना रूपादीनां रूपप्रत्ययहेतुत्वात् शाबलेयादीनामिव गोत्यात्मना साक्ष्यं २५
गोप्रत्ययहेतुतां किं न स्याद् इति प्रेर्यते पारम्पर्येणैकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वस्यापि तेषु भावात् । तत्रैतु-
त्वेऽपि ॥ तेनात्मना साक्ष्यं तेषामतद्विषयत्वादिति चेत्, ननु तदेव तद्विषयत्वं कुतस्तेषाम् ? न
साक्ष्यादिति चकव्यम्, चक्रकप्रसक्तेः । अथ सत्यपि साक्ष्ये रूपादीनां सत्त्वोपलम्भाभावात्
भ्रान्तिः, ननु सत्त्वोपलम्भः किं देशनैरन्तर्यमभिधीयते, आहोस्वित् कालनैरन्तर्यम्, यद्वा उभयनैर-
न्तर्यमिति विकल्पाः ।

३०

तत्र न तावद् देशनैरन्तर्यं यथोक्तभ्रान्तिनिमित्तम्, संयुक्ताङ्गुल्योस्तद्भावेऽपि भ्रान्तेरभावात् ।
कालनैरन्तर्यं च लघुवृत्तिरेव, न चासी भ्रान्तिनिमित्तम्, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तद्भावेऽप्यभावात् ।
नाप्युभयं तन्निमित्तम्, संयुक्ताङ्गुल्योः पूर्वापरक्षणयोरपि सद्भावेनोभयसद्भावेऽपि अभावादि-
त्यान्तरेतरभ्रान्तिकारणाभावात् किं न यथानुभवं विकल्पोत्पत्तिः ? सहकारिणोऽभ्यासादेरभावाच्चो-

१-मद्वावाभावात् आ० हा० । २-पकारिणा श-रा० वा० । ३ तदेको-वा० मा० वि० । ४ तस्य तन्नि-
भा० मां० वा० वा० विना । ५-य शक्तिः आ० । ६ तदयुक्तम् वा० वा० । ७-स्याद्भेदे वा० वा० ।
८-क्षणो भेदः मां० मां० वा० वा० विना । ९-ता नाम भेदः स्यात् यावता नामभेदस्यैतद्वृत्तौ वा० वा० ।
१०-णम् घटा-मा० । ११-त मे-आ० । १२-स्यात्-वा० वा० । १३-भव नि-मां० मां० वा० वा० विना ।
१४ कस्यापि आ० । १५-पाटलक्षण-आ० वा० वा० । १६-चादप्र-मां० मां० । १७-वृत्तिवि-वा० वा० ।
१८-दृश्यमिति नि-मां० मां० । १९ न वान्य-वि० विना । २०-यान् मां० मां० । २१-मुच्यत इ-मां०
मां० वा० वा० विना । २२-कानिश्चयो रू-वा० वा० । २३ अताक्ष्यं मां० मां० आ० हा० । अथाक्ष्यं-वा०
मां० । २४-द्वयस्तु नि० मां० । २५-त्वस्य चेष्ट-वि० । २६-त्वस्यै चेष्ट-आ० । २७ तदेव विषयत्वं आ० हा०
वि० । तदेव तदाविषयत्वं वा० वा० । २८ सत्तोप-वा० वा० । २९-आहोस्वित् मां० मां० वा० वा० विना ।
३० कालनैरन्तर्यमिति विकल्पाः वा० वा० विना । ३१-तयै-मां० मां० विना । ३२-न्तर्य ल-आ० ।
३३-वृत्ति एव वा० वा० ।

योरन्यव्यवस्थापकत्वायोगात् ? यश्चाऽनघष्टो देशः प्रतिभाति नासौ भेदकः अतिप्रसङ्गात् । तत्र देशभेदाद् भावभेदः समस्तीति नासौ प्रत्यक्षप्राप्तः ।

नापि कालभेदात् प्रत्यक्षतो भिन्नं वस्तु प्रत्येतुं शक्यम् सन्निहितमात्रवृत्तित्वात् तस्य । तथाहि-यदा आद्यं दर्शनं मृत्पिण्डमुपलभते न तदा भाविनं घटम्, तदप्रतीतो तदपेक्षया न स्ववि-
 ५ पयस्य भेदं प्रत्यक्षं प्रत्येतुं समर्थम् प्रतियोगिग्रहणमन्तरेण 'ततो भिन्नमिदम्' इत्यनवगतेः । तत्र हि दर्शने मृदः स्वरूपं प्रतिभातीति तदधिगतिर्युक्ता; तत्राऽप्रतिभासमानं तु भाविघटादिरूपं भविष्यतीति नात्र प्रमाणमस्ति; नापि तस्माद् भेदः । अथ उत्तरकालभावि दर्शनं भिन्नं घटं मृत्पिण्डाद् दर्शयतीत्यभ्युपगमः सोऽप्ययुक्तः, यतः तदपि दर्शनं पुरःस्थितार्थप्रतिभासनात् पूर्वदृष्टार्थग्रहणक्षमम्, तदग्रहणे च न तस्माद् भेदमादर्शयितुं क्षमं वर्तमानार्थस्य । तस्माच्च तेनापि भेदगतिः ।

- १० अथ पूर्वदृष्टार्थस्य स्मृत्या ग्रहणात् वर्तमानस्य च दर्शनेन प्रतिभासनाद् भेदाधिगतिः न हि केवलं दर्शनं भेदाऽऽवेदकं किन्तु स्मृतिसचिचम्, असदेतत्; यतः स्मृतिरपि पूर्वमनुभूतमवैति न च पूर्वं भिन्नमवगतम्, तत् कथं साऽपि प्रतियोगिनं भिन्नमादर्शयितुं क्षमा ? तत्र तथाऽपि भेदाधिगतिः । किञ्च, स्वरूपनिमग्नत्वाच्च भावभेदमवगतुं सा समर्था । तथाहि-स्वरूपमाणेन वा रूपेण स्मृतिस्तमर्थमवतरति, दृश्यमानेन वा ? न तावद् दृश्यमानेन रूपेणार्थमवतरति स्मृतिः तस्य तत्रा-
 १५ प्रतिभासनात् । नापि स्वरूपमाणेन रूपेण तमर्थमवतरति, स्वरूपमाणस्य रूपस्य तत्राभावात्—परिस्फुटं दर्शनादर्थं हि रूपं तस्य पूर्वमधिगतम् न च तत् स्मृतौ प्रतिभाति । तत्रार्थस्वरूपप्राहिणी स्मृतिः सम्भवतीति न ततो भेदग्रहः ।

स्वरूपनिमग्नत्वाच्च नीलादेर्मिन्नस्य ग्राहको युक्तः नहि बोधकाले नीलादिकमामातीति तस्य बोधो ग्राहको भवेत् नीलादेरपि बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः ।

अथ बोधात्मा पुरःस्थेषु नीलादिषु प्रत्यक्षतां प्रति व्याप्रियमाण उपलभ्यत इति ग्राहकः नीलादिस्तु तद्विषयत्वाद् ग्राह्यः, तदप्यसत्; व्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्—नहि प्रकाशमाननील-सुखादिरूपबोधाभ्यामन्यो व्यापार उपलभ्यते; उपलम्भे वा तस्य तत्राप्यपरो ५ व्यापारो बोधस्याभ्युपगन्तव्यः पुनस्तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था । अथ स्वत एवासौ व्यापार उपलभ्यते; नन्वेवं तस्य स्वातन्त्र्येणोपलम्भाद् व्यापारताऽनुपपत्तिः, न हि बोधावभाससमये स्वतन्त्रतनुद्भासमानः पदार्थबोधव्यापार इति युक्तम्, बोधस्यापि तद्व्यापारताप्रसङ्गात् । बोधपरतन्त्रत्वाद् व्यापारस्तद्व्यावृत्तिरिति चेत्, न; समानकालावभासिनस्तस्य पारतन्त्र्ययोगात् । न हि स्वरूपेण बोधकाले प्रतीयमानतनु तत् परतन्त्रं भवितुं युक्तम्, बोधस्यापि व्यापारपरतन्त्रतापत्तेः । अतिरिक्त- १० रूपस्तु व्यापारः सुतरां न परतन्त्रः, नहि स्वरूपविषयं तथाव्यवहारभागं लोके प्रसिद्धम् । तस्मादुभय-व्याप्यसत् पारतन्त्र्यम् । तत्र कस्यचिद् व्यापारः । किञ्च, असावपि व्यापारः किमर्थं व्याप्रियते न वा इति कल्पनाद्वयम् । यदि न व्याप्रियते कथं तस्मिन् सत्यप्यर्थस्य ग्राह्यता बोधस्य च ग्राहकता । अथ व्याप्रियते तदा तत्राप्यपरो व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः तत्राप्यपर इति सैधन्यवस्था । अथ व्यापारस्य स्वरूपमेव व्यापारः; ननु नीलादेरपि व्यावृत्तिकाले स्वरूपमस्तीति तत् तस्य व्यापारः स्यात् १५ तस्माद् बोध-नील-व्यापारलक्षणस्य त्रितयस्यैककालमुपलम्भाच्च कर्तुं-कर्म-क्रियाव्यवहृतिः सम्भवतीति न ग्राह्य-ग्राहकभावः समस्ति तत्ततः । मित्रकालयोस्तु ज्ञान-ज्ञेययोः परस्परसन्निधिनिरपेक्षोपलम्भप्रवर्तनाच्च वैध-वैदकतासम्भवः । तत्र बोधात्मा तुल्यकालयोर्नील-पीतयोर्मैदस्य साधकः तस्य स्वरूपनिष्ठत्वात् । किञ्च, सोऽपि नीलादेर्मिन्नः प्रत्येतस्यः तदप्रतीतौ तेन नील-पीतादेर्मैदवेदनायोगात् । न हि मिधेर्नात्मनाऽप्रतीयमानो बोधोऽर्थान् मिश्रान् प्रतिपादयितुं समर्थः, शशविषाणा- २० देरपि व्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात् । मिश्रस्तु बोधात्मा प्रत्ययान्तरेण किं प्रतीयते, उत स्वात्मनैव ? यदि 'प्रत्ययान्तरेण' इति पक्षः, सोऽनुपपन्नः; यतस्तदपि प्रत्ययान्तरमन्येन प्रत्ययान्तरेण मिश्रं प्रत्येतव्यम् तदप्यन्येनैव नववस्थाप्रसक्तिः स्यात् । अथात्मनैव, तदा स्वरूपनिमग्नत्वाच्च नीलावभासं भित्तिं तत् कुतो मेवमसिद्धिः ?

अथ स्वत एव नीलादेर्मैदवेदनम्, तदपि न युक्तम्; यतो यदि स्वत एव नीलादयः प्रकाशन्ते २५ तदा स्वप्रकाशास्ते प्रसंजन्ति; स्वप्रकाशात्वे च नीलादेर्नीलस्वरूपं स्वात्मनि निमग्नं न पीतरूपसंस्पर्शे पीतस्वरूपं च स्वस्वरूपावभासं न नीलरूपसंस्पर्शे, तत् कुतः परस्परंऽसंवेदनात् स्वरूपतोऽपि मेदसंविद्धिः ? मेदो हि द्विष्टो द्वयसंवेदने सति विदितो भवेत्, नीलस्वरूपे वा परोक्षे 'नीलं न पीतमामाशि तथात्वे सत्येकतापत्तेः । अथ अप्रतिभासनमेव मेदवेदनम्; ननु नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलं विदितम् पीतादिकं त्वनवभासमानं तत्र नास्तीति न शक्यं यत्कुम्, नास्तीत्यावेदने च कुतो ३० मेदसिद्धिः स्वरूपमात्रस्य प्रतिभासनात् ?

किञ्च, नीलादेरपि स्थूलावभासिनोऽनेकदिक्कसम्बन्धात् परमाणुरूपतया व्यवस्थापनात् स्वरूपमेदः स्यात् पुनर्नीलादिपरमाणुनामपि मिश्रदिक्कसम्बन्धात् स्वरूपमेदो भवेत् तथा चानवस्थानाश्च मेदस्थितिः । मेदो हि कसिद्धिदेकरूपे सिद्धे तद्विपर्ययात् स्वरूपस्थितिमासादयेत्, न चानन्तरेण न्यायेन किञ्चिदप्येकं सिद्धम् परमाणोरप्यमेदासिद्धेर्भवदभ्युपगमेन । न च नीलस्वरूपं सुखाद्यात्म- ३५ तयानानुभूयत इति मेदवद् अमेदस्यापि प्रत्यक्षतोऽप्रसिद्धिः, यतो नीलादिप्रतिभासस्य मेदाऽवेदनमेवाऽमेदवेदनम् । अथ नीलादीनामात्मस्वरूपावेदनमेव मेदवेदनमिति परेणापि चक्रे शक्यत एव,

१-त्याग्नीला-आ० हा० वि० । २-हकापत्तेः आ० हा० वि० । ३-दार्थः बो-मां० मां० । ४-पा-रास्त-आ० हा० वि० । ५-पारस्य तद्व्या-वि० स० । ६ अनुत्तर-मां० मां० वा० वा० । ६ प्र० पृ० पं० ६ । ७-रस-आ० हा० वि० वा० वा० । ८-नात्माऽप्र-आ० वा० । ९-नात्मा प्र-आ० हा० वि० । १०-प्यपरेणेत्यन-आ० हा० वि० । १०-संजन्ति वा० वा० । ११-स्पर्शं तत् कुतः आ० हा० वि० । १२-स्परस्-वा० वा० । १३ नीलं पी-वा० वा० । १४-सितावे-आ० वि० । १५-दसिद्धिः स्वरूप-सिद्धिः स्वरूपमात्र-आ० हा० वि० । १६-स्या नात्र मे-मां० मां० । १७-रूपे स्थि-आ० वि० । १८-प्रमेदसि-मां० मां० वि० । १९-मेदावे-वा० वा० ।

योरन्यव्यवस्थापकत्वायोगात् ? यच्चाऽनवष्टब्धो देशः प्रतिभाति नासौ भेदकः अतिप्रसङ्गात् । तत्र देशभेदाद् भावभेदः समस्तीति नासौ प्रत्यक्षप्राह्यः ।

नापि फालभेदात् प्रत्यक्षतो भिन्नं वस्तु प्रत्येतुं शक्यम् सन्निहितमात्रवृत्तित्वात् तस्य । तथाहि-यदा आद्यं दर्शनं मृत्पिण्डमुपलभते न तदा भाविनं घटम्, तदप्रतीतो तदपेक्षया न स्ववि-
५ पयस्य भेदं श्लक्ष्णं प्रत्येतुं समर्थम् प्रतियोगिग्रहणमन्तरेण 'ततो भिन्नमिदम्' इत्यनवगतेः । तत्र हि दर्शने मृदः स्वरूपं प्रतिभातीति तदधिगतियुक्ता; तथाऽप्रतिभासमानं तु भाविघटादिरूपं भविष्यतीति नात्र प्रमाणमस्ति; नापि तस्माद् भेदः । अथ उत्तरफालभावि दर्शनं भिन्नं घटं मृत्पिण्डाद् दर्शयती-
त्यभ्युपगमः सोऽप्ययुक्तः, यतः तदपि दर्शनं पुरःस्थितार्थप्रतिभासनाद्य पूर्वदृष्टार्थग्रहणक्षमम्, तदग्रहणे च न तस्माद् भेदमादर्शयितुं क्षमं वर्तमानार्थस्य । तस्माच्च तेनापि भेदगतिः ।

१० अथ पूर्वदृष्टार्थस्य स्मृत्या ग्रहणात् वर्तमानस्य च दर्शनेन प्रतिभासनाद् भेदाधिगतिः नहि
केवलं दर्शनं भेदाऽऽवेदकं किन्तु स्मृतिसचिवम्, असदेतत्; यतः स्मृतिरपि पूर्वमनुभूतमवति न
च पूर्वं भिन्नमवगतम्, तत् कथं साऽपि प्रतियोगिनं भिन्नमादर्शयितुं क्षमा ? तत्र तथाऽपि भेदा-
धिगतिः । किञ्च, स्वरूपनिग्रहत्वाच्च भावभेदमवगन्तुं सा समर्था । तथाहि-सर्वमाणेन वा रूपेण
स्मृतिस्त्वनर्थमवतरेत्, दृश्यमानेन वा ? न तावद् दृश्यमानेन रूपेणार्थमवतरति स्मृतिः तस्य तत्रा-
१५ प्रतिभासनात् । नापि सर्वमाणेन रूपेण तमर्थमवतरति, सर्वमाणस्य रूपस्य तत्राभावात्—परिस्फुटं
दर्शनाच्छब्दं हि रूपं तस्य पूर्वमधिगतम् न च तत् स्मृतौ प्रतिभाति । तत्रार्थस्वरूपप्राहिणी स्मृतिः
सम्भवतीति न ततो भेदग्रहः ।

अथोत्तरदर्शने स्मृतौ वा यदि पूर्वरूपं नाभाति तदा तदप्रतिभासनमेव भेदवेदनम् । तथा चाह—

“विशिष्टरूपानुभवाच्चान्यतोऽपि निराक्रिया” [] इति,

२० एतदप्यसङ्गतम्, यतः पूर्वरूपविविक्तता प्रत्यक्षप्रतिपत्तेः स्मृतेर्वा कुतोऽवगता ? तादृक् स्मृतिश्च
द्वयमपि स्वार्थनिर्माणं न पूर्वरूपमधिगन्तुमीशम्, तर्दनवगमे च न तद्विविक्तताधिगतिः तदप्रतिभा-
सनमपि तदप्रतीतेरेवासिद्धम् । तस्मात् 'पूर्वरूपमासीत्' इति न काचित् प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तुं क्षमा ।

अथ भावरूपमेव भेदः तत्प्रतिभासे सोऽपि प्रतिपन्न एव, तदप्यस्तत्, एतौ न भावरूपमेव
भेदः, प्रतियोगिनमपेक्ष्य 'ततो भिन्नमेतत्' इति भेदव्यवस्थापनात् । यदि च स्वरूपमेव भेदस्तदाऽर्थ-
२५ स्यात्मापेक्षयापि भेदः स्यात् । परापेक्षया स्वरूपभेदः नात्मापेक्षयेति चेत्, न; पररूपाप्रतिपत्तौ
तदपेक्षया स्वरूपभेदो न प्रतिपत्तुं शक्य इति न पूर्वोपरकालभेदः पदार्थसम्भवी ।

अर्थ आकारभेदाद् भेदः समानकालयोर्नोऽल-पीतयोरेवभासमानवपुरस्ति, यत्रापि देश-काल-
भेदस्तत्रापि तद्वृत्तेण स्वरूपे भेद पयोपलभ्यते न पुनः स्वरूपभेदादपरो भेदः सम्भवति अन्यस्यान्य-
भेदेन भेदायोगात् तस्मात् स्वभावभेद एवास्ति प्रतिभासनात्, इत्यप्ययुक्तम्, यतः स्वरूपभेदो
३० द्वयोर्दृष्टोत्तमानवपुषोः किं स्वत एव प्रतिभाति, उत व्यतिरिक्तप्रतिभासावसेयः ? तत्र न तावद्
'बोधधात्मा पुरस्त्रयोर्नोऽल-पीतयोर्भेदमवगमयितुं प्रभुः तस्यापरोक्षनीलाद्याकारव्यतिरिक्तवपुषः
सुखादिव्यतिरिक्तजनोऽप्यप्रतिभासमानत्वेनासत्त्वात् । तथाहि-यदिर्नोऽलदिः सुखादिद्वान्तः परि-
स्फुटं द्वयमाभाति न तद्व्यतिरिक्तो बोधधात्मा स्वप्नेऽप्युपलभ्यत इति कथमसावस्ति ? अथ 'अहम्'
प्रत्ययेन बोधधात्माऽवशीयते, न; तत्र शुद्धस्य बोधस्याऽप्रतिभासनात् । स खलु 'अहं सुखी दुःखी
३५ स्थूलः सूक्ष्मो वा' इति सुखादि शरीरं वाऽऽलभ्यमानः प्रसूयते न तद्व्यतिरिक्तं बोधस्वरूपम्, तत्र
तद्विषयोऽप्यसौ स्वर्तरेण वाऽप्रतिभासमानवपुषोऽर्थः कथं भावान् व्यवस्थापयितुं प्रभुः ? नहि शश-
विपाणं कस्यचिद् व्यवस्थापकं युक्तम् । भवतु वा व्यतिरिक्तो बोधः प्रकाशमानवपुस्तथाऽप्यसौ

१ प्रमेयकं पृ० १७ द्वि० पं० १४ । २ भेदे अ-वा० वा० भा० मा० । ३-तस्य द-भा० मा० विना ।

४-दाभेद-आ० हा० । ५-दावेकं भा० मा० । ५-भावे मे-वा० वा० । ६-पा भावा-भा० हा० वि० ।

७-पानुभवा ना-वा० वा० । ८-तोऽप्यति-वा० वा० । ८-ता या दृक् वा० वा० । अत्र 'ता दृक्' इति

स्यात् । ९-दनधिग-भा० मा० वा० वा० । १०-दनुप्र-वा० वा० । ११-रूपे मे-हा० वि० । १२-दार्थस्य

स-मा० मा० । १३ प्रमेयकं पृ० १८ प्र० पं० १ । १४ बोधात्म-आ० हा० वि० । १५-शरीरं वा-

वि० । "शरीरं चानलभ्यमानोऽनुभव्यते न पुनस्तद्व्यतिरिक्तं बोधस्वरूपम्"—प्रमेयकं पृ० १८ प्र० पं० ३ । १६ तत्र

० वि० विना । १७-रूपेण वा-वा० वा० । १-रूपेण वा-वि० । १८-कं भवति । भवतु भा० मा० ।

स्वरूपनिमग्नत्वाच्च नीलादेर्भिन्नस्य ग्राहको युक्तः; नहि बोधकाले नीलादिकमाभातीति तस्य बोधो ग्राहको भवेत् नीलादेरपि बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः ।

अथ बोधात्मा पुरःस्थेषु नीलादिषु प्रत्यक्षतां प्रति व्याप्रियमाण उपलभ्यत इति ग्राहकः नीलादिस्तु तद्विषयत्वाद् ग्राह्यः, तदप्यसत्; व्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्—नहि प्रकाशमाननील-सुखादिरूपबोधाभ्यामन्यो व्यापार उपलभ्यते; उपलम्भे वा तस्य तत्राप्यपरो. ५ व्यापारो बोधस्याभ्युपगन्तव्यः पुनस्तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था । अथ स्वत एवासौ व्यापार उपलभ्यते; नन्वेवं तस्य स्वातन्त्र्येणोपलम्भाद् व्यापारताऽनुपपत्तिः, न हि बोधावभाससमये स्वतन्त्रतनुद्भासमानः पदार्थबोधव्यापार इति युक्तम्, बोधस्यापि तद्व्यापारताप्रसङ्गात् । बोधपरतन्त्रत्वाद् व्यापारस्तद्व्यतिरिक्तिरिति चेत्, न; समानकालावभासिनस्तस्य पारतन्त्र्यायोगात् । न हि स्वरूपेण बोधकाले प्रतीयमानतनु तत् परतन्त्रं भवितुं युक्तम्, बोधस्यापि व्यापारपरतन्त्रतापत्तेः । अतिपन्न-१६ रूपस्तु व्यापारः सुतरां न परतन्त्रः, नहि खरविपाणं तथाव्यवहारमागृ लोके प्रसिद्धम् । तस्मादुभयथाप्यसत् पारतन्त्र्यम् । तत्र कस्यचिद् व्यापारः । किञ्च, असावपि व्यापारः किमर्थं व्याप्रियते न या इति कल्पनाद्वयम् । यदि न व्याप्रियते कथं तस्मिन् सत्यप्यर्थस्य ग्राह्यता बोधस्य च ग्राहकता ? अथ व्याप्रियते तदा तत्राप्यपरो व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः तत्राप्यपर इति सर्वानवस्था । अथ व्यापारस्य स्वरूपमेव व्यापारः, ननु नीलादेरपि व्यापृतिफाले स्वरूपमस्तीति तत् तस्य व्यापारः स्यात् १५ तस्माद् बोध-नील-व्यापारलक्षणस्य त्रितयस्यैककालमुपलम्भात् कर्तृ-कर्म-क्रियाव्यवहृतिः सम्भवतीति न ग्राह्य-ग्राहकभावः समस्ति तत्त्वतः । मित्रकालयोस्तु ज्ञान-ज्ञेययोः परस्परसन्निधिनिरपेक्षोपलम्भप्रवर्तनाच्च वेद्य-वेद्यकतासम्प्रयः । तत्र बोधात्मा तुल्यकालयोर्नील-पीतयोर्भेदस्य साधकः तस्य स्वरूपनिष्ठत्वात् । किञ्च, सोऽपि नीलादेर्भिन्नः प्रत्येतस्य तदप्रतीतौ तेन नील-पीतादेर्भेदवेदनायोगात् । नहि मित्रेनात्मनाऽप्रतीयमानो बोधोऽर्थान् मित्रान् प्रतिपादयितुं समर्थः, शशविपाणा-२० देरपि व्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात् । मित्रस्तु बोधात्मा प्रत्ययान्तरेण किं प्रतीयते, उत स्वात्मनैव ? यदि 'प्रत्ययान्तरेण' इति पक्षः, सोऽनुपपन्नः; यतस्तदपि प्रत्ययान्तरमन्येन प्रत्ययान्तरेण भिन्नं प्रत्येतव्यम् तदप्यन्येनैतन्नयस्याप्रसक्तिः स्यात् । अथात्मनैव, तदा स्वरूपनिमग्नत्वाच्च नीलावभासं भिनत्ति तत् कुतो भेदसंयित् ?

अथ स्वत एव नीलादेर्भेदवेदनम्, तदपि न युक्तम्; यतो यदि स्वत एव नीलादयः प्रकाशान्ते २५ तदा स्वप्रकाशास्ते प्रसंजन्ति; स्वप्रकाशात्वे च नीलादेर्नीलस्वरूपं स्वात्मनि निमग्नं न पीतरूपसंस्पर्शं पीतस्वरूपं च स्वस्वरूपावभासं न नीलरूपसंस्पर्शं, तत् कुतः परस्परैवाऽसंवेदनात् स्वरूपतोऽपि भेदसंयित्तिः ? भेदो हि द्विष्टो द्वयसंवेदने सति विदितो भवेत्, नीलस्वरूपे वा परोक्षे 'नीलं न पीतमाभाति तथात्वे सत्येकतापत्तेः । अथ अप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्; ननु नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलं विदितम् पीतादिकं त्वनवभासमानं तत्र नास्तीति न शक्यं चक्षुः, नास्तित्यावेदने च कुतो ३० भेदसिद्धिः स्वरूपमात्रस्य प्रतिभासनात् ?

किञ्च, नीलादेरपि स्थूलावभासिनोऽनेकदिकसम्बन्धात् परमाणुरूपतया व्यवस्थापनात् स्वरूपमेदः स्यात् पुनर्नीलादिपरमाणुनामपि मिश्रदिकसम्बन्धात् स्वरूपमेदो भवेत् तथा चानवस्थानाच्च भेदस्थितिः । भेदो हि कस्मिंश्चिदेकरूपे सिद्धे तद्विपर्ययात् स्वरूपस्थितिमासादयेत्, न चानन्तरेण न्यायेन किञ्चिदप्येकं सिद्धम् परमाणोरप्येवमेदासिद्धेर्भेदवद्भ्युपगमने । न च नीलस्वरूपं सुखाद्यात्म-३५ तयानानुभूयत इति भेदवद् भवेदस्यापि प्रत्यक्षतोऽप्रसिद्धिः, यतो नीलादिप्रतिभासस्य मेदाऽवेदनमेवाऽभेदवेदनम् । अथ नीलादीनामात्मस्वरूपावेदनमेव भेदवेदनमिति परेणापि चक्षुः शक्यत एव,

१-त्वाग्नीला-आ० हा० वि० । २-हृकापत्तेः आ० हा० वि० । ३-दार्थः यो-मा० मा० । ४-पा-
रास्त-आ० हा० वि० । ५-पारस्य तद्व्या-वि० सं० । ५ अनुपपन्न-मा० मा० वा० वा० । ६ प्र० पृ०
पं० ६ । ७-रस-आ० हा० वि० वा० वा० । ८-नात्माऽप्र-वा० वा० । ९-नात्मा प्र-आ० हा० वि० ।
१०-व्यपरेणेत्यन-आ० हा० वि० । १०-संजन्ति वा० वा० । ११-स्पर्शं तत् कुतः आ० हा० वि० ।
१२-स्पर्श-वा० वा० । १३ नीलं पी-वा० वा० । १४-स्तितवे-आ० वि० । १५-दसिद्धिः स्वरूप-
सिद्धिः स्वरूपमात्र-आ० हा० वि० । १६-स्था नात्र मे-मा० मा० । १७-रूपे स्थि-आ० वि० ।
१८-दमेदसि-मा० मा० वि० । १९-भेदवे-वा० वा० ।

ततश्च कः स्व-परपक्षयोर्विशेषः ? तथाहि—न देश-काल-सन्तानाकारैरेकत्वं जगतः प्रतीयते परस्पर-
रोपलम्भपरिहारेण देशादीनां प्रतिभासनात्, असदेतत्; अन्योन्यपरिहारेणोपलब्धेरुद्भूतवादिनोऽप्र-
सिद्धत्वात् । न च परस्परानुप्रवेशोपलब्धिरपि भेदवादिनोऽसिद्धेति धत्तुं शक्यम्, सम्भाषणोपलब्धेः
सर्वत्र सद्भावेन परस्परानुप्रवेशोपलब्धेरनुप्रसिद्धेः । तथाहि—अस्ति तावदयं प्रतिभासः अत
५ एवाद्वैतमस्तु, न ह्यत्र भेदप्रतिभासः, नापि भेदाभेदप्रतिभासः, अपि त्वभेदप्रतिभास एव यद्विर्नी-
लादेर्मिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य चाऽयोगात् । अथ अभिन्नस्यापि यद्विर्नीलादेरयोगः तर्ह्यस्तु ज्योतिर्मात्रं
प्रकृतिपरिचुद्धं परमार्थसत् तत्त्वम् । न च नीलादेर्वर्दीरूपतया प्रतिभासमानस्यापि असत्त्वे ज्योति-
र्मात्रस्यापि परमार्थसत्तत्त्वरूपस्यासत्त्वमस्तु इति वक्तुं शक्यम्, नीलादेरविद्यावेद्यत्वेनाऽतत्त्वरूप-
व्यवस्थितेः ज्योतिर्मात्रस्य तु विद्यावेद्यत्वेन तद्विपर्ययरूपत्वेनाचक्षानात् । तत्र प्रत्यक्षतः कथमपि
१० भेदवेदनम्, स्मरणं वा उक्तन्यायेन ।

अथ सामग्री सा तादृशी दर्शन-स्मरणरूपा यतः प्रत्येकावस्थाऽसम्भवति भेदवेदनाख्यं कार्यं
मुदयमासादयति, असदेतत्; यतः सामग्र्यपि कार्यजनने समर्था नात्मस्वरूपप्रादुर्भावे भेदवेदन-
लक्षणे । न च स्मरण-प्रत्यक्षच्यतिरिक्तमपरं भेदग्रहणम् येन सामग्री तद् जनयेत् । अथ भेदनिश्चय-
जनने ह्ययं व्याप्रियते, तद्युक्तम्; ग्रहणमन्तरेण निश्चयस्यायोगात् । ग्रहणं (?) च न भेदव्यापार्यत्
१५ स्मरणसहायं ग्रहणम् कथं ग्रहण एव व्यापार्यत् युक्तम् न च निश्चयस्यापि स्मरणादन्यस्तनिश्चयः ततो
निश्चयात् स्मरणभेदानिश्चय इति न न्यायसङ्गतमेतत् । तस्मान्न पूर्वाऽपरयोर्भेदग्रहणं दर्शन-स्मरण-
सामग्रीविशेषादपि ।

न च समानकालप्रतिभासयोर्नील-पीतयोरितरेतराभावग्रहणे भेदग्रहणं सम्भवति अभाव-
प्रमाणस्येतराश्रयत्वेनानयतारत् । तथाहि—

२० “गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताम्रानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥”

[श्लो० वा० सू० ५ श्लो० २७ अभावप०] इति तस्य लक्षणम् ।

न च ग्रहणमन्तरेण प्रतियोगिस्मरणम्, न च प्रतियोगिस्मरणमन्तरेण भेदसाधकाभावप्रमा-
णावतार इति कथं नेतरेतराश्रयदोषः ? भेदग्राहकप्रत्यक्षाभावेऽनुमानस्यापि न भेदग्राहकत्वेन
२५ प्रवृत्तिः तस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, अनुमानपूर्वकत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तत्र कुतश्चित् प्रमाणाद्
भेदसिद्धिः । न च (वा) प्रामाणिका वस्तुव्यवस्था अतिप्रसङ्गात् ।

न चाभेदं प्रेरणीयम्—संलक्षणमेकं ग्रह विद्यास्वभावं चेत् न किञ्चिद्विचर्यम् अयातार्यं वा
भवेत् ततश्च तदर्थानि शास्त्राणि प्रवृत्तयश्च तत्प्रयोजना व्यर्थः स्फुरद्विद्यायाः (?) प्रभावाद्
द्वितीयस्या अविद्यास्वभावत्वे वा न सत्त्वम् नापि ग्रहरूपता, यतो नाऽविद्यास्वभावं ग्रह, नापि
३० विद्यास्वभावत्वे शास्त्राणां प्रवृत्तीनां च धैर्यम्, अविद्याया व्यापारनिवर्त्यत्वात् । न त्व(न्व)विद्या नैव
ग्रहणोऽस्या तत्त्वतोऽस्ति अतः कथमसौ यत्ननिवर्त्तनीयस्वरूपा ? अत एव तस्यास्तत्त्वतः सद्भावे कः
स्वरूपं निवर्त्तयितुं शक्नुयात् ? न चास्माकमेव पुरुषप्रयत्नोऽविद्यानिवर्त्तको मुमुक्षुणाम् किन्तु सर्वत्र
प्रवादेऽप्यतात्थिकाऽनाद्यविद्योच्छेदाद्यो मुमुक्षुयतः ।

१-हारोप-वि० । २-ययं तन्मा-वा० वा० विना । ३-लघ्विधि-भा० मा० । ४-सत्य-आ० वि० ।

५-धारयेन तद्विप-आ० हा० वि० । ६-तः सा साम-आ० हा० वि० । ७-मर्थनात्मस्व-आ० । ८-मर्थ-

नात्मस्व-हा० वि० । ९-स्मरण-वा० वा० । १०-तु गृही-गा० मा० । ११-गिनः स्म-भा० मा० । १२-क-

त्वेन इत-वा० वा० विना । १३-वसिद्धिः तदा प्रा-भा० मा० । १४ “अथ एकरूपग्रहणो विद्यास्वभावत्वे

तदर्थानां शास्त्राणां प्रवृत्तीनां च वैयर्थ्यम् निवर्त्य-प्राप्त्यस्यभावामावात्, अविद्यास्वभावत्वे च अतस्तत्त्वप्रसङ्गः”—प्रमेयक०

५० १८ प्र० पं० ४ । १५ स्फुरद्विद्याया अभावा-गा० मा० । स्फुरतिविद्यायाः प्रभावा-आ० वि० ।

स्फुरतिविद्याया प्रभावा-हा० । अत्र-यौ स्फुः अविद्याया अभावात् । द्वितीयेऽस्याऽविद्यास्वभावत्वे वा (व) न

सत्त्वम् इत्यं पाठः प्रेक्ष्यद्भिः कदाचित् विचार्यः । १५-यतो नो वि-भा० मा० । १६ प्रमेयक० पृ० १८

पं० ५-७ । १७-तु न च वि-आ० । १-तु तत्त्ववि-भा० मा० । १८-स्यास्तत्त्व-वा० वा० । १९ रूपं

गा० मा० । २० सर्वप्र-भा० मा० वा० वा० । २१-स्विकोऽना-वा० वा० विना ।

अथापि स्यात् न ब्रूमीऽनादेर्नोच्छेदः किन्तु नित्यस्य ब्रह्मणः किमविद्या स्वभावः, आहोस्विह अन्यथा ? न तावत् स्वभावः ब्रह्मणस्तद्विपरीतविद्यास्वभावत्वात्, अर्थान्तरत्वे तस्यास्तत्ततः सद्भावे नोच्छेदः द्वैतप्रसङ्गश्च । अथ मतम्-अग्रहणमविद्या; सा कथमर्थान्तरम् ? न चाऽनित्यत्वात् सर्वप्रमाणव्यापाराणामग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वात्, तदयुक्तम्; तत्त्वाऽग्रहणस्वभावा अविद्या तत्त्वग्रहणस्वभावव्या विद्यया निर्वर्त्यते; सा तु नित्या ब्रह्मणि, न च ब्रह्मणोऽन्योऽस्ति यस्य तत्त्वाऽग्रहणं ब्रह्मणि प्रयत्नं ५ लभ्यया विद्यया निर्वर्त्यते; ब्रह्मणि तु युगपद् ग्रहणाऽग्रहणे विप्रतिपिद्धे अविरोधे वा न विद्यया तत्त्वाऽग्रहणव्यावृत्तिः । यस्य त्वन्यथाग्रहोऽविद्या तस्य ब्रह्मणः तद्वत्स्वभावत्वे उक्तं दूषणम्- तत्स्वभावत्वे तद्वदनिवृत्तिः, अर्थान्तरत्वे द्वैतापत्तिः । नित्यप्रवृद्धत्वे च ब्रह्मणः कस्यान्यथात्वग्रह इति वाच्यम् तद्यतिरिक्तस्यान्यस्याऽसत्त्वात्, तस्य च विद्यास्वभावत्वात् तद्विपरीताऽविद्यास्वभावता विरुद्धधर्मसमावेशायोगात्, अविरोधे विद्यया नाविद्याव्यावृत्तिः । १०

अत्राहुः-नाविद्या ब्रह्मणोऽनन्या, नापि तत्त्वान्तरम्, न चैकान्तेनाऽसती एवमेव इयमविद्या माया मिथ्याभास इत्युच्यते । वस्तुत्वे तत्त्वाऽन्यत्वविकल्पावसरः, अत्यन्तासत्त्वेऽपि खपुष्पवद् व्यवहारानङ्गम्; अतोऽनिर्वचनीया सर्वप्रवादिभिश्चैवमेवाभ्युपगन्तव्या । तथाहि-शून्यघादिनो यथा- दर्शनं सत्त्वे नाऽविद्या, खपुष्पतुल्यत्वे न व्यवहारसाधनम्, सदसत्पक्षस्तु विरोधाघात इत्यनिर्वचनी- याऽविद्या । दानमानवादिनो यथाप्रतिभासज्ञानसद्भावे न बाह्यार्थापहवः घटादेर्योकारस्य ग्राहका- १५ काराद् विच्छेदेनावभासमानस्यापहवायोगात्, अत्यन्तासत्त्वे यद्विरवभासाभावात् खपुष्पादेरिव, उभयपक्षस्य चासत्त्वम् विरोधात् । बाह्यार्थवादिनामपि रजतादिभ्रान्तयोऽवभासमानरूपसद्भावा- द्वाऽविद्यात्वमश्वरीन्, अत्यन्तासत्त्वे न तन्नियन्धनः कश्चिद् व्यवहारः स्यात्, सदसत्पक्षस्तु ततोत्तरः । तथैतत् स्यात्-अवभासमानं रूपं तत्र मा भूत् ग्राहकाकारस्तु सत्त्वे नासावविद्या, असत्त्वे तत्; ग्राहकाकारसत्त्वे च तदवभासोऽपि ग्राहकाकारः सत्यतया न निरूपयितुं शक्यः, न च २० प्रतिभासस्य शून्यः प्रतिभासो नाम कश्चित् । तस्माद्वाऽविद्या सती, नाप्यसती, नाप्युभयरूपा । अत एव निवृत्तिरस्या अदृढस्वभावत्वेन मायामात्रत्वात् अन्यथा ईदृशैर्पक्षेऽवस्थितायाः कथमन्यथा- स्व(त्वं) स्वभावापरित्यागात् शून्यत्वेऽपि स्वयं निवृत्तत्वात् । एवं च नाद्वैतहानम्, नापि नियः संनीयाभावः ।

यद्य कस्यासावविद्येति चोद्यम् तत्र जीवानामिति ब्रूमः; ननु तेषामपि न ब्रह्मणोऽर्थान्त- २५ रता, सत्यम्; न परमार्थतः काल्पनिकस्तु मेदस्तेषां ततो न प्रतिपिष्यते, ननु कल्पनापि कस्य मेदिका ? न तावद् ब्रह्मणः तस्य विद्यास्वभावत्वेन संकलविरुद्ध्या(स्या)तीतत्वात्, नापि जीवानाम् कल्पनायाः प्राक् तेषामसत्त्वात् इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च-कल्पनातो जीवविभागः तद्विभागे सति कल्पना इति ।

अत्र ब्रह्मवादिनोऽभिदधति-“वस्तुत्वे सत्येप दोषः स्यात् नासिद्धं वस्तु वस्त्यन्तरसिद्धये ३० सामर्थ्यमासादयतीति, मायामात्रे तु नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । नहि मायायाः कथञ्चिदनुपपत्तिः-

१-तु न च शु-भा० भा० । २-वर्तते वा० वा० । ३-वर्तते वा० वा० । ४-प्रतिपेधे अ-
वा० वा० वि० । ५ तदसत्तत्-भा० भा० वा० वा० विना । ६-चुद्धस्य च वा० वा० । ७-स्या
स-आ० हा० वि० । ८ अविरोधे विद्याव्या-वा० वा० । अविरोधे विद्यया विद्यया विद्या-
व्या-हा० । अविरोधे विद्यया विद्यव्या-आ० । ९ प्रमेयकं पृ० १८ प्र० प० ९ । १० तथान्य-वा० वा० ।
११-यमत्राभ्यु-भा० । १-यमेत्वाभ्यु-वा० वा० । १२ प्र० पृ० पं० १४-१७ । १३-च भासा-आ० हा०
वि० । १४-कारस-वि० । १५-कारस-वि० ।

१६ “नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयव्यापिका । सदसन्नामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी” ॥

‘सौरादि’वाक्यत्वेन निर्दिष्टोऽयं श्लोक-साङ्ख्यप्र० भा० अ० १ सू० २६ पृ० २५ पं० ३ ।

१७-स्या द-वि० हा० । १-स्याऽदृष्ट-वा० वा० । १८ दृष्टस्य-वा० वा० । १९-रूपेऽव-वा० वा० ।
२०-धार्थ्यस्वभा-भा० भा० । १-था स्वभा-हा० । १-था स्वं स्वभावात् प-आ० । २१-यां भावा न भा० भा० ।
२२ सकल्पाती-आ० हा० । सङ्कल्पाती-वि० । २३-तु न त्व सिद्ध- आ० । तु नितिसिद्धं वा० वा० । तु
न सिद्धं वा० ।

अनुपपद्यमानार्थं हि माया लोके प्रसिद्धा उपपद्यमानार्थत्वे तु यथार्थगावाथ माया" []
इति केचित् ।

अन्ये तु पर्णयन्ति—“अनादित्वात् मायायाः जीवविभागस्य च बीजाङ्कुरसन्तानयोरिव नेतरेतराध्यदोषप्रसक्तिरत्र । तथा चाहुः—“अनादिरप्रयोजनाऽविद्या, अनादित्वादितरेतराध्य-
५ यदोषपरिहारः, निष्प्रयोजनत्वे न भेदप्रपञ्चसंग्रहप्रयोजनपर्यययोगापकाशः” []
यतोऽपरैर्यत् प्रेर्यते—“दुःखरूपत्वाद्भानुकम्पया प्रवृत्तिः अवाप्तकामत्वाच्च फ्रीडार्था” []
इत्येतदपि परिहृतमैविद्यात्वेन, यतो नासौ प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते, नहि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः
समुद्दिष्टप्रयोजनानां प्रादुर्भवन्ति” [] ।

न च भयतु कल्पनातो जीवविभागः किन्तु तेऽपि तत्त्वतो ब्रह्मतत्त्वादव्यतिरिक्तत्वाद् विगुह्य-
१० स्वभावा इति तेष्वपि नाऽविद्यावकाशं लभत इति वक्तव्यम्, यतो विशुद्धस्वभावादपि विम्वत्
कल्पनाप्रदर्शितं रूपाणादिषु यत् प्रतिविम्बं तत्र इयामतादिरगुह्यवकाशं लभत एव । अथ विभ्रमः
स इति न दोषः, असदेतत् । जीवात्मैस्वप्नस्य तुल्यत्वात्—तेऽप्यगुह्यविभ्रम एव अन्यथा तेष्वपि
विगुह्यवृत्तौपैव स्यात् । अथ मुगधानां रूपाणादीनामर्थान्तरत्वे भ्रान्तिहेतुता युक्तैश्च अत्र पुनर्ब्रह्मव्य-
तिरिक्तस्य निमित्तस्याभावात् कथं विभ्रमो युक्त इति, एतदप्यनालोच्यतामिधानम् । अनादित्वेन परि-
१५ हृतत्वात् । अनादित्वेऽपि चोच्छेदः शक्यत एव विद्यातुम् यथा भूमेरुपरस्य । अथ तत्र भूव्यति-
रिक्तेन संस्कारान्तरेण स्वाभाविकस्यापि तस्य निवृत्तिः, न त्वेकात्मवादिनां तद्व्यतिरिक्तः आग-
न्तुको विलक्षणप्रत्ययोपनिषातः सम्भवति द्वैतापत्तेः । नैवात्मन एव विद्यास्वभावत्वात् कथमना-
द्यविद्याविलक्षणप्रत्ययोपनिषातो नास्तीति उच्यते, उक्तमत्र तेन तथाभूतेनात्मस्वभावविनायिद्याया
विरोधाभावात् विरोधे वा नित्यमुक्तं जगद् भवेत् । नहि नियतकविरोधिसमवधाने विरोधिनः
- २० कदाचिदपि सम्भवः विरोधाभावप्रसङ्गात् । न चातमव्यतिरिक्तं विद्यान्तःमागन्तुकमविद्यानिवृत्ति-
साधनम् एकात्मवादिनस्तस्यायोगात् । तदुक्तम्—

“स्वाभाविकीमपिद्यां तु नोच्छेत्तुं कश्चिद्वर्तते ।

विलक्षणोपपाते हि नश्येत् स्वाभाविकं क्वचित्” ॥ []

“न त्वेकात्मन्युपेयानां हेतुरस्ति विलक्षणः” । []

२५ परिहृतमेतत्—“जीवानामविद्यासम्बन्धः न परैरत्मनः असौ सदा प्रबुद्धो नित्यप्रकाशो नागन्तु-
कार्थः अन्यथा मुक्त्यवस्थायामपि नाविद्यानिवृत्तिः । यतोऽस्मिन् दर्शने ब्रह्मैव संसरति मुच्यते
च अत्रैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः अभेदात् परमात्मनः, यतस्तस्य भेददर्शनेन संसारः अभेददर्शनेन
च मुक्तिः, अत एकस्यैव परमात्मनः परमस्याख्यमापतितम् । तस्माच्च ब्रह्मणः संसारः । जीवात्मान
एवाऽनाद्यविद्यायोगिनः संसारिणः कथञ्चिद् विद्योदये विमुच्यन्ते तेषां स्वाभाविकाऽविद्याकलुषी-
३० तानां विलक्षणप्रत्ययविद्योदये नाऽविद्यानिवृत्तेरनुपपत्तिः यतो न तेषु स्वाभाविकी विद्यौ अविद्यावत्
अतस्तस्या निवृत्तिः स्वाभाविक्या अप्यविद्यायाः” [] इत्येवं केचित् ।

अन्ये तु “ब्रह्म-जीवात्मनामभेदेऽपि विम्व-प्रतिविम्ववत् विद्याऽविद्याव्यवस्थां पर्णयन्ति ।
कथं पुनः संसारिषु विद्याया आगन्तुक्याः सम्भवः श्रवण-मनन-ध्यानाऽभ्यास-तत्साधनयम-
नियम-ब्रह्मचर्यादिसाधनत्वात्, तस्य पूर्वमसत्त्वादविद्यावत् । स च श्रवण-मननपूर्वकत्वात्नाभ्या-

१-नार्थे तु मां० मां० । २-स्य वा वी-वि० । ३-नादिप्रयोजनाऽविद्या आ० हा० वि० । ४-नादि-
प्रयोजना च विद्या मां० मां० । ५-ञ्चसंस्र-आ० हा० वि० । ६-ञ्चवर्धप्र-वा० या० । ७-प्रविद्यत्वे-वा०
या० आ० । ८-“नहि दिवन्मालतचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति”—ब्रह्म० श० २ पा० १
सू० १३ शाङ्ख० मां० भाष० पृ० ४८३ पं० ७ । ९-भाव इति वा० या० । १०-भावादिति मां० मां० ।
८ नापि वि-आ० हा० वि० । ९-त्मस्वरूप-वा० या० मां० । १०-शुद्धिवि-वा० या० । ११-शुद्धे-
वा० । १२-शुद्धे वि-आ० वि० । १३-तु प्रमाणा-वा० या० । १४-स्य विपर्ययनि-मां० मां० । १५ भूमे-
पुरूपस्थाथ-मां० मां० । १६ तत्र भूतव्य-वा० या० । १७ तत्र व्य-आ० हा० वि० । १८ न चैका-मां० मां० ।
१९ न स्वात्म-ना० या० । २०-चालक्षण-वा० या० । २१ न नि-मां० मां० विना । २२-क वि-आ०
हा० वि० । २३-तु उक्तं च वा० या० । २४ परमात्म-मां० मां० । २५-दये न वि-आ० हा० वि० ।
२६-या वि-आ० हा० वि० ।

सोऽखिलमेदमेतियोगी सुव्यक्तमेव वेदे दर्शितः—“स एषं नेति नै” [बृहदा० उ० अ० ३, ब्रा० ९, मं० २६]
इत्यादिना सप्रतियोगित्वाद् भेदप्रपञ्चं निवर्त्तयताऽऽत्मनापि प्रलीयते, यतः श्रोतव्यादीनाम-
भावे न धवणादीनामुपपत्तिः, स तु तथाभूतोऽभ्यस्यमानः स्वविषयं प्रविष्टापयन्नात्मोपधाताय
कल्पते तदभ्यासस्य परिशुद्धात्मप्रकाशफलत्वात् यथा रजःसम्पर्ककलुषे उदके द्वयविशेषपूर्णरजः
प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि संहर्त्तु स्वयमपि संह्रियमाणं स्वैस्थां स्वरूपावस्थामुपनयति एवं धवणादिभिः ५
भेदतिरस्कारविशेषात् स्वगतेऽपि भेदे समुच्छिन्ने स्वरूपे संसार्यवतिष्ठते यतोऽविद्ययैव परमात्मनः
संसार्यात्मा भिद्यते तद्विवृत्तौ कथं न परमात्मस्वरूपता यथा घटादिभेदे व्योम्नः परमाकाशतैव
भवत्सर्वच्छेदकं व्यावृत्तौ तैवेतत् स्यात्—श्रवणादिभेदविषयत्वादविद्यास्वभावः कथं वा अविद्यैव
अविद्यां निवर्त्तयति? उक्तमत्र यथा रजसा रजसः प्रशमः एवं भेदातीतब्रह्मश्रवण मनन-ध्यानाऽभ्या-
सानां भेददर्शनविरोधित्वादविद्याया अप्यविद्यानिवर्त्तकत्वम् । तथा च तत्त्वैविन्द्रियार्थे निदर्शना- १०
न्युक्तानि—“यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च
शाम्यति” [यथं श्रवणादिषु द्रष्टव्यम्] ।]

स्यादेतत् भवेदस्य तत्त्विकत्वे भेदस्यासत्यता, असत्यरूपश्च भावः कथं सत्यप्रतिज्ञाधनम्?
यथा वाष्पादिभावेन सन्दिह्यमानात् ‘धूमः’ इति गृहीताद् न तत्त्विकी दहनप्रतिपत्तिः ।

अत्राभिधत्ति—नायं नियमः—असत्यं न किञ्चित् सत्यं कार्यं जनयति यथा मायाकारप्रदर्शिता १५
माया प्रतीतेभ्यस्य च निमित्तं तथा रेखा कादीनाम्, तत्रै(वै)तद् भवेत्—रेखाकादि स्वरू-
पेण सद् न खपुष्पसदृशम्, अभेदादिनस्तु भेदस्य ध्वण्यनुस्यत्वात् कथं सत्योपायता? नैप
क्षोपः, तैर्नै स्वरूपेण रेखाकादयः येन तु रूपेण गमकास्तदसत्यम् । तथाहि—कादिरूपेण ते
गमकाः तच्च तेषामसत्यम्—कार्योपयोगरहिता तु स्वरूपसत्यता व्यर्था । किञ्च, अमेददृष्टपुपा-
योऽपि न स्वरूपेणाऽसत् यतो ब्रह्मैवास्य रूपम् तत्र ब्रह्मैवायिद्यानुबद्धं स्यात्मप्रतिपक्षुपायः २०
यथा रेखाकादयः ‘कर्कोरोऽयम्’ ‘गवयोऽयम्’ इत्यविद्यारूपेणैव कादीनां गमकाः । येऽप्याहुः—
“न रेखाकादयः कादित्वेन कादीनां गमकाः, एवं रेखागवयादयोऽपि न गवयत्वेन संत्यगव-
यादीनाम्, अपि तु सारूपात् पर्यरूपा गवयादयः सत्याः, वर्णप्रतिपक्षुपाया अपि रेखाका-
दयः पुष्पसमयात् वर्णानां सारकाः न तु तेषां वर्णत्वेन वर्णप्रतिपादकत्वम्, रेखादिरूपेण
च सत्त्वाद् गृहीतसमयानां पुनरुपलभ्यमानाः समयं सारयन्ति समयप्रवृत्ताद् यथैव व्युत्पा- २५
द्यानां घालादिषु प्रवृत्तिः” [], तेऽपि न सम्प्रागवक्षते, लोकादिरौघात् घाला हि
रेखासु व्युत्पन्नैर्वर्णत्वेनैव व्युत्पाद्यन्ते, तथैवोपदेष्टृणां व्युत्पदेशः—“अयं गकारादिः” इति, प्रतिपक्षुश्च
प्रतिपक्षिरेवेनैव, एवं रेखागवयादिष्वपि द्रष्टव्यम् । त(य)थाऽसत्यात् (असत्यात् प्रतिविम्बत्
सत्यस्य) प्रतिविम्बहेतोर्विशिष्टदेशावस्थस्यानुमानं न मिथ्या तथा शब्दादपि नित्यादसत्यदीर्घा-

१-प्रतियोगीमुच्य-हा० । १-प्रतियोगीतुव्य-आ० । १-प्रतियोगीपुच्य-मा० मा० । २-प ते नित्यादि-वा०
पा० । ३ बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० २ मं० ४, ब्रा० ४ मं० २२, ब्रा० ५ मं० १५ । गौटपा० का० २६ पृ० १३५ ।
४ व्यच्छां मा० ।

५ “मटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा । आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहामनि” ॥

गौटपा० का० ४ पृ० १०७ तद्वैताख्यप्र० ।

६-कस्य व्यावृत्त्या मा० मा० । ७ तत्रैतस्या-वा० वा० आ० हा० । ८ कथं चा-मा० मा० ।
९-स्वविद्वि-मा० मा० । १०-नि पयो यथा पयो आ० हा० वि० । ११ “यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति
स्वयं च जीर्यति, यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति, यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराधिके पापति
प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि सिन्दूरं स्वयमपि सिद्धमानमनामिलं पावः करोति एवं वगैः अविद्यमत्कमपि अविद्यान्तराणि
अपगमयत् स्वयमपि अपगच्छति” —ब्रह्मसू० अ० १ पा० १ सू० १ ब्राह्म० मा० भास० पृ० ५८ पं०
१३-१६ । १२-जीर्यते आ० वि० । १३-था मायाप्रती-वा० वा० । १४-त्तं रे-मा० मा० विना । “तथा अका-
रादितस्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेचानृताक्षरप्रतिपत्तिः” —ब्रह्मसू० अ० २ पा० १ सू० १४ ब्राह्म० मा० पृ० ४६ पं० ७ ।
१५ सत्तु मा० मा० । सत्त हा० । १६-स्तु सरू-वा० वा० । १७-कारं ग-मा० मा० । १८-स ग-
मा० मा० विना । १९ गवाद्-मा० मा० । २०-यान् वा० हा० वि० ।

दिनिदिष्टादर्थविशेषप्रतिपत्तिर्नासत्या। अलीका अहिर्बंशादयः सत्यमरणहेतवस्तत्त्वविद्विषदाहता
राम-यथा-सत्याद्दंशाद् मरण-मुच्छादि कार्यं तथा कल्पितादपि, न तयोर्विशेषः तस्माद् यथा दंशादेर-
सत्यात् तस्यकार्यनिष्पत्तिस्तथा भेदविषयात् ध्रुवण-मनन-ध्यानाऽभ्यासादेरसत्यादपि क्षेमप्राप्तिः।

नन्वेवम् अभेदे व्यवस्थिते कथं सुख-दुःखोपलम्भव्यवस्था कथं वा वज्र-मुक्तव्यवस्थेति?
५ 'नैव दौषः। समारोपितादपि भेदात् सुखादेर्व्यवस्थादर्शनात्-यथा-द्वैतिनां शरीरे' एकएवात्मा सर्व-
गतो वा शरीरपरिमाणो वा, तस्य समारोपितभेदनिमित्ता व्यवस्था दृश्यते-“पादे मे वेदना” शिरसि
वेदना’ इति, न च वक्तव्यम्-पादादीनामेव वेदनाधिकरणत्वात् तेषां च भेदाद् व्यवस्था युकेति,
यतस्तोषामपत्त्येन कथं भोक्तृत्वम्? भोक्तृत्वे वा सुखमुत्तमानुप्रवेशः आत्मनः सद्भावेऽपि कर्मफलस्य
सुखादेरुपलम्भात्। तत्रैतत् स्यात्-अद्वैतपक्षे यैथैकभेदाश्रितस्यात्मनः कालान्तरे भोगानुस-

१० ध्यानम् तथा वेदान्तरोपभोगस्य भेदान्तरे अनुसन्धानं भवेत्, एतदपि न किञ्चित्, यतो द्वैतिना-
मपि पादादिप्रवेशो न प्रदेशान्तरवेदनामनुसन्धायाति तथा क्षेत्रग्रोऽपि कुतश्चिन्निमित्तात् समारो-
पितमेवो न क्षेत्रान्तरवेदनामनुसन्धास्यति। तथा, मणि-रूपाण-वर्षणादिषु प्रतिविम्बानां वर्ण-
संस्थानान्यत्वं दृश्यते भेदाभावेऽपि, मुक्त-संसारिव्यवहारोप्युपपद्यते अभेदपक्षेऽपि। तथाहि-

१५ द्वैतिनामप्यात्मा कल्पितः प्रवेशैः सुखादिभिर्गुण्यमानः क्वचित् सुखादियोगाद् बन्धः (दः) क्वचित्
१५ तद्वियोगाद् मुक्त इति दृश्यते, यथा मलीमंसादंशं मुखं मलीमसम् विमुञ्चे विमुञ्चम् दर्पणरहितं च
गम्यमानं तदुपाधिदोषासंयुक्तम्। तत्रैतत् स्यात्-कल्पना प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य धर्मा न वस्तुव्यवहार-
व्यवस्थानियन्धनम्, न खलु वस्तूनि पुनरेच्छामनुकण्ठते, न चोपचरितात् कार्यं दृश्यते, नोपचरि-
तास्त्रित्वो माणवकः पाकादिप्र(पु)पुन्यते, एतत् परिहृतं भ्रान्तीनामपि सत्यहेतुत्वं प्रदर्शयद्भिः-
“प्रतिनूर्यर्थं कालपनिकः प्रकाशक्रियां कुर्वन् दृष्ट एव” [इति ‘सर्वमेकं सत्’,

२० अविशेषात्’ इति शुचव्रज्यास्तिकाभिप्रायः

[२ सांख्यमतप्रतिपादकः अशुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमता र्थावलम्बी एकान्तनित्यचेतनाऽचेतनयस्तु द्वयप्रतिपाद-
कसाङ्ख्यदर्शनाश्रितः। अत एव तन्मतानुसारिणः साङ्ख्याः प्राहुः-

“अशेषदाक्षिण्यमचितात् प्रधानादेव केवलात्।

२५ कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः॥” [तत्त्वसं० का० ७]

यद् अशेषाभिर्महदादिकार्यग्रामजनिकामिरात्मभूताभिः शक्तिभिः प्रचितं युक्तं सत्त्व-रजस्-
तमसां साम्यायस्थालक्षणं प्रधानम् तत एव महदादयः कार्यभेदाः प्रवर्तन्त इति फापिलाः।
‘प्रधानादेव’ इत्यवधारणं काल-पुरुषादिव्यवच्छेदार्थम्। ‘केवलात्’ इति वचनं सेश्वरसाङ्ख्योपक-
ल्पितेश्वरनिराकरणार्थम्। ‘प्रवर्तन्ते’ इति साक्षात् पारम्पर्येणोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। तथाहि-तेषां

३० प्रक्रिया-प्रधानाद् बुद्धिः प्रथममुत्पद्यते, बुद्धेर्बुद्धाद्भारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि शब्द-स्पर्श-
रूप-रस-गन्धात्मकानि-इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते-पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्र-स्पर्श-चक्षुर्जिह्वा-
घ्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थसंज्ञकानि, एकादशं मनश्चेति-
पञ्चमयस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि-शब्दाद् आकाशः, स्पर्शाद् वायुः, रूपात् तेजः, रसाद् आपः,
गन्धात् पृथिवीति। तदुक्तमीश्वरकण्ठेन-

१-काऽहि-ना० मा०। “कथं तु असत्वेन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत? न हि खलु संप्र-
त्यये प्रियते नापि मृगतृणिवाम्मता पालाऽन्याद्विप्रयोजनं क्रियत इति, नैव दोषः; शङ्काविषादिनिमित्तात्तन्मात्राधिकार्यो-
पलब्धेः, सप्रदर्शनत्वस्य च संप्रदर्शनोदकप्रदानादिकार्यदर्शनात्”- ब्रह्मसं० अ० २ पा० १ सू० १४ शाङ्० मा० ५०
२५८ पं० ११। २-पञ्चम-आ० हा० वि०। ३ नै दो-वा० या०। न दो-आ० हा० वि०। ४-रे एवा-वा० मा०।
५ यदेक-वा० मा०। ६ एव ‘तथा’ ‘सुं’ इत्यादिः कस्यचित् पदसाध्याहारः समुचितो भाति। ७-प्रसा-
दसं गुप्तं विमुञ्चे हा० वि०। ८-मसा मुखं विमुञ्चे वा० या०। ९-मसे वर्णवतले मलीमसं मुखं विमुञ्चे
मा० मा०। ८-अथ कादि फाल्प-वा० मा०। ९ ५० २०२ पं० १०। १०-अशुद्ध-आ० हा० वि०।
११-पाः संप्रियाः मा० हा० विना। १२ इदं संपूर्णं गायत्रप्रकरणं तत्त्वसप्रवृत्तिकायां वर्तते-वा० ७-१५, ५० १६-२३
१३। १३ तत्त्वसं० पञ्चि० ५० १५ पं० १०। १४ तत्त्वसं० पञ्चि० ५० १६ पं० १०। १५ “प्रवर्तन्ते”
१५ पारम्पर्येण वा उत्पद्यन्ते इत्यर्थः-तत्त्वसं० पञ्चि० ५० १६ पं० १०। १६-श्रोत्राद्य-आ० मा० विना।

“प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च पोडशकां ।

तस्मादपि पोडशकात् पञ्चम्यः पञ्च भूतानि” ॥ [साङ्ख्यका० २२]

अत्र च ‘महान्’ इति बुद्ध्याभिधानम्, बुद्धिश्च ‘घटः’ ‘पटः’ इत्यध्यवसायलक्षणा । अहङ्कारस्तु
‘अहं सुभगः’ ‘अहं दर्शनीयः’ इत्याद्यभिधानस्वरूपः । मनस्तु सङ्कल्पलक्षणम्—तद्यथा—कथिद्
घटः शृणोति—‘ग्रामान्तरे भोजनमस्ति’ इति, तत्र तस्य सङ्कल्पः स्यात्—‘यास्यामि’ इति, ‘किं’ तत्र
दधि स्यात्, उतखिद् दुग्धम्’ इत्येवं सङ्कल्पवृत्ति मन इति । तदेवं बुद्ध्यहङ्कार-मनसां परस्परं
विशेषोऽचगन्तव्यः । महदादयः प्रधान-पुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—

“पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

शिखी मुण्डी जटी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः” ॥ [] इति ।

महदादयश्च कार्यमेदाः प्रधानात् प्रवर्तमाना न कारणादत्यन्तमेदिनो भवन्ति बौद्धाद्यभिमतान् १०
इव कार्यमेदाः, किन्तु प्रधानरूपात्मान एव त्रैगुण्यादिना प्रकृत्यात्मकत्वात् । तथाहि—यदात्मकं
कारणम् कार्यमपि तदात्मकमेव, यथा कृष्णस्तन्तुभिरारब्धः पटः कृष्णः, शुक्लः शुक्ल उपलभ्यते एवं
प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा, बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते
तस्मात् तद्रूपम् । किञ्च, अविवेके(कि) । तथाहि—‘इमे सत्त्वादयः’ ‘इदं च महदादिकं व्यक्तम्’ इति
पृथक् न शक्यते कर्तुम्, किन्तु ये गुणास्तद् व्यक्तम् यद् व्यक्तं ते गुणा इति । तथा, उभयमपि १५
विषयः भोग्यस्वभावत्वात् । सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात् पण्यस्वीयत् । अचेतनात्मकं
च सुख-दुःख-मोहोऽपेक्षकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथाहि—प्रधानं बुद्धिं जनयति, साऽप्यहङ्कारम्,
सोऽपि तन्मात्राणि—इन्द्रियाणि चैकादश—तन्मात्राणि महामभूतानि जनयन्तीति । तस्मात् त्रैगुण्या-
दिरूपेण तद्रूपा एव कार्यमेदाः प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—

“त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

२०

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्” ॥ [साङ्ख्यका० ११] इति ।

अथ यदि तद्रूपा एव कार्यमेदाः कथं शास्त्रे व्यक्ताऽव्यक्तयोर्वैलक्षण्योपपत्तिरिति—

“हेतुमदनित्यमव्यापि संक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” ॥ [साङ्ख्यका० १०]

इति क्रियमाणं शोभेत ? {अत्र ह्ययमर्थः—‘हेतुमत् कारणवद् व्यक्तमेव । तथाहि—प्रधानेन २५

१ “प्रकृतिः प्रधानमधिकृते । ब्रह्म अव्यक्तम् बहुधात्मकम् माया इति पर्यायाः”—माट० पृ० ३६ पं० १० ।

२ “महान् बुद्धिः मतिः प्रज्ञा संवितिः स्वातिः चित्तिः स्मृतिः आसुरी इति इरः हिरण्यगर्भे इति पर्यायाः”—माट०

पृ० ३६ पं० १२ । ३ “अव्यवसायो बुद्धिः”—साङ्ख्यका० २३ । ४ “तस्मात् महतः अहङ्कार उच्यते, तस्य इमे

पर्यायाः—वैकृतः तैजसः भूतादिः अभिमानः अस्मिता इति । चतुष्पष्टिर्बैः परादिर्वैपरीत्यन्ताभिप्रेर्यत् किमपि अभिधीयते

बुद्ध्या समर्थं तत् सकलम् आशन्ताऽकार-हकारवर्णद्वयग्रहणेन उपरिस्थितपिण्डीकृतानुकारिणा विन्दुना भूषितः प्रसाहारा-

न्यायेन अ-हकार इत्यभिधीयते”—माट० पृ० ३६ पं० १३-१४ । ५ अभिमानोऽहङ्कारः”—साङ्ख्यका० २४ तथा

माट० पृ० ४१ पं० १५ । ६ “मनः संकल्पकम्”—साङ्ख्यका० २७ । ७ “किं तत्र शुद्धिदधि स्यात्, उतखिद्

दधि इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १६ पं० २८ । ८ “जटी मुण्डी शिखी”—माट० पृ० ३८ पं० ३, शास्त्राव० स०

स्त० ३ श्लो० ३७ पृ० ११३ प्र० पं० ८, तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० ४, “तथा चोक्तं पञ्चशिखेन प्रमाणत्रयम्” इति

निर्दिश्य श्लोकोऽयं समुद्धृतः—साङ्ख्यसं० तत्त्वव्याख्या० पृ० ६१ पं० ४ तत्र अवस्थेयं पाठः—“यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वाऽपि”—न्यायाव० टिप्प० पृ० १४ पं० १७ । ९ “यथा नृण्यतन्तुः कारणम् पटः कार्यमपि कृष्णमेव

भवति”—माट० पृ० १९ पं० २४ । १० “शुक्लेस्तु शुद्धः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० ९ । ११ “क्रिय,

अन्यत्—अविवेकि व्यक्तम् ।” “अमी गुणाः इदं व्यक्तम्” इति विवेकं न पायते—माट० पृ० २० पं० २ । “क्रिय,

अविवेकि”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० ११ । १२ “क्रिय, द्वयमपि व्यक्तमव्यक्तं च विषयः”—तत्त्वसं० पञ्चि०

पृ० १७ पं० १३ । १३ “गणिकावत्”—माट० पृ० २० पं० ७ । “प्रहारादीवत्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० १४ ।

१४ “सुख-दुःख-मोहान् न चेतयति”—माट० पृ० २० पं० ८ । १५—‘हावे-आ-हा-वे’ । १६ “ननु यदि

तद्रूपा एव कार्यमेदाः तत् कथं शास्त्रे—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० ११ । १७—“क्षान्त्युपवर्णितम् ? तथाहि—दैधर-

कृष्णोक्तम्—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० २० । १८ पृ० २८२ पं० ६ । “सक्रियम्”—माट० पृ० १९ पं० २ ।

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १७ पं० २० । १९ अत्रलो भावो, माट० पृ० तत्रापि तथैव व्याख्यानो, दृश्यते ।

हेतुमती बुद्धिः, अहङ्कारो बुद्ध्या हेतुमान्, पञ्च तन्मात्राणि एकादश चेन्द्रियाणि हेतुमन्ति अहङ्कारेण, भूतानि तन्मात्रैः । न त्वेवमव्यक्तम् कुतश्चित् तस्यानुत्पत्तेः । तथा, व्यक्तमनित्यम् उत्पत्तिधर्म-
कत्वात्, तद्विपर्ययाद् न त्वेवमव्यक्तम् । प्रधान-पुरुषौ दिवि भुवि चान्तरिक्षे च सर्वत्र व्यसितया
यथा घटंत(ति) न तथा व्यक्तं घटंतं इति तदव्यापि । यथा च संसारकाले त्रयोदशविधेन बुद्ध्य-
हङ्कारेन्द्रियलक्षणेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तं संसारि न त्वेवमव्यक्तम् तस्य विभुत्वेन
सक्रियत्वायोगात् । बुद्ध्यहङ्कारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते नाव्यक्तम् तस्यैकस्यैव सतस्रि-
लोकीकारणत्वात् । आश्रितं च व्यक्तम्—यद् यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात्, न त्वेवमव्यक्तम्
अकार्यत्वात् तस्य । 'लयं गच्छति' इति कृत्वा लिङ्गं च व्यक्तम् । तथाहि—प्रलयकाले भूतानि
तन्मात्रेषु लीयन्ते; तन्मात्राणि इन्द्रियाणि चाहङ्कारि; सोऽपि बुद्धौ; साऽपि प्रधाने । न त्वेवमव्यक्तं
१० अचिदपि लयं गच्छतीति । लीनं वा अव्यक्तलक्षणमर्थं गमयति व्यक्तं कार्यत्वाद्भिन्नम्, न त्वेवम-
व्यक्तम् अकार्यत्वात् तस्य । सावयवं च व्यक्तम् शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात्, न
त्वेवमव्यक्तम् तत्र शब्दादीनामनुपलब्धेः । अपि च, यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति
तथा व्यक्तं सर्वदा कारणात्युत्पत्त्यात् परतन्त्रम्, नैवमव्यक्तम् अकारणाधीनत्वात् सर्वदा तस्येति [न;
परमार्थतत्त्वाद्भूष्येऽपि प्रकृतिविकारभेदेन तयोर्भेदाविरोधात् । तथाहि—स्वभावतस्त्रैगुण्यरूपेण
१५ प्रकृतिरूपा एव प्रयतन्ते विकाराः, सत्त्व-रजस्-तमसां च(त्)त्कटाऽनुत्कटत्वविशेषात् संगवैचित्र्यं
महदादिभेदेन न विरोत्येत इति कारणात्मनि कार्यमस्तीति प्रतिज्ञातं भवति । नन्वेवं कुतो ज्ञायते
प्रागुत्पत्तेः सत् कार्यमिति ? हेतुकदम्बकसम्भवात् । तत्सद्भावश्च—

“असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्” ॥ [साङ्ख्यका० ९] इति ईश्वर-

२० कृष्णेन प्रतिपादितः ।

अत्र च 'असदकरणात्' इति प्रथमो हेतुः—सत्कार्यसाधनायोपन्यस्तः—एवं समर्थितः—यदि
हि कारणात्मनि उत्पत्तेः प्राक् कार्यं नाभविष्यत् तदा न तत् केनचिदकारिष्यत, यथा गगनारविन्दम् ।
प्रयोगः—यद् असत् तद् न केनचित् क्रियते, यथा नभोनलिनम्, असेरर(श्च) प्रागुत्पत्तेः परमतेन-
कार्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः, न चैवं भवति, तस्मात् यत् क्रियते तिलादिभिस्तिलादि
२५ कार्यं तत् तस्मात् प्रागपि सत् इति सिद्धं शक्तिरूपेणोत्पत्तेः प्रागपि कारणे कार्यम्, अकिरूपतया च
तत् तदा कापिलैरपि नेष्यते ।

'उपादानग्रहणात्' इति द्वितीयहेतुसमर्थनम्—यदि असद् भवेत् कारणे कार्यम् तदा पुरुषाणां
प्रतिनियतोपादानग्रहणं न स्यात्, शालिफलार्थिनस्तु शालिवीजमेवोपादवृत्ते न कोद्रवबीजम् । तत्र
यथा शालिवीजादिषु शाल्यादीनामसत्त्वम् तथा यदि कोद्रवबीजादिष्वपि किमिति तुल्ये सर्वत्र
३० शालिफलादीनामसत्त्वे प्रतिनियतान्येव शालिवीजानि गृह्णन्ति न कोद्रवबीजादिकम्, यावता कोद्र-
वाद्योऽपि शालिफलार्थिभिरुपादीयेरन् असत्त्वाविशेषात् । अथ तत्फलशून्यत्वात् तस्ते नोपादीयन्ते,

१ “व्यापितया यथा घटंतं”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० १० पं० २६ । २-तत्त्वैलोप्यका-भा० । ३ माठरवृत्ती
सावसेप्रहणिकायां च नैषा ध्युत्पत्तिर्दृश्यते । ४-कारा मे-भा० मा० वा० वा० । “प्रकृतिविकारभेदेन”—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० १८ पं० १० । ५ “अथवा 'भावतः' इति स्वभावतस्त्रैगुण्यरूपेण”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० १८ पं० ११ ।
६ “सत्त्व-रजस्-तमसां त्कटाऽनुत्कटत्वविशेषात्”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० १८ पं० ११ । ७-रोध्य-भा० मा० ।
८-ति ज्ञातं भा० वा० वा० । ९ नन्वेतत् कु-भा० मा० । १० तत्त्वभा-वा० वा० हा० । ततश्च स्वभा-
शा० वि० । ११ माठरवृ० पृ० १६ पं० २५ ।

१२ “यदि त्वसत् भवेत् कार्यं कारणात्मनि शक्तिः । यत्तु तत्रैव शक्येत नैरूप्याद् वियदव्ययत्” ॥

तत्त्वसं० वा० ८ पृ० १८ ।

१३-सत्त्वा प्रा-भा० मा० विना ।-सद्य प्रा-वि० सं० । “असत् प्रागुत्पत्तेः परमतेन कार्यमिति”—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० १८ पं० २१ । १४-या तत् तदा भा० हा० वि० । १५ माठरवृ० पृ० १० पं० ४ ।

१६ “यस्मात् निरुपान्येव शालिवीजादिभेदेन । उपादानानि गृह्णन्ति तुल्यसत्त्वेऽपरे न तु” ॥

तत्त्वसं० वा० ९ पृ० १८ ।

१७-त्वेति प्र-भा० । १८-जादीनि भा० मा० ।

यद्येवं शालिषीजमपि शालिफलार्थिना तत्फलशून्यत्वान्नोपादेयं स्यात् कोद्वययीजवत्, न चैवं भवति, तस्मात् तत्र तत् कार्यमस्तीति गम्यते ।

‘सर्वसम्भवाभावात्’ इति तृतीयो हेतुः—यदि हि असदेव कार्यमुत्पद्यते तदा सर्वस्मात् घृण-पांश्वदेः सर्वं स्वर्ण-रजतादिकार्यमुत्पद्येत, सर्वसिद्ध्युत्पत्तिमिति भावे घृणादिकारणमायात्मैताविर-हस्याऽविशिष्टत्वात् । पूर्वं कारणमुखेन प्रसङ्ग उक्तः सम्प्रति तु कार्यद्वारेणेति विशेषः । न च सर्वं ५ सर्वतो भवति, तस्मादयं नियमः ‘तत्रैव तस्य सद्भावात्’ इति गम्यते ।

स्यादेतत् कारणानां प्रतिनियतेष्वेव कार्येषु शक्यः प्रतिनियताः तेन कार्यस्यासत्त्वेऽपि किञ्चि-देव कार्यं क्रियते—न गगनाम्भोकहम्—किञ्चिदेव चोपादानमुपादीयते तदेव समर्थं न तु सर्वम् किञ्चिदेवं च कुतश्चिद् भवति न तु सर्वं सर्वस्मादिति, असदेतत्; यतः शक्ता अपि हेतवः कार्यं कुर्वाणाः शक्यक्रियमेव कुर्वन्ति नाशक्यम् ।

ननु केनैतदुक्तम्—‘अशक्यं कुर्वन्ति’ इति येनैतत् प्रतिपिध्यते भवता किन्तु ‘असदपि कार्यं कुर्वन्ति’ इत्येतावदुच्यते । तच्च तेषां शक्यक्रियमेव, असदेतत्; असत्कार्यकारित्वाभ्युपगमादेव अशक्यक्रियं कुर्वन्ति । तथाहि—यद् अस्तु तत् नीरूपम् यच्च नीरूपं तत् दशविपाणादिवद् अना-धेयातिशयम् यच्च अनाधेयातिशयं तद् आकाशवद् अविकारि; तथाभूतं चाऽऽसमासादितविशेषरूपं कथं केनचिच्छब्दयेत कर्तुम्? अथ सदस्यस्याप्रतिपक्षेर्विक्रियत एव तत्, एतदप्यस्तु; विहृतावा-१५ त्महानिप्रतिः—यतो विहृताविस्थमाणायां यस्तस्यात्मा निरुपाख्यो वर्णयते तस्य हानिः प्रसज्येत न ह्यस्ततः स्वभावापरित्यागे सद्रूपतापत्तिर्युक्ता परित्यागे वा नासदेव सद्रूपतां प्रतिपन्नमिति सिद्ध्येत्-अन्यदेव हि सद्रूपम् अन्यच्च असद्रूपम् परस्परपरिहारेण तयोरेवस्थितत्वात् । तस्मात् यद् अस्तु तद् अशक्यक्रियमेव, अतस्तथाभूतपदार्थकारित्वाभ्युपगमे कारणानामशक्यकारित्वमेवाभ्युपगतं स्यात् । न चाशक्यं केनचित् क्रियते यथा गगनाम्भोकहम्, अतः ‘शक्तिप्रतिनियमात्’ इत्यनुत्तर-२० मेतत् । एतेन ‘शक्तस्य शर्षपकरणात्’ इति चतुर्थोऽपि हेतुः समर्थितः ।

“कार्यस्यैवयोगाद्य किं कुर्वन् कारणं भवेत् ।

ततः कारणमात्रोऽपि बीजैर्नाशकल्पते ॥” [तत्त्वसं० का० १३]

इति पञ्चमहेतुसमर्थनम् । अस्मार्थः—एवं यथोक्ताहेतुचतुष्टयाद् असत्कार्यवादे सर्वथाऽपि कार्य-स्यायोगात् किं कुर्वन् बीजादि कारणं भवेत्? तैस्तथैवं शक्यते वक्तुम्—न कारणं बीजादिः, २५ अविद्यमानकार्यत्वात्, गगनाज्जवत्, न चैवं भवति, तस्माद् विपर्ययः इति सिद्धं प्रागुपपत्तेः सद् कार्यमिति ।

स्यादेतत् यदि नाम ‘सत् कार्यम्’ इत्येवं सिद्धम्, ‘प्रधानादेव महदादिकार्यमेदाः प्रवर्तन्ते’ इत्येतत् तु कथं सिद्धिमासादयति? उच्यते—

१ सादरदं पृ० १७ पं० ९ ।

२ “सर्वं च सर्वतो भागाद् भवेदुत्पत्तिर्यमैकम् । तादात्म्यविगमस्यैव सर्वमिदमविशेषतः” ॥

तत्त्वसं० का० १० पृ० १९ ।

३-त्मना वि-आ० हा० विना । ४ द्वितीयहेतुसमर्थनावसरे पृ० २८२ पं० २७ । ५ “यदेव समर्थं न तु यत् किञ्चित् किञ्चिदेव तु कुतश्चिद् भवति”—तत्त्वसं० पत्रि० पृ० १९ पं० २० । ६-र्थं किञ्चि-मा० मा० विना । ७-घ कु-मा० मा० विना ।

८ “शक्तीनां नियमादेषां नैवमित्यप्यनुत्तरम् । शक्यमेव यतः कार्यं शक्ताः कुर्वन्ति हेतवः” ॥

तत्त्वसं० का० ११ पृ० १९ ।

९ “अकार्यातिशयं यद् तु नीरूपमविकारि च । विहृतावात्महान्यात्तेष्वपि क्रियेत कथं नु तैः” ॥

तत्त्वसं० का० १२ पृ० २० ।

१० तच्च दश-भा० मा० विना । ११-योरेव स्थि-मा० मा० विना । १२ प्र० पृ० पं० ७ । १३-प्यका-मा० मा० विना । १४-जादे न विक-मा० मा० हा० पि० १-जादे न च क-आ० १-“जादेन वि”-तत्त्वसं० । १५ तस्यैवं मा० मा० विना ।

१६ “मुत्पाद्यन्वितमेतत् व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते । प्रसाद-तार-दन्यादिकार्यस्येहोपलब्धतः ॥

“ताहान्नमसंभूतं तन्मात्रान्यवर्तमानम् । शुद्धादिभेदवत् तच्च प्रकानमिति कथिष्याः” ॥

तत्त्वसं० का० १४-१५ पृ० २०-२२ ।

"भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

पैतृणकार्यविभागाद्विभागाद् धैश्वर्यस्य" ॥ [साह्यका० १५]

"कारणमस्त्यव्यक्तम्" [साख्यका० १६]

इति पञ्चभ्यो यीतप्रयोगेभ्यः ।

५. तेषादि—अस्ति प्रधानम्, भेदानां परिमाणत्वात्, ईदं लोके यस्य सत्ता भवति तस्य परिमाणं एवम्, यथा कुडालः परिमितात् मृत्पिण्डात् परिमितं घटमुत्पादयति प्रखण्डादिणम् आढकप्रादिणं वा, इदं च महदादि व्यक्तं परिमितमुत्पन्नमस्ते—एका बुद्धिः एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि—ततोऽनुमानेन साधयामः—अस्ति प्रधानम् यत् परिमितं व्यक्तमुत्पादयति यदि च प्रधानं न स्यात् निष्परिमाणमिदं व्यक्तं स्यात् ।

१० इतश्चास्ति प्रधानम्, भेदानामन्यदशनात्, यज्जातिसमन्वितं हि यदुपलभ्यते तत् तन्मय-
कारणसम्भूतम्, यथा घट-शरादाद्यो भेदा मृज्जात्यनित्या मृदात्मक कारणसम्भूताः, सुख-दुःख-मो-
हाद्विजातिसमन्वितं चेद् व्यक्तमुपलभ्यते प्रसाद-ताप-दैव्यादिकार्योपलब्धेः । तथाहि—प्रसाद-लाघ-
याऽभिष्यद्भेद-प्रीतयः सत्यस्य कार्यम् सुप्रसिति च सत्त्वमेवोच्यते । ताप-शोष-भेद-सत्त्वो-
द्वेगा रजस्तः कार्यम् रजश्च भुःस्यम् । दैन्याऽऽवरण-सादन-नृध्वंस-धीभूत-गौरवाणि तमसः कार्यम्
१५ तमश्च मोहशब्देनोच्यते । यथा च महदादीनां सर्वेषां प्रसाद-ताप-दैव्यादि कार्यमुपलभ्यते इति
सुख-दुःख-मोहानां प्रयाणान्ते सन्निवेशविशेषा इत्यवसीयते; तेन सिद्धमेतेषां प्रसादादिकार्यत्वं
सुखापन्नित्यम्, तदन्वयाच्च तन्मयप्रकृतिसम्भूतत्वं सिद्धिमासादयति; तत्सिद्धौ च सामर्थ्याद्
याऽसौ प्रकृतिः तत् प्रधानमिति सिद्धम्—अस्ति प्रधानम् भेदानामन्यदशनात् ।

इतथास्ति प्रधानम्, शक्तितः प्रवृत्तेः । इह लोके यो यस्मिन्नयं प्रवर्तते स तत्र शक्तः यथा
२० तन्नुपायः पट्टकरणे अतः प्रधानस्यास्ति शक्तिर्यथा व्यक्तमुत्पादयति; सा च शक्तिर्निर्दिष्टा न
सम्भवति तस्मादस्ति प्रधानं यत्र शक्तिर्वर्तते इति ।

इतश्चास्ति प्रधानम् कारणकार्यविभागत् । इह लोके कार्य-कारणयोर्विभागो दृष्टः, तथा-
 नृपिण्डः कारणम् घटः कार्यम् स न नृपिण्डाद् विभक्तस्वभावः । तथाहि—घटो मधु-दक-पयसां
 कारणसमर्थः न नृपिण्डः पयसिर्द महदादिकार्यं दृष्ट्वा साधयामः—अस्ति प्रधानं कारणम्
 २५ पयसादिवं महदादिकार्यमिति ।

इतश्चास्ति प्रधानम् विविधैरुपपत्त्यविभागात् । 'वैभक्त्यम्' इति त्रयो लोका उच्यन्ते, एते हि प्रलयकाले क्वचिद्विभागं गच्छन्ति । तथाहि—पञ्च भूतानि पञ्चसु तन्मात्रेषु अधिभागं गच्छन्ति, तन्मात्राणि इन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारस्तु बुद्धौ, बुद्धिः ग्रंथाने तदेवं प्रलयकाले त्रयो लोका अधिभागं गच्छन्ति । अधिभागोऽविधेकः यथा—क्षीरवस्यायाम् 'अन्यत् क्षीरम्' 'अन्यद् दधि' इति ३० विधेको न शक्योऽभिधानम् तद्वत् प्रलयकाले 'इवं व्यक्तम्' 'इदमव्यक्तम्' इति विधेकोऽप्यन्यक्रिय इति मन्यामहे—अस्ति प्रधानम् यत्र महदादिलिङ्गमधिभागं गच्छतीति । सत्य-रजस्तमोलक्षणं सामान्यमेकमचेतनं द्रव्यम् अनेकं च चेतनं द्रव्यमर्थोऽस्तीति द्रव्यार्थिकैः-अगुह्यो व्यवहारतया-मिषताथार्थ्युपगमस्वरूप-बोद्धव्यः । यद्यपि चाचार्यः—

१ कार्यकारणवि-गां० गां० । २ "तत्र प्रथमम्-अनुमानम्-तादृ दिविषम्-वीतम् अवीतं च । अन्यमनुपेन प्रवर्तमानं निषायेकं वीतम् । व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकम् अवीतम्० वीतं द्वेषा-पूर्वकम् सामान्यतोदष्टं च"-मातृहृत् वी० पृ० ३० पं० ५ तथा पृ० ३१ पं० ४ । ३ मातृहृत् पृ० २५ पं० २४ । ४ "लोके यत्र कर्तोऽस्ति तस्य परिमाणं हृष्टम्"-मातृहृत् पृ० २५ पं० २५ । "इह लोके यस्य कर्ता भवति तस्य परिमाणं हृष्टम्"-तत्त्वपं० पञ्चि० पृ० २१ पं० २ । ५ मातृहृत् पृ० २६ पं० ७ । ६ "साधना-र्वष"-तत्त्वपं० पञ्चि० पृ० २१ पं० १२ । ७ मातृहृत् पृ० २६ पं० १२ । ८ मातृहृत् पृ० २६ पं० १६ । ९-कस्तथा-आ० हा० वि० । १० मातृहृत् पृ० २६ पं० २३ । ११ "निषङ्गस्य भावो वैधर्म्यम्-यदुस्यविषयः"-मातृहृत् पृ० २६ पं० २३ । तत्त्वपं० पञ्चि० पृ० २१ पं० २३ । १२ "प्रवर्णेन धीमते स्वाप्यते अत्र अस्तिम् इति प्रथानम्"-मातृहृत् पृ० २७ पं० ९ । ३ मातृहृत् पृ० २७ पं० १६ । १४-नै अनेकं ज्ञ गां० गां० । १५ पृ० २७१ पं० १५ ।

‘जं काविलं दरिसणं पयं दध्द्विस्स वत्तं’ । [तु० का० गा० ४८] इति ।

नैगमनयाभिप्रायस्तु द्रव्यास्तिकः शुद्धाऽशुद्धतया आचार्येण न प्रदर्शित एव नैगमस्य सामान्य-
ग्राहिणः संप्रगृहेऽन्तर्भूतत्वात् विशेषग्राहिणश्च व्यवहारे इति नैगमाभावादिति द्रव्यप्रतिपादकनय-
प्रत्ययराशिमूलव्याकरणे द्रव्यास्तिकः शुद्धाऽशुद्धतया व्यवसितः ।

[पर्यायास्तिकनयनिरूपणम्]

[१ सदद्वैतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः]

अत्र पर्यायास्तिक ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवंभूतनयप्रत्ययराशिमूलव्याकरणी शुद्धाऽशुद्धतया
व्यवसितः पर्यायलक्षणविषयव्यवस्थापनपरो द्रव्यास्तिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्तिं प्रतिक्षि-
पति—यदुक्तं द्रव्यास्तिकेन ‘सर्वमेकं सत् अविशेषात्’ तत् किं भेदस्य प्रमाणवाधितत्वादेकमुच्यते,
आहोश्चिदभेदे प्रमाणसद्भावात् ? न तावद् भेदस्य प्रमाणवाधितत्वम् यतः प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं १०
भेदमुपोद्बलयति न पुनस्तद्वाधया प्रवर्त्तते, भेदमन्तरेण प्रमाणेतरव्यवस्थितेरेवाभावात् । प्रमाणं
च प्रत्यक्षानुमानादिभेदेन भिन्नं सद् भेदसाधकमेव न पुनस्तद्वाधकम् । तथाहि—प्रत्यक्षं तावद्यथु-
र्व्यापारसमनन्तरभावि यस्तुभेदमधिगच्छत् उत्पद्यते यतो भेदो भाव एव तं चाधिगच्छता-
ऽध्यक्षेण कथं भेदो न अधिगतः ? यच्चोक्तम्—‘भेदस्य कल्पनाविषयत्वम्’ इदमस्माद् व्यावृत्तम्
इत्येवं तस्य व्यवस्थापनात् अभेदस्तु निरपेक्षाध्यक्षधीसमंधिगम्यः’ इति, तदयुक्तम् । ‘इदमनेन १५
समानम्’ इत्यनुगतार्थप्रतिभासस्येतरस्यपेक्षस्य कल्पनाज्ञानमन्तरेणानुपपत्तेरभेद एव कल्पना-
ज्ञानविषयः भेदस्तु परस्परऽसंमिश्रयस्तुयलोद्भूततदाकारसंवेदनाधिगम्यः तदाभासाध्यक्षस्या-
नुभवसिद्धत्वात्, अध्यक्षस्य भावग्रहणरूपत्वाच्च । भावाच्च स्वस्वरूपव्यवस्थितयो नामानं परेण
कल्पनाज्ञानमन्तरेण योजयन्ति, एवं परस्परऽसङ्कीर्णरूपप्रतिभासतो भावानां व्यवहाराङ्गता
नान्यथा । तदुक्तम्—‘अनलार्थेनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेत् नापि प्रतिष्ठेत्’ [] १२०
पुनरयुक्तम्—‘तत् परिच्छिन्नं नति अन्यद् व्यवच्छिन्नं नति प्रक्रान्तराभावं च सूचयति’ [] इति ।
एतेन ‘आहुर्विधात् प्रत्यक्षम्’ इत्यादि पराकृतम् । यतो विधातृत्वं किं प्रत्यक्षस्य भावस्वरूप-
प्राहित्वम्, आहोश्चिदन्यत् ? यदि भावस्वरूपप्राहित्वम् न तर्हि भेदग्रहणस्य विरोधः भेदस्य
तद्वपत्वात् । गथान्यत्, तन्न; तस्य स्वभावानिर्देशात् । अथ वस्तुन्तराद् वस्तुन्तरस्यान्यत् प्रत्यक्षं
न प्रतिपादयति, तदप्यसत्, भावानां सर्वतो व्यावृत्तत्वात् तथैव चाध्यक्षे प्रतिभासनात् । तथाहि—२५
पुरोव्यवस्थिते घट-पट्टादिके यस्तुनि चञ्चुर्व्यापारसमुद्भूतप्रतिनियतार्थप्रतिभासादेव सर्वसौदन्यतो
भेदः प्रतिपन्नोऽध्यक्षेण अन्यथा प्रतिनियतप्रतिभासायोगात् । न ह्यघटरूपतयोऽपि प्रतिभासमानो
घटः प्रतिनियतप्रतिभासो भवति, अघटरूपपदार्थोप्रतिभासने च तत्र कैयं न ततो भेदप्रतिभासः
स्यात् ? नहि तदात्मा भवति, स्वस्वभावव्यवस्थितः सर्वभायानाम्, अन्यथा सर्वस्य सैवंनोपयोगा-
दिप्रसङ्ग इति अन्याप्रतिभासनमेव घटादेः प्रतिनियतरूपपरिच्छेदः । यदि पुनः प्रतिनियतरूप-३०
परिच्छेदेऽपि नान्यरूपपरिच्छेदेऽस्तदा प्रतिनियतरूपपरिच्छेदस्याप्यपरिच्छेदप्रसङ्गः । तथाहि—घटरूप-
(५)प्रतिनियताध्यक्षप्रत्ययेनोप्यघटरूपविवेको नाधिगतो यदि तदाऽघटरूपमपि घटरूपं स्यादिति च

१-यप्रस्तरमूल-आ० । २ घृ० २७२ पं० १७ । ३ प्रमेयक० घृ० १८ प्र० पं० १५ । ४ भाव-
स्वभाव एवं (एतं) चाधि-५० वा० नि० । ५ घृ० २७२ पं० १९ । ६-इत्येव त-मां० । ७-ममिग-
वा० वा० । ८-ममिगम्यत इति आ० हा० वि० । ९-सस्य घेत-हा० । १०-क्षक-मां० मां० नि० ।
१०-स्तु परासंमि-आ० हा० वि० । ११-च्छिन्नदन्व-मां० मा० हा० वि० । १२-च्छिन्नदन्व-आ० ।
१२ घृ० २७३ पं० १७ । १३-स्याद्यपि प-मां० मा० । १४-वस्यात-वा० वा० । १५-ततस्त तस्य मा० मां० ।
१६-सादेवमन्य-मां० आ० हा० वि० । १७-सादेकमन्य-मा० । १८-क्षेणा प्र-आ० हा० वि० । १९-या
प्र-मां० मां० । १९ कथं ततो भेदः प्रति-वा० वा० । कथं भेदप्रति-हा० वि० । कथं भेदः प्रति-आ० ।
२०-ति स्वभा-आ० वा० वा० । २१ सर्वत्राप्रयो-मां० मा० । २२-नः प्रतिनियतरूपपरिच्छेदस्तदा वा०
वा० हा० । २३-दः सदा मां० मां० । २४ घट्टादिरूपं वा० वा० नि० । २५-ना घ-वा० वा० ।

प्रतिनियतघटरूपप्रतिपत्तिः स्यात् । ततश्च य एष कस्यचित् प्रतिनियतपदार्थदर्शनात् क्वचित् प्राति-
परिहाराथं व्यवहारः स न स्यात् । न च तत्राऽसतो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः अप्रतिभासने च
कथं न ततः प्रतिभासमानरूपस्य विवेकप्रतिभासः ? न च भेदः कल्पनादानविषयः अवाधितानुभव-
गोचरत्वात् । अत एव 'इतरेतराभावरूपत्वाच्च भेदः प्रत्यक्षविषयः' इति प्रत्युक्तम् भावरूपग्रहणे
५ इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात् ।

अनुमानागमयोः स्वरूपस्य तु भेदनिवन्धनत्वाच्च भेदवाधकता । एवं प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणद्वि-
प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति न प्रमाणनिश्चये भेदेऽवाधितत्वाद् भेदस्याभेदाभ्युपगमो युक्तः ।

यदपि 'देश-कालाऽऽकारभेदैर्भेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते' इत्याद्युक्तम्, तदप्यसङ्गतमेव ।
'अभेदप्रतिपत्तावप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-अभेदोऽपि पदार्थानां यदि देशभिदात् तदाऽनवस्था-
१० दिद्रूपणं समानम् । किञ्च, भिन्नदेशसम्बन्धितया प्रतिभासमानानां घट-पटादीनां सद्रूपतया
सर्वेषां प्रतिभासनात् तस्याश्च सर्वत्र सर्वदाऽप्रत्ययायादवाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्
घटादिभेदानां च प्रत्ययनाद् देशान्तरादौ वाधितप्रत्ययगम्यत्वादपारमार्थिकत्वमभ्युपगतम्,
तत्रैकदेशस्थघटादिभेदाध्यक्षप्रतिपत्तिर्काले र्थत (त्) स्वरूपं तद्भेदपरिप्यक्तवपुः परिस्फुटमध्यक्षे प्रति-
भाति न तद् देशान्तरस्थघटादिभेदपरिगतमूर्तितया प्रतिभाति, तत्र तद्देशानामसंश्लिधानेन प्रति-
१५ भासायोगात् तद्वप्रतिभासने च तत्परिप्यक्तताऽपि तस्य नाधिगतेति कथं देशान्तरस्थभेदादुपगतत्वं
तस्य भातम् ? यदेव हि स्पष्टदृगवगतं तद्भेदनिष्ठं तस्य रूपं तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यदेशभेदादु-
गतस्य तद्देशानां स्पर्शिनः स्वरूपस्यासम्भवात् सम्भवे वा तस्य दृश्यसमावासे भेदप्रसङ्गात्, तदेकत्वे
सर्वत्र भेदप्रतिहतेरनानेकं जगत् स्यात् । दर्शनपरिगतं च तद्देशभेदकोडीकृतं सद्रूपं न भेदान्तर-
परिगतमिति न तदस्ति । यदि तु तदपि भेदान्तरपरिगतं सद्रूपमाभाति तथासति सकलदेशपरिगता
२० भेदाः प्रतिभासन्ताम् । अथ न प्रथमदेशभेदप्रतिभासकाले देशान्तरपरिगतभेदसम्बन्धिसद्रूपत्व-
माभाति किन्तु यदा भेदान्तरमुपलभ्यते तदा तद्गतं सद्रूपं च समाभातीत्यभेदप्रतिपत्तिः पश्चाद् भव-
तीति, पतदप्युक्तम् । यतो भेदान्तरप्रतिभासेऽपि तत्कोडीकृतमेव सद्रूपपर्यैमिति न पूर्वभेदसं-
श्लिष्यतया तस्याधिगतिः, पूर्वभेदस्याऽसन्निहिततयाऽप्रतिभासने तत्परिप्यक्तवपुः सद्रूपस्यापि दर्शना-
तिशान्तत्वात् कथमपरापरदेशभेदसमन्वयिसद्रूपत्वावगमः सम्भवी ?

२५ अथ प्रत्यभिज्ञानादन्यपि सद्रूपत्वं भिन्नदेशभेदेषु प्रतीयते तदा वक्तव्यं केयं प्रत्यभिज्ञा ?
यदि प्रत्यक्षम् तत् कुतस्तद्व्यसेयं सद्रूपत्वमपरापरदेशघट-पटादिभेकं लिख्यति ? अपाक्षव्यापा-
राद्रुपजायमाना प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम् ? भेदग्राहिणो विकल्पव्यतिशान्तमूर्तिसंविदादर्शन-
स्याप्यक्षमभवत्वेनैवाऽप्यक्षत्वं भेदादिभिरप्यभ्युपगम्यते तदत्रापि समानम्, असदेतत् । यद्यक्ष-
व्यापारसमासादितचपुरेण प्रतीतिः तथासति प्रथमभेददर्शनकाल एवापरादेशभेदसमन्वयिसद्रू-
३० पपरिच्छेदोऽस्तु । अथ तदा स्मृतिविरहाद्यैकत्वावगतिः, यदौ त्वपरादेशभेददर्शनमुपजायते तदा
पूर्वदर्शनाऽऽहितसंस्कारप्रबोधप्रभववृत्तिसहकृतमिन्द्रियमभेददर्शनमुपजनयति, तदप्यस्तु । यतः
स्मृतिसहायमपि लोचनं पुरः सन्निहित एव घटादिभेदे तत्कोडीकृतसद्रूपत्वे च प्रतिपत्तिं जन-
यितुमशक्यं न पूर्वदर्शनप्रतिपक्षे भेदान्तरे, तस्याऽसंश्लिधानेनाऽतद्विषयत्वात् गन्धस्मृतिसं-
स्कारलोचनयत् 'सुरमि द्रव्यम्' इति प्रतीतिरिति गन्धवद्भवे । तत्र सद्रूपत्वप्रतिपत्तिरत्र भेदे स्फुट-
३५ वपुः प्रतिपत्तिमिति सन्वते । अथेन्द्रियवृत्तिर्न स्वरणसमवायिनी करणत्वात् इति नास्ती

१-निश्चिते वि० सं० । २-त्वाद्भेदस्याभ्युप-ना० वा० । ३-पृ० २७३ पं० १९-पृ० २७४ पं० २५ ।
४-तत्रैक-आ० । ५-काले त्वरूपं तद्भेद-वा० वा० । ६-यत् सद्रूपत्वं त-गां० गां० । ७-स्थपटादि-
गां० गां० वा० । ८-द्रव्यत्व-आ० । ९-लदेशाप-गां० गां० । १०-पत्वं नामा-हा० वि० ।
११-त्वमाभाति न गां० गां० । १२-पत्वभिन्नदेश-गां० गां० । १-पत्वं देश-आ० हा० वि० । १३-क्षं कु-
आ० हा० वि० । १४-स्मृतिसहकारि-गां० गां० । १५-दा च प-गां० गां० । १६-ददर्शनमुप-गां०
गां० । १७-दे न को-आ० । १८-पञ्चमे-गां० गां० वा० वा० । १९-तस्य सन्नि-गां० गां० विना ।
२०-सहायलो-गां० गां० । २१-पक्षि-गां० गां० विना । २२-तत्र स्व-वा० वा० आ० विना ।
३-पञ्चमसि-गां० । १-पक्षिमसि-आ० हा० वि० वा० वा० ।

प्रतिसन्धानविधायिनी पुरुषस्तु कर्तृतया स्मृतिसमवायी तेन चक्षुषा परिगतेऽर्थं तद्वर्ति-
तपूर्वमेवात्मसात्कृतसद्वृत्तत्वं संधास्यति, तदप्यसत्; यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतयैकत्वं प्रतिपत्तुं
समर्थः किन्तु दर्शनसव्यपेक्षः दर्शनं च न प्रत्यक्षं पूर्वापरकालभाज्यपरापरदेशव्यवस्थितघट-पटादि-
भेदकोडीकृतसन्मात्रभेदग्रहणमिति न तदुपायतः आत्माप्यभेदप्रतिपत्तिसमर्थः । यदि पुनः दर्शन-
निरपेक्ष एवात्मा अभेदग्राहकः स्यात् तदा स्वाप-मद-सूच्छाद्यवस्थायामपि तस्य सद्भावाभ्युपगमा- ५
दभेदप्रतिपत्तिर्भवेत्, न च स्मरणसव्यपेक्षोऽसौ तद्ग्राहकः स्मरणस्य बहिरर्थं प्रामाण्यानुपपत्तेः ।
गृहीतार्थाध्यवसायि हि स्मरणम्, न चाभेदः पूर्वापरप्राप्यक्षध्विगत इति न स्मरणस्यापि तत्र प्रवृत्ति-
र्युक्तिमती । न च प्रत्यभिज्ञानसव्यपेक्षोऽसौ तत्र प्रवर्तते इति कल्पना सद्गता, प्रत्यभिज्ञानस्य
देशभिन्नघट-पटादिपरिष्वक्तसद्रूपाभेदावगमहेतुत्वेन निषिद्धत्वात् । न चात्मनोऽपि व्यापित्वं सिद्धम्,
तस्य पूर्वं निषिद्धत्वात् । तत्र देशाभेदादभेदः सन्मात्रस्य कुतश्चित् प्रमाणादवगन्तुं शक्यः । १०

नापि पूर्वापरकालसम्बन्धित्वं सन्मात्रस्याभेदः प्रत्यक्षविषयः । तथाहि-प्रत्यक्षं पूर्वापरविविक्त-
वर्तमानमात्रपरिच्छेदस्वभावं न कालान्तरपरिगतिमुद्योतयितुं प्रभुरि(भु इ)ति न तदवसेयोऽभेदः ।
अध्यक्षमात्रपरिगतमेव चैत्सरूपं गृह्यत इति तदेवास्तु । तर्थाहि—उपलम्भः सत्तोच्यते उपलब्धिश्च
सर्वाक्षान्वया वर्तमानमेव रूपमुद्गासयति अक्षस्य वर्तमान एव व्यापारोपलम्भात् तदनुसारिणी^{१३}
चाध्यक्षप्रतीतिरक्षगोचरमेव पदार्थस्वरूपमुद्गासयितुं प्रभुरिति दर्शनविषयो वर्तमानमात्रं सति १५
स्थितम् । अथापि स्यात् यद्यध्यक्षानुसारिणि दर्शनोद्भेदे साम्प्रतिकरूपप्रतिभासस्तथापि कथमध्यक्षाव-
सेयः पूर्वापरक्षणभेदः ? मध्यमक्षणेन परमाणोरण्यन्तराल्यकालानुलितमूर्तिः क्षणभेदः स चाध्यक्षस्य
मध्यक्षणदर्शित्वेऽपि न तद्गम्यः सिद्ध्यति, न सदेतत्; यतो यस्य न पूर्वत्वम् नाप्यपरकालसम्बन्धः
समस्ति स पटाकृतपूर्वापरविभागः क्षणभेदव्यवहारमासादयति, न हि पूर्वापरकालस्थायितर्योऽपृष्टा-
माणो भौवोऽभेदव्यपदेशभाष्य भवति । कालान्तरव्यापितामनुभवन्तो हि भावा 'नित्याः' 'अभेदिनो २०
वा' इति व्यपदेशनाकृत्यमासादयन्ति । न च तत्राध्यक्षप्रत्ययः प्रवर्तते, भावि-भूतकालतायामनुमान-
स्मृत्योरेव व्यापारदर्शनात् । तर्थाहि—'इदं पूर्वं दृष्टम्' इति स्मरणमवस्यति जनस्तथास्मिन्नावस्था-
दर्शनात्, भाविकालस्थितिमधिगच्छत्यनुमानात् दर्शनपथमवतरतोऽर्थस्येति न परिस्फुटसंवेदनप-
रिच्छेद्यः कालभेदः । न हि भूतावस्था भाविकालता या स्फुटदर्शा विषय इति कथमध्यक्षगम्योऽभेदः ?
ननु क्षणभेदोऽपि न संविदोहिरयत इति कथं तद्ग्राह्यः ? असदेतत्; यतोऽभेदविपर्ययाः क्षणभेद २५
उच्यते, कालान्तरस्थितिविपर्यये च मध्यक्षणसत्त्वमेव गृह्यता प्रत्यक्षेण कथं न क्षणभेदोऽधिगतः ?
अथ यदि नामाध्यक्षधीरभेदं नाधिगच्छति तदुत्थापितमनुमानं तु प्रत्याययिष्यति । तथाहि-स्मिन्-
घटप्रामर्शानुपलब्ध्य घर्षादिस्थितिमधिगच्छन्ति व्यवहारिणः 'यतो यदि ध्वंसहेतुरस्य न सखि-
हितो भवेत् तदा घर्षादिकमेव स्थास्यति' इति अतो यस्य सहेतुको विनाशस्तस्य तज्जतुसन्निधानम-
न्तरेण स्थितिसद्भाव इति कालभेदः यस्य तु मन्दरादेर्नाशहेतुर्न विद्यते स सर्वदा स्थितिमनुभवती ३०
त्युभयथाप्यभेदोऽनुमानावसेयः, असदेतत्; यतो यत्राध्यक्षे न प्रवृत्तम् नापि प्रवर्तते नापि प्रवर्त्ति-
ष्यते 'अभेदे न तत्रानुमितिः प्रवर्तते । न च कालान्तरस्यापी भावोऽक्षजप्रत्ययेनावगतः यदि
पुनर्वर्त्तमानकालतायमास्यक्षजप्रत्ययः कालान्तरस्थितिमवभासयति तदा स्पष्टदृग्भवत एवाभेद इति
किमनुमानेन ? अथ कालान्तरभाविनाऽध्यक्षेण कालान्तरस्थितिरधिगम्यते, तदप्युक्तम्; यत उत्तर-
कालमाव्यपि दर्शनं तत्कालमेवार्थमधिगन्तुं प्रभुर्न (भु न) पूर्वसत्तावगाहीति कथं तदप्यभेदात् ३५

१-न न च प्र-मां-मां विना । २-हणप्रवणमिति मां मां । ३-दृ २८६ पं १५ ।
४-दृ १३४ पं ३३ । ५-तत्र दे-नां यां विना । ६-भेदाः सन्मात्रस्य-मां मां विना । ७-दक्षयाः
मां मां विना । ८-न परि-आं हां वि० । ९-गतमु-मां मां । १०-यस्तुस्य-मां मां ।
११-थाप्युप-आं हां वि० । १२-धी चाध्य-वि० विना । १३-मात्रमिति स्थि-
मां मां विना । १४-नस्याप-मां मां । १५-क्षणभेदः स चाध्य-मां मां । १६-क्षणभेदा चाध्य-आं ।
क्षणभेदात् स चाध्य-हां वि० । १७-या गृ-मां मां । १८-भावो भेदव्यपदेशभाष्य न भ-आं ।
१९-पूर्वद-मां मां । २०-तु भेदमर्थानां प्र-मां मां । २१-ते अभेदेन न तत्रा-मां मां । २२-ते भेदेन
न तत्रा-आं हां वि० । २३-भावय-मां मां विना ।

भाति ? न च वर्तमानाभ्यक्षेण प्रतिभाति यस्तु नि अतीतादिकालसम्बन्धिताधिगमं विना तदभेदाव-
गाः सम्भवति, न चाध्यक्षे पूर्वाऽपरसमयसमन्वयमर्थसत्त्वम्-अविषयत्वाद्-अधिगन्तुमक्षममिति
न तद् उद्भासयतीति सन्देह एव तत्र युक्तः नास्त्यमिति वक्तव्यम्, यत उभयावलम्बी सन्देह
उभयदर्शने सत्युपजायते यथा ऊर्ध्व(ध्वं)तावगमात् पूर्वदृष्टौ एव स्वाधु-पुख्यौ परामुदात्त(न) सन्देहः
५ प्रतिभाति, न च कालान्तरस्यायित्वं कदाचिदप्यवगतम्, तत् कुतस्तत्र सन्देहः ? यः पुनर्भवतां 'काला-
न्तरस्यायो' इति सन्देहः स सदृशापराऽपरार्थक्रियाकारिपदार्थानुसंस्पृशति, 'ते च तथा कचिद दृष्टाः
कचिद्' इत्युभयावलम्बी सन्देहो युक्तस्तत्र । इति यत् प्रतिभाति तत् सकलं क्षणान्तरस्थिति विरहि-
तमिति पदार्थानां सिद्धः क्षणमेदः । अथ ध्वंसहेतुसन्निधिविकलोऽध्यक्षगोचरातिप्रान्तोऽपि पदार्थ-
स्तिष्ठतीति कथं क्षणमेदः ? तथाहि-यद्यपि अध्यक्षोदयो न पूर्वापरकालसंस्पर्शो तथापि तस्यैव
१० तत्रापि सामर्थ्यात् क्षणमेदमिदं तदभावस्तु नाम्युपगन्तुं युक्तः न हि ग्रहणाभावादेव अर्थो न
सन्ति अतिप्रसङ्गात्, असदेतत्, यतः 'किं स्थिरमस्थिरतया यस्तु अक्षजे प्रतिभासे प्रतिभाति
उताऽस्थिरम्' इति सन्देह एव युक्तः । अपि च, स्थिरमूर्तिर्यद्यसौ भावः कथमस्थिरतया दृक्प्रभवे
दर्शनेऽवभासेत ? नहि शुक्लं यस्तु पीततया परिस्फुटेऽदुष्प्रक्षजे प्रत्यये प्रतिभाति तयोः परस्परवि-
रोधात् । एवं न स्थिरमस्थिरतया परिस्फुटदर्शने प्रतिभासेत तोऽ(अतोऽ)स्थिरतया प्रतिभासनाद-
१५ ध्वस्तदृष्टौ त एव क्षणमेदो भाषणम् । न चापेक्षितहेतुसन्निधिर्भाषणं विना शस्त्रभावे न भवतीति
'स्यायिनो भाषाः' इति वक्तुं युक्तम्, यतो न नाशहेतुस्तेषां सम्भवति अदर्शनस्यैवाभावरूपत्वात् ।
आह च-"अनुपलब्धिरसत्ता" [] इति । प्रतिभासमानं च पुरोव्ययस्थिते
यस्तु नि पूर्वापररूपयोर्दर्शनमस्तीति कथं ध्वंसस्य मुद्रादिहेतुत्वम्, मुद्राद्यन्तरेणाप्यदर्शनस्य
सम्भवात् ? न च तदानीमदर्शनमेव नाभाव इति, मुद्राव्यापारानन्तरं तु घटादेरभावः नादर्शन-
२० भावम् । यतः कोऽयमभावो नाम-अस्तमयः, अर्थक्रियाविरहो वा ? यद्यस्तमया तदा पूर्वोपमेद एव
'अदर्शनम्' 'अभावः' इति । अर्थक्रियाविरहोऽप्यभाव एव, स च परिदृश्यमानस्य 'नास्ति' इत्यदर्शन-
योग्य एव विद्यते । तथा चादर्शनमेवाभावः भावादर्शनस्वरूपो नाशः मुद्रादिव्यापारात् प्रापि
भावस्यास्तीति न तज्जन्यो ध्वंस इति 'अदृश्यमानोऽप्यस्ति' इति विरुद्धमनिहितं स्यात् । यद्यपि
'मुद्रापातानन्तरमदर्शने न पुनः' 'केनचिद् दृश्यते घटादिः अक्षव्यापाराभावे तु नरान्तरदर्शने प्रति-
२५ भाति तथा स्वयमप्यक्षव्यापारे पुनरुपलभ्यते मुद्राव्यापारवेलायां तु चक्षुस्मीलनेऽपि न स्वयम्
पुनरुपलभ्यते घा गृह्यत इति तद्वै तस्य नाशः' इति, तदप्यसङ्गतम्, यतः पुनर्दर्शनं किं पूर्वदृष्टस्य,
उतान्यस्येति कल्पनाद्वयम् । यदि पूर्वोधिगतस्यैवोत्तरकालदर्शनम् तदा सिद्ध्यत्यमेदः किन्तु 'तस्यै-
वोत्तरदर्शनम्' इत्यत्र न प्रमाणमस्ति । अथापरस्य दर्शनम् न तदर्थमेदः । अथ यदनवरतमविच्छेदेन
ग्रहणं तद्वै स्थापितग्रहणम्, नन्विच्छेददर्शनं नामानन्यदर्शनम् तथासिद्धम्, परस्परऽसङ्गत-
३० धर्तमानसमयसम्यक् पदार्थप्रतिभासनात् । अथ वर्तमानदर्शने पूर्वैरुपग्रहणम्, ननु न प्रत्यक्षेण पूर्व-
रूपग्रहणम् तत्र वर्तमाने ग्रहणप्रवृत्तस्य तस्य पूर्वैराऽप्रवर्तनात् । न चाऽप्रवर्तमानं तत् तत्र तदवि-
च्छेदं स्वायमासिनोऽवगमयितुं समर्थम् येन नित्यताधिगतिर्भवेत् । वर्तमानग्रहणपर्यवसितं ह्यध्यक्षं
तत्कालार्थपरिच्छेदकमेव, न पूर्वाऽपरयोस्तेन एकताधिगन्तुं क्षम्या । न स्मृतिरेव पूर्वैरुपतां तत्र
सङ्गतयति, सा च स्वग्रहणपर्यवसितव्यापारत्वाद् बहिरर्थमनुद्भासयन्ती न पूर्वापरयोस्तेरवसङ्ग-
३५ क्षमा । तत्र निरुत्तरदर्शनेऽप्यभेदावगतिरध्यक्षतः । न च पूर्वाऽपरदर्शनयोर्भेदप्रतिपक्षार्थसामर्थ्य-
(ध्वं)ऽप्यात्मा वर्तमानसमयसङ्गतस्य पूर्वकालतामधिगच्छति, दर्शनरहितस्य स्वापाद्यवस्थास्य
तस्याप्यभेदप्रतिपक्षसामर्थ्यविकलत्वात् । प्रत्यक्षा च संविद् न पूर्वापरयोर्भेदं तदप्रवृत्तौ चानुमा-
नमपि न तत्र प्रवर्तितमुत्सहते, स्वल्पस्य च प्रामाण्यमिति प्रसङ्गोऽनुपपन्नमिति नात्मापि स्वायित-
मधिगच्छति । न चात्मनोऽप्यात्मा कालान्तरानुगतिमवगमयति, वर्तमानकालपरिगतरथैव परिस्फु-

१-ध्यक्षे प्र-वा० वा० विना । २-यथार्थता-वा० वा० विना । ३ पूर्व दृ-आ० । ४-नतरास्था-
भा० भा० विना । ५-हः खट-भा० गां विना । ६-न्ति इति प्र-भा० मां विना । ७-योयामेद-भा० मां
विना । ८-ति तज्ज-भा० हा० वि० । ९-ति यदता ध्वस्ततीति विरुद्ध-भा० गां । १०-केचि-आ० हा०
वि० वा० वा० । ११ तु दृष्टे-आ० हा० वि० । १२-स्तत्वनसं-आ० हा० वि० । १३-यसामर्थ्याऽप्या-वा० वा० ।
१४-पर्यस्ता-भा० मा० ।

रूपतया तस्यापि प्रतिभासनात् । न च स्वसंवेदेव आत्मनः स्थायितामुद्भासयति, अतीताऽनागतसकलदशावेदनप्रसक्तेः अतीताऽनागतजन्मपरम्परापरिच्छेदः स्यात् । न चातीताऽनागतत्वस्यैव तत्संवेदने न प्रतिभाति तत्सम्यग्धी तु पुमांस्तत्रावभासत इति वक्तुं क्षमम्, यतस्तदवस्थाऽनवगमे तद्यापितया तस्याप्यनवगमात् । वर्तमानदशा हि स्वसंवेदने प्रतिभातीति तत्परिष्कमेवात्मस्वरूपं तद्विषयः भूत-भावविदशानां तु तत्राप्रतिभासने तद्(द्रव्य)त्वेनात्मनोऽप्यप्रतिभासनमिति न स्वसंवेदनादपि तदभेदप्रतिपत्तिः ।

अथ प्रत्यभिज्ञा पदार्थानां स्थायितालक्षणमभेदमवगमयति । ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? अथ 'स एवायम्' इति निर्णयः, नन्वयमपि प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? न तावत् प्रत्यक्षम्, विकल्परूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, अवगतप्रतिबन्धलिङ्गानुद्धृतत्वात् । न चाक्षव्यापारे सति 'स एवायम्' इति पूर्वापरतामुल्लिखन् प्रत्ययः समुपजायत इति कथं नाक्षजः इति घक्यम्, अक्षार्णां पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः—१०
पूर्वापरसम्यग्धिकले वर्तमानमात्रेऽर्थेऽक्षं प्रवर्त्तत इति तदनुसार्यपि दर्शने तत्रैव प्रवृत्तिमत् नातीताऽनागतयोरेति न तत्संवेदनम् । न च 'पूर्वदृष्टमिदं पश्यामि' इत्यध्यवसायादतीतसमयपरिष्कृताववेदनमिति युक्तम्, यतः 'वर्तमानमेव पश्यामि' इत्युल्लेखस्तत्र स्यात् दर्शने तस्य प्रतिभासनात् पूर्वरूपता तु न तत्र प्रतिभातीति—कथमध्यसोल्लेखं विभक्तिं ? इति—न तदवसेया भवेत् । यदि तु पूर्वरूपताऽपि तदवसेया तदा स्मृतिमन्तरेणापि प्रतिभासताम् यतो न पूर्वरूपतैव स्मृतिः—१५
मपेक्षते न वर्तमानतेति घक्तुं क्षमम् तयोरभेदात् । यदि पूर्वता-वर्तमानतयोर्भेदो भवेत् तदा वर्तमानतावभासेऽपि पूर्वरूपता न प्रतिभाता इति स्वप्रतिपत्तौ सा स्मृत्यपेक्षा भवेत् । यदा तु यदेव वर्तमानं तदेव पूर्वरूपम् तदा तद्दर्शने तदपि दृष्टमिति न शरणं फलवत् तत्र स्यात्—नहि दृश्यमाने स्मृतिः फलवती, स्मृतिर्हि व्यवहारप्रवर्तकत्वेन समयोजना, दृश्यमाने चाद्ये दर्शनमेव व्यवहारमुपरचयतीति किं तत्र स्मृत्या ? न च पूर्वरूपता अध्यक्षे न प्रतिभासत इति स्मृतिस्तत्र—२०
सार्थिका; यतः पूर्वरूपताया अध्यक्षाप्रतिभासे सद्भाव एव न सिद्ध्येत्, सद्भावे वा कथं तत्र साधनं (सा न) प्रतिभासेत ? अपि च, इदानीन्तनाक्षजप्रत्ययावभासिनी यदि न पूर्वरूपता स्मृतिरपि कथं तामवभासयितुं क्षमां दर्शनविषयीकृत एव हि रूपे स्मृतेः प्रवृत्त्युपलम्भात् ? पूर्वरूपता तु सती अपि नेदानीन्तनदर्शनावभासेति न स्मृतिगोचरमुपगन्तुमीदृशेति न दृष्टमात्रमेव स्मृतिपथमुपयाति । अथ पूर्वदर्शनेन पूर्वरूपता विषयीकृतेति स्मृतिरपि तां परामृशति, असदेतत् । पूर्वरूपतायाः पूर्वे—२५
दर्शनेनाप्यपरिच्छेदात्, यतः सकलमेवाध्यक्षं वर्तमानमात्रावभासं परिस्फुटं संवेद्यत इति वर्तमानतामात्रमध्यक्षविषयः । ननु यदि पूर्वरूपता नाध्यक्षगोचरः कथं स्वयंते ? न ह्यदृष्टे स्मृतिरुपपन्ना, नेतत् । दृष्टमेव हि सकलं नीलादिकं स्मृतिरुल्लिखति स्वयंमाणं स्फुटं चाकारमपह्नाय नाम्ना कचिच्च पूर्वरूपता स्मृतौ भाति अन्यत्र वा संवेदने, केवलं स्वयंमाणोऽर्थः 'पूर्वः' इति नाममात्रमनुभवति वर्तमानमपेक्ष(स्य) 'पूर्वः' इति नाममात्रकरणात् । न च यथा स्फुटाध्यक्षप्रतिभासित्यपि क्षणभेदे—३०
तत्र व्यवहारप्रवर्तकमनुमानं फलवत् तथा पूर्वरूपे दृश्यमानेऽपि वर्तमानदर्शने तत्र व्यवहारकारितया स्मृतिः फलवतीति वक्तुं युक्तम्, यतो विद्युदाद्यव्यवस्थेऽपि प्रतिक्षणं दृश्यत्प्रतिभासोऽनुभूयते पूर्वरूपता तु स्मृतिमन्तरेण न कचित् प्रतिभाति येन क्षणिकत्ववदनुभवविषयत्वेऽपि प्रतिक्षणं स्मृतिर्व्यवहारमुपरचयन्ती तत्र सफला भवेत् । किञ्च, वर्तमानवस्तुनि दर्शनाद् यदि पूर्वरूपतायां स्मृतिर्भवेत् भाविरूपतायामपि भवेत् अभेदात् । तथाहि—मिश्रवस्तुनि तस्योपलम्भो—३५
नास्तीति तत्र स्मृतिर्न भवेदिति युक्तम्, अमिश्रे तु पूर्वरूपतैव भाविरूपता दर्शनेनाऽनुभूतेति पूर्वरूपतायामिव मरणावधिसकलभाविरूपतायामपि स्मृतिर्भवन्ती केन चार्थेन अभेदेनानुभूतत्वाविशेषात् ? न च पूर्वमनुभूतमपि पुनर्दर्शनोदये स्मृतिपथमुपयातीति पुनर्दर्शनसद्भावं स्मृतिहेतुः, पूर्वदृष्टे गिरिशिखरादाविदानीमनुभवाभावेऽपि स्मृतेरुदयदर्शनात् । यदि पुनः स्मृतिरिदानीन्तना-

१-त्मनि स्या-मां० मां० । २-स्यास्तत्सं-मां० मां० विना । ३-ने प्र-मां० वा० । ४-मानमनव-
शा० । ५-रमु-मां० मां० वा० वा० । ६-णां पूर्वा-मां० मां० वा० वा० । ७ यतो वर्तमानता स्मृति-
मपेक्षते स्वप्रतीतो नेदानीन्तनरूपतेति वक्तुम् मां० मां० । यतो न वर्तमानता स्मृतिमपेक्षा न च
पूर्वरूपतैव स्मृतिमपेक्षते इति वक्तुम् वा० वा० । ८ सा ध न प्रतिभासेवापि च वा० वा० ।
९ स्मृतिप्र-मां० मां० । १०-ति द-मां० वा० । ११-नपेक्ष-आ० । १२ दर्शानु-आ० ।
४० त० ३५

इव प्रतिभासभेदाद् भेदः । प्रत्यभिज्ञा त्वभेदाप्यवसायिनी प्रतिभासभेदेन बाध्यमाना त्वनपुनर्जा-
तकेशादिष्विव भ्रान्तेति न तत्प्रतिपाद्योऽभेदः पारम्पर्यार्थिकः । न च यत्रोऽविच्छिन्नं दर्शनं
यद्विषयमवतरति तत्र प्रतिभासभेदाभावात् कथं पौर्वापर्याय(य)भेदावगम इति वक्तव्यम्, यतः
प्रतिभासमानतैव पदार्थानां सत्ता । यदाह—“उपलब्धिः सत्ता सा चोपलभ्यमानवस्तुयोग्यता
तदाश्रया वा ज्ञानवृत्तिः” [] इति । तत्र यदि क्षणिकं दर्शनम् तथासति ५

तत्र स्फुटप्रतिभासस्यार्थस्य क्षणभेद एवाऽवभाति न क्षणाभेदावगमः । यतः क्षणिकं दर्शनं
स्वकालमर्थमवगन्तुं क्षमम् न कालान्तरपरिष्वक्तम्, तस्य तदानीमभावात् । न हि यदा यदास्ति
तदा तत् तत्कालमर्थमवगच्छति, सकलातीतपदार्थग्रहणप्रसङ्गात् । अतोऽविच्छिन्नदर्शनेऽपि
प्रतिफलमपरापरज्ञानप्रसवैरवगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च दृगेव प्रतिक्षणमपरापरा अर्थवस्त्व-
(र्थस्त्व)भिन्न एवेति वक्तव्यम्, दृग्भेदादेव दृश्यमानस्यार्थस्य भेदसिद्धेः । तथाहि—यदैका दृक् १०
स्वकालवर्धिमर्थसत्तां वेत्ति न तदा परा यदा चापरोत्तरकालमर्थमवगमयति न तदा पूर्व्वेति
न तत्प्रतिभासितत्वम्—यतो वर्तमानसंविद्यस्तीति तदुपलभ्यमानतैवास्तु न तु पूर्व्वदृगुपलभ्यमा-
नैता—अतश्चोपलम्भभेदादुपलभ्यमानताभेदः । न च पूर्वाऽपरदर्शनोपलभ्यमानता भिन्नैव उपलभ्य-
मानं तु रूपमभिन्नम्, यतो यदा पूर्वाऽपलभ्यमानतायुक्तोऽर्थः प्रतिभाति न तदोत्तरोपलभ्यमानता-
सङ्गतः, यदा चोत्तरोपलभ्यमानता(त)या परिगतो वेद्यते न तदा पूर्वाऽपलभ्यमानतयेति कथं पूर्वाप- १५
रोपलम्भोपलभ्यमानस्य रूपस्य न भेदः ? न चोपलभ्यमानताऽतिरिक्तमुपलभ्यमानं रूपमस्ति, तथाऽ
ननुभवात् । अतः कथं नोपलभ्यमानताभेदादपि तद्भेदः ? तत् स्थितमविच्छिन्नविशददर्शनपरम्पर-
यामपि प्रतिक्षणमर्थभेदः । प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्व(नात्त्व)भेदोऽप्यारोप्यमाणो दलितपुनरुदितनखशि-
खरादिष्विव प्रतिभासभेदेनापाक्रियमाणो न चास्तवः । न चापरापरसंविन्मात्रव्यतिरिक्तसिद्धान्तै-
नोऽभावे क्रमवत्संवेदनभावादर्थक्रमस्याप्यभाव इति, यतोऽनेकत्वे सति यथा पूर्वाऽपरयोरुपलब्धयोः २०
क्रमस्तथा दर्शनयोरप्यनेकत्वमस्तीति कथं न क्रमः ? न चानेकत्वं न प्रतीतिविषयः एकत्वप्रतिभासा-
भावप्रतिभासस्थानेकत्वप्रतिभासरूपत्वात् तस्य च संवेदनसिद्धत्वात् । न च कालमन्तरेण पौर्वाप-
र्याभार्यादनेकत्वमात्रमवशिष्यत इति कथं क्रम इति वक्तुं युक्तम्, यतो भेदाविशेषेऽपि दृश्यमान-
स्वर्यमाणतया पौर्वापर्यसङ्गावात् क्रमसङ्गतिरिच्छेदः । यद्वा हेतुसन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रमः
कार्याणाम् तत्सन्निधानाऽसन्निधानेऽपि हेतुसन्निधानाऽसन्निधानात् इत्यनादिहेतुपरम्परा अतस्त- २५
त्त्वभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन तस्याप्यन्यकालापेक्षे क्रमेऽनवस्था, सतः क्रमे पदा-
र्थानामपि स ह्यत एव युक्तः । तदेवं क्रमेणोपलभ्यमानमपरापरस्वभावमिति सिद्धः स्वभावभेदः ।
न च क्षणिकेऽपि संवेदने गुणपत् पदार्थज्ञातं प्रतिभाति न क्रमेणेति न क्षणभेदः यतोऽनेकक्षण-
स्थितिः कालाभेदलक्षणं नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यतो यदैका क्षणस्थि-
तिरवभासते यदि तदैव द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्विविक्ता प्रतिभाति तथासति क्षणद्वयस्य परस्पर- ३०
विविक्तस्य युगपत् प्रतिभासनात् कथं नित्यतालक्षणः कालाभेदः ? अथ तैद्व्यव्यतिरिक्ता क्षणान्तर-
स्थितिः प्रतिभासते, तत्राप्याद्यक्षणस्थितिरूपतया वा द्वितीया प्रतिभाति, यद्वा द्वितीयक्षणस्थितिरू-
पतया आद्यक्षणस्थितिरिति कल्पनाद्वयम् । तत्राप्ये पक्षे प्रथमक्षणस्थितिरैव प्रतिभातीति न पृथ्वापरक्ष-
णाभेदः । द्वितीयेऽपि विकल्पे क्षणान्तरस्थितिरैव प्रतिभाति नाद्यक्षणस्थितिप्रतिपत्तिर्भवेत् । अथैकक्ष-
णस्थितिर्नाद्यभाति सर्वदा स्थितिरवभासनात्, नन्वेकक्षणस्थितिप्रतिपत्त्यभावे कथमनेकक्षणस्थितिस- ३५
द्गतरूपप्रतिपत्तिरिति क्षणिके दर्शने क्षणावस्थानमेव प्रतिभातीति तदेव सँदु(दस्तु) न कालान्तरस्थि-

१ यत्र वि-भां० मां० । २-च्छिन्नं च द-वा० वा० हा० वि० । ३ अतो वि-आ० हा० वि० ।
४-तिसकलपरा-आ० हा० वि० । ५-तिकमलपरापरप्रमवैरव-वा० मां० । ५-चधिसर्वसत्तां आ० हा०
वि० । ६-सित्वम् वा० मां० । ७-नतामे-आ० हा० वि० । ८-नताऽतसोपलम्भभेदादुपलभ्यमानमे-वा०
मां० । ९-तापरि-भां० मां० विना । १०-तो विद्य-आ० हा० वि० । ११-परोपलभ्यमानस्य वा० मां० ।
१२-मानक-आ० हा० वि० । १३-स्ति यथाऽनुम-वा० मां० । १४-ज्ञाततत्त्वभेदाध्या-आ० हा० वि० ।
१५-न चापरसं-वा० मां० आ० । १६-त्मनोऽविक्र-मां० मां० विना । १७-चादेकत्व-आ० हा० वि० ।
१८-तस्तत्सदभा-आ० हा० वि० । १९-तदैव क्र-हा० वि० । तथैव क्र-वा० मां० । २०-क्षणिकस्य सं-
मां० मां० । २१-तद्व्यति-हा० । तद्व्यति-वा० मां० । २२-स्थितिरैव-वा० मां० विना । २३-सद न
मां० मां० । सद-न आ० हा० वि० ।

नुभवाभावेऽप्युपजायते तर्हि भाविदर्शनपरिगतेऽपीदानीन्तनदृक्संस्पर्शभाजि स्मृतिरुदीयताम् ।
 अधापि पूर्वरूपता पूर्वमनुभूतेति इदानीन्तनदर्शनाभावेऽपि पूर्वतामात्रे स्मृत्युदयः । नन्वेवं पूर्वता-
 मात्रमेव पूर्वदर्शनावगतम् नेदानीन्तनरूपव्यापितयापि तद् अवगतं स्यात् । तत्र पूर्वाऽपररूपतयो-
 रेकतावगमः सिद्धः । न च पुनर्दर्शने सति 'स पचायं मया यः प्राक् परिदृष्टः' इति प्रतिपत्तेरभेदा-
 ५ वगमः पूर्वाऽपरयोः यतः पूर्वाऽपरार्थ्यां प्रत्ययार्थ्यां न पूर्वापररूपग्रहणम् सर्वस्य स्वकालावधिपदार्थ-
 स्वरूपग्राहकत्वाद् दर्शनस्य । न च तत्कालभाविस्वरूपं पूर्वं परं वा भवितुमर्हति, साम्प्रतिकरूपव्य-
 वहारोच्छेदप्रसक्तेः । न च 'साम्प्रतिकरूपं पूर्वं मया परिदृष्टम्' इति निश्चयो युक्तः तस्य चैतथ्य-
 प्रसङ्गात् । नन्वेवं पूर्वरूपता वर्तमाने रूपे कथमवसीयते 'इदं मया पूर्वं दृष्टम्' इति भेदसद्भावात् ?
 तर्ह्यभेदेऽपि कथं वर्तमानस्य रूपस्य पूर्वदृष्टताऽवगमः ? पूर्वदृष्टत्वात् इति न वक्तव्यम् ; यतो दृष्टता
 १० पूर्वदर्शनगोचरीकृतं रूपम् तद्दर्शने चेदानीमतीततयाऽसत् तद्दृष्टताप्युपरतेति नाऽसती वर्तमान-
 दर्शनपथमवतरतीति । न च तद्दर्शने प्रच्युते तद्दृश्यमानताप्युपरतेति न सा साम्प्रतिकदर्शनाय-
 सेया, दृष्टता तत्पक्षेति वर्तमानदर्शनावसेया, यतो यदि दृष्टता पदार्थानां तदात्वे सन्निहिता तदा
 यथा नीलता सन्निहिता तदानीमनुत्पन्नेऽपि पूर्वदर्शने प्रतिभाति तथा दृष्टतापि सकलतनुभूताम-
 नुत्पन्नेऽपि पूर्वदर्शने स्फुटपुष्पि दर्शने प्रतिभासताम् न किञ्चित् पूर्वदर्शनस्मरणेन ? एवं च येना-
 १५ प्यसावर्थः पूर्वांशवगतः सोऽपि दृष्टतामवगच्छेत् । ततो 'नीलादिकमेतत्' इति पश्यति 'पूर्वदृष्टम्'
 इत्येतच्च स्मरणादध्यवस्यति न तु 'पूर्वदृष्टमेतत्' इत्येका प्रतीतिः । न तु 'इदं प्रतिभासमानमतीतसमये
 मया दृष्टम्' इत्येवं स्मृतिरनुभूयते न च पूर्वदृष्टताऽनुभवव्यतिरेकेण दृश्यमानस्य स्मृतिः सम्भवत्ये-
 यमाकारा, असदेतत् ; यतो 'दृष्टम्' इति मतिः स्मृतिरूपमासादयन्ती तत्कालावधि दर्शनविषयम-
 ध्यवस्यन्ती लक्ष्यते न तु (न तु) वर्तमानकालपरिगतमर्थस्वरूपमधिगच्छति ; वर्तमानकालतां तु
 २० दर्शनमनुभवति पूर्वरूपासङ्गतामिति न काचित् प्रतिपत्तिरस्ति या वर्तमानं 'पूर्वं दृष्टम्' इत्यव-
 गच्छति । तत्र प्रत्यभिज्ञाऽपि पूर्वापरयोरभेदमधिगन्तुं समर्था ।

अथ असद्वर्शनविरतावप्युपलभ्यते घञोपलदिरथो नरान्तरेणेत्यभिज्ञः, नैतत् सारम् ।
 महर्शेनानु(नाप)गमे नैरान्तरदर्शनमवतरतीति नाथ किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तथाहि-न प्रत्यक्षं पर-
 २५ दृग्गोचरमर्थमवगमयितुमलम् परदृष्टोऽनवगमात्, तदनवगमे च तत्प्रतिभासितव्यस्याप्यनवगतेः ।
 न च तद्विषयव्यवहारदर्शनात् परोऽपि 'इदमर्थजातं पश्यति' इत्यनुमानात् परदृष्टतां स्वदर्शनविष-
 यस्य प्रतिपद्यते जनः अनुमानेनाभेदाऽप्रतिपत्तेः । तच्च सदृशव्यवहारदर्शनादुदयमासादयत् स्व-
 दृष्टतुल्यतां परदृग्निषयस्यावगन्तुमीशं न पुनरभेदम्, यथा धूमान्तरदर्शनादुद्भवत्यनुमितिः पूर्वव-
 नसदृशं दृष्टान्तरमध्यवस्यति न पुनस्तमेव दृष्टेनविशेषम् सामान्येनानध्यपरिच्छेदात् । यदि पुनः
 ३० सदृशव्यवहारदर्शनात् स्व-परदृष्ट्याभेदावगमस्तदा रोमाञ्चलक्षणतुल्यकार्यदर्शनात् स्व-परमु(सु)-
 रमाभेदावगमितिप्रसक्तिः । अथ पुलकोद्गमादौ तुल्येऽपि सन्तानभेदात् भेदः स्व-परस्येतीति । न तु
 सन्ततरेपि कुतो भेदः ? यद्यपरसन्ततिभेदात् तदाऽनवस्था । अथ स्वभावभेदात् सन्तानभेदः तथा-
 सति तुल्यमपि स्वरूपभेदाद् अभ्यताम्, यथैव च स्वरूपभेदात् स्व-परसन्ततिपत्तिः तुल्यस्य भेदः
 तथा कालभेदात् स्व-परदृष्ट्यर्थस्य किं न भेदः ? न च परस्परपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेः स्व-परसन्त-
 तिवर्तिन्याः प्रीतेर्भेदः, अर्थस्यापि स्व-परदृष्ट्याऽयुगपदन्योन्यपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेर्भेदप्रसक्तेः । यतो
 ३५ यदा स्वदृग्गोचरचारी न तदा परदृष्टि प्रतिभाति यदा चोत्तरसमये परसंवेदनमवतरति न तदा
 स्वसंवेदनमिति कथं न भेदः ? अतो विच्छिन्नदर्शनस्यार्थस्य पुनर्दर्शने दलितोद्गतनखशिखरदर्शनं

१ पूर्वरूपता-भा० मां० । २-स्व च तत्-भा० मां० विना । ३ पूर्वप-आ० हा० वि० । ४ पूर्वदृ-
 भा० मां० विना । ५-दृष्ट्यादिति दर्श-आ० हा० वि० । ६ प्रच्यवर्ते आ० । ७-ति न साम्प्र-भा०
 मा० ।-ति ता साम्प्र-हा० वि० ।-ति साम्प्र-आ० । ८-रणेनैवं वा ये-आ० । ९-तस्यस्व-वा० वा० ।
 १० न तु भा० मां० हा० विना । ११ नत्विदं प्रतीमा-वि० । नत्विदं प्रतीतिमा-भा० मां० । १२-
 दृश्यते तनु व-हा० । १३ सार महर्शेनानुगमे च न-हा० वि० । १४ नगर-भा० मां० । १५ दृष्टगो-
 भा० मां० । १६-गमे तत्-आ० हा० वि० । १७-द्यते यथो जु-वा० वा० । १८-यत् तद्दृष्ट-आ० हा०
 वि० । १९-शेनाद् भ-आ० हा० वि० । २०-हन् वि-भा० मां० विना । २१-नः सादृश्यव्य-भा० मां० ।
 २२-पि समान-भा० मां० विना । २३-स्थतातेः वा० वा० ।-स्थप्रतेः हा० वि० ।-स्थर्थतेः आ० ।
 २४ यथा स्व-भा० मां० आ० ।

इव प्रतिभासभेदाद् भेदः । प्रत्यभिज्ञा त्वभेदाध्यवसायिनी प्रतिभासभेदेन बाध्यमाना ह्यनुपुनर्जा-
तकेशादिष्विव भ्रान्तेति न तत्प्रतिपाद्योऽभेदः पारमार्थिकः । न च यत्रोऽविच्छिन्नं दर्शनं
यद्विधेयमवतरति तत्र प्रतिभासभेदाभावात् कथं पौर्वापर्यं(र्थ)भेदावगम इति वक्तव्यम्, यतः
प्रतिभासमानतैव पदार्थानां सत्ता । यदाह—“उपलब्धिः सत्ता सा चोपलभ्यमानवस्तुयोग्यता
तदाश्रया वा ज्ञानवृत्तिः” [] इति । तत्र यदि क्षणिकं दर्शनम् तथासति ५
तत्र स्फुटप्रतिभासस्यार्थस्य क्षणभेद एवाऽवभाति न क्षणाभेदावगमः । यतः क्षणिकं दर्शनं
स्वकालमर्थमवगन्तुं क्षमम् न कालान्तरपरिष्वक्तम्, तस्य तदानीमभावात् । न हि यदा यत्रास्ति
तदा तत् तत्कालमर्थमवगच्छति, सकलातीतपदार्थग्रहणप्रसङ्गात् । अतोऽविच्छिन्नदर्शनेऽपि
प्रतिफलमपरापरज्ञानप्रसवैरवगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च ह्येव प्रतिक्षणमपरापरा अर्थवस्त्व-
(र्थस्त्व)भिन्न एवेति वक्तव्यम्, ह्यभेदादेव दृश्यमानस्यार्थस्य भेदसिद्धिः । तथाहि—यदैका दृक् १०
स्वकालार्थमवगच्छति चेत्ति न तदा परा यदा चापरोचरकालमर्थमवगमयति न तदा पूर्व्वेति
न तत्प्रतिभासितत्वम्—यतो वर्तमानसंविदस्तीति तदुपलभ्यमानतैवास्तु न तु पूर्व्वदृशुपलभ्यमा-
नता—अतश्चोपलभ्यमानमेतदुपलभ्यमानताभेदः । न च पूर्वाऽपरदर्शनोपलभ्यमानता भिन्नैव उपलभ्य-
मानं तु रूपमभिन्नम्, यतो यदा पूर्वाऽपलभ्यमानतायुक्तोऽर्थः प्रतिभाति न तदोत्तरोपलभ्यमानता-
सङ्गतः, यदा चोत्तरोपलभ्यमानता(त)या परिगतो वेद्यते न तदा पूर्वाऽपलभ्यमानतयेति कथं पूर्वाप- १५
रोपलभ्यमानोपलभ्यमानस्य रूपस्य न भेदः ? न चोपलभ्यमानताऽतिरिक्तमुपलभ्यमानं रूपमस्ति, तथाऽ
ननुभवात् । अतः कथं नोपलभ्यमानताभेदादपि तद्भेदः ? तत् स्थितमविच्छिन्नप्रविशददर्शनपरम्परा-
यामपि प्रतिक्षणमर्थभेदः । प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्व(नात्त्व)भेदोऽप्यारोप्यमाणो दलितपुनरुदितनखशि-
खरादिष्विव प्रतिभासभेदेनपाक्रियमाणो न यास्तवः । न चापरापरसंविन्मात्रव्यतिरिक्तामिभारमै-
नोऽभावे क्रमवत्संवेदनाभावादर्थक्रमस्याप्यभाव इति, यतोऽनेकत्वे सति यथा पूर्वाऽपरयोऽप्यत्ययोः २०
क्रमस्तथा दर्शनयोऽप्यनेकत्वमस्तीति कथं न क्रमः ? न चानेकत्वं न प्रतीतिविषयः एकत्वप्रतिभासा-
भावप्रतिभासस्यानेकत्वप्रतिभासरूपत्वात् तस्य च संवेदनसिद्धत्वात् । न च कालमन्तरेण पौर्वाप-
र्याभार्थादनेकत्वमात्रमवशिष्यति इति कथं क्रम इति वक्तुं युक्तम्, यतो भेदाविशेषेऽपि दृश्यमान-
स्वर्यमाणतया पौर्वापर्यसङ्गात् क्रमसङ्गतिरविरुद्धैव । यद्वा हेतुसंनिधानाऽसंनिधानाभ्यां क्रमः
कार्याणाम् तत्संनिधानाऽसंनिधानेऽपि हेतुसंनिधानाऽसंनिधानात् इत्यनादिहेतुपरम्परा अतस्त- २५
त्त्वभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन तस्याप्यन्यकालपेक्षे क्रमेऽनवस्था, स्वतः क्रमे पदा-
र्थानामपि सत्यत एव युक्तम् । तदेव क्रमेणोपलभ्यमानमपरापरस्वभावमिति सिद्धः स्वभावभेदः ।
एव च क्षणिकेऽपि संवेदने युगपत् पदार्थजातं प्रतिभाति न क्रमेणेति न क्षणभेदः यतोऽनेकक्षण-
स्थितिः कालाभेदलक्षणं नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यतो यदैका क्षणस्थि-
तिरवभासते यदि तदैव द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्विधिका प्रतिभाति तथासति क्षणद्वयस्य परस्पर- ३०
विविक्तस्य युगपत् प्रतिभासनात् कथं नित्यतालक्षणः कालाभेदः ? अथ तद्व्यव्यतिरिक्ता क्षणान्तर-
स्थितिः प्रतिभासते, तत्राप्यावक्षणस्थितिरूपतया वा द्वितीया प्रतिभाति, यद्वा द्वितीयक्षणस्थितिरु-
पतया आद्यक्षणस्थितिरिति कल्पनाद्वयम् । तत्रापेक्षे त्रय्यक्षणस्थितरेव प्रतिभातीति न पूर्वापरक्ष-
णभेदः । द्वितीयेऽपि विकल्पे क्षणान्तरस्थितरेव प्रतिभाति नाद्यक्षणस्थितिप्रतिपत्तिर्भवेत् । अद्येकक्ष-
णस्थितिर्नावभाति सर्वदा स्थितेरवभासनात् ; नन्वेकक्षणस्थितिप्रतिपत्त्यभावे कथमनेकक्षणस्थितिसि- ३५
द्धतरूपप्रतिपत्तिरिति क्षणिके दर्शने क्षणावस्थानमेव प्रतिभातीति तदेव सन्दु(दस्तु) न कालान्तरस्थि-

- १ यत्र वि-भां मां । २-च्छिन्नं च द-वा वा हा विं । ३ यतो वि-आं हां विं ।
४-तिसफलपरा-आं हां विं । ५-तिकमलपरापरप्रमवैरव-वां वां । ६-चपि सधेसत्तां आं हां
विं । ७-सिद्धम् वां वां । ८-नतामे-आं हां विं । ९-नताऽतसोपलभ्यमानमे-वां
वां । १०-तापरि-भां मां विना । ११-तो विद्य-आं हां विं । १२-परोपलभ्यमानस्य वां वां ।
१३-मानरू-आं हां विं । १४-स्ति यथाऽनुम-वां वां । १५-ज्ञाततत्त्वभेदाध्या-आं हां विं ।
१६-न चापरसं-वां वां आं । १७-मनोऽविक्र-मां मां विना । १८-चादेकात्-वां हां विं ।
१९-तस्तत्सदभा-आं हां विं । २०-तदैव क्र-हां विं । तथैव क्र-वां वां । २१-क्षणिकस्य सं-
भां मां । २२-तद्व्यति-हां । तद्व्यति-वां वां । २३-स्थितरेव-वां वां विना । २४-सद न
भां मां । सद-वां हां विं ।

- तिः । अथापि स्यात् न क्षणिकं दर्शनम्—येन तद्भेदात् तद्व्याप्त्यापि भेदः—किन्तु तदपि कालान्तर-
स्थितिमात्रं कालान्तरानुपपत्तमर्थमवगमयति, असदेतत् । यतः स्थिरं दर्शनमनेककालतां युगपदवभास-
यति, आहोसितुं शक्नोति ? तत्र न तावद् युगपदवभासयति । तथाहि—यदा दर्शनं घटिकाद्वारम्भपरि-
गतमर्थमनुभवति न तदैव तदवभासेन सम्बन्धितम्, तदनुगमे च तस्य वर्तमानतापत्तेरिति कालान्तरता ।
५ यदि च प्रथमदर्शनमेव भाविरूपतामवगच्छति तथासति ग्रहणविरतां किमिति न जानाति 'पदार्थ-
स्तिष्ठति' इति ? न च तदा ग्रहणमुपरतमिति नावगच्छति, यतः तदर्थं ग्रहणमुदितमिति कथमसत् ?
अथ पूर्वमुदितं तद् अधुना प्रच्युतमिति न गृह्णाति ननु तदा ग्रहणाभावे कथं तत्कालत्वं परिगृहीतं
भवति ? अथ यदा दर्शनं विरमति न तदा तद्रूपं प्रतिभाति किन्तु यदा तदुदितं विद्यते तदा भावि-
रूपपरिच्छेदः, तदप्यसत् । यतस्तथापि तत्कालत्वं तेन परिगृह्यते न भाविरूपम् अस्ति हि तत्काल-
१० सन्निधाने वा भाविरूपतानुपपत्तेः । यदि हि तद् दर्शनकाले प्रतिभासमानमस्ति स्वरूपेण तथासति
वर्तमानतयेति तदपि प्रत्युपपन्नम् न भाविरूपम् । भावित्वे वा तदाऽसन्निधेः कथमसत् प्रतिभाति ?
यदि त्वसन्निहितमपि तद् भाति तथासति सकलभावधारणपरम्परा प्रतिभासताम् इति धर्मा-
देरपि सर्वस्य भाविप्यद्रूपस्य प्रतिपत्तिरस्तु । न च प्रतिभासमानाऽव्यतिरिक्तं भाविरूपमाभाति धर्मा-
दिकं तु तदव्यतिरिक्तमिति न तद्गृह्यते, यतोऽत्रापि यदि भाविरूपं वर्तमानतया प्रतिभाति तथा-
१५ सति वर्तमानमेव तद् इति कथं कालान्तरस्थापिता ? अथ वर्तमानं भाविरूपतया गृह्यते । नन्वेवं
भाविरूपमेव तद् भवति न च वर्तमानं किञ्चिद्व्यभिचिन्तयति, तथा चाऽवर्तमानमपि भाविरूपं वर्तमानतया
प्रत्यक्षे प्रतिभातीति सर्वे दर्शनं विपरीतव्याप्तिर्भवेत्, ततो विशदतया यत् प्रतिभासते यस्तु सर्वं
तद् वर्तमानमेवेति कथं स्थापितालक्षणः पौर्वापर्याभेदः ?

- अथ क्रमेण कालान्तरस्थापि दर्शनं स्थापितं प्रत्येक्यति, नन्वेवमपि वर्तमानताप्रकाशकाले
२० कालान्तरस्थितिरिति प्रतिभाति, तदवभासकाले तु न पूर्वकालताप्रतिपत्तिरिति परस्परतासंस्पर्शनी
दर्शनमधतरन्ती क्षणपरम्परैव स्यात् । यदि पूर्वरूपता सम्प्रति दर्शने प्रतिभाति तथासति प्रथममा-
गतस्तावदवगच्छत् (स्तामवगच्छेत्) । न च तत्र पूर्वदर्शनं नोदितमिति सामग्र्यभावात् तद्ग्रहणम्,
यतः पूर्वदर्शनासन्निधित्वा निरन्तरदर्शनेऽपि समान इति कथमभेदग्रहणं प्रति सहकारी ? अथ
निरन्तरदर्शिनः 'तदैवं (य) दर्शनम्' इत्यभेदप्रतिपत्तिर्भवित्युच्यते, ननु यदि नाम तदैव दर्शनम्
२५ तथापि तत् प्रतिभातं पूर्वम् अधुना न प्रतिभाति । तथाहि—दृश्यमानाद् रूपात् तादृश्यं मित्रमा-
भाति, अमित्रं वा इति कल्पनाद्वयम् । यदि मित्रम् तदा न तद्रूपाऽभेदः । अयामित्रं भाति, तदापि
दृश्यमानतया वा पूर्वरूपम्, पूर्वरूपतया वा दृश्यमानं भातीति वक्तव्यम् । तत्र यदि पूर्वरूपता(त)-
या दृश्यमानं प्रतिभाति तथासति पूर्वरूपानुभव एव, न वर्तमानरूपाधिगतिरिति सर्वोऽव्यक्षेमितिः
३० पूर्वरूपता, न हि सा तिरोहिताऽप्रतिभासमानमूर्तिरस्तीति शक्यं वक्तुम्, यदैव हि तत्र दृशि प्रति-
भाति वर्तमानं रूपं तदैव सद् युक्तम् ।

- न च पूर्वरूपताऽपि तत्र भात्येवेति वक्तव्यम् यतः सा किं तस्यामेव दृशि प्रतीयन्ता प्रतिभाति,
यद्वा पूर्वेत्याम्, अथ स्मृतौ इति कल्पनात्रयम् । तत्राद्यकल्पनायां पूर्वरूपतामसन्निहितामधिगच्छन्ती
द्युः अनुता भवेत् । अथ पूर्वकालता सन्निहितैव, नन्वेवंसति सापि सन्निहिता तत्र प्रकाशमाना
३५ वर्तमानैव भवेत् नातीती (ता), तथा च न पूर्वापररूपभेदः (दः) यदि तत् स्वरूपाध्यक्षं रूपं दर्शनं
वर्तमानरूपता (तां) पूर्वरूपतां च पदार्थस्य प्रत्येति तथासति सन्निहितासन्निहितस्वरूपग्राहि संवि-
द्वयं परस्परमिदं भवेत् । तथाहि—वर्तमानतासाक्षात्कारि संविद्वयरूपं न पूर्वरूपग्राहिस्वरूप-
तया भाति, नापि पूर्वरूपतावेदकं साम्प्रतिकरूपसाक्षात्कारिरूपतया चकास्ति कथं न भेदः संबेदनस्य

- १-रानुपपत्त-आ० वि० । २-रानुपपत्त-हा० । ३-भासान-वा० धा० । ४-भवे त-भा० मा० विना० ।
५-कं तद्वय-भा० मा० वा० विना० । ६-सर्वेद-भा० मा० । ७-प्रत्येति भा० मा० । ८-गमस्तमेव-
गच्छेत्-वा० वा० विना० । ९-अथानि-वा० वा० । १०-तदैवं द-वा० वा० । ११-रूपात् तादृश्यं मि-आ०
हा० वि० । १२-रूपाद्वयं मि-वि० । १३-रूपाद्वयं मि-वा० वा० । १४-तयां द-वा० वा० विना० । १५-क्षमिति-
स्मृ-वा० वा० विना० । १६-पूर्वता वा० वा० । १७-शब्देनानीतैव वा० । १८-दर्शनव-वा० वा० शा०
१९-पता पूर्वरूपता च पदा-आ० । २०-पतामर्परूपतां च पदा-मा० । २१-पतां च पदा-वा० वा० ।

अन्यथासर्वत्र भेदोपरतिप्रसक्तिः । नापि द्वितीयकल्पना, यतः तत्रापि पूर्वद्वयधुना नास्तीति कथ-
मसती सा ग्राहिका भवेत् ? अथ पूर्वं तथा गृहीतमित्युच्यते तत्रापि किं वर्तमानं रूपं तथा गृही-
तम्, उतान्यत् ? यद्यन्यत् कथमेकता ? अथ तदेव, तत्रापि न प्रमाणमस्ति, पूर्वाऽपरदृशोरसं-
स्पर्शस्तु प्रतिभासमेदात् प्रतिभास्यमपि भिन्नं । नापि तृतीया कल्पना, यतः स्मृतिरेव पूर्वरूपतां
निरन्तरदर्शिनोऽवभासयति न दृगिति प्राप्तम् ; तच्चेष्टमेव । तथाहि—यस्य स्मृतिर्नास्ति तदैवागतस्य
नासौ मासादिपरिगतमर्थमध्यवस्थति । ननु च स्मृतावपि पूर्वरूपता यदि चकास्ति तथापि सत्येव
“उपलब्धिः सत्ता” [] इति वचनात्, असदेतत् ; यतः स्मृतिरपि न वर्त-
मानकालपरिगतमवतरति तमनवतरन्ती च त(न त)दभिन्नं पूर्वं रूपमादर्शयितुं समर्थेति न
साप्यमेदग्रहदृष्टा । तस्मात् पूर्वद्वयानुसारिणी स्मृतिरपि वर्तमानदृशो भिन्नविषयेव ।

अथ ‘तदेवेदम्’ इति दर्शनसमानाधिकरणतया स्मृत्युत्पत्तेः पूर्वापराभिन्नार्थता, ननु किमिदं १०
सामानाधिकरण्यम् ? यदि दर्शन-स्मृत्योरभिन्नावभासिता, तदयुक्तम् । प्रतिभासमेदात् । तथाहि—
दर्शनं स्फुटप्रतिभासं वर्तमानार्थविषयतयाऽवभाति, स्मरणमप्यस्पष्टप्रतिभासं विभ्राणं परोक्षो-
ल्लेखैवदा(दाभा)ति तत् कथमेकः प्रतिभासः ? प्रतिभासवमेदाव(भासनमेदे च) रूप-स्पर्शसं-
विदोऽपि विषयमेदः, तैत एवैकत्वं न कचिदपि भातीति न वस्तु सत् । भवतु वा कल्पनोल्लेख-
विषयोऽमेदः तथापि प्रतिभासमेदाप्राभेद इत्युक्तम् । १५

अनेनैव न्यायेन दर्शनस्याप्यमेदो निषेद्धव्यः । तथाहि—दर्शनमपि निरस्तवहिरर्थप्रतिभास-
भात्मानमेवोद्घोतयितुं समर्थम् तत्रैव पर्यवसितत्वात् न बहिरर्थम् नापि^१ त(न)रान्तरसंवेदनम् ;
तदेवेदं च न ततोऽभिन्नभात्मानमाप्यानुमलम् । न च ततो मेदावेदनमेवावेदवेदनम् विषयेऽ-
प्यस्य समानत्वात् । तथाहि—मेदवादिनाऽप्येतच्छ्रूयते वक्तुम्—अन्यतोऽमेदावेदनमेव मेदवेदनं
संवेदनस्य । किञ्च, स्वसंवेदनेऽप्यनुज्ञासनमेव ततो मेददर्शनम् । तथाहि—यद् यथा प्रतिभाति २०
तत् तथाऽभ्युपगन्तव्यम्, यथा ‘भीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तथैवाभ्युपगमविषयः बहिरर्थ-
नरान्तरसंवेदनविविकनया च दर्शनं स्वसंविचौ प्रतिभातीति तथैव तद्वयवहारविषयः अन्यथा सफ-
लव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न च स्वदर्शनमेवाऽपरोक्षतया स्ववपुषि प्रतिभातीति तदेव सदस्तु पर-
संविदाद्यस्तु न निर्भासति कथं^२ ता (ताः) सत्याः ? कथं वा ततः स्वसंविदो मेदः ? अनुमानेनापि
न तासामधिपै(न)तिः प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्रानुमानानवतारात् तदवतारेऽपि न तद् वस्तुसत्तां साध- २५
यितुं क्षमम् व्यवहारमात्रेणैव तस्य प्रामाण्यादिति वक्तव्यम्, यतो यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंवि-
दादौ(परसंविदादौ) न प्रवर्तते परसंवेदनमपि स्वदर्शनादौ न प्रवर्तते इति कथं स्वदर्शनस्यापि
सत्यता ? अथ स्वदर्शनमपरोक्षतया स्ववपुषि प्रतिभातीति सत्यम् । नन्वेवं परदर्शनमपि तथैव
प्रतिभातीति कथं न सत्यम् ? नहि स्वविषयं प्रतिभासमाविभ्राणा भाष्यं अन्यत्रान्यथा प्रतिभास-
मनवतरन्तः स्वरूपेणाप्यसन्तो नाम । यथा च परसंविदादीनामसत्यत्वे न ततः स्वदर्शनस्य मेदः ३०
सिद्धिः तथाऽमेदस्यापि युक्तम् । परसंवेदने च प्रत्यक्षानवतारेऽप्यनुमानप्रवृत्तिरुपपन्नैव, स्वसन्ततौ
निश्चितसंवेदनप्रतिबन्धव्यापारव्याहारादेर्लिङ्गस्य परसन्ततानुपलम्भात् परसंवेदनप्रसिद्धिरनुमान-

१-तीया क-मां । २ पूर्वतया कं । ३-ता तथा तदे-मां । ४-ता तथा तत्रा-मां । ५-पि
प्र-वां वां । ५-म् नवेष्ट-मां मां । ६-म् नवेष्ट-वां वां । ६-तदेवा-वां वां । ७-तरपित
तमनव-मां मां । ८-दभिन्नं सर्वरू-वां वां । ९-दभिन्नपूर्वरू-आं हां विं । १ तदेवे-मां मां ।
तदेवमि-वां वां । १०-भास विभ्राण प-मां । ११-यद भाति वां वां । १२-भासेव मेदाव
रूप-हां । १-भासे च मेदाच्च रूप-मां मां वां विं । १३ तत एव कर्त्तव्यं-मां मां हां । तत
एकत्वं-वां वां वां । १४ प्र० पृ० पं० ४ । १५-पि ररा-वां वां । १६-दने च ततो-वां वां ।
-दने च न ततो-हां विं । १-दने च ने ततो-मां मां । १७ किञ्चास्वे सं-वां वां । किञ्च स्वे सं-मां
मां । १८ नीलनी-मां मां हां । १९ बहिरर्थान्तरान्तर-वां वां विना । २०-भाति वां वां हां
विं । २१-यं नास-कां । २२-पत्तिः मां मां । २३ यदि स्वदर्शनं संविदादौ न प्र-मां मां ।
यदि परदर्शनं संविदादौ ननु वर्त-वां वां । यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंविदादौ न प्र-कां । य
स्वदर्शनपरदर्शनं संविदादौ न प्र-आं । २४-क्षया वां वां विना । २५-क्षया वपु-आं । २५-वा
अन्यथा वा वां । २६ स्वसंविचौ नि-वां वां । २७-दप्र-मां कां विना ।

निबन्धना युक्तैव, अतिसूक्ष्मेक्षिकया सन्तानान्तरप्रतिपत्त्यभावाभ्युपगमे स्वसंविन्मात्रस्याप्यभाव-
प्रसक्तेः शानाद्वैतवाद्यस्य दत्त एव जलाञ्जलिः । तदेवं संविदो देशाभेदो नावगन्तुं शक्यः ।

नापि काल(ला)भेदोऽवगमार्हः । तथाहि—यदा संविद् वर्तमाना भाति तदा न पूर्विका; तद-
नवभासे च न तदपेक्षया 'अभिधा' इत्यवसातुं शक्या । अथ पूर्वसंविद् स्मरणे प्रतिभातीति
५ प्रकाशमान-स्वरूपमाणयोः संविदोरभेदावगमः, अयुक्तमेतत्; यतः स्मृतावपि संविद् वर्तमाना न
ग्रह्यते पूर्वदर्शनमेव(न एव) स्मृत्यव्यापारात् । सा हि पूर्वदर्शनमेवाव्यवस्यन्ती प्रतिभातीति कथ-
मप्रतिभासमानं वर्तमानसंवेदनं पूर्वसंविदाऽभिधमा(पूर्वसंविदात्मानमभिधमा)दर्शयितुं प्रभुः ?
अपि च, स्मरणमपि स्वतत्त्वमुद्भासयत् तत्रैवोपरतव्यापारं प्रतिभाति, न तु तत्र पूर्व दर्शनं स्वरूपेण
चकास्ति प्रच्युतस्वरूपत्वात् तस्य । न चोपरतस्वरूपमपि पूर्वदर्शनं स्मृतौ प्रतिभातीति युक्तम्
१० चकास्ततो रूपस्य स्मृतावपायात् । चकासंद्रूपसम्भवे च वर्तमानं तद् दर्शनं स्यात् नातीतम् यत्
इदमेवातीतस्यातीतत्वं यत् चकासद्रूपविरहः । तथात्वाभ्युपगमे च न ग्रहणमिति कथमभेदाव-
गमः ? अथ यदा स्मृतौ न पूर्वदर्शनाभावः तथासति प्रतिभासविरहोऽस्मृतिरेव स्वरूपेणाऽऽ-
भाति; सा च स्वरूपेणाभिधयोगक्षेपत्वाद्यभिधेति कथं नामेदप्रतिभासः ? असदेतत् । अन्यानुभवे-
क्षेन प्रतिभासे सति तदपेक्षयाऽभेदव्यवस्थितः । यदा च स्मृतौ पूर्वदर्शनं नावभाति तदा तदपेक्षया
१५ कथं तस्याऽभेदावगतिः इति न कालाभेदोऽपि संविद्ः प्रत्येतुं शक्यः । भेदस्त्वैकस्मिन्नेव काले
वह्निर्नालत्मा प्रतिभासमानवयुः अन्तश्च सुखादिसंवेदनं स्वप्रकाशतनु प्रतिभातीति कथं न प्रती-
तिगोचरः ? तथा, मधुर-शीतादिसंवेदनमनेकं स्वप्रकाशवपुर्गुणपत् स्वर्षमाणिनां प्रसिद्धमिति न
तद्वेदः पराकृतं शक्यः यतः सुखादिसंवेदनमात्मनि पर्यवसितम्—तदात्मकवर्त्यो—न नीलनिर्भास-
मयैति नीलनिर्भासोऽपि—अप्रत्यक्षनीलात्मकत्वात्—तत्रैव परिनिष्ठित इति कथं परस्पररूपानवभासने
२० सुख-नीलसंविदोर्भेदावगतिः ? अभेदो ह्यन्यापेक्ष इत्यन्यानवगमेऽवगन्तुमशक्यः भेदस्तु सकला-
न्यपदार्थाव्यावृत्तभावस्वरूपः, सोऽन्यप्रतिभासरहितस्वरूपप्रतिभाससंवेदनादेवावगत इति कथं न
स्वप्रतिभासेऽपरसंवेदनाऽप्रतिभासनमेव स्वसंविदो भेदवेदनम् ?

पूर्वाऽपरसंवेदनादपि स्वसंवेदनस्य भेदोऽवगम्यत एव । तथाहि—तदपि वर्तमानाऽपरोक्षाकारं
स्वसंवेदने प्रतिभाति न पूर्वापररूपतया; संनिहितग्रहणं हि पूर्वापररूपग्रहणम् । न च तत् संनिहित-
२५ स्वरूपसाक्षात्कारणस्य भार्ये स्वसंवेदनमात्मसात्करोति तयोर्विरोधात् । तदेवं स्वसंवेदनमपि न
पूर्वापरभावे वृत्तिप्रदितिं सर्वं विशदप्रतिभाससङ्गतं वर्तमानमेव । यद्य भिन्नगति न पूर्वापरभाव-
संस्पृशति तत् क्षणभेदसङ्गतमनुभवतीति सिद्धः संविदोऽपि कालभेदः । तथा, एकक्षणनियतोऽपि
प्रतिभासः प्रतिपरमाणुभिन्नः इतरेतरसंविपरमाण्वननुप्रवेशे वा एकाणुमात्रः संवित्परमाणुपिण्डः
स्यात् । ततश्च पुनरप्यपरसंवित्परमाणोरभेदेनाप्रतिभासने भेदावगम एव । तदेवं देश-कालाऽऽ-
३० कारजगतः परस्परपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेर्भेदाधितिर्व्यवस्थिता । न वा(द्या)ऽभेदवादिनः पर-
स्परपरिहारेण देशादीनामुपलम्भोऽसिद्धः अध्यक्षसिद्धे असिद्धतोद्भावनस्य वैय(या)त्यप्रकटन-
परत्वात् । भेदवादिनोऽपि परस्परं तदनुप्रवेशः स्यादित्यभिहितत्वाच्च ।

यदपि 'अथाकौरा(र)भेदाद् भेदः स च सप्रानासमानसमयभिन्नसंवेदनाप्राप्तोऽभिन्नसंवेद-
नानवसेयश्च' इत्यादि दूषणमभ्यर्थायि, तदपि प्रतीतियाधितत्वादनुद्बोध्यम्, विज्ञान-शून्यवा-

१-मिन्ने सत्य-वा० वा० विना । २ पूर्व सं-भा० मा० । ३ प्रवर्तते वा० वा० । प्रथमाते वि० ।
प्रथमते हा० । ४-ते पूर्वदर्शनमेवाव्यवस्यन्ती प्रतिभातीति भा० मा० । ५-मानसंवेदनसंवेदनं
चिदात्मानमभिधं वा दर्श-भा० मा० । ६-मानसंवेदनं विदात्मानमभिधं वा दर्श-भा० हा० वि० । ६
पूर्वदर्शनस्या-भा० मा० विना । ७-सद्रूपं संभवे वर्त-भा० मा० हा० । ८ तत्त्वाभ्यु-वा० वा० विना ।
९-गमो घ टादा स्मृतो न पूर्व-वा० वा० विना । १०-हा स्मृ-वा० वा० । ११ सा च स्वरूपतया
स्वरूपेण मिश्रयोग-वा० वा० । १२-प्रवेशनप्र-वा० वा० वि० विना । १३-संवेदं स्व-वा० वा० । १४-
त्वाद् नील-वा० वा० विना । १५-समयेति भा० मा० हा० वि० । १६ परिनिष्ठित-वा० वा० । १७-
दितास्व-वा० वा० । १८-वसंवे-वा० वा० । १९-पराभावे वा० वा० विना । २०-ति पूर्व वा० वा० ।
२१-भास प्र-वा० वा० विना । २२-भावेन प्रति-वि० । २३ वैयावृत्त्य-वा० वा० विना । २४-द्वे-
० । २५-काराद् भेदाद् भेदः भा० । १-काराद् भेदः वि० । २६ ए० २४४ पं० २५ ।

दानुकूलतया च पर्यायास्तिकमतानुसारिणो न क्षतिमावहति । यदपि 'प्रामाऽऽरमादिभेदप्रति-
भासोऽविद्याविरचितत्वादपारमार्थिकः' इत्यभिधानम्, तदप्यसम्भूतः इतरेतराश्रयप्रसक्तः । तथाहि-
अविद्याविरचितत्वं भेदप्रतिभासस्य अपारमार्थिकस्वरूपसंज्ञत्वधिगतेः तत्सद्भावाच्च अविद्यानिमित्त-
त्वप्रतिपत्तिरिति स्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । अमेदप्रतिभासेऽपि कुतः पारमार्थिकत्वम् इति च वक्त-
व्यम्, यदि विद्यानिमित्तत्वात् इत्युच्येत तदाऽत्रापीतरेतराश्रयत्वं तदवस्थमित्यलमिति प्रसङ्गेन । ५
तत्र भेदे प्रमाणवाधा । तत्सद्भावप्रतिपादकप्रमाणभावस्तु दर्शितः । अमेदस्तु न प्रमाणावसेय
इत्यपि दर्शितम् । अपि च, अद्वैते प्रमाण-प्रमेयव्यवहारस्य प्रत्यस्तमयात्र तदभ्युपगमो ज्यायान्,
यतस्तद्व्यवहारश्चतुष्टयाक्षेपपूर्वकः । तदुक्तम्—'चतसृषु भेदविधासु तत्त्वं परिसमाप्यते यदुत
प्रमाता प्रमेयम् प्रमाणम् प्रमितिः' [इति] कुतोऽद्वैतस्य प्रमाणाधि-
गम्यता ? यन्नागमो मन्त्र-ब्राह्मणरूपो भेदनिषेधायोदाहृतः तस्यार्थवादत्वेन प्रतीयमानार्थे प्रामाण्य-१०
मागमप्रमाणवादिनाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा प्रमाणविरुद्धत्वेन तदाभासत्वप्रसङ्गात् । यथाभेदपक्षे
हूपणमाशङ्कोत्तरमभ्यधायि 'अद्वैते किल शास्त्राणाम् मुमुक्षुप्रवृत्तीनां च वैयर्थ्यम्' इत्याशङ्क्य
परिहाप्यभिधानम्—'अविद्यानिवर्त्तकत्वात् मुमुक्षुप्रवृत्तेः तस्याश्चातत्त्वरूपत्वाच्च द्वैतापत्तिः नाप्य-
नियत्यत्वम् वस्तुसत्त्वे हेतुद्वयं भवेत्' इति, तदप्यसारम्; यतो यदि अस्तुसती अविद्या
कथमेवा प्रयत्ननियन्तनीया स्यात् ? न ह्यवस्तुसन्तः शशङ्कादयो यत्ननियन्तनीयत्वमनुभवन्तो दृष्टाः । १५
अथ सत्त्वेऽपि कथं निवृत्तिः ? तदनिवृत्तौ वा कथं मुक्तिः ? न सदेतत्; नहि सतां घटादीनां(नाम)-
निवृत्तिः तथाऽविद्याया अपि भविष्यति । अथ घटादीनामपि न परमार्थसत्त्वम् तेषामतादवस्थ्यात्,
असदेतत्; यतोऽतादवस्थ्यात् तेषामनित्यताऽस्तु नासत्त्वम् अन्यथा तेषां व्यवहाररुद्धता न स्यात् ।
अथ न तेषां परमार्थसत्त्वाद् व्यवहाररुद्धता किन्तु संवृत्त्येति व्यवहाररुद्धत्वेऽपि घटादयोऽपि न
परमार्थसत्त्वप्रभाजः, असदेतत्; संवृतेः स्वभावासंवेदनात् । तथाहि—संवृतमुपवरितं कल्पनिकं २०
रूपमभिधीयते, यच्च कल्पनानिमित्तं रूपं तद् वाधकप्रत्ययेन व्याधेत्स्यत इति कथं व्यवहाररुद्धताम-
श्रूयते ? यच्च अपरमार्थसत्तामपि सत्यकार्यनिवर्त्तकत्वमुपदर्शितम् तत् स्वरूपसङ्गतेर्द्वैतपक्षे कथ-
ञ्चिदुपपत्तिमत् स्यात् । अमेदपक्षे तु सत्यव्यतिरिक्तस्यासत्यस्याभावात् न कथञ्चित् कार्यसाधकत्व-
मुपपत्तिमत् । यदप्यभ्यर्थाय 'भेदविषयाणामुपायानां ब्रह्मरूपेण सत्त्वात् कार्यका(क)रणम्', एतदप्य-
युक्तम् । यतो येन रूपेण सत्त्वं तेन कार्यसामर्थ्यम् यच्च कार्योपयोगं रूपं तेषाम् तदसदेवेति न २५
ब्रह्मरूपेणापि सन्त उपायान्(याः) कार्यकरणक्षमाः ततः सकलव्यवहारप्रच्युतेरमेदस्य न प्रमाण-
गम्यता । यदपि 'सर्वमेकं सत्, अविशेषात्' इत्युक्तम्, अन्यत्रापि(अत्रापि) किमयमध्यक्षव्यापारो
निर्दिष्टः, आहोसिदनुमानम् ? यदि प्रथमः पक्षः, च न युक्तः; सकलाद्वैतग्राहकत्वेनाप्यक्षस्य प्रति-
पिद्धत्वात् । द्वितीयोऽप्ययुक्त एव, यतोऽनुमानं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकभेदे सति प्रवृत्तिमासादयति, स
चेत् पारमार्थिकः कुतोऽद्वैतम् ? अपारमार्थिकश्चेत् कथं ततः पारमार्थिकाद्वैतसिद्धिः ? तथा, ३०
हेतुरपि तत्साधको यदि भिन्नस्तदाऽपि कथमद्वैतम् असतो भेदानुपपत्तेः शशविषाणादिषु ?
अभिन्नश्चेत् न ततः साध्यसिद्धिः प्रतिष्ठार्थकदेशासिद्धत्वेनागमकत्वात् । न च कल्पितभेदादपि
ततस्तत्सिद्धिः, कल्पनाविरचितस्य कार्यनियन्तनाऽक्षमत्वात् । कल्पिताऽहिर्दंश-रेखागवयादीनामपि
यत् असत्त्वे मरणादिकार्यकर्तृत्वं प्रतिपादितम्, तदपि न युक्तक्षमम्; तेषामपि केनचिद् रूपेण
पारमार्थिकत्वसङ्गतेः अत्यन्तासतस्तु पट्भूतसौ(स्ये)व कार्यकारितानुपलब्धेः । तथा, वादि-३५
प्रतिवादि-प्राश्निकानामभावे नाद्वैतवादावतारः सम्भवी; तत्सद्भावे वाऽद्वैतविरोधो न्यायानुगत

१ पु० २०६ पं० ८ । २-समत्यधिगतितस्त-वा० वा० । ३-प्रामाण्य-मा० मा० आ० । ४
"प्रमाता × × × प्रमाणम् × × × प्रमेयम् × × × प्रमितिः चतसृषु चैवंविधासु अर्थतत्त्वं परिसमाप्यते" -वात्स्या० भा०
पु० २ पं० २ । ५-ति कुतोऽद्वैतस्य प्रमाणं प्रमितिरीति कुतोऽद्वैतस्य प्रमाणाधिगम्यता भा० मा० ।
६ पु० २०३ पं० ५-६ । ७-णत्ववादिना-वा० वि० । ८ यच्च भे-भा० मा० आ० । यत्त्वमेद-वि० ।
९ पु० २०६ पं० २७-पु० २०७ पं० २ । १० अपीते किल वा० वा० । ११-सत्त्वे हे-वा० वा० विना ।
१२-घर्त्तत-मा० विना । १३-सत्ताम-वा० वा० विना । १४-कमु-वा० वा० विना । १५ पु० २०९ पं०
१५ । १६ पु० २०९ पं० २० । १७-त्वात् कारणं-वा० वा० विना । १८-पयोमरूपं आ० वि० । १९
कार्यकार-वा० वा० । २० पु० २८० पं० १९ । २१-कन्यत्रापि वा० वा० । २१ पु० २८० पं० १ ।

इति न तत्पक्षोऽभ्युपगमाह । यथा 'मेदाः सत्तातो यदि मित्राः खरविषाणवदसन्तः प्रसक्ताः अभिघ्राश्चेत् सत्तामात्रकमेव न विशेषा नाम । तथाहि—यद् यतोऽव्यतिरिक्तम् तत् तदेव, यथा सत्तास्वरूपम्, अव्यतिरिक्ताश्च ते सत्तातः, तथासति सत्तामात्रकमेव' इत्यभ्युपगमः, तद् मेदवादिनोऽपि समानम्; यतस्तेनाप्येतत् शक्यं वक्तुम्—यदि विशेषेभ्यो व्यतिरेका सत्ता खरविषाण-
५ पदसती प्राप्ता, अव्यतिरिक्ता चेत् विशेषा एव न सा इति न्यायस्य समानत्वात् । तदेवममेदे प्रमा-
णाभावात्—मेदस्य वा (चा)ऽव्यतिरिक्तप्रमाणविषयत्वात्—न तदभ्युपगमो ज्यायानिति शुद्धद्रव्यास्ति-
कमतप्रतिक्षेपपर्यायास्तिसाभिप्रायः ।

[२ सांख्यमतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः]

अशुद्धद्रव्यास्तिकसाहचर्यमतप्रतिक्षेपकस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं कापिलेः 'प्रधानादेव
१० महदादिकार्यविशेषाः प्रवर्तन्ते' इति, तत्र यदि महदादयः कार्यविशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथमेवं
कार्यतया ततः प्रवृत्तिर्युक्ता? न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तं तत् तस्य कार्यम् कारणं वेति व्यपदेशं
युक्तम्, कार्य-कारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् अन्यथा हि 'इदं कारणम् कार्यं च' इत्यसङ्कीर्णत्वपक्षो-
त्सीवेत् । ततश्च यदुक्तं प्रकृतिकारणिकैः—“मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य षोडशक-
गणस्य कार्यत्वमेव, महदहंकारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्व-कारणत्वे च” []

१५ इति तत् सङ्गतं न स्यात् । आह चेश्वरकृष्णः—

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥” [सांख्यका० ३] इति ।

यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरेकात् कार्यत्वम् कारणत्वं वा प्रसज्येत, अन्यापेक्षित्वाद् वा कार्य-
कारणभावस्य अपेक्षणीयस्य रूपान्तरस्य चानाभावात् पुरुषवन्न प्रकृतित्वम् विकृतित्वं वा सर्वेषां वा
२० स्यात् अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसक्तिः । उक्तं च—

“यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च ।

वदता विन्ध्यवासित्वं रयापितं विन्ध्यवासिना ॥” [] इति ।

'हेतुमत्त्वादिति (मत्स्यादि) धर्माऽऽसङ्गि विपरीतमव्ययम्' इत्येतदपि चालप्रलापमनुकरोति, न
हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तत्वमात्रं तत् ततो विपरीतं युक्तम् वैपरीत्यस्य रूपान्तरलक्षणत्वात् अन्यथा
२५ मेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति खर-रजस-तमसाम् चेतन्यानां च परस्परमेदाभ्युपगमो निर्विनिर्भो
भवेत् ततश्च विश्वस्यैकरूपत्वात् सद्योत्पत्तिविनाशप्रसङ्गः । अमेदव्यवस्थितेरभिन्नयोगक्षेमलक्षणत्वा-
दिति । व्यक्तरूपाव्यतिरेकाद् अव्यक्तमपि हेतुमदादिधर्माऽऽसङ्गि प्रसक्तम् व्यक्तरूपवत्, अहे-
तुमत्त्वादिधर्मैकलापाप्यासितं वा व्यक्तम् अव्यक्तरूपाव्यतिरेकात् तत्स्वरूपवत् अन्यथातिप्रसक्तिः ।

अपि च, अव्यव्यतिरेकनियन्धनः कार्यकारणभावः प्रसिद्धः, न च प्रधानादिभ्यो महदाद्यु-
३० त्पत्त्यवगमनियन्धनः अन्धयः व्यतिरेको वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः 'प्रधानात् महान् महतोऽ-
हङ्कारः' इत्यादिप्रक्रिया सिद्धिसौघादिसरम्भास्त । तस्माद्विपर्ययनिर्निर्धन एवायं प्रधानादिभ्यो
महदाद्युत्पत्तिप्रक्रमः । न च नित्यस्य हेतुभावः सङ्गतः यतः प्रधानाद् महदादीनामुत्पत्तिः स्यात्
नित्यस्य क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।

अथ तास्मामिरूपैस्त्वमाद्योत्पत्त्या कार्यकारणभावोऽभ्युपगतः यतो रूपमेदादसौ विरुद्ध्यते
३५ किन्तु प्रधानं महदादिरूपेण परिणतिमुपगच्छति सर्पः कुण्डलादिरूपेणेवेति 'प्रधानं महदादिकार-

१ यथामेदाः भा० मा० ।

२ इदं साख्यप्रक्रियाप्रतिविधानं तत्त्वसंग्रहगतं ना० १६-४५, पृ० २२-४० । ३ पृ० २८० पं० २४ ।

४ तदत्र शुभियः आहुस्तुल्या शब्देऽपि बोधना । यत् तस्यामुत्तरं व स्यात् तत् तुल्यं शुभियामपि ॥,

तत्त्वसं० पा० १६ पृ० २२ ।

५ मल्लर० पृ० १ पं० १८ । ६-रजस-मा० वा० । ७ “पुरुषवन्न प्रकृतित्वं नापि विकृतित्वं स्यात्”—तत्त्वसं०
पञ्चि० पृ० २२ पं० ३६ । ८ “वदता ददिदेवेव रयापिता विन्ध्यवासिता”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२ पं० २८ ।

९ “अमेदम् हेतुमत्त्वादियमर्थोऽपि व्यपश्य विपरीतमव्ययम्” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३ पं० ११ । १० पृ० २८१ पं०
२३ । ११ “हेतुमत्त्वादियमर्थोऽपि”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३ पं० ७ । १२ पृ० २८१ पं० ११ । १३-त्रिभ-

वा० भा० । १४-पारुषाभि-वा० पा० ।

णम्' इति व्यपदिश्यते महदाद्यस्तु तत्परिणामरूपत्वात् तत्कार्यव्यपदेशमासादयन्ति न च परिणामोऽ-
भेदेऽपि विरोधमनुभवति एकवस्त्वधिष्ठानत्वात् तस्येति, असम्यगेतत् परिणामासिद्धेः । तथाहि—असौ
पूर्वरूपप्रच्युतेर्भवेत्, अप्रच्युतेर्भवेति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि अप्रच्युतेरिति पक्षः तदा अवस्थासाङ्ग-
योद् बुद्धाद्यवस्थायामपि युवत्वाद्यवस्थोपलब्धिप्रसङ्गः । अथ प्रच्युति(ति)रिति पक्षः तदा स्वरूपहानि-
प्रसक्तिरिति पूर्वकं स्वभावान्तरं निरुद्धम् अपरं च तदुत्पन्नमिति न कस्यचित् परिणामः सिद्धयेत् । ५

अपि च, तस्यैवान्यथाभावः परिणामो भवद्विवर्ण्यते; स चैकदेशेन, सर्वात्मना वा ? न तावत्
एकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात् । नापि सर्वात्मना, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् ।
अतो न तस्यैवान्यथात्वं युक्तम्, तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिवन्धनत्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मा-
न्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते न तु स्वभावान्यथात्वमिति चेत्, अस्-
देतत् । यतः प्रच्यवमानः उत्पद्यमानश्च धर्मा धर्मिणोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगम्यतः अन्यथा धर्मिण्य-१०
वस्थिते तस्य तिरोभावाऽऽविर्भावसम्भवात् । तथाहि—यस्मिन् वर्तमाने यो व्यावर्त्तते स ततो
भिन्नः, यथा घटेऽनुवर्तमाने ततो व्यावर्त्तमानः पटः, व्यावर्त्तते च धर्मिण्यनुवर्तमानेऽप्याविर्भाव-
तिरोभावाऽऽसङ्गी धर्मकलाप इति कथमसौ ततो न भिन्न इति धर्मा तदवस्थ एवेति कथं परिणतो
नाम ? यतो नार्थान्तरभूतयोः कट-पटयोक्तपाद-विनाशोऽचलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति
अतिप्रसङ्गात्, अन्यथा चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्यग्धयोर्धर्मयोक्तपाद-विनाशात् तस्या-१५
सायभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, न; सदसतोः सम्यग्धाभायेन तत्सम्यग्धित्वायोगात् । तथाहि-
सम्यग्धो भवत्(न) सतो वा भवेत्, असतो वा भवेदिति कल्पनाद्वयम् । न तावत् सतः समधि-
गताऽशेषसमावस्थानानपेक्षतया क्वचिदपि पारतन्यासम्भवात् । नान्यसतः, सर्वोपायविरेह(हि)-
ततया तस्य क्वचिदाभितत्वावुपपत्तेः । नहि शशयिपाणादिः क्वचिदप्याश्रित उपलब्धः । न च व्यति-
रिक्तधर्मान्तरोत्पाद-विनाशे सति परिणामो भवद्विवर्त्यवस्थापितः, किं तर्हि ? यत्रान्मभूतैकस्वभावा-२०
नुवृत्तिः अवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्था । न च धर्मिणः सकाशाद् धर्मयोर्व्यतिरेके सति एकस्व-
भावावुत्पत्तिरस्ति, यतो धर्मैव तथोरेक आत्मा; स च व्यतिरिक्त इति नात्मभूतैकस्वभावावुत्पत्तिः ।
न च निरुद्धपमानोत्पद्यमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मा उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृग्गोचरमवतरति कस्य-
चिदिति तौदृशोऽसद्व्यवहारविषयतैव । अथ अनर्थान्तरभूत इति पक्षः कक्षीक्रियते तथाप्येकस्माद्
धर्मिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात् तिरोभावाऽऽविर्भावतयोर्धर्मयोर्द्वयोरेक्येकत्वम् धर्मिस्वरूपवदिति केन २५
रूपेण धर्मा परिणतः स्यात् धर्मा वा ? अवस्थातुश्च धर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाद् धर्मयोरेकस्यावु-
त्पत्तिरूपवन्न निवृत्तिः नापि प्रादुर्भावः धर्मोभ्यां च धर्मिणोऽनन्यत्वात् धर्मिस्वरूपवत् । अपूर्वस्य
घोत्पादः पूर्वस्य च विनाश इति न कस्य कस्यचित् परिणतिः सिद्धयेदिति न परिणामवशादपि
साहचर्यानां कार्यकारणव्यवहारः सङ्गच्छते । न च परिणामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम् अक्षणिकं वा
सम्भवतीति प्रतिपादितमभेदनिराकरणं कुर्वद्भिः । ३०

यस्य असत्कार्यवादे 'असदकरणात्' इत्यादि दूषणमभ्यधायि तत् सत्कार्यवादेऽपि तुल्यम् ।
तथाहि—असत्कार्यवादिनाऽपि शक्यमिदमिथमभिधातुम्—
न सदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्यं शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ इति ।
अत्र च 'न सत् कार्यम्' इति व्यवहितेन सम्यग्धो विधातव्यः, कस्मात् ? 'सदकरणात्' 'उपादानग्रह-३५
णात्' इत्यादिहेतुसमूहात् । उभययो(भयो)र्थश्च दोषस्तमेकः प्रेयो न भवति । तथाहि—यदि दुग्धा-

१ प्रसक्तिः वि० । २ "अथ परित्यागात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३ पं० १८ । ३—रहितया वा० वा०
विना । "सर्वोपायविरेहलक्षणतया"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २४ पं० ५ । ४—नाशि स्व-मां० मा० । नाश प्रति
वा० वा० । ५ पञ्चान्तम् । ६ "केन आश्रयेण"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २४ पं० १३ । ७—व्यतिरिक्तात् मां०
मां० वा० वा० विना । ८—णोऽन्यत्वा-वा० वा० । ९—णोऽन्यनयद्वात् मां० मां० । १०—स्य क्वचित् वि० ।
१० पृ० २८२ पं० १८ । ११ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २४ पं० २१ । १२ उभये यश्चादो-वा० वा० । उभयोश्चदो-
वि० दे० । उभययाश्चदो-हा० । "यद्योमयोर्दोषः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २४ पं० २४ ।

१३ "यदि दद्यादयः सन्ति दुग्धाद्यगु सवैया । तेषां सता किमुत्वायं हेत्वादितद्वशात्मनाम्" ॥

तत्त्वसं० का० १७ पृ० २५ । १ । १ ।

दिषु दध्यादीनि कार्याणि रस-वीर्यविपाकादिना विभक्तेन रूपेण मध्यावस्थावत् सन्ति तदा तेषां किम-
परमुत्पाद्यं रूपमवशिष्यते यत् तैर्जन्यं स्यात्? न हि विद्यमानमेव कारणाय सौतरेचित्तं भवति प्रकृति-
चैतन्यरूपवत् । अत्र प्रयोगः—यत् सर्वात्मना कारणे सत् न तत् केनचिज्जन्यम्, यथा प्रकृतिश्चैतन्यं
वा, तदेव धामध्यावस्थायां कार्यम्, सत् तत् सर्वात्मना परमतेन क्षीरादौ दध्यादि इति व्यापकविरुद्धो-
५ पलब्धिप्रसङ्गः । न च हेतोरनैकान्तिकता, अनुत्पाद्याऽतिशयस्यापि जन्यत्वे सर्वेषां जन्यत्वप्रसक्तिः
अनवस्थाप्रसक्तिश्च—विपर्यये बाधकं प्रमाणम्—जनितस्यापि पुनर्जन्यत्वप्रसङ्गात् । तदेवं कार्यत्वमि-
मतानामकार्यत्वप्रसक्तिः सत्कार्यवादाभ्युपगमे । कारणमिमतानामपि मूलप्रकृति-बीज-दुग्धादीनां
पदार्थानां विचक्षितमहदादि-अङ्कुर-दध्यादिजनकत्वं न प्राप्नोति अविद्यमानसाध्यत्वात् मुक्तात्म-
वत् । प्रयोगः—यद् अविद्यमानसाध्यं न तत् कारणम्, यथा चैतन्यम्, विं(अवि)द्यमानसाध्यश्चा-
१० मिमतः पदार्थ इति व्यापकानुपलब्धिः । प्रसङ्गसाधनं चैतद् द्वयमपि अतो नोभयसिद्धोदाहरणेन
प्रयोजनम् । भोगं प्रत्यात्मनोऽपि कर्तृत्वाभ्युपगमे मुक्तात्मा उदाहरण्यः । न च प्रथमप्रयोगे अभि-
व्यक्ता(कस्या)दिरूपेणापि संविशेषणे हेताव(वु)पादीयमाने असिद्धता न ह्यसामिर्भेदव्यवस्थादि-
रूपेणापि सत्त्वमिष्यते कार्यस्य किं तर्हि ? शक्तिरूपेण निर्विशेषणे तु तस्मिन्ननैकान्तिकता यतोऽस्मि-
१५ न्यव्यवस्थादिलक्षणस्यातिशयोक्त्यमानत्वाच्च सर्वस्य(स्या)कार्यत्वप्रसङ्गे भविष्यति अत एव द्विती-
योऽपि हेतुरसिद्धः विद्यमानत्वात् साध्यस्याभिव्यक्त्युद्देशादुद्देशाच्चवस्थाविशेषस्येति घटकव्यम्,
यतोऽत्र विकल्पद्वयम्—किमसाद्यतिशयोऽभिव्यक्त्याद्यवस्थातः प्रागासीत्, आहोश्चिन्नेति ? यद्या-
सीत् न तर्ह्यसिद्धतादिदूषणं प्रयोगद्वयोपपन्नस्तद्हेतुद्वयस्य । अथ नासीत् एवमप्यतिशयः कथं हेतुभ्यः
प्रादुर्भावमश्नुयीत ? 'असदकरणात्' इति भयङ्गिरभ्युपगतत्वात् । तत् स्थितम्—सदकरणात् सत्
कार्यम् । यथैकनीत्या सत्कार्यवादे साध्यस्य(स्या)भावादुपादानग्रहणमप्यनुपपन्नं स्यात् तत्साध्य-
२० कलयाञ्छयेद्य प्रेक्षावन्निरुपादानपरिग्रहात्, नियतादेव च क्षीरादेर्दध्यादीनामुद्भव इत्येतदप्यनुपपन्नं
स्यात् साध्यसासम्भवादेव, यतः सर्वस्मात् सम्भवाभावे एव नियताज्जन्मेत्युच्यते तच्च सत्कार्यवा-
दपक्षे न घटमानकम् । तथा, 'शक्यस्य शक्यकरणात्' ईदं हेतुदपि सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतम्
साध्याभावादेव, यतो यदि किञ्चित् केनचिदभिनिर्यस्येत तदा निर्येतकस्य शक्तिर्व्यवस्थान्येत "निर्व-

१ "हेतुजन्यं न तत् कार्यं सप्तातो हेतुमिति वत् । अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परात्मवत्" ॥

तत्त्वसं० का० १८ पृ० २५ ।

२ कार्यं सर्वं (सच्च) सर्वात्मना वा० वा० । "सदेव च कार्यं मध्यावस्थायाम्, सच्च सर्वात्मना परमतेन दध्यादि"-
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २५ पं० १७ । ३ यदि विद्यमानसाध्यं तत् कार-वा० वा० । ४ "अविद्यमानसाध्यभा-
मिमतः पदार्थः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २६ पं० २ । ५ "यस्तु मन्यते साङ्गधः पुरुषस्यापि प्रतिविम्बोदयन्यायेन भोगं
प्रति कर्तृत्वमस्तीति । तं प्रत्येवं व्याख्या-परधासाधारत्वा च—(प्र० पृ० पं० २४) मुक्त इत्यर्थः"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० २६ पं० ३ ।

६ "अपास्ततिशयः कश्चिदभिव्यक्त्यादिलक्षणः । यं हेतवः प्रकुर्वाणा न यान्ति वचनीयताम्" ॥

तत्त्वसं० का० १९ पृ० २६ ।

७ प्र० पृ० पं० ३ । ८ प्र० पृ० पं० १२ । ९ संविशेषणो हेतोरुपादीयमानोऽसिद्धवत् । ना ह्य-वा०
वा० । १० हेतावपादीयमानोऽसिद्धता न ह्य-आ० । ११—मिव्यकादि-वा० वा० विना । १२ व्यक्ता-
दि-वा० वा० । १३ प्रसङ्गाद्ययम्—प्र० पृ० पं० ५ । १४ एव च हि-वि० दे० । एवं हि-हा० । १५ प्र० पृ०
पं० ५ । १६ साध्यस्यापि व्यक्त्यु-ना० वा० । साध्यस्यापि मिव्यक्त्यु-वि० दे० ।

१७ "प्रागासीत् यदापेक्षं न किञ्चिद् दत्तमुत्तरम् । नो चेत् सोऽसत् कथं तेभ्यः प्रादुर्भावं समधुते ?" ॥

तत्त्वसं० का० २० पृ० २६ ।

८ २८२ पं० १८ ।

१९ "नातः सार्धं समस्तीति नोपादानपरिग्रहः । नियतादपि नो जन्म न न शक्तिर्न च क्रिया" ॥

तत्त्वसं० का० २१ पृ० २६ ।

२० व्याख्याभावा-वा० वा० । २१ स्यात् तत्साध्यकस्यासंभवादेव हा० । स्यात् साध्यसासंभवाभाव
वा० वा० । स्यात् तत्साध्यकस्यासंभवादेव वि० । २२ पृ० २८२ पं० १९ । २३ "निव(वे)ल्लस च
सिन्नेत्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २७ पं० ६ ।

स्यस्य च का(क)रणं सिद्धिमध्यासीतेति, नान्यथा । कारणभावोऽपि भावानां साध्याभावादेव सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतः न चैतद् दृष्टमिदं च । तस्मान्न सत् कार्यं कारणावस्थायामिति प्रसङ्गविपर्ययः पञ्चसपि प्रसङ्गसाधनेषु योज्यः ।

अपि च, सर्वमेव हि साधनं स्वविषये प्रवर्तमानं द्वयं विवधाति-स्वप्रमेयार्थविषये उत्पद्यमानौ संशय-विपर्यासौ निवर्तयति, स्वसाध्यविषयं च निश्चयमुपजनयति । न चैतत् सत्कार्यवादे युक्त्या ५ सङ्गच्छते । तथाहि-सन्देह-विपर्यासौ भवद्भिः किं चैतन्यस्वभावावभ्युपगम्येते, आहोश्चिद् बुद्धि-मनःस्वरूपौ ? तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः, चैतन्यरूपतया तयोर्भवद्भिरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा मुख्यवस्थायामपि चैतन्याभ्युपगमात् तत्स्वभावयोस्तयोरेष्युत्पत्त्यनिवृत्तिरनिर्मांश-प्रसङ्गः, साधनव्यापारात् तयोरनिवृत्तिश्च चैतन्यवद्वित्यात् । द्वितीयपक्षोऽपि न युक्तः, बुद्धि-मनो(म)नसोर्नित्यत्वेन तयोरपि नित्यत्वाविपृत्त्ययोगात् । न च निश्चयोत्पत्तिरपि साधनात् सम्भवति १० तस्या अपि सधेदाऽवस्थितेः अन्यथा सत्कार्यवादेो विशीर्यत इति साधनोपन्यासप्रयासो विफलः कापिलानाम् ।

स्ववचनविरोधश्च प्राप्नोति-तथाहि-निश्चयोत्पादनार्थं साधनं भुवता निश्चयस्य असत् उत्पत्ति-रङ्गीकृता भवेत् 'सत् कार्यम्' इति च प्रतिज्ञया सा निषिद्धेति स्ववचनविरोधः स्पष्ट एव । अथ साधनप्रयोगवैयर्थ्यं ना(मा) प्रापदिति निश्चयोऽसन्नेव साधनादुत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तर्हि 'असद-१५ करणात्' इत्यादेहेतुपञ्चकस्यानैकान्तिकना स्वत एवाभ्युपगता भवति निश्चयवत् कार्यस्याप्यसत् उत्पत्त्यविरोधात् । तथाहि-यथा निश्चयस्य असतोऽपि करणम् तदुत्पत्तिनिमित्तं च यथा विशिष्ट-साधनपरिग्रहः-न च यथा तस्य सर्वस्यात् साधनाभावादेः सम्भवः-यथा चासङ्गव्यसौ शक्येहेतु-मिर्निर्वस्यते, यथा च कारणभावो हेतुनां समस्ति तथा कार्येऽपि भविष्यति इति कथं नानैकान्तिका निश्चयेन 'असदकरणात्' इत्यादिहेतवः । न च यद्यपि प्राक् साधनप्रयोगात् सन्नेव निश्चयस्तथापि २० न साधनवैयर्थ्यम् यतः प्रागनभिव्यक्तो निश्चयः पश्चात् साधनेभ्यो व्यक्तिसादायतीत्यभिव्यक्त्यर्थं साधनप्रयोगः सफल इति नानर्थक्यमेवामिति वक्तव्यम्, व्यक्तेरसिद्धत्वात् । तथाहि-किं स्वभा-धातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिरभिधीयते, आहोश्चिद् तद्विषयं ज्ञानम्, उत तदुपलम्भाकारकापगमः इति पक्षाः । तत्र न तावत् स्वभाधातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिः यतोऽसौ स्वभाधातिशयो निश्चयस्व-भावादव्यतिरिक्तः स्यात्, व्यतिरिक्तो वा ? यदि अव्यतिरिक्तस्तदा निश्चयस्वरूपवत् तस्य सर्वदेवाव-२५ स्थितेर्नोत्पत्तिर्बुद्धिमती । अथ व्यतिरिक्तस्तथापि 'तस्यासौ' इति सम्बन्धानुरूपतिः । तथाहि-भाधा-राधेयलक्षणः, अन्यजनकत्वमाद्यो(यो वाऽऽ)सौ भवेत् ? न तावत् प्रथमः, परस्परमनुपकारोपकारक-योस्तदसम्भवात्, उपकाराभ्युपगमे चोपकारस्यापि पृथग्भावे सम्बन्धासिद्धिः-अपरोपकारकस्व-नायां चानवस्थाप्रसक्तिः-अपृथग्भावे च साधनोपन्यासवैयर्थ्यम् निश्चयादेवोपकारापृथग्भूतस्या-

१ "सर्वात्मना च निष्कर्तुं कार्यमिह किञ्चन । कारणम्यपदेशोऽपि तस्माद्विपर्ययते" ॥

तत्त्वसं० का० २२ पृ० २७ ।

२-पृ० वा त-भा० ।

३ "सर्वं च साधनं दृष्टं विपर्यासनिवर्तकम् । निश्चयोत्पादकं चेदं न तथा युक्तिसंगतम् ॥

न सन्देह-विपर्यासौ निवर्तौ सर्वदा स्थितेः । नापि निश्चयजन्माऽस्ति तत् एव कृत्वाऽस्मिन् ॥

तत्त्वसं० का० २३-२४ पृ० २७ ।

४ "चैतन्य-बुद्धि-मनसां नित्यत्वेन"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २७ पं० २५ । ५-नार्थसाध-भा० हा० ।

६ "अथापि निश्चयोऽभूतस्समुत्पद्येत साधनात् । ननु तेनैव सर्वेऽपि भवेयुर्व्यभिचारिणः" ॥

तत्त्वसं० का० २५ पृ० २८ ।

७ पृ० २८२ पं० १८ ।

८ "अव्यक्तो व्यक्तिसात् तेभ्य इति चेद् व्यक्तिरस्य का ? । न स्वातिशयोत्पत्तिरविभागादसंगतेः" ॥

तत्त्वसं० का० २६ पृ० २८ ।

९ "भाधाराधेयलक्षणो वा संयन्त्रो भवेत्, अन्यजनकत्वालक्षणे वा ?"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८ पं० २२ ।

१०-भावाऽसौ वि० डे० । ११ अथ पृथग्-वा० वा० विना । १२-कारपृथ-वा० वा० विना ।

तिशयस्योत्पत्तेः । न चातिशयस्य कश्चिदाधारो युक्तः अनुसृतत्वेनाधः प्रसरणमाभावात् अधोगति-
प्रतिबन्धकत्वेनाधारस्य व्यवस्थानात् । जन्यजनकभावलक्षणोऽपि न सम्यग्धो युक्तः । सर्वदैव
सम्यग्धार्यस्य (निश्चयात्त्यस्य) कारणस्य सन्निहितत्वाच्चित्तमतिशयोत्पत्तिप्रसक्तेः । न च साधन-
प्रयोगापेक्षया निश्चयस्यातिशयोत्पादकत्वं युक्तम् अनुपकारिण्यपेक्षाऽयोगात्, उपकाराभ्युपगमे
५ वा दोषः पूर्ववद् वाच्यः । अपि च, अतिशयोऽपि पृथग्भूतः क्रियमाणः किमसन् क्रियते, आहोस्वित्
सन् इति कल्पनाद्वयम् । असत्त्वे पूर्ववत् साधनानामनैकान्तिकता वाच्या, सत्त्वे च साधनवैयर्थ्यम्
तत्रापि अभिव्यक्त्यभ्युपगमे 'क्रियमभिव्यक्तिः' इत्याद्यनवस्थाप्रसङ्गो दुर्निवार इति व्यतिरेकपक्षोऽपि
सङ्गस्य सम्भावार्दसम्भवी । अतो न स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिः ।

नोपि तद्विषयज्ञानोत्पत्तिस्वरूपा अभिव्यक्त्युक्तिसंगता, तद्विषयज्ञानस्य भवदमिप्रायेण नित्य-
१० त्वात् । तथाहि—तद्विषयाऽपि संवित्तिः सत्कार्यवादिमतेन नित्यैव किमुत्पाद्यं तस्याः स्यात् ? अपि
च, एकैक(कैच) भवन्मतेन संविद्—“आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः” [] इति
ह्येताता(न्ता)त्—सैष च निश्चयः तत्र कोऽपरस्तदुपलम्भोऽभिव्यक्तित्वरूपो यः साधनैः सम्पा-
द्येत ? न च त(न च न त)द्विस्वभावा तद्विषया संवित्तिः किन्तु मनःस्वभावेति वक्तव्यम्,
'बुद्धिः' 'उपलब्धिः' 'अध्यवसायः' 'मनः' 'संवित्तिः' इत्यादीनामनर्थान्तरत्वेन प्रदर्शयिष्यमाणत्वात्
१५ तद्विषयोपलम्भाऽऽवरणक्षयलक्षणाप्यभिव्यक्तिर्न घटां प्राश्नति द्वितीयस्योपलम्भस्यासम्भवेनोपल-
म्भावरणस्याप्यभावात् न ह्यसत् आवरणं युक्तिसंगतम् तस्य वस्तुसद्विषयत्वात् । न चासत्तत्-
त्वावरणस्य कुतश्चित् क्षयो युक्तः । सत्त्वेऽपि तदावरणस्य नित्यत्वाच्च क्षयः सम्भेदी, तिमा(तिरो-
मा)वलक्षणोऽपि क्षयस्तस्याऽयुक्तः अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावात्तुपपत्तेः तद्विषयोपलम्भस्या(स्य)
सत्त्वेऽपि नित्यत्वान्नावरणसम्भव इति कुतस्तत्त्वस्योऽभिव्यक्तिः ? न चाप्यावरणक्षयः केनचिद्
२० विधातुं शक्यः तस्य निःस्वभावत्वात् । ततोऽभिव्यक्तेरप्यद्वयमानत्वात् सत्कार्यवादपक्षे साधनोप-
न्यासवैयर्थ्यम् ।

एवं बन्ध-मोक्षाभावप्रसङ्गश्च तत्पक्षे । तथाहि—प्रधान-पुरुषयोः कैवल्योपलम्भलक्षणतत्त्व-
ज्ञानप्राप्तुर्भावे सति अपवर्गः कापिलैरभ्युपगम्यते, तत्र(तच्च) तत्त्वज्ञानं सर्वदा व्यवस्थितमेवेति सर्वे
एव देहिनोऽपवृक्षाः(वृक्षाः) स्युः । अत एव न बन्धोऽपि तत्पक्षे सङ्गतः सिद्धाज्ञानवशाच्च बन्ध
२५ ऽप्यते तस्य च सर्वदाऽव्य(दा व्य)वस्थितत्वात् सर्वेषां देहिनां चङ्गत्वमिति कुतो मोक्षः ।

१ “सर्वदेव निधमाख्यस्य कारणस्य”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८ पं० २७ । २ पृ० २९९ पं० २८ ।

३ पृ० २९९ पं० २२ । ४—दसम्मयो अतो दे० ।—दसम्मवा अतो हा० ।—दसम्मये अतो वि० ।

५ “न तद्विषयसंवितीनोपलम्भानुविषयः । नित्यत्वादुपलम्भस्य द्वितीयस्याऽप्यसंगत्वात्” ॥

तत्त्वसं० वा० २७ पृ० २९ ।

६ तद्विषयस्यापि वा० वा० विना । ७—त्पाद्य तं स्यादपि वि० हा० ।—त्पाद्यं तं स्यादपि भा० ।
—त्पाद्यं ते स्यात् अपि वा० वा० । “सत्कार्यवादिनो मतेन नित्यैवेति किं तस्या ज्ञातव्यम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९
पं० १० । ८ एष च भवन्म—वा० वा० । “एकैव भवतां मतेन”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० १३ ।
९—स्मिरिता तात् सौच वि० हा० ।—स्मिरिति कृत्तिरित्याद्य वा० वा० । १० “आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः”
इति सिद्धान्तात्—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० १३ । ११ “न बुद्धिस्वभावा तद्विषयसंवित्तिः किं तर्हि ? मनःस्वभावेति,
तदसम्यक्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० १५ । १२ न वाऽसत्—वि० विना । १३—जनित्य—वा० वा० ।
१४—वीति विरोधाभावलक्षणा—वा० वा० । “नापि तिरोभावलक्षणः क्षयो युक्तः अत्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावासंभवात्”—
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० १९ । १५ “अथवा ‘नित्यत्वात्’ इति, तद्विषयायाः संवित्तेर्नित्यत्वात्तत्त्वसंभवेति
तदर्थमप्यात्र क्षयो युक्तः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० २२ । १६—म्यते न च तत्त्वज्ञानं सर्वदा व्यवस्थितमे-
वेति सर्वे एव देहिनोऽपवृक्षाः वा० वा० ।—म्यते त च तत्त्वज्ञानं सर्वदा वेस्थितमेवेति सर्वे एव देहि-
नोऽपवृक्षाः वा० वा० । “तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिः सत्त्वां मोक्षो भवतिरित्युच्यते, तच्च तत्त्वज्ञानं सर्वदा व्यवस्थितमेवेति युक्तः
२५ एव देहिनः स्युः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २९ पं० २६ । १७ “तस्य च सर्वदा व्यवस्थितत्वेन”—तत्त्वसं० पञ्चि०
२९ पं० २७ ।

लोकव्यवहारोच्छेदस्य सत्कार्यवादाभ्युपगमे । तथाहि—हिताऽहितप्राप्ति-परिहाराय लोकः प्रवर्तते, न च तत्पक्षे किञ्चिदप्राप्यम् अहेयं वा समस्तीति निर्व्योपारमेव सकलं जगत् स्यादिति कथं न सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ?

निपिद्धे च सत्कार्यवादे 'असत् कार्ये कारणे' इति सिद्धमेव—सदसतोः परस्परपरिहारस्थितत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात्—तथापि परोपन्यस्तदुपगमस्य दूषणाभासताप्रतिपादनप्रकारो लेशतः प्रदर्श्यते—तत्र यत् ताद्यदुक्तं परेण 'असत् कर्तुं नैव शक्यते, निःस्वभावत्वात्' इति, तदसिद्धम् । घस्तुस्वभावस्यैव विधीयमानत्वाभ्युपगमात् तस्य च नैरुप्यासिद्धेः । अथ ग्राम उत्पत्तेर्निःस्वभावमेव तत्, न; तस्यैव निःस्वभावत्वायोगात् । न यतः सस्वभाव एव निःस्वभावो युक्तः घस्तुस्वभाव-प्रतिषेधलक्षणत्वादिनिःस्वभावत्वस्य । न च क्रियमाणं घस्तु उत्पादात् प्रागस्ति येन तदेव निःस्वभावं सिद्धयेत् । न च घस्तुविरहलक्षणमेव धर्मिणं निरूपं पक्षीकृत्य 'नैरुप्यात्' इति हेतुः प(क)० १० क्षीक्रियत इति यकव्यम्, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् यतो न घस्तुविरहः केनचिद् विधीयमानतयाऽभ्युपगतः । अनेकान्तिकधायं हेतुः विपक्षे याधकप्रमाणाऽप्रदर्शनात् कारणशक्तिप्रतिनियमाद्धि किञ्चिदेषासत् क्रियते यस्योत्पादको हेतुर्विद्यते, यस्य तु शशशङ्खादेर्नास्त्युत्पादकः तत्र क्रियत इति अनेकान्त एव, यतो न सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम् । न च 'यद् असत् तत् क्रियत एव' इति व्याप्तिरभ्युपगम्यते किं तर्हि ? यद् विधीयते उत्पत्तेः प्राक् तत् असदेवेत्यभ्युपगमः । अथ १५ तुल्येऽपि असत्कारित्वे हेतुर्ना किमिति सर्वः सर्वस्यासतो हेतुर्न भवतीत्यभिधीयते, असदेतत्, भवत्यक्षेऽप्यस्य चोद्यस्य समानत्वात् । तथाहि—तुल्ये सत्कारित्वे किमिति सर्वः सर्वस्य सतो हेतुर्न भवतीत्यसत्कार्यवादिर्नाऽप्येतदभिधातुं शक्यत एव । न च भवन्मतेन किञ्चिदसदस्ति येन तत्र क्रियते, न च कारणशक्तिनियमात् सदपि नभोऽभ्युपगमाद् न क्रियते इत्युत्तरमभिधानीयम्, इतर-शाप्यस्य समानत्वात् । तदुक्तम्—

“त्रैगुण्यस्याविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकम्” ।

[तत्त्वसं० का० २८]

भैरव्युपगमे(म)धावेन च 'यद्वत् तद्वत्' इति साम्यमुक्तम् न पुनस्तदस्ति । तथाहि—सत्यपि कार्य-कारणयोर्मैवे कस्यचित् किञ्चित् कारणं भवति—स्वहेतुपरम्परायातत्वात् तथाभूतसमाय-प्रतिनियमस्य—अमेवे च तयोरेकस्यैकत्रैकसिधेय काले हेतुत्वं चान्योन्यविरुद्धं कथं सम्भवेत् २५ विरुद्धधर्माध्यासनिबन्धनत्वात् घस्तुमेवस्य ? तदुक्तम्—

“मेवे हि कारणं किञ्चिद् घस्तुधर्मतया भवेत् ।

अमेवे तु विरुद्धयेत तस्यैकस्य क्रियाऽशक्ये” ॥

अथ असत्कार्यवादिनः कारणानां प्रतिनियताः शक्तयो न घटन्ते कार्यात्मकानामवधीनाम् ३० निष्पत्तेः न ह्यवधिमन्तरेणावधिमतः सद्भावः सम्भवति । प्रयोगश्चात्र—ये सद्भूतकार्यावधिज्ञाः न ते नियतशक्तयः, यथा शशशङ्खादयः, सद्भूतकार्यावधिज्ञायाश्च शालिवीजादयो भावा इति व्यापकात्पुनरिद्धिः । सत्कार्यवादे तु कार्यावधिसद्भावाद् युक्तः कारणप्रतिनियमः । उक्तं च—

१ पृ० २८१ पं० २२ तथा ३८ । २ “ग्राम उत्पत्तेस्तत्रि समावमेवेति चेत्, न; तस्यैव निःस्वभावत्वायोगात् । न हि स्वाभाव एव निःस्वभावो युक्तः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३० पं० १२ । ३—तु नियतः सस्व-मा० । ४ “निरूपं धर्मिणं पक्षीकृत्य 'नैरुप्यात्' इति हेतुः क्रियते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३० पं० १५ । ५—दको सत्तत्र क्रि-वा० वा० । अत्र 'नास्त्युत्पादको हेतुस्त्वत्र' इति पाठः संभाव्यते । “यस्य तु विरुद्धादेर्नास्ति कारणं तत्र क्रियते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३० पं० १८ । ६ असत्तुल्येऽपि वा० वा० विना । ७—पि सत्-वा० वा० । ८ सर्वस्य सतो हेतुर्मध्य-वा० वा० । ९—ति सर्वस्य सतो हेतु भव-वा० वा० । १०—दिनोऽप्येत-वा० वा० विना ।

११ “त्रैगुण्यस्याविशेषेऽपि सर्वं सर्वकारकम् । यद्वत् तद्वदसत्त्वेऽपि न सर्वं सर्वकारकम्” ॥

तत्त्वसं० का० २८ पृ० ३० ।

१२ “एतच्च अभ्युपगम्योक्तम्—यद्वत् तद्वत्' इति, न पुनः साम्यमस्ति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३० पं० २० । १३ काले तुतमदे कत्वं चान्यो-वा० वा० । “काले हेतुत्वमहेतुत्वं न परस्परविरुद्धम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१ पं० ३ । १४ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१ पं० ४ ।

“अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्तयः ।

सखे च नियमस्तासां (युक्तः) सार्वधिको ननु” ॥

[तत्त्वसं० का० २९]

- इति, असदेतत् । हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि-अवधीनामनिष्पत्तौ ‘क्षीरस्य दध्युत्पादने शक्तिः’
 ५ इति व्यपदेशः केवलं मा भूत्, यत् पुनरनध्यापोषितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं वस्तुस्वरूपम्-यद-
 नन्तरं पूर्वमदृष्टमपि वस्तुनन्तरं प्रादुर्भवति-तस्याप्रतिषेध एव । न च शब्द-विकल्पानां यत्र ध्यावृत्ति-
 स्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि निवर्तते, यतो व्यापकः स्वभावः कारणं वा व्यावर्त्तमानं स्वं व्याप्य स्वकार्यं
 वाऽऽदाय निवर्तते इति युक्तम् तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात् नान्यः अतिप्रसङ्गात् । न च ‘पयसो
 दग्धि शक्तिः’ इत्यादिव्यपदेशः विकल्पो वा भावानां व्यापकः स्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानः
 १० स्व(सं) भावं निवर्त्तयेत् तद्व्यतिरेकेणापि भावसङ्गात्वात् । यतो व्यपदेशः विकल्पाश्च निरर्शकस्वभावे
 वस्तुनि यथाभ्यासमनेकप्रकाराः प्रवर्त्तमाना उपलभ्यन्ते-एकस्यैव शब्दादेर्भावस्य अनित्यादिरूपेण
 मिश्रसमंयस्यायिभिर्वादिभिः व्यपदेशात् विकल्पनौघ-तत्तादात्म्ये वस्तुनश्चित्रत्वप्रसक्तिः व्यपदेश-
 विकल्पवत्, शब्दविकल्पानां वस्तुस्वरूपवेद(वदे)कत्वप्रसङ्गः । न ह्येकं चित्रं युक्तम् इ(अ)तिप्रस-
 ङ्गात् । ततः शक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेव असद् विधीयते न सर्वमित्यनैकान्तिकोऽपि ‘नैरुप्यात्’
 १५ इति हेतुः । ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य अत एवानैकान्तिकत्वम् । तथाहि-यदि कार्य-
 सत्त्वकृतमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं क्वचित् सिद्धं भवेत् तदैतत् स्यात् यावता कारणशक्ति-
 प्रतिनियमकृतमपि प्रतिनियतोपादानग्रहणं घटत एव, सर्वस्मात् सर्वस्य सम्भवोऽपि-कारणशक्ति-
 प्रतिनियमादेव-च न भवति सर्वस्य सर्वायैक्याकारिभावत्वस्यासिद्धेः । यदपि ‘अकार्यातिशयम्’
 इत्याद्युक्तम्, तदप्यभिप्रायापरिहानादेव, यतो नास्माभिः ‘अभाव उत्पद्यते’ इति निगद्यते-येन
 २० विकारापत्तौ तस्य स्वभावहानिप्रसक्तिराप्येत-किन्तु वस्तुत्वे च समुत्पद्यते इति प्राक् प्रतिपादितम्,
 तद्य वस्तु प्रागुत्पादात् ‘असत्’-उपलब्धिलक्षणमासत्त्वानुपलब्धेः निष्पन्नस्यातिप्रसङ्गतः कार्य-
 स्थानुपपत्तेश्च-इत्युच्यते, यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेणैव तत् तथाभूतमुदेति तेन तत् ‘क्रियते’
 इति व्यपदिश्यते, न व्यापारसमंवेशात् किञ्चित् केनचित् क्रियते, सर्वधर्माणामव्यापारत्वात् ।
 नाप्यसत् किञ्चिदस्ति यन्नाम क्रियते असत्त्वस्य वस्तुस्वभावप्रतिबन्धलक्षणत्वात् । अपि च, यदि
 २५ अकार्यातिशयवत् तदसन्न क्रियत इत्यभिधीयते, सद्यपि सर्वस्वभावनिष्पत्तेरकार्यातिशयमेवेति कथं
 क्रियते ? ततः ‘शक्तस्य शक्त्यकरणत्वात्’ इत्ययमप्यनैकान्तिकः । सत्कार्यवादे च कारणभावस्याऽघट-
 मानत्वात् ‘कारणभावात्’ इत्ययमप्यनैकान्तिकः ।

अथवा कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक् प्रतिपादितत्वात् असत्कार्यवाद् एव उपोपादानग्रहणा-
 दिनियमस्य युज्यमानत्वात् ‘उपादानग्रहणात्’ इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य साध्यविपर्ययसाधनाद् विद-

१-वधिनो ननु वा० वा० ।

२ “नैवं तेषामनिष्पत्त्या मा भूच्छब्दस्वयाऽपरम् । सर्वोपाधिविविक्तस्य वस्तुरूपस्य न क्षतिः” ॥

वत्त्वसं० वा० ३० पृ० ३१ ।

१-घल मा भूत् वा० वा० विना । ४ य पुन-वा० वा० विना । ५ न श्र-वि० ।

६ “न नाम रूप वस्तुना विकल्पा वाचकश्च यत् । विधुक्त्वाः प्रवर्त्तन्ते यथाभ्यासमभेदिनि” ॥

तत्त्वसं० का० ३१ पृ० ३१ ।

७-पकाः स्वभावाः कार-वा० वा० विना । ८-यै चादाय दे० । ९-मानः स्वभावः स्वभावं निव-हा०
 सि० । “येन तन्निवर्त्तमानं तयाविधं वस्तु नियतेयत्”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३१ पं० २७ । १०-मये स्थायि-मां०
 मा० विना । ११-नाद्यात्तत्तादा-वा० वा० । १२ “वस्तुस्वरूपवेद वा शब्दविकल्पानापेक्षरूपत्वप्रसङ्गः”-तत्त्वसं०
 पञ्चि० पृ० ३२ पं० ७ । १३ न ह्येकचित्रव्यक्तमि-मां० । न ऐकं चित्रशक्तमि-आ० हा० सि० । न ह्येकं
 चिद्वशक्तमि-मां० । “न ह्येकं चित्रमिति युक्तम् अतिप्रसङ्गात्”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२ पं० ८ । १४ पृ० २८२
 पं० १८ । १५-सर्वस्यासम्भ-वा० वा० विना । १६ पृ० २८३ पं० १२ तथा ३८ । १७-त्पाद्य इति वा०
 वा० विना । १८ पृ० ३०१ पं० ७-११ । १९-ए च तत् वा० वा० विना । २०-मादेवा-वा० वा० ।
 “अपि च, यदि अकार्यातिशयत्वाद् अस्मत् क्रियते”-वत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२ पं० २० ।

द्धता । अथ यदि 'असदेवोत्पद्यते' इति भवतां मतम् तत् कथं सदसतोत्पत्तादः सूत्रे प्रतिपिद्धः ?
उक्तं च तत्र—“अनुत्पन्नाश्च महामते सर्वधर्मा(र्माः) सदसतोऽनुत्पन्नत्वात्” []
इति, न; वस्तुनां पूर्वापरकोटिशून्यक्षणमात्रावस्थायी स्वभाव एव उत्पाद उच्यते मेदान्तर-
प्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायाम्, न पुनर्धर्माधिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्रतिपेत्यमान-
त्वात् तस्याः । नापि वैशेषिकादिपरिकल्पित(तः) सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो(यो वा, तयो)रपि
निपेत्यमानत्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुपपत्तेः । उक्तं च—

“सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम्” ॥ [] इति ।

स एवमात्मक उत्पादो भाऽसना(ता) तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोर्विरोधात्-न हि असत्
सद् भवति । नापि सता पूर्वभाविना सम्बध्यते तस्य पूर्वमसत्त्वात्, कल्पनानुद्ध्या तु केवलमसता १०
वस्तु सम्बध्यते, न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति यद् उत्पत्तिमाविशेत् 'असदुत्पद्यते' इति तु कल्पनाविरधि-
तव्यवहारमात्रम् । कल्पनाधीनं तु प्रतिनियतपदार्थोऽनन्तरोपलब्धस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यो-
त्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धिः । तदेवमुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य न सत्त्वं धर्मः, नाप्यसत्त्वम् स्येवा(स्त्वम्
तस्येवा)भावात् । अपि च, यैः प्रभृतिषु कारणेषु दध्यादिकं कार्यमस्तीति यैर्बुध्यते तदा वक्त-
व्यम्—किं व्यक्तिरूपेण तत् तत्र सत्, अथ शक्तिरूपेण ? तत्र यदि व्यक्तिरूपेणेति पक्षः, स न १५
युक्तः, क्षीराद्यवस्थायामपि दध्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि शक्तिरूपेण, यतस्तद्वृत्-
तदध्यादेः कार्यानु(वृ)पलब्धिलक्षणप्राप्तात् किमन्यत्, आहोस्विद् तदेव ? यदि तदेव तदा पूर्वमेवो-
पलब्धिप्रसङ्गो दध्यादेः । अथ अन्यदिति पक्षस्तदा कारणात्मनि कार्यमस्तीत्यभ्युपगमस्यको भवेत्
कार्याद् भिन्नतनोः शक्त्यभिधानस्य पदार्थान्तरस्य सद्भावाभ्युपगमात् । तथाहि—यदेव आविर्भूत-
विशिष्टरस-वीर्यविपाकाविशुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव दध्यादिकं कार्यमुच्यते; क्षीराद्यवस्थायां २०
च तद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्ध्यमानमसद्भावहारविषयत्वमवतरति, यथान्यच्छक्तिरूपम् तत्
कार्यमेव न भवति; न च अन्यस्य भावेऽन्यत् सद् भवति अतिप्रसङ्गात् । न च उपचारकल्पनया
तद्व्यपदेशसद्भावेऽपि वस्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् तद्व्यपदेशेऽपि वस्तुसद्भावासिद्धेः ।

यदपि 'मेदानामन्यवदशोनात् प्रधानास्तित्वम्' उक्तम् तत्र हेतोरसिद्धत्वम्, न हि शब्दादि-

१ ततः क-भा० मा० । २-प्रतेः भा० मा० बा० बा० । ३ सर्वाधर्मा सदसतोऽनु-हा० वि० ।
सर्वधर्मास्तसदनु-बा० बा० । "सर्वधर्माः सदसतोऽनुत्पन्नत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३२ पं० २५ । "पुनरपरं
महामते । क्रियाकारणरहिताः सर्वधर्मा इत्युच्यन्ते अकारकत्वेन । उच्यन्ते अनुत्पन्नाः सर्वधर्माः निःसर्मावाश्"—
लङ्कावतारसू० पृ० ११५ पं० ५ ।

४ "उत्पादो वस्तुभावस्तु नोऽसता न सता तथा । संबध्यते कल्पिकया केवलं त्वसता विया" ॥

तत्त्वसं० बा० ३२ पृ० ३३ ।

५-कल्पितसत्तासमवायो वा वरपि निपेत्य-हा० वि० ।-कल्पितसत्तासमवायो वा—रपि निपेत्य-भा०
मा० । "नापि वैशेषिकपरिकल्पितः सत्तासमवायः" तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३ पं० ६ । ६ "स्वकारणसमवायो वा
तयोरपि निपेत्यमानत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३ पं० ७ । ७ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३ पं० ८ । ८ नानः
तादा-था० बा० विना । "नासता"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३३ पं० १० ।

९ "यदिदं वस्तुनो रूपमेकानन्तरणीदयते । प्रागासीत्तेति तदीजं ग्रामभूते त्विमसि न" ॥

तत्त्वसं० का० ३३ पृ० ३३ ।

१०-सत्त्व स्येवा-बा० बा० विना ।

११ "क्षीरादिषु च दध्यादि शक्तिरूपेण यन्मतम् । शक्तिसत्र दध्यादि यदि दृश्येत् नुपपत्" ॥

तत्त्वसं० का० ३४ पृ० ३३ ।

१२ यदुच्य-वि० । १३ "दध्यादेः कार्यरूपात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ३४ पं० ४ ।

१४ "अन्यथेत्येकमन्यस्य भावेऽभ्यन्तस्याऽन्यदुच्यते । न हि सत्त्वस्य सद्भावः सद्भावो दुःख-मोहयोः" ॥

तत्त्वसं० का० ३५ पृ० ३४ ।

१५-न्यस्याभावेऽसद् भव-वि० । १६ पृ० २८४ पं० १० ।

१७ सत्त्वाद्यनुगतं व्यक्तं न सिद्धं नः कथंचन । आन्तरत्वात् सुखादीनां व्यक्तत्वात् तत्त्वसंविदः" ॥

तत्त्वसं० का० ३६ पृ० ३४ ।

लक्षणं व्यक्तं सुप्ताद्यन्यितं सिद्धम् सुखादीनां ज्ञानरूपत्वात् शब्दादीनां च तद्रूपविकल्पात् ॥
 सुप्ताद्यन्यितत्वम् । तथा च प्रयोगः—ये ज्ञानरूपविकलाः न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा परोपण
 आत्मा, ज्ञानरूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकानुपलब्धिः । अथ ज्ञानमयत्वेन सुप्तादिरूपत्वस्य
 व्याप्तिर्यदि सिद्धा भवेत् तदा तद्विवर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय नियतं; न च सा सिद्धा पुष्प-
 ५स्यैव संविद्रूपत्वेनेष्टेरिति, असदेतत् । सुप्तादीनां स्वसंवेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात् ।
 तथाहि—स्पष्टं सुखादीनां प्रीति-परितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधानेऽसन्निधाने च प्रका-
 शान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंविच्छिन्ना । यथा प्रकाशान्तरनिरपेक्षा सातादिरूपतया स्वयं
 सिद्धिमवतरति तत् 'ज्ञानम्' 'संवेदनम्' 'चैतन्यम्' 'सुखम्' इत्यादिभिः पर्यायैरभिधीयते । न च
 सुखादीनामन्येन संवेदनेनानुभा(भ)वादनुभवरूपता प्रथते, तत्संवेदनस्याऽसातादिरूपताप्रसक्तः
 १० स्वयमतदात्मकत्वात् । तथाहि—योगिनः अनुमानवतो वा परकीयं सुखादिकं संवेदयतो न साता-
 दिरूपता अन्यथा योग्यादयोऽपि साक्षात् सुप्ताद्यनुभाषिन इवातुरादयः स्युः योग्यादिवद् वा
 अन्येषामप्यनुग्रहोपघातो न स्याताम् अविशेषात् । संवेदनस्य च सातादिरूपत्वाभ्युपगमैः संविद्रू-
 पत्वं सुखादेः सिद्धम् । इदमेव हि सुखं दुःखं च नः 'यत् सातमसातं च संवेदनम्' इति नानैका-
 न्तिकता हेतोः । नाप्यसिद्धता, सर्वेषां बाह्यार्थवादिनां संविद्रूपरहितत्व(त्वस्य) शब्दादिषु सिद्ध-
 १५त्वात् । विज्ञानवादिमताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत तथा चेष्टसिद्धिरेव । विरुद्धताऽप्यस्य हेतोर्न
 सम्भवति सापेक्षे भावात् । न च यथा यद्विदेशावस्थितनीलादिसन्निधानवशाद् अनीलादिस्वरूपमपि
 संवेदने न नीलनिर्भासं संवेद्यते तथा बाह्यसुखाद्युपधानसामर्थ्याद् असातादिरूपमपि त्सा (सा) ता-
 दिरूपं लक्ष्यते तेन संवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिद्ध्यति अतोऽनैका-
 न्तिकता हेतोरिति चकच्यम्, अत्र्यास-प्रकृतिविशेषत एकसिद्धिपि त्रिगुणात्मके वस्तुनि प्रीत्याद्या-
 २० कारप्रतिनियतगुणोपलब्धिदर्शनात् । तथाहि—भावनावशेन मयाऽङ्गनादिषु कामुकादीनाम् जाति-
 विशेषाच्च कर्मादीनां कैपाश्चित् प्रतिनियताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां
 सुखादिरूपत्वाच्च युक्तम्, सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वात्नीलादिविषयसंविच्छिद्यत् प्रत्येकं चित्रा
 संवित् प्रसज्येत । अथ यद्यपि त्रयात्मकं वस्तु तथाप्यदृष्टादिलक्षणसहकारिवशात् किञ्चिदेव कस्यचिद्
 रूपमास्ति न सर्वं सर्वस्य, असदेतत्; तदुत्कारानुपलब्ध्यादयस्त्यालम्ब्यप्रतीतिप्रसक्तेः । तथाहि—
 २५ र्पाकारं तद् वस्तु एकाकाराच्च संविदः संवेद्यन्त इति कथं अनालम्ब्यनास्ता न भवन्ति ? प्रयोगः—
 यद् यदाकारं संवेदने न भवति न तत् तद्विषयम्, यथा चक्षुर्हानं न शब्दविषयम्, इत्यात्मकवस्त्वा-
 कारशून्याश्च यद्योक्ताः संविद इति व्यापकानुपलब्धिः तथापि तद्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिर्विपर्यये

१-यसन्निधाने च प्रका-वा० वा० विना० । २-दनेनाभाव-वा० वा० विना । ३-यथा हि
 वा० वा० । ४ "शब्दादिषु संविद्रूपरहितत्वस्य सिद्धत्वात् । अन्यथा विज्ञानवादिमतेनाऽङ्गीकृतं स्यात्" -तत्त्वसं० पञ्च०
 पृ० ३५ पं० ११ । ५-पि तत्साता-वा० । "बाह्यसुखाद्युपधानवशाद् असातादिरूपमपि सातादिरूपमिव लक्ष्यते"-
 तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ३५ पं० १५ ।

६ "एकत्रैव च शब्दादी भावना-जातिमेतत् । सहादयः संमन्विनो लक्ष्यन्ते नियताः स्फुटम्" ॥
 तत्त्वसं० का० ३७ पृ० ३५ ।

७ "एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वे सति न युक्तम् । कस्मात् ? इत्याह" -तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ३५ पं० २५ ।

८ "एकवस्तुनोपातिवे चित्रा संवित् प्रसज्येत । अदृष्टादिवशाच्च चेष्ट स्याद् वस्तुनोपातिनी" ॥
 तत्त्वसं० का० ३८ पृ० ३५ ।

९ "आरिस्त्येन भावना-जाति-मेद-जिह्वादीनां ग्रहणम्" -तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ३६ पं० ४ ।

१० "स्वाकारं वस्तुनो रूपमेकाकाराच्च तदिदः । ताः कथं तत्र लक्ष्यन्ते भागिन्यल्लक्षणम्" ॥

१-पर्यये वा वा० वा० विना ।

तत्त्वसं० का० ३९ पृ० ३६ ।

बाधकं प्रमाणम् । न च यथा प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सर्वात्मना वस्तुनि अभ्यासादिवशात् कचिदेव क्षणिकत्वाद्यो निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र तद्वद् अदृष्टादिवलाद् एकाकारा संविद् उदेप्यतीत्यभिधानुक्षमम्, क्षणिकादिविकल्पस्यापि परमार्थतो वस्तुविषयत्वानभ्युपगमात्, वस्तुनो विकल्पागोचरत्वात् परम्परया वस्तुप्रतिबन्धात् तथाविधतत्प्राप्तिहेतुनया तु तस्य प्रामाण्यम् । उक्तं च—

“लिङ्ग-लिङ्गिधियोरेवं पारंपर्येण वस्तुनि ।

प्रतियन्त्यात् तदामासशून्ययोरप्येवंधनम्” ॥

] इति ।

परैस्तु परमार्थत एव वस्तुविषयत्वमिष्टं प्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम्; अन्यथा सुखाद्यात्मनां शब्दादीनामनुभवात् सुखानुभवव्याप्तिरित्येतदसङ्गतं स्यात् । सुखादिसंविदां च सविकल्पकत्वात् किञ्चिदनिश्चितं रूपमस्तीति सर्वात्मनाऽनुभवव्याप्तिप्रसक्तिः यतः सौार्थप्रतिपत्तिः (त्तिः) निश्चयानामियमेव यत् तन्निश्चयनं नाम ।

१०

यदपि ‘प्रसाद-ताप-दैन्याद्युपलम्भात् सुखाद्यन्वितत्वं सिद्धं शब्दादीनाम्’ इत्यभिहितम्, तदनैकान्तिकम् । तथाहि—‘योगिनां प्रकृतिव्यतिरिक्तं पुरुषं भावयतां तमालम्ब्य प्रकर्षप्राप्तयोगानां प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, अंप्राप्तयोगानां त(च) हृततरमपश्यतामुद्वेग आविर्भवति, जडमतीनां च प्रकृत्यावरणं प्रादुर्भवति । न च परैः पुरुषस्त्रिगुणात्मकोऽभीष्ट इति ‘प्रसाद-ताप-दैन्यादिकार्योपलब्धेः’ इत्यस्य कथं नानैकान्तिकता? न च सङ्कल्पात् प्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति १५ वाच्यम्, शब्दादिव्यव्यस्य समानत्वात्; सङ्कल्पमात्रभाषित्वे च सुखादयो बाह्या न स्युः सङ्कल्पस्य संविद्रूपत्वात् । बाह्यविषयोपधानमन्तरेणापि पुरुषदर्शने प्रीत्याद्युत्पत्तिदर्शनात् ‘बाह्यसुराद्युपधानबलात् सातादिरूपं संवेदनस्य’ इत्यपि सव्यभिचारमेव ईशानिष्टविकल्पादनावाधित(दनाधित)-बाह्यविषयसन्निधानं प्रसिद्धमेव हि सुखादिवेदनं कथं तत् परोपधानमेव युक्तम्? न च मनोऽपि त्रिगुणं तदुपधानवशात् तदाविर्भवतीति वक्तव्यम्, ‘यदेव हि प्रकाशान्तरनिरपेक्षं स्वयं सिद्धम्’ २० इत्यादिना संविद्रूपत्वस्य तत्र साधितत्वात् अतः ‘समन्वयात्’ इत्यसिद्धो हेतुः । नैकान्तिकश्च प्रधानाख्येन कारणेन हेतोः कचिदप्यन्वयासिद्धेः । तथाहि—व्यापि नित्यमेकं त्रिगुणात्मकं कारणं साधयितुमिष्टम्, न धैवंभूतेन कारणेन हेतोः प्रतियन्धः प्रसिद्धः । न चायं नियमः—यदात्मकं कार्यं कारणमपि तदात्मकमेव, तयोर्मेदात् । तथाहि—हेतुमदादिभिर्धर्मैर्धुक्तं व्यक्तमभ्युपगम्यते तद्धिपरीतं चाव्यक्तमिति कथं न कार्य-कारणयोर्मेदादनैकान्तिको हेतुः? धर्मविशेषविपरीतसाधनाद् २५ विरुद्धोऽप्ययं हेतुः । तथाहि—एकौ नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो धर्मा साधयितुमिष्टः तद्विपरीतश्च अनेकोऽनित्यश्च ततः सिद्धिमासादयति, यतो व्यक्तं नैकया त्रिगुणात्मिकया स्वात्मभूतया ज्ञात्या समन्वितमुपलभ्यते किं तर्हि? अनेकत्वाऽनित्यत्वादिधर्मकलापोपेतमेव अतः कार्यस्याऽनि-

१ ‘वचनम्’-तत्त्वार्थश्लोकानां अ० १ सू० ११ श्लो० १३ । २ “सुखाद्यनु-” तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३६ पं० २२ । ३ “इयमेव हि निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिः यत् तन्निश्चयनं नाम”-तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३६ पं० २३ । ४ पृ० २८३ पं० ४३ तथा पृ० २८४ पं० ११ ।

५ “प्रसादोद्वेगवरणान्येकस्मिन् पुंशि योगिनाम् । जायन्ते न च तद्रूपः पुमानभिमतः परैः” ॥

तत्त्वर्थ० का० ४० पृ० ३६ ।

६ “अजितयोगानां क्षिप्रतरमपश्यतामुद्वेग, ये च प्रकृत्या जडमतयस्तेषां वरणमुपजायते”-तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३७ पं० ३ । ७-नां तदद्भुतर-का० । ८ “युद्ध वरणकमेव तमः”-मातृपृ० का० १३ पृ० २३ । ९ पृ० २८४ पं० १३ । १० पृ० ३०४ पं० १७ । ११ “यच्च इशानिष्टविकल्पादनपेक्षितराहाविषयसन्निधानं सुखादिसंवेदनं प्रसिद्धं तदा कथं परोपधानाद् स्यात्?”-तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३७ पं० १० । १२ पृ० ३०४ पं० ७ । १३ पृ० २८४ पं० १० ।

१४ “चिदेऽपि त्रिगुणे व्यक्ते न प्रयानं प्रसिध्यति । एकं तत्कारणं नित्यं नैकजालन्वितं हि तत्” ॥

तत्त्वर्थ० का० ४१ पृ० ३७ ।

१५ धर्मा वि-भा० मा० वा० वा० । धर्मविशेष-वि० डे० । “धर्मविशेषविपरीतभावनात्”-तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३७ पं० २३ । १६ “एकौ नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो धर्मः साधयितुमिष्टः”-तत्त्वर्थ० पञ्जि० पृ० ३७ पं० २४ । स० त० ३९

स्यत्वाऽनेकत्वादिधर्मान्वयदर्शनात् कारणमपि तथैवानुमीयता(ति) । क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रिया-
विरोधात् नित्यस्य कारणत्वम् कारणमेदकृतत्वाच्च कार्यवैचित्र्यस्य अन्यथा निर्हेतुकत्वप्रसङ्गाच्चैक-
रूपस्यापि कारणत्वमिति विपर्ययसिद्धिप्रसक्तेर्न नित्यैकरूपप्रधानसिद्धिः । यदि तु अनित्याऽनेकरूपे
कारणे 'प्रधानम्' इति संज्ञा क्रियते तदा अविवाद एव । यद्यपि 'सत् सत्' इत्येकरूपेण 'स
५ पयायम्' इति च स्थिरेण स्वभावेनानुगता अव्यवसीयन्ते कल्पनाद्यानेन भावास्तथापि नैपामेक-
जात्यन्वयः स्वस्वभावव्यवस्थिततया देश-काल-शक्ति-प्रतिभासादिभेदात्, नापि स्वैर्यम् क्रमो-
त्पत्तिमतां तथैव प्रतिभासनात् । 'प्रतिभासमेदश्च भावाद्(न) भिनत्ति' इत्यसृष्टत् प्रतिपादितम् ।
'मृद्धिकारादिघत्' इति दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः एकजात्यन्वयस्य एककारणप्रभवत्वस्य च
तत्रान्यसिद्धत्वात् । न 'चैकं मृत्पिण्डादिकं कारणं मृदादिजातिश्चैकानुगता तत्र सिद्धेति यत्कथम्,
१० यतो नैकोऽवयवी मृत्पिण्डादिरस्ति एकदेशावरणे सर्वावरणप्रसङ्गात्, नाप्येका जातिः, प्रति-
व्यक्तिप्रतिभासमेदादिति प्रतिपादितत्वात् प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च ।

'समन्वयात्' इत्यस्य हेतोः पुरुषेश्वरानैकान्तिकत्वम् । तथाहि—चेतनत्वादिधर्मरन्विताः
पुमांसोऽमीष्टाः न च तथाविधैककारणपूर्वकास्त इष्यन्ते । न च चेतनाद्यन्वितत्वं पुरुषाणां गौणम्
यतः अचेतनादिव्यावृत्ताः सर्वे एव पुरुषाः अतोऽर्थान्तरन्यावृत्तिरूपा चेतन्यादिजातिसद्वन्तुगामिनी
१५ कल्पिता न तु तारिखी समस्तीति यत्कथम्, अन्यत्रापि समानत्वात्—यतः शब्दादिष्वपि अमुष्यं
श्रुत्याद्यन्वितत्वमसत्यैककारणपूर्वकत्वे पुरुषेष्विव भविष्यतीति कथं नानैकान्तिकत्वं हेतोः ।
मूलप्रकृत्यवस्थायां च सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः शुण्त्याऽचेतनाऽनोक्त्यादिभिरन्विताः प्रधा-
नपुरुषाश्च नित्यत्वादि(दिभि)रन्वितास्तथाभूतकारणपूर्वकाश्च न भवन्तीत्यनैकान्तिकत्वमेव ।
तदेवं 'समन्वयात्' इत्यस्य हेतोरसिद्धि-विग्रहाऽनैकान्तिकदोषदुष्टत्वाच्च प्रधानसाधकत्वम् । अने-
२० नैव न्यायेन 'परिमाणात्' 'शक्तितः प्रवृत्तेः' 'कार्यकारणभावात्' 'वैध्वरूप्यस्याविभागात्' इत्यादि-
कानामपि न प्रधानास्तित्वसाधकत्वम् । तथाहि—साध्यविपर्यये च बाधकप्रमाणाप्रदर्शनात् सर्वेऽ-
प्येतेऽनैकान्तिकाः । नहि प्रधानाख्यस्य हेतोरभावेन परिमाणादीनां विरोधः सिद्धः । तथाहि—
यदि तावत् कारणमात्रस्यास्तित्वमत्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यताः न ह्यस्माकं कारणमन्तरेण कार्य-
स्योत्पादोऽमीष्टः, न च कारणमात्रस्य 'प्रधानम्' इति नामकरणे किञ्चिद् बाध्यते । अथ प्रेक्षाघत्
२५ कारणमस्ति यद् व्यक्तं नियतपरिमाणमुत्पादयति शक्तिश्च प्रवर्तत इति साध्यते तदाऽनैकान्ति-
कता, विनाऽपि हि प्रेक्षाघता विधात्रा स्वहेतुसामर्थ्यात् प्रतिनियतपरिमाणादियुक्तस्योत्पत्त्यवि-
रोधात् । न च प्रधानं प्रेक्षाघत् कारणं युक्तम्, अचेतनत्वात् तस्य प्रेक्षायाश्च चेतनापर्यायत्वात् ।
अपि च, 'शक्तितः प्रवृत्तेः' इत्यनेन किमव्यतिरिक्तशक्तिमत् कारणं साध्यते, आहोस्विद् व्यतिरिक्ता-
नेकशक्तिसम्बन्धि तदेकत्वादिधर्मकलापाध्यासितमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यद्याद्या कल्पना तदा
३० सिद्धसाधनं कारणमात्रस्य ततः सिद्धमभ्युपगमात् । द्वितीयायां हेतोरनैकान्तिकता, तथाभूतेन
क्वचिदप्यन्ययासिद्धेर्हेतुश्चासिद्धः यतो न विभिन्नशक्तियोगात् कस्यचित् क्वचित् कार्यं कारणस्य

१-नुमायताम् । भा० मा० विना० ।

२ "अथ शलाकाकल्पा हि कमसंगतमूर्तयः । इत्यन्ते व्यक्तयः सर्वाः कल्पनामिधितारिमिकाः" ॥

तत्त्वसं० का० ४२ पृ० ३८ ।

३ पृ० २८४ पं० ११ । ४-प्रसक्तत्वस्य हा० वि० ।

५ "मृद्धिकारादयो भेदा नैकजात्यन्वितास्तथा । सिद्धा नैकनिमित्ताश्च मृत्पिण्डादेर्विभेदतः" ॥

तत्त्वसं० का० ४३ पृ० ३८ ।

६ चैकमृ-वा० का० विना ।

७ "चेतन्याद्यन्वितत्वेऽपि नैवपूर्वत्वमिष्यते । पुरुषाणामसृष्टं चेत् तदिहापि समं न किम्" ॥

तत्त्वसं० का० ४४ पृ० ३९ ।

८ "शृणुत्वाऽचेतनत्वाऽनोक्त्यादिभिरन्विताः प्रधानपुरुषाश्च नित्यत्वादिभिर्गुणैः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९ पं० १२ ।

९ "प्रधानहेतुभावेऽपि ततः सर्वं प्रकल्पते । शक्तेर्भेदेन वैचित्र्यं कार्यकारणतादिकम्" ॥

तत्त्वसं० का० ४५ पृ० ३९ ।

१० 'पृ० ३८४ पं० ११ । ११ पृ० ३८४ पं० ११ ।

प्रवृत्तिः सिद्धा स्वात्मभूतत्वाच्छक्तीनाम् । निरन्वयविनाशप्रवृत्तत्वात् सर्वभावानां कचिदपि लयासिद्धेः 'अविभागाद् धैश्वरूप्यस्य' इत्ययमपि हेतुरसिद्धः लयो हि भवन् पूर्वस्वभावापगमे वा भवेत्, अनपगमे वा । यथायः पक्षः तथा(दा) निरन्वयविनाशप्रसङ्गः । अथ द्वितीयः तदा लयावृत्तपत्तिः यतो नाविकलं स्वरूपं विभ्रतः कस्यचिदुपो नाम अतिप्रसङ्गात्-अतिविरुद्धमिदं परस्परतः 'अविभागः' धैश्वरूप्यं च' इति । विरुद्धा वा एते हेतवः प्रधानहेत्वभावे (भावे एव) स्वकार- ५ णशक्तिमेतत् कार्यस्य परिमाणदिरूपेण वैचित्र्यस्य कार्यकारणभावादिना(दीनां) चोपपद्यमानत्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत् तदा सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपवत् तदात्मकत्वादेकमेव द्रव्यं स्यात्, ततश्च 'बुद्धिरैका एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि' इत्यादिकः परिमाणविभागोऽसङ्गतः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत् स्यात् । तथा, प्रधानहेत्वभावे एव-प्राकनन्यायेन 'अभेदे न शक्तिर्न क्रिया' इत्यादिना-घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तितः प्रवृत्तिरुपपद्यते, १० कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहेत्वभावे एव युक्तो न तु तत्सङ्गावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधानसङ्गावे धैश्वरूप्यमनुपपत्तिरुक्तमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपवदेकत्वप्रसक्तैस्तदविभागो दूरोत्सारित एवेति न कुतश्चिदेतोः प्रधानसिद्धिः ।

यदपि प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयन्ति "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" [इत्यागमात् पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता न तु कर्ता १५ सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । प्रमाणयन्ति चात्र—यत् सङ्घातरूपं यस्तु तत् परार्थं दृष्टम्, यथा शयनाऽऽसनाद्यङ्गादि, सङ्घातरूपाश्च सञ्चारादय इति स्वभावहेतुः, यद्वासौ परः स आत्मेति सामर्थ्यात् सिद्धम् । अत्र च "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" इत्यादि घटता चैतन्यं नित्यरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्येरूपात् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अध्यक्षविरुद्धं चेदम् रूपादिसंविदां स्फुटं स्वसंविद्या भिन्नस्वरूपावगमात् एकरूपंवेत्यात्मनोऽनेकविधार्थस्य २० भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत अमोक्षवस्थाव्यतिरिक्तत्वात् भोक्षवस्थायाः, न च दिदृक्षादि-योगादविरोधः दिदृक्षा-शुभ्रगादीनां परस्परतोऽभिधानानुपादैरात्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गः तासां तदव्यतिरेकात्, व्यतिरेके च 'तस्य ताः' इति सम्बन्धानुपपत्तिः उपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्, भावे वा तत्रापि भेदाभेदविकल्पाभ्यामनवस्था-तदुत्पत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाद्यभावात् भोक्तृत्वम् । प्रयोगः—यस्य यद्वाच्यव्यवस्थानिवन्धनं नास्ति नासौ प्रेक्षावता तद्वादेन व्यवस्थाप्यः, यथा आकाशं २५ मूर्तत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्थानिवन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इति कारणानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावाद् भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न ह्यतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वेऽपि प्रकृतिरस्याभिलषितमर्थ-मुपनयतीत्यसौ भोक्ता भवति, यतो नासाप्यचेतना सती शुभाशुभकर्मणां कर्ता युक्ता येनासौ कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पङ्कजधयोः परस्परसम्बन्धात् प्रवृत्तिस्तथा महदादि "लिङ्गं ३० चैतनपुरुषसम्बन्धाद्येतनावदिव धर्मादिवु कौर्ण्येऽप्यवसायं करोतीत्यदोष एवायम्—उक्तं च—

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कजधुमयोर्दमिसंयोगात् तत्कृतः सर्गः" ॥ [साङ्ख्यका० २१] इति,

- १ पृ० २८४ पं० २ । २ "तदा"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४० पं० ६ । ३ "प्रधानहेत्वभाव एव कारणशक्ति-
मेदेन हेतुना कार्यस्य परिमाणदिरूपेण वैचित्र्य(न्यस्य) कार्यकारणतादेव उपपद्यमानत्वात् विरुद्धता हेतुनाम्"—तत्त्वसं०
पञ्चि० पृ० ४० पं० १२ । ४ "तथा, कुलालादीनां घटादिकरणे शक्तिः" प्रवृत्तिः प्रधानहेत्वभाव उपपद्यते, न तु तद्भावे ।
यथोक्तं प्राक्—'न च शक्तिर्न च क्रिया' इति—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ४० पं० १६ । ५ पृ० २९८ पं० १९ तथा ४० ।
६ तद्भावे वा० वा० । ७ पृ० २९९ पं० १ तथा ३० । ८ चोपदं० समा० पा० सू० ९ भा० पृ० ३१ पं० ७ ।
९-सनात्यङ्गादि आ० गां० मा० ।-सनात्तमंगादि वि० दे० ।-सनात्प्रगादि हा० । "पयङ्-रय-शरणादयः—"
माठरट् पृ० २९ पं० २९ । "शयनाऽऽसनाऽऽन्यादिवत्"—साङ्ख्य० को० पृ० ९१ पं० २ का० १७ । १०-त्र चै-
वि० दे० । ११ प्र० पृ० पं० १४ । १२-त्ये चात्म-मा० गां० । १३-स्य सङ्गा-वि० दे० । १४ लिङ्ग
चे-वा० वा० विना । माठरट् पृ० ३३ पं० २४ । १५ कार्येषु व्यव-वा० गां० । १६—"रपि संयोगात्कृतः
सर्गः"—साङ्ख्यका०

असदेतत्; यतो यदि प्रकृतिरकृतस्यापि कर्मणः फलमभिलषितमुपनयति तदा सर्वदा सर्वेष्वं पुंसोऽभिलषितार्थसिद्धिः किमिति न म्यात्? न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावाच्चासविति वक्तव्यम्, यतो धर्मस्यापि प्रकृतिकार्यतया तदव्यतिरेकान् तद्वत् सदैव भाव इति सर्वदा सर्वस्याभिलषित-फलप्राप्तिप्रसक्तिः। अपि च, यदि अभिलषितं फलं प्रकृतिरुपनयति तदा नानिष्टं प्रयच्छेत्, नहि ५ कश्चिदनिष्टमभिलषति। किञ्च, उपनयतु नाम प्रकृति(तिः) फलम् तथापि भोक्तृत्वं पुंसोऽयुक्तम् अधिकारित्वात्—नहि सुर-दुःखादिना आह्लाद-परितापादिरूपं विकारमनुपनीयमानस्य भोक्तृत्वमस्याकाशवत् सद्गतम्। न च प्रकृतिरस्योपकारिणी अधिकृतात्मसमुपकारस्य फलमशक्यत्वात्, विकारित्वे वा नित्यत्वहानिप्रसक्तिः अतादर्थस्य नित्यत्वलक्षणत्वात् तस्यापि विकारिण्यवश्यं भावित्वात्। अथ न विकारापरत्या आत्मनो भोक्तृत्वमिष्टं किं तर्हि? बुद्ध्याव्यवसितस्यार्थस्य १० प्रतिविम्बोदयन्यायेन संचेतनात्। तथाहि—बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तमर्थप्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य न तु विकारापत्तिः न च पुरुष(पः) प्रतिविम्बमात्रसङ्क्रान्तावपि स्वरूपप्रच्युतिमान् दर्पणवदव्यवहितस्वरूपत्वात्, असदेतत्; यतो बुद्धिदर्पणारूढमर्थप्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंति सङ्क्रामत् ततः (ततः अव्यतिरिक्तम्) व्यतिरिक्तं वा इति वाच्यम्। यदि अव्यतिरिक्तमिति पक्षस्तदा तदेवोद्देश्य-रूप(य)योगित्वं पुंसः प्रसज्येत उदयादि- १५ योगिप्रतिविम्बाव्यतिरेकान् तत्स्वरूपवत्। अथ व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगमस्तदा न भोक्तृता न भोक्तृ-वस्यातस्तस्य कस्यचिद् विशेषस्याभावात्। न चार्थप्रतिविम्बसम्बन्धात् तस्य भोक्तृत्वं युक्तम् अनु-पकार्योपकारकयोः सम्बन्धासिद्धेः उपकारकल्पनाया अपि भेदाभेदविकल्पतोऽनुपपत्तेः।

अपि च, पुरुषस्य दिदृक्षां प्रधानं यदि जानीयात् तदा पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिर्युक्ता स्यात् न- ५ चैवम् तस्य जडरूपत्वात्, सत्यपि चेतनावत्सम्बन्धे न पङ्क्त्यध्यानात्प्रवृत्तिर्युक्तिमती, यतोऽन्धो २० यद्यपि मार्गं नोपलभते तथापि पङ्क्तोर्विषयसामर्थ्या वेत्ति तस्य चेतनावत्त्वात् न चैवं प्रधानं पुरुषवि-षयसामर्थ्याच्छति तस्याऽचेतनाद्यत्वेन जडरूपत्वात्। न च तयोर्नित्यत्वेन परस्परमनुपकारिणो पङ्क्त्यवत् सम्बन्धोऽपि युक्तः। अथ प्रधानं पुरुषस्य दिदृक्षामवगच्छतीत्यभ्युपगम्यते तथा सति भोक्तृत्वमपि तस्य प्रसज्यते कारणस्य शुक्तिक्रियावेदकत्वाविरोधात्। न च य एषं जानाति तेनाऽपरमपि ज्ञातव्यमित्येवं न नियमः यतः प्रधानस्य कर्तृत्वे भोक्तृत्वमपि निवृत्तसन्निधीति युक्तं २५ यद्युक्तं यतो यदि प्रधानस्य बुद्धिमत्त्वमङ्गीक्रियते तदा पुरुषवच्चैतन्यप्रसङ्गः बुद्ध्यादीनां चैतन्यपर्या-यत्वात्, यतो यत् प्रकाशात्मतयाऽपरमकाशानिरपेक्षं स्वसंविदितरूपं चक्रास्ति तत् चैतन्यमुच्यते, तद् यदि बुद्धेरपि समस्ति चिद्रूपा सा किमिति न भवेत्? न च यथोक्तबुद्धिद्वयतिरेकेणापरं चैत-न्यमुपलक्षयामः यतस्तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिमवेत्।

यद्यपि चिद्रूपत्वाद् बुद्धेर्भेदप्रसाधनाय परैरनुमानमुपन्यस्यते—यद् यद् उत्पत्तिमस्य-नाशि- ३० त्वादिधर्मयोगि तत् तद् अचेतनम्, यथा रसादयः, तथा च बुद्धिरिति स्वभावहेतुरिति। तत्रापि वक्तव्यम्—किमिदं स्वतन्त्रसाधनम्, आहोस्वित् प्रसङ्गसाधनमिति? तत्र स्वतन्त्रसाधनेऽन्यतरा-सिद्धौ हेतुः यतो यथाविधमुत्पत्तिमस्यमपूर्वोत्पादलक्षणम् नाशित्वं च निरन्वयप्रतिनाशात्मकं प्रतिद्वे यौद्धस्य न तर्थाविधं साहचर्यस्य तयोराविर्भाव-तिरोभाववरूपत्वेन तेनाङ्गीकरणात् यथा च

१ अविश्रुता-वि० सं०। २ "वाग्महाणवोऽप्याह" इत्युच्यते अतः 'विकारापत्तिः' इति पूर्वन्तोऽयं पाठः आचार्यमित्रिणेन साहाय्यमर्थो निर्दिष्टः—साहा० मू० खी० १५ पृ० ११९ पं० ८-९-१०-११। एवमेव "वाग्महाणवोऽप्याह" दर्शने स्थितः प्राह" इति निर्दिश्य समुद्धृतोऽयं पाठः आचार्यराजशेखरेण—न्यायाव० टिप्प० पृ० १५३ पं० ८। तथैव च श्रीयशोविनयोपन्यासेनापि "तथा चाह वाग्महाणवः" इति कृत्वा एष एव पाठः पठितः—साहच० साहादक० पृ० १०९ पं० ६। ३ ततः अव्यतिरिक्तम् व्यति-वि० सं०। ४-८-१० इदं 'न' पदमधिकं भाति। ६-शेषाभावात् वा० था० विना। ७ दिदृक्षां विना। ९-सज्येत मा० रि० डे०। १०-मित्यत्र का० भा०। १-मित्यत्र १ प्रकाशतया-वि० डे० का०। प्रकाशतया-भा० मां०। प्रकाशनात् १० था० विना।

साध्यस्य तौ प्रसिद्धौ न तथा बौद्धस्येति कथं नान्यतरासिद्धता ? न च शब्दमात्रसिद्धौ हेतुसिद्धिः, वस्तुसिद्धौ वस्तुन एव सिद्धस्य हेतुत्वात् । तदुक्तम्—

“तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषघट साधनं श्रेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः” ॥ [

] इति ।

अथ प्रसङ्गसाधनमिति पक्षस्तदा साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाप्रदर्शनादनैकान्तिकता, न ह्यत्र ५ प्रतिबन्धोऽस्ति चैतनस्योत्पाद-नाशार्था न भवितव्यमिति ।

यदपि प्रकल्पितम्—

“वस्तुविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरश्वस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” ॥ [साङ्ख्यका० ५७] इति,

तदपि न सम्यक्; यतः क्षीरमपि न स्वातन्त्र्येण वस्तुविवृद्धिं चैतस्याधाय प्रवर्तते किं तर्हि ? १० कादाचित्केभ्यः स्वाहेतुभ्यः प्रतिनियतेभ्यः समुत्पत्तिमासादयति; तच्च लब्धान्मलामं घटस्यविवृद्धिनिमित्ततामुपयातीत्यचेतनमपि प्रवर्तत इति व्यपदिश्यते, न त्वेवं प्रधानस्य कादाचित्की प्रवृत्तिर्युक्ता नित्यत्वात् तस्य शून्यहेत्वभावाच्च । तथाहि—न तावत् कादाचित्कराजकारणसन्निधानात्सा कादाचित्की शक्तिरस्य युक्ता तदभावात् । नापि स्वाभाविकी सदा सन्निहिता अविकलकारणत्वेन सर्वस्याभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणस्य पुरुषार्थस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च बुद्धि—चैतन्ययोरेवेऽपि १५ चैतन्यस्यात्मत्वमप्रतिपिद्धमेव, यतो नास्माभिः चैतन्ये आत्मशब्दनिवेशः प्रतिपिध्यते किं तर्हि ? यस्तत्र नित्यत्वलक्षणो धर्मः समारोपितः स एव निपिध्यते, तन्निश्चयेऽक्षसंहर्तृवैफल्यप्रसक्तेः तदुत्पत्त्यर्थत्वात् तस्योक्तित्वे चोत्पत्तेरसम्भवात्—नहि ब्रूतेः सदाऽस्तित्वे तदर्थं जनतेऽप्यनमाददीत । तत्र नित्यकल्पं चैतन्यं युक्तिसङ्गतम् ।

यदपि “पराधीनशुभ्रादयः” [

] इत्याहुर्कम्, तत्र आधेयातिशयो वा २० परः साध्यत्वेनाभिप्रेतः, यथा अविकार्यनाधेयातिशयः, आहोस्वित् सामान्येन चक्षुरादीनां पारा-

र्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतमिति विकल्पश्चयम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धसाध्यता-दोषाऽऽव्रातत्वात् यतोऽस्माभिरपि विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चक्षुरादयः “चक्षुः प्रतीत्य रूपादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्” [इत्यादिष्वचनात् । अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गीक्रियते तदा हेतोर्विच्छेदालक्षणो दोषः निरार्थप्राप्तिरित्येन चक्षुरादीनां साध्यविपर्ययेण २५ दृष्टान्ते हेतोर्व्यासयप्रतीतेः । तथाहि—अविकारिणि अतिशयस्यावातुमशक्यत्वात् शयनाऽऽसना-दयोऽनित्यवैयव्योपकारिणो युक्ता न नित्यमेवेति कथं न हेतोर्विच्छेदता ? यदि पुनः सामान्येन आधे-यानाधेयातिशयविशेषमपास्य पारार्थ्यमात्रं साध्यत इत्ययं पक्षः कशीक्रियते तदापि सिद्धसाध्यतैव,

१ “शब्दमात्रसिद्धौ न हेतुसिद्धिः, वस्तुन एव हेतुत्वेन वस्तुनो हि वस्तुसिद्धिः ।

तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि । दोषघट साधनं श्रेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः” ॥

प्रमेय० को० ५० २९ पं० १२ बाह्यपटमुद्रात्वादे ।

२-पि चैतन्यस्यात्मत्वमप्रति-भा० मा० १-पि चैतन्यस्यात्मत्वमपि प्रति-भा० वा० १-पि चैतन्यस्या-त्मत्वमपि प्रति-भा० । ३ स्य वा० विना । ४ ५० ३०५ पं० १६ । मातृदृ० ५० २९ पं० १८ वा० १७ । साङ्ख्य० को० ५० १० पं० ९ का० १७ । तात्पर्य० अ० १ सू० १४० ५० ११ पं० २ ।

५ “यच्छब्दं च पटिचक्षुषे च उभयवृत्ति चक्षुस्त्वितिज्ञानार्थं”—उत्पत्तिवि० निदानसं० गृहपतिव० ५० ७२ अं० ११ भा० २ । मध्यमवृत्ति ५० ६ पं० ३ ।

“अभिध. क. घ. (२३४ ब ५) प्रसिद्धं वीर्यार्थं इत्येवमादिका कल्पना अत्रैव प्रतीत्यसमुत्पादस्ये युज्यते इह कथं भविष्यति. चक्षुः प्रतीत्य इत्यादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमिति २ च हि ‘प्रतीत्याना चक्षुषि प्रतीत्यचक्षुषि’ इति उक्ताः संभ-वति अर्थयोगात् चक्षुर्हि प्रतीत्य इत्यादि प्राप्य चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमिति अप्रमणौ गम्यते प्रतीत्यसमुत्पादस्य (संज्ञान्तरः महानिदानपर्यायसूत्र, सहेतुसमप्रत्ययनिदानसूत्र) चक्षुः प्रतीत्य इत्यादि चोत्पद्यते आविशो मनस्कारो मोहज इति सूत्रे वचनात् (अभिध. घ. व. २२७ ब २) Vallée Poussin इत्यनेन सप्रतिनितमध्यमवृत्ति ५० ६ टिप्प० ४ । ६ दोषोऽविकार-वा० वा० विना । ७-रादीनां साध्यसाध्यविष-वा० १-रादीनां साध्ये साध्यविष-भा० मा० आ० । ८ सामान्येनाधेयानाधेयानाधेयातिश-भा० मा० । सामान्येनाधेयानातिश-वा० वा० । सामान्येनाधेयातिश-वि० टे० ।

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात् । न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्यति-
रिक्तस्य परत्वेमनाभिप्रेतम्, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याप्युपकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् चक्षु-
रूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वेनान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अने-
ककारणकृतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सद्-
५ छत्ते ? । तर्हि साध्योपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः । तत्र अनुद्धद्रव्यास्ति-
कमतावलम्बिसाहचर्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् ।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह-नैगमनयस्वरूपम्]

अत्र च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नयाः शुद्धवशुद्धिभ्यां ब्रह्मास्तिकमतमाश्रिताः
१० प्राप्नुवन्-शब्द-समभिरुद्ध-एवम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयमेदाः । तथाहि—संग्रहमतं
तावत् प्रवर्तितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सङ्गावस्तेस्तस्य स्वरूपमेव वर्णितम्-राश्यन्तरो-
पलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः । निगमो हि नित्याऽ-
नित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेऽप्यपास्तंसाङ्कर्यस्यभावः सर्वथैव धर्मधर्मिमेवेन सम्प-
द्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नमिप्रायवशान्नयव्यवस्थानात् । प्रतिपत्तारब्ध
१५ नानाभिप्रायाः । यतः केचिदाहुः—“पुरुष एवेदं सर्वम्” [भेताभ्यत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि,
यदाश्रित्योक्तम्—

“ऊर्ध्वमूलमधःशाखमभ्यर्त्थं प्रादुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वमेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वमेदो-
२० रप(मेदोऽप)रैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतैतरमेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां
‘मेदः, अव्यापित्वेऽपि मूर्तैतरविकल्पाद् मेद एव । अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्,
तत्रापि सेधर-निरीधरमेदाद् मेदाभ्युपगमः । अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्वमभ्युपगतं जगतः, तत्रापि
सेधर-निरीधरमेदाद् मेदोऽभ्युपगतः, सेधरपक्षेऽपि स्वरुतकर्मसापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां तद-
वस्थ एव मेदाभ्युपगमः । ‘कैश्चित् स्वभाव-काल-यदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापे-
२५ क्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् मेदव्यवस्था अभ्युपगतैव । तथा, कारणं नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि
वैतं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वेत्ययमपि मेदाभ्युपगमः ।
एवं मूर्तैरेव मूर्त्तमात्रम्यते, मूर्त्तैर्मूर्त्तम्, मूर्त्तरमूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नमिप्रायतोऽनेकधा निगम-
नान्नैगमोऽनेकमेदः ।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

३० व्यवहारनयस्तु—अपास्तसमस्तैरमेदवे(मे)कमभ्युपगच्छतोऽप्यक्षीकृतमेदनित्यधनव्यवहारविरो-
धप्रसक्तैः—कारक-ज्ञापकमेदे(दे)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमाचर(मारच)यन् प्रवर्तते इति कार-
णस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि नैकान्ततः प्रक्षय इति ।
ततश्च न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्त्यते अन्यथा प्रवर्त्तकान-

१-त्वमात्रा-मा० वि० कां० विना । २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा-वा० वा० विना । ३-त्यस्य
न्याय-वा० वा० आ० हा० विना । ४-स्य चा-वि० । ५ साध्य हे-वा० वा० विना । ६-प्र सङ्ख्योप-
वा० आ० हा० वि० विना । ७-दर्शनक-वा० वा० विना । ८ ए० २७२ पं० १६ । ९-पमेव वर्णित-
मा० । १०-मेव वर्णितराश्य-मा० हा० । ११-स्तसाङ्कर्य-वि० डे० । १२-स्तसाकार्य-वा० । १३-स्तसाकार्य-मा०
मा० हा० । १४-स्तसाकार्यं स्व-आ० । १५ कर्तृत्वाकर्तृत्वमेदो-रपरैरा-मा० मा० । १६ कर्तृत्वाकर्तृत्वे मेदो-
रे-आ० वि० । १७ कर्तृत्वामेदोऽपरैरा-वा० वा० । १८ मेदो व्यापि-वा० वा० विना । १९-धरमेदा-
-वा० वा० विना । २०-दृष्टिदोष-वा० वा० विना । २१ कैश्चित् वा० वा० । २२ एवं मूर्त्तमा-

वस्थाप्रसक्तिः । ततो न व्यवहारान्यं जगत् । न च प्रमाणाविषयीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः
अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तेः, दृष्टानुरोधेन हृदष्टमपि वस्तु कल्पयितुं युक्तम् अन्यथा कल्पनासम्भवादिति
संग्रह-नैगमाऽभ्युपगतवस्तुविवेकालोकप्रतीतपथानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-
प्रसितिप्रतिपादनं व्यवहारप्रसिद्धयै परीक्षकैः समाश्रितमिति व्यवहारनयामिप्रायः । ततः स्थितं
नैगम-संग्रह-व्यवहाराणां द्रव्यास्तिकनयप्रमेदत्वम् । विषयमेदृशेषां प्रतिपादितः—

“शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य संग्रहस्तदशुद्धितः ।

नैगम-व्यवहारौ स्तां शेषाः पर्यायमाश्रिताः” ॥ [

तदुक्तम्—

“अन्यदेव हि सामान्यमभिधप्रानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य पथेति मन्यते निगमो नयः” ॥ [

“सद्रूपतानतिश्रान्त-स्वस्वभावमिदं जगत् ।

सत्तारूपतया सर्वं संगृह्यन् संग्रहो मर्तः” ॥ [

“व्यवहारस्तु तौमेव प्रतिवस्तुव्यवस्थिताम् ।

तथैव दृश्यमानत्वात् व्यवहारयति देहिनः” ॥ [

[ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्]

पर्यायनयमेवः ऋजुसूत्रादयः—

“तत्र ऋजुसूत्रमीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंश्रिताः (ता) ।

नैश्वरस्यैव भावस्य भावा (चात्) स्थितिवियोगतः” ॥ [

देश-कालान्तरसंयद्द्वस्वभावरहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकम् एकस्वभावम् अकुटिलम् ऋजु-
सूत्रपतीति ऋजुसूत्रः । न हि एकस्वभावस्य नानादिक्-कालसम्बन्धित्वस्वभावमनेकत्वं युक्तम् २०
एकस्यानेकत्वविरोधात् । न हि स्वरूपमेवादन्वयो वस्तुमेदः स्वरूपस्यैव वस्तुद्योपपत्तेः । तथाहि—
विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिधं वस्तु यद् कृपणानात्वेऽप्येकं स्यादिति ? यद् वस्तुरूपं येन
स्वभावेनोपलभ्यते तत् तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुनः क्षणान्तरसंस्पर्शाति क्षणिकम्, क्षणा-
न्तरसम्बन्धे तत्क्षणाकारस्य क्षणान्तराकारविशेषाप्रसङ्गात् अतो जातस्य यदि द्वितीयक्षणसंबन्धः
प्रथमक्षणस्वभावं नापनयति तदा कल्पान्तरावस्थानसम्बन्धोऽपि तत्रैवापनयेत्, स्वभावमेदे या-
कथं न वस्तुमेदः अन्यथा सर्वत्र सर्वदा भेदाभावप्रसक्तिः ? अक्षणिकस्य क्रम-योगपद्याभ्यामर्थ-
क्रियानुपपत्तेरसत्त्वम्, सहकार्युपदौकित्यातिशयमनङ्गीकुर्वन्तस्तदपेक्षाऽयोगादक्षेपेण कार्यकारिणः
सर्वकार्यमेकद्वयं विदध्यादिति न क्रमकर्तृत्वम्, न घा कदाचनापि स्वकार्यमुत्पादयेत् निरपेक्षस्य
निरतिशयत्वात् न हि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, तत्तत्तत्तुका(मुपका)रं स्वभा-
वभूतमङ्गीकुर्वन्तः क्षणिकत्वमेव । व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धिः, अपरोपकारकल्पनेऽनवस्थाम-
सक्तिः । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम् द्वितीयेऽपि क्षणे तत्त्वभावात् तत्तत्तदुत्पत्तितः तत्क-
मप्रसक्तेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वम् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्

१ ततो व्यव-वा० बा० विना । २-रौ स्ता मां० । ३ “मन्यते नैगमो नयः”—न्यायाव० टिप्प० पृ० ११८ पं० १९ । ४ न्यायाव० टिप्प० पृ० ११८ पं० २५ । ५ “सत्तास्वताम्”—न्यायाव० टिप्प० पृ० १२० पं० २६ । ६-स्थितम् वा० या० । ७-श्रितौ वा० वा० विना । न्यायाव० टिप्प० पृ० १२४ पं० २४ । ८ नैश्वर-वा० मां० मां० वि० । नैश्वर-आ० हा० । ९-“भावात् स्थितिवियोगतः”—न्यायाव० टिप्प० पृ० १२४ पं० २५ । १०-संबन्ध-वि० डे० । ११-स्यात्तत्सम्ब-वा० वा० । १२ तं न इत्यर्थः । १३-सक्तेः वि० डे० । १४-पि सं का-वा० वा० वा० वि० डे० विना । १५-तु कारणमकार-वा० वा० । १६-तु-तनुकारं मां० मां० हा० । १७-चात् तदुत्पत्ति-वा० वा० । १८-रित्तत्वे प्रकारा-वि० डे० । रित्तत्वे प्रकारान्तरभावा-मां० मां० वा० हा० कं० ।

तस्य । प्रध्वंसस्य च निर्देतुकत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसमष्ट्या एव सर्वे भावाः इति पर्याया-
धितर्जुसूत्राभिप्रायः । तदुक्तम्—

“अतीतानागताकारकालसंस्पर्शवर्जितम् ।

वर्तमानतया सर्वमृदुपदेण सूयते” ॥ [

५ प्रमाण-प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽर्थो सामान्येन भवतः तथापि साक्षात् परम्परया वा
प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्णकविषयः, “नानुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाक(फा)रणं
विषयः” [] तथा

“अर्थेन घटयत्येतां नहि मुक्तार्थरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता” ॥ [

१० इत्यादिपचनात् तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन च तत्राविसंवादात् संवित् प्रमाणत्वेन
गीयते । अध्यक्षधीश्चाऽशब्दगम्यमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात् । न छाक्षगो-
चरेऽर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरभिति कथं
तत्संख्येष्टाः (ष्टा) अध्यक्षधीर्भवेत् ? किञ्च, वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्यानुपल-
ब्धाविष्यमाणायामर्थसन्निधिरक्षरज्जनं प्रत्यक्षमर्थ इति अभिधानस्मृतादु (१) पक्षीणशक्तिराश
१५ कदाचनोपनिन्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानविशेषात् । यदि चार्थं भवतां निबन्धः-स्वामिधानविशेष-
णापेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्ति (१) स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रभवऽर्थोधिगतिः । तन्ना-
मस्युत्पादेरसम्भवात् । तथाहि-यत्रार्थं प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्द-
स्मृतिर्भवेदिति युक्तियुक्तम् अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् न चेद् अनमिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति
तदा तत्र दृष्टममिलापमपि न सरेत् असंरक्ष शब्दविशेषं न तत्र योजयेत् अयोजयंश्च न तेन विशि-
२० ष्मर्थं प्रत्येतीत्यायातमान्यमक्षेपस्य जमेतः । ततः स्वामिधानरहितस्य विषयस्य निषेयिणं चक्षुरादि-
प्रत्ययं प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थसम्बन्धरहितानां पारस्पर्येणापि
सामर्थ्यासम्भवात् । इत्यर्थनया न्ययस्थिताः ।

[शब्दनयस्वरूपम्]

शब्दनयास्तु मन्थन्ते-कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रनेयत्वं युक्तं वाद्यध्यय-
२५ साधो न भवेत् सोऽप्यध्यवसायविकल्पश्चेत् तदभिधानस्मृति (ति) विना नोपलुं युक्तः इति सर्वव्य-
वहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधानं नियन्धनम् । प्रत्यक्षस्यापि तत्कृताध्यवसायलक्षणविकल्पस्य घटिर-
न्तर्वा प्रतिक्षणपरिणामप्रतिपत्ताविव प्रमाणतानुपपत्तेः अविसंवादलक्षणतया प्रमाणानाम्, प्रति-
क्षणपरिणामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ यत्नान्तरं क्रियमाणमपार्थक्यं
स्यात् । ततः प्रमाणव्यवस्थानिवन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमपहस्तयतीति शब्द
३० एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधानं कारणमिति स्थितम् । शब्दनयश्च क्रतुसूत्राभिमतपर्यायात्
शुद्धतरं पर्यायं स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति । तथाहि—‘तटा’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इति विरुद्धलिङ्गलक्षण-
धर्माक्रान्तं मिश्रमेव वस्तु, नहि तत्कृतं धर्मभेदमनुभवतस्तत्सम्बन्धो युक्तः तद्वर्गभेदे वा स्वयं
धर्मा कथं न मिद्यते ? यथा हि क्षणिकं वस्तु अतीताऽनागतार्थां क्षणाभ्यां न सम्बन्धमनुभवत्येवं
गोत्यादि कल्पनासामान्यविशेषस्वरूपपरस्परविरुद्धस्त्रीत्वान्यतमधर्मसम्बद्धं नान्यधर्मी (मि) सम्ब-
३५ दमनुभवति (१) विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदलक्षणत्वात्, तथाप्यभेदे ‘न किञ्चिद् मिश्रं जगदस्ति’ इति

१ गत्वस्य । २ मुक्त्वाऽर्थ-आ० । ३ सृष्टां अ-वा० या० । ४ तथार्थ-या० या० । ५-चि-
प्रेर-हा० वि० विना । ६-तानुप वा० या० । ७-बुद्धिं ज-वा० या० विना । ८-दि धार्य भा० गा० ।
-दित्ययं आ० हा० । ९ चेदमभि-वा० गा० । १०-मर्थं प्र-वा० या० भा० गा० । ११-गतः स्वाभि-वा०
गा० भा० मा० । १२-स्मृतिं चिन्ता नो-आ० । १-स्मृतिं चिन्ता विना भा० गा० । १-स्मृतिं चिन्ता ना वा०
गा० । १२-क्षणं हा० । १३-रगता सा-आ० हा० । १४-रायं च नान्य-वा० । १-संबद्धं नान्य-वि० ।
१५ संबधमनु-वा० ।

भेदव्यवहार एवोत्सीदेत् । तथा, एकस्मिन्नुपपन्नो 'आपः' इति बहुत्वसङ्ख्याया निर्देशोऽनुपपन्नः न हेतुत्वसङ्ख्यासमाध्यासितं तदेव तद्विरुद्धबहुत्वसङ्ख्यापेतं भवतीत्येकसङ्ख्यैव तद्विद्वेष्यम् । कालभेदाद् वस्तुभेदः क्रतुसूत्रेणाप्यभ्युपगत एवेति 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितः' इत्ययुक्तमेव वचः अतीताऽनागतयोः सम्बन्धमावात् । तथा, अन्यकारकयुक्तं यत् तदेव अपरकारकसम्बन्ध-
(न्धं) नांनुभवतीति अधिकरणं चेद् ग्रामः अधिकरणशब्दाच्चि(करणवाचि)विभक्तिकाव्य एव ५
न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेयो युक्त इति 'ग्राममघिशेते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा, पुरुषभेदेऽपि
'नैकान्तद्रु(कं तद्)वस्तु इति 'एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता' इति च प्रयोगो
न युक्तः अपि तु 'एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्यनेनैव परमावेनैतद्विद्वेष्यम् । एवमुप-
द्रव्यभेदेऽपि 'विरमति' इति न युक्तः आत्मार्थतायां हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगसङ्कतेः । नै (नै)व
लोकशास्त्रव्यवहारविशेष इति वक्तव्यम्, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्दः १०
नात् शब्दे(न्द्र)नयो व्यवस्थितः । तदुक्तम्—

“विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदात् भिन्नस्वभावताम् ।

तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते” []

[समभिरुद्धनयस्वरूपम्]

एकसंज्ञासमभिरुद्धत्वात् समभिरुद्धस्वाहा—यथा हि विद्वच्छलिङ्गादियोगात् भिद्यते वस्तु तथ १५
संज्ञाभेदादपि । तथाहि—संज्ञाभेदः प्रयोजनवशात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसनितया अन्यथा
अनवस्थाप्रसक्तेः ततो यावन्तो वस्तुनः स्वाभिधायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः प्रत्यर्थं शब्दनिवे-
शात् नैकस्वार्थस्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भा' इति वचनभेदाद् भिन्न एवार्थाः,
क्रियाशब्दत्वाद् वा सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्वर्था एव वाचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'को भाति' इति
च क्रियालक्षणनिमित्तभेदात् नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भाव्यमिति 'घटः' इत्युक्ते कुतः 'कुटः' इति २०
प्रतिपत्तिः तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात् ? यथा वा 'पावक'शब्दोक्तेरन्यैव पावकशक्तिरन्य-व्यतिरे-
कान्यां लोकतः प्रसिद्धा तथा घटन-कुटनविशकीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव
पर्यायध्वनयः नैकमर्थमभिविधेय इति समभिरुद्धः । उक्तं च

“तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः ।

वृत्ते समभिरुद्धस्तु संज्ञाभेदेन भिन्नताम्” ॥ []

२५

१ “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः”—पाणि० अ० ३ पा० ४ सू० १ । “सोमयाजी अस्य पुत्रो भवति”—सिद्धान्तकौ०
पृ० ४७६ सूत्राङ्क० २८२४ । “पातोः संबन्धे प्रत्ययाः”—हेम० अ० ५ पा० ४ सू० ४१ । २ संवन्धे ना-आ-
वि० । ३-शब्दवाचि भा० मा० विना । ४ “अग्निष्टोम-स्याऽऽसां कर्म”—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० ४६
सिद्धान्तकौ० पृ० १३७ सूत्राङ्क० ५४२ । “अधेः श्रीह-स्याऽऽस आधरः”—हेम० अ० २ पा० २ सू० २० । ५ नै-
कांतवस्तु पा० बा० विना । ६ “प्रहासे न मन्योपपदे मन्यतेरुतम् एकवचः”—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० १०६
सिद्धान्तकौ० पृ० ३३५ सूत्राङ्क० २१६३ । आचार्यहेमचन्द्रस्तु एतत् सूत्रमकृत्यैव एनं प्रयोगं समर्थितवान् मत्तपन्तरेण,
सा चेयं भक्तिः—‘एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पिता’ इति प्रहासे यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्तिः नात्र प्रसि-
द्धाविपर्ययोस्ते किञ्चित्पिन्नमिति ‘रथेन यास्यसि इति भावगमनाभिधानात् प्रहासे गम्यते । ‘नहि यास्यसि’ इति बहिर्गमनं
प्रतिपिष्यते । अनेकस्मिन्नपि प्रहसितरि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानवशाद् ‘मन्ये’ इति एकवचनमेव । लौकिकश्च
प्रयोगोऽनुसर्तव्य इति न प्रकारान्तररूपना न्याय्या—“श्रीणि श्रीणि अन्य-युग्मदस्यदि”—हेम० अ० ३ पा० ३ सू० १७
सू० ३० । ७ प्रहेण-भा० मा० । ८-गमेदोऽपि वा० बा० विना । ९-ताया हि वा० बा० विना । १०-
नधेयं वा० बा० । नत्वेयं भा० मा० । ११-ति न च-वा० बा० । १२-तोयलि-आ० विना । “विरोधे लिङ्ग-
सङ्ख्यादि”—न्यायव० टिप्प० पृ० १२६ पं० २० । १३-ति को भा-आ० । १४-पावक-पा० बा० आ० ।
१५ न्यायव० टिप्प० पृ० १२७ पं० १८ ।

[एवंभूतनयस्वरूपम्]

शब्दामिधेयक्रियापरिणतिवेलायामेव 'तद् वस्तु' इति भूत एवंभूतः प्राह—यथा संज्ञामेदाद् भेदवद् वस्तु तथा क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया तद्भेदो यदैव तामाविशति तदैव तन्निमित्तं तत्त-
द्यपदेशमासादयति नान्यदेत्यतिप्रसङ्गात् । तथाहि—यदा 'घटते' तदैवासी 'घटः' न पुनः 'घटि-
५ तवान्' 'घटिष्यते' वा 'घटः' इति व्यपदेशं युक्तः सधेवस्तूनां घटतापत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, चेष्टा-
समय एव चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दन्ति चेष्टावन्तः पदार्थाः यथावस्थि-
तार्थप्रतिभास एव च वस्तूनां व्यवस्थापको नान्यथाभूतः अन्यथा अचेष्टावतोऽपि चेष्टावत्तया
शब्दानुविद्धेऽप्यक्षप्रत्यये प्रतिभासत्व(भास इत्य)भ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विपर्ययतया भ्रान्तस्यापि
वस्तुव्यवस्थापकत्वे सर्वेः प्रत्ययः सर्वेऽस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तत्र घटनसमयात्
१० प्राक् पश्चाद् वा 'घटः' तद्यपदेशमासादयतीत्येवंभूतनयमतम् । उक्तं च—

“एकस्यापि ध्यनेर्चाञ्च्यं सदा तन्नोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवंभूतोऽभिमन्यते” ॥ [

] इति ।

तत् स्थितमेतत् ऋजुसुत्रादयः पर्यायास्तिकस्य विकल्पा इति ।

अस्याश्च गाथायाः सर्वमेव शीर्षं विवरणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकैकप्रकृतिकयोः संग्रह-व्यवहारयोः

शुद्धाशुद्धतया भेदनिरूपणम्]

दृष्टद्विओ य पञ्चवणओ य' इत्यादिपञ्चाङ्गैकदेशस्य विवरणाय आह सूरिः—

द्ववद्वियनयपयडी शुद्धा संगहपरुवणाविसओ ।

पडिंरूवे पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स ववहारो ॥ ४ ॥

[ति गाथासूत्रम् ।

अत्र च संग्रहनयप्रत्ययः शुद्धो द्रव्यास्तिकः व्यवहारनयप्रत्ययस्त्वशुद्ध इति तात्पर्यार्थः ।

अवयवार्थस्तु द्रव्यास्तिकनयस्य व्यावर्णितस्वरूपस्य प्रकृतिः स्वभावः शुद्धा इत्यसङ्कीर्णा
पासंरूपशंवती संग्रहस्य अमेदप्राहिनयस्य प्ररूपणा—प्ररूप्यतेऽनयेति कृत्वा—उपवर्णना १०

संहतित्तास्या विषयोऽभिधेयः । विषयोपकारेण विषयिणो वृत्तस्य विषयव्यवस्थापकत्वादुपचा-
विषयेणा(ण) विषयिप्रकथनमेतत् अन्यथा कः प्रस्तायः शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधातुं प्रक्रान्ते संग्रहे-
पणाविषयमिधानस्य ?

[संग्रहस्य सत्तामात्रविषयकत्वसाधनम्]

सुबन्तस्य तिङन्तस्या(स्य) वा पदस्य वाक्यस्य वा प्ररूपणास्वभावस्य विषयः संग्रहामि- १५
येण भाव एव । तथाहि—जाति-द्रव्य-गुण-क्रियापरमापितरूपेण स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-कर्मादि-
कारेण वा सुबन्तस्य धोऽर्थः(र्थः स) भावाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्, अव्यतिरिक्तो वा ?
दि व्यतिरिक्तस्तदा निरु(रु)पाय्यत्वादत्यन्तार्मावयत् न द्रव्यादिरूप इति कथं सुबन्तवाच्यः ?
व्यतिरिक्तश्चेत् कथं न भावमात्रता सुबन्तार्थस्य ? तिङन्तार्थस्यापि क्रिया-काल-कारक-पुरुष-
पग्रह-वचनादिरूपेण परिभाष्यमाणस्य सत्तारूपतैव । तथाहि—'पचति' इत्यत्र क्रिया विक्लितिल- २०
णा, काल आरम्भप्रवृत्ति(प्रभृति)रवर्ग(रपवर्ग)पर्यन्तो वर्तमानस्वरूपः, कारकं कर्ता, पुरुषः परेभा-
त्मकः, उपग्रहः परार्थता, वचनमेकत्वम् यद्यपि प्रतिपत्तिविषयस्तथापि सत्त्वमेवैतत् यतः क्रिया
सती चेत् कारकैर्न साध्येत खपुष्पादिवत्, सती चेत् अस्तित्वमेव, सा कारकैश्चाभिव्यज्यत इति । एवं
तादायोऽप्यसन्तश्चेद् न शशशङ्काद् मिथेरन्, सदात्मकाश्चेत् कथं न अस्तित्वादभिन्ना इति सत्तैव
इदन्तस्यार्थः । 'घटोऽस्ति' इति वाक्यार्थ(र्थे) यद् वाक्यं प्रयुज्यते 'घटः सन्' इति तत्र भावामि- २५
तायिता पदद्वयस्यापि । तथाहि—'घटः' इति विशेषणम् 'सन्' इति विशेष्यम्; अत्र द्वयेनापि चाभा-
विपरीतेन भाव्यम् न हान्यया तद् विशेषणम् नापि तद् विशेष्यं स्यात् निरु(रु)पाय्यत्वाद् अत्य-
नार्मावयत् । यदि पुनरभावविपरीतं तद् इष्यते, विशेषण-विशेष्ययोः कथं न भावरूपता ? तेन
देवं पटस्य (घटस्य) भावो घटत्वं तदेव घटः, यथा सतो भावः सर्वं तदेव 'सन्' इति सर्वत्र
प्रहामिप्रायतः प्ररूपणाविषयो भाव एव । उक्तं चैतत् समयसङ्गावमभिधावता अन्येनापि— ३०

"अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

३९६

प्रश्ने काण्डे-

"घटादीनां न चाकारात्(न) प्रत्यापयति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्वृत्तिर्नान्तरीयकः" ॥ [वाक्यप० ङि० का० श्लो० १२५] इति

अत एव "यत्र विशेषकिया नैव ध्रुवते तत्रास्तिभ्रमन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तो-
गम्यते" [] इत्युक्तं शब्दसमयवेदिभिः । अयमिति ध्रुवो युक्ता यदि सन्नां पदार्थो-

व्यभिचरेत्, अव्यभिचारे च तद्विशेषात् तदात्मकतैव सत्तापरित्यागे वा स्वरूपहानिमिति सन्मा-
मेवाध्यक्षस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तेर्नी(नी)ताक्षेपम् अपृथग्व्यवस्थापितमधुरादिरसपानकद-
षत् । मेदप्रतिभासस्तु मेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणानां तिमिरौपमुत्तदृशमेकशशलाञ्छनम-
लस्यानेकस्यावभासनवत् असत्य इति सर्वमेदान् अपबुधानः सर्वे सन्मात्रतया संगृह्य सं-
शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१०

[व्यवहारस्य विशेषमिथितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

तामेवाऽनुद्धम(द्धम्) पडिरूपं पुण इत्यादिगाथापश्चाद्धेन दर्शयत्याचार्यः—प्रतिरूपं प्र-

त्यिवम् प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्ता, पुनरिति प्रकृतिं स्वरूप-
तेनायमर्थः—विशेषेण संकीर्णा सत्ता प्रकृतिः स्वभावः वचनार्थनिश्चयः इति हेयोपादेयो-

णीयवस्तुविषयनिवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसंपादनार्थमुच्यते इति वचनम् तस्य—'घटः'

१५ विभक्त्युपेतया 'अस्ति' इत्यविभक्तात्मतया प्रतीयमानो व्यवहारक्षमः—अर्थस्तस्य निश्चयः नि-

पृथग्भूतः चयः परिच्छेदः तस्य इति द्रव्यास्तिकस्य व्यवहारः इति लोकप्रसिद्धव्यवहारप्र-

मपरः नयः । सोऽभिमत्यते यदि हि हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपाः, परस्परतो विभिन्नस्वभावाः-

पतया शब्दप्रभवे संवेदने भावाः प्रतिभान्ति ततो निवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो व्यवहारस्तद्वि-

प्रवृत्तिमासादयति नान्यथा; न चैकान्ततः सन्मात्राऽविशिष्टेषु भाविषु संप्रहाभिमतेषु पृथक् स्वा-

२० पतया परिच्छेदोऽप्याधितरूपो व्यवहारनिबन्धनं संभवतीति । तथाहि—यद्यद्याका (यत् यदाका,

रनिरपेक्षतया अभावेणि, हाने प्रतिभासमाधत्ते तत् तथैव 'सत्' इति व्यवहृतव्यम्, यथा नतिगिष-

सत्तादिरूपम्, घटाद्याकारनिरपेक्षं च पटादिकं स्वावभासिनि हाने स्वरूपं सन्निवेशयतीति स्व-

हेतुः । घटादिनिर्देशतः च पटादेः घटाद्यभावेऽपि भावात् अवभासमौनाच्च(सनाच्च) सिद्धम्

यदा प्रतिशब्दो वीप्सायाम् रूपशब्दश्च वस्तुन्यत्र प्रवर्तते । तेनायमर्थः—रूपं रूपं

२५ वस्तु यत् प्रति यो वचनार्थनिश्चयस्तस्य भवति(तिः) स्वभावः स व्यवहार इति । तथाहि

प्रतिरूपमेव वचनार्थनिश्चयो व्यवहारहेतुर्न पुनरस्तित्वमात्रनिश्चयः, यतः 'अस्ति' इत्युक्तेऽपि

शङ्कामुपगच्छन् लक्ष्यते अतः 'किमस्ति' इत्याशङ्क्यायाम् 'द्रव्यम्' इत्युच्यते, तदपि 'किम्' ?

सापि का ? वृक्षः, सोऽपि का ? चूतः तत्राव्यर्थित्वे यावत् 'पुष्पितः' 'कलितः' इत्यादि तावन्नि-

नोति यावद् व्यवहारसिद्धिरिति । व्यवहारो हि नानारूपतया सत्तां व्यवस्थापयति तथैव संव्य-

३० हारसंभवात् । अतो व्यवहर्ततीति व्यवहार इत्यन्वर्थसंज्ञां विभक्त्य अनुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिर्भवति